॥ श्रीः ॥

विदित हो कि श्रीमान् सकलगुणगणनिधान महाज्ञानवान् सवाई जयपुर नरपति महाराजाधिराज **सवाईरामसिंहजी** की धर्मपत्नी परमबुद्धिमती श्रीमती **रूपकुमारी** जी ने वेदान्तादि के ज्ञान से संसार की अनित्यता और क्षण भंगुरता को भली भान्ति विचार यह निर्धारण किया कि कोई ऐसा कार्य कियाजाय जिस से संसार में लोकोपकारके साथ २ नाम भी चिरस्थायी हो। अन्त में विमर्श करते २ "कीर्तिरक्षरसम्बद्धा चिरं तिष्ठति भूतले" के अनुसार किसी पुस्तक के बनवाने का निश्चयकर अपनी गुरु उपदेशिका श्रीमती **गंगादेवी** जी से पूछा कि आप संस्कृत में ऐसा विषय बताएं जिस पर पुस्तक लिखी जाने से वह सर्वोपयोगी हो सके। उन्हों ने कहा कि संस्कृतका मूल व्याकरण है, संस्कृत जिज्ञासु को पहले इसी का शरण लेना पड़ता है। उस में मुख्य पाणिनि की अष्टाध्यायी है इसी से व्याकरण की सारी प्रक्रिया चलती है और प्रायः सर्वत्र व्याकरण पढने वालों को श्रीगणेशायनमः इसी का कराया जाता है। यद्यपि इस पर काशिका आदि वृत्ति ग्रंथ विद्यमान हैं तथापि वे अति विस्तीर्ण और अति गहन होने से प्रथम सुकुमारमति बालकों की समझ में नहीं आसकते। इस लिये यदि आप चाहती हैं तो अष्टाध्यायी परही बालकोपयोगी सरल सी कोई वृत्ति तय्यार करवाइये। श्री **गंगादेवी** जी की यह आज्ञा पाते ही श्रीमती जी ने मेरे गुरु जयपुर संस्कृत पाठशालाध्यापक पं० **जानकीलाल** जी चतुर्वेदी माथुर को उस प्रकार की अष्टाध्यायी पर वृत्ति बनाने की आज्ञा दी। और उसी के अनुसार पं० जानकीलाल जी ने यह राणावतीयविवृत्ति नामक वृत्ति बनाई ॥

और मेरी वा माता जी की प्रार्थना से अपने सतीर्थ्य पं० जानकीलाल जी के निर्मित इस ग्रन्थ को म० म० पंडित **शिवदत्त** जी ने शोधकर किसी २ स्थानों में टिप्पणी कर छपने के समय प्रूफ देखने का श्रम किया ॥

श्रीमती गंगादेवीजी का पुत्र—

रामचन्द्र गौड रसालदार।

॥ श्री ॥

मातृनिर्झरधरो दिगम्बरः शम्बरारिहर इन्दुशेखरः ।
भोगिभूषण उदस्तदूषणः शङ्करः शुभकरः परोऽवतु ॥ १ ॥

अवनाद्गणेषु सततं जनताया जगति विदितमहिमानः ।
राणावतेतिसार्थकृतसंज्ञा भूभुजोऽभूवन् ॥२॥

तेषामनन्तरत्नप्रभवे वंशे बभूव भूमिपतिः ।
श्रीमान् प्रतापसिंहः प्रतापपूर्णः पुरुषसिंहः ॥ ३ ॥

यस्यातीवनदीक्षिते करतले वासं समासादय-
न्त्यामप्रौढबला कृपाणलतिका कालीकटाक्षोद्भटा ।
प्रोत्सर्पद्भुवनदर्पपर्वतशिरस्यारुह्य संगर्जतां
शत्रूणां न्यतनोन्निपत्य निकरे कालस्य लीलायितम् ॥४॥

यं रत्नप्रवरं प्रसारिमहसं संप्राप्य चित्तोडभू-
र्दीप्तिं प्राप परां पराश्च विदधौ यः शत्रुसैन्यान्यलम् ।
यस्यासीत् परमं व्रतं क्षितितले हिन्दुत्वसंरक्षणं
यः कीर्तिप्रकरैः करोति जगतामद्यापि भूषाविधिम् ॥५॥

पूर्वाचलादिवाऽभूत्तस्माद् द्युतिसुन्दरः कलाकलितः ।
भुवने महस्य हेतुर्नेत्रवतां चन्द्रमाः सहस्रमालः ॥६॥

भूपालसिंह सिंहस्तस्य सुतत्वेन जगदलञ्चक्रे ।
भिजपालसिंह भूपस्तस्माज्जन्माप पुण्यमतिः ॥७॥

तस्मादजायतोच्चैः सद्भावैर्भावितो वखतसिंहः ।
तस्मादुपात्तजन्मा सन्मान्योऽभूत् सगरसिंहः ॥ ८ ॥

तस्मादवाप भूपादुदयं श्रीमानुदयसिंहः ।
जनिमाप देवसिंहस्तस्मादभिरामसत्त्वाढ्यः ॥९॥

गोविन्दसिंह नामा तस्मादुदभूद्रमायशोधामा ।
तस्माद् गुलाबसिंहः समाखदज्जन्म सन्मनोरमणः ॥१०॥
तस्मात् प्रशस्यकर्मा यशस्यधर्माश्रयो महामहिमा ।
देवीसिंहोऽजायत, तस्य महागुणवतस्तनूभवया ॥११॥
'धिषणाभृतः सवाईजयपुर-राजस्य रामसिंहस्य ॥
सहधर्मिण्या पात्रावर्जितभूत्या समुल्लसत्कीर्त्या' ॥१२॥
माथुर-जोसी-छिद्दा-दुहितुः सद्बुद्धिवृद्धिलसितायाः ।
भगवान्दीनगृहिण्याः मातुर्बुधभक्त रामचन्द्रस्य ॥१३॥
गङ्गादेव्याः सत्याः स्त्रीजनशिक्षायमाणचरितायाः ।
शिष्यात्वमुरीकृत्य प्राप्तमनोराज्यपूर्णशुद्धतया ॥१४॥
'श्रीगङ्गा-गोपाल-मदन-मनोभाव-माधव नृपस्य ।
मात्रा' सुकृतसक्तया रूपकुमार्या समादिष्टः ॥१५॥
राजकुमारतनूजो धीमान् मथुराभिजनचतुर्वेदः ।
राणावतीयसंज्ञां पाणिनिसूत्रेषु वृत्तिमाढ्यगुणाम् ॥१६॥
निर्माय यत्पूर्वं समापयत्येष जानकीलालः ॥
दोषोऽत्र योऽभवत्सोऽनुकम्पया शोध्यतामार्यैः ॥ १७ ॥
विभूतिभूषो नवचन्द्रशेखरस्त्रिशूलपाणिः प्रथमः सुधाभुजाम् ।
परः शरण्योऽशिवहा शिवासखः शिवः शिवं वस्तनुतां निरन्तरम् ॥१८

॥ श्रीराजराजेश्वरो विजयतेतराम् ।

चतुर्वेदजानकीलालप्रणीता

श्रीभगवत्पाणिनिगोत्रजेन

शलङ्कतनयेनाह्निकमुनिना प्रादुष्कृतानां शब्दानुशासनसूत्राणां

राणावतीयाभिधाना वृत्तिः प्रारभ्यते ।

ताण्डवे डमरु-नादनिस्वनो यस्य सोऽभजत सूत्ररूपताम् ।
तं नितान्त-करुणान्वितान्तरं शङ्करं शुभकरं परं भजे ॥ १ ॥
जयपुर-विलासवसतेर्विशुद्धविधिसिद्धसाधुवादततेः ।
गम्भीरधीरवृत्तेः पुण्यरते रामसिंहभूमिपतेः ॥ २ ॥
पत्न्या रूपकुमार्या राणावतवंशजातजन्मायाः ।
आज्ञां प्राप्य महेशप्रसादसंजातधीरधीविभवः ॥ ३ ॥
अष्टाध्यायीवृत्तिं ध्यायं ध्यायं महस्तमोऽपनुदम् ।
वितनोति चारुबोधां बालसुखां जानकीलालः ॥ ४ ॥

अथ शब्दानुशासनम् ॥ अथ शब्दानुशासनं व्याकरणं नाम शास्त्रं प्रारभ्यते ॥

रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम् ॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् ॥ वेदेषु विभक्तीनामूहार्थमध्येयं व्याकरणम् ॥ 'ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः' इति वेदाज्ञापालनार्थं व्याकरणमध्येयम् ॥ लोके वेदे चार्थस्यासंदेहाय व्याकरणमध्येयम् ॥

—*—

* सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः ॥ १॥ नित्येऽपि शब्देऽर्थे सम्बन्धे लोकतोऽर्थमुद्दिश्य प्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शब्देन चापशब्देन चार्थावगतौ समानायामपि शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति धर्माय नियमः शास्त्रेण क्रियते ॥

* अस्त्यप्रयुक्तः ॥२॥ लोकेऽप्रयुक्तानां साधकं व्याकरणमनर्थकं स्यात् ॥

* अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् ॥३॥ अप्रयुक्तदीर्घसत्रोपयुक्तवेदमन्त्रकल्पसूत्राध्ययनवद् अप्रयुक्तशब्दसाधकं व्याकरणमप्यध्येयमेव॥

* सर्वे देशान्तरे ॥ ४ ॥ सप्तद्वीपमयभूमीघटितत्रिलोकीरूपदेशान्तरे प्रयुज्यमानाः,११३१शाखाभेदभिन्नसाङ्गवेदकाव्यादि-

घटकाश्च सर्वे शब्दा व्याकरणेनैव साधनीया इति न व्याकरणं निरर्थकम् ॥ कस्यचन वैयाकरणस्य[1] तत्साधनाशक्तावपि न व्याकरणे न्यूनता ॥ वृत्तिसमवायार्थः, वर्णानाम् उपदेशः = अनुबन्धकरणार्थः = प्रत्याहारार्थः = इष्टबुद्ध्यर्थश्च ॥

—*—

अथ प्रत्याहारसूत्राणि ।

अइउण् ॥ १ ॥ णकारो ऽण्प्रत्याहारार्थः

*अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः॥

* आकृतिग्रहणात्सिद्धम् ॥

*रूपसामान्याद्वा सिद्धम् ॥

ऋऌक् ॥ २ ॥ ककारोऽक्-इक्-उक्प्रत्याहारार्थः ॥

एओङ् ॥ ३ ॥ ङकार एङ् प्रत्याहारार्थः॥

ऐऔच् ॥ ४ ॥ चकारोऽच्[2]-इच्-एच्-एच्प्रत्याहारार्थः ॥

हयवरट् ॥ ५ ॥ टकारोऽट्प्रत्याहारार्थः॥

*अयोगवाहानामट्सु णत्वम्, शर्षु जश्भावषत्वे ॥ अनुस्वार-विसर्ग-जिह्वामूलीय-उपध्मानीयानाम्, वेदमात्रप्रसिद्धानां यम (कँ खँ गँ घँ) संज्ञकानां च अकारोपरि इकारात् पूर्वम्, शर्षु च पाठो बोध्यः ॥

लण् ॥ ६ ॥ णकारोऽण्-इण्-यण्प्रत्याहारार्थः[3] ॥

ञमङणनम् ॥ ७ ॥ मकारोऽम्-यम्-(ञम्) ङम्-प्रत्याहारार्थः ॥

झभञ् ॥ ८ ॥ ञकारो यञ् प्रत्याहारार्थः॥

घढधष् ॥ ९ ॥ षकारो झष्-भष्-प्रत्याहारार्थः ॥

जबगडदश् ॥ १० ॥ शकारोऽश्-हश्-वश्-झश्-जश्-बश्-प्रत्याहारार्थः ॥

खफछठथचटतव् ॥ ११ ॥ वकारश्छव्प्रत्याहारार्थः ॥

कपय् ॥ १२ ॥ यकारो यय्, मय्, झय्, खय्, चय्प्रत्याहारार्थः ॥

शषसर् ॥ १३ ॥ रेफो यर्-झर्-खर्-चर्-शर्प्रत्याहारार्थः ॥

हल्[4] ॥ १४ ॥ लकारोऽल्-हल्-वल्-रल्-झल्-शल्-प्रत्याहारार्थः ॥ इत्येवं त्रयश्चत्वारिंशत् प्रत्याहारा भवन्ति ॥

---

१ तदुक्तं निरुक्ते यास्केन 'योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः । सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा' 'यथो एतद्-अविस्पष्टार्था भवन्ति इति, नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति । यथा जानपदेषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारोवर्य्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति' इति ॥

२ 'प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न । आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥ '

३ ' व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणम् ' इति परिभाषां ज्ञापयति ॥

४ 'हकारो द्विरुपात्तोऽयमटि शल्यपि वाञ्छता । अर्हणाधुक्षदित्यत्र द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥ १ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१ वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ आकार ऐकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञकाः स्युः ॥ आ-शालीयः, अहार्षीत्, ऐ-असैषीत्, औ-असौषीत् ॥

२ अदेङ्गुणः ॥ २ ॥ अकार एकार ओकारश्च गुणसंज्ञकाः स्युः॥
अ-हर्ता सः, ए-सेता एधे, ओ-सोता ॥

३ इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां विधीयमाने गुणवृद्धी इक एव स्तः ॥ कृप्-कर्पति, चित्-चेतति, शुभ्-शोभते, अकार्षीत्, निज्-अनैक्षीत्, गुप्-अगौप्सीत् ॥ व्यञ्जनस्य तु न-उम्भिता ॥

४ न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥ धात्ववयवलोपनिमित्त आर्धधातुके परत इको गुणवृद्धी न स्तः ॥ नेन्यः, योयुवः, मरीमृजः ॥

५ क्ङिति च ॥ ५ ॥ गिति किति ङिति च परत इको गुणवृद्धी न स्तः ॥ गित्-जिष्णुः, कित्-भूतः, ङित्-अजित्, कित्, ङित्-मृष्टः ॥

६ दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः ॥ आदीध्यनम्, आवेव्यनम्, भविता, आदीध्यकः, आवेव्यकः ॥

७ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः॥ द्राणः, ग्लानः ॥

८ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥८॥ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् ॥ अभ्र आँ अपः (ऋ० सं०५।४८।१) । तन्मात्रम् ॥

सवर्णसंज्ञाप्रकरणम् ।

९ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ कण्ठादि स्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद् द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् ॥

अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठौ । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य ॥

यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधैव । स्पृष्टम्, ईषत्स्पृष्टम्, विवृतम्, विवृततरम्, विवृततमम्, संवृतं चेति ॥ तत्र कादिमावसानानां स्पृष्टम् । यणामीषत्स्पृष्टम् । शलामचां च विवृतम् । एदोतोर्विवृततरम् । ऐदौतोर्विवृततमम् । ह्रस्वाकारस्य संवृतमपि । ऋकारलृकारयोरीषत्स्पृष्टमपि ॥

१ 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' ॥

२ 'वकार ओष्ठसम्भूतो दन्ताग्रकरणः स्मृतः' इतिशिक्षान्तरम् ॥

वाह्यस्त्वेकादशधा–विवारः संवारः श्वासो नादो ऽघोषो घोषो ऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तो ऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । तत्र क कँ चटतपानामघोषाल्पप्राणौ ॥ ख खँ छ ठ थ फानां श ष सानां विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां चाघोषमहाप्राणौ ॥ ग गँ ज ड द बानां ङ ञ ण न मानां यणाम् अनुस्वारस्य च घोषाल्पप्राणौ ॥ घ घँ झ ढ ध भानां हस्य च घोषमहाप्राणौ ॥ अचां घोषाल्पप्राणोदात्तानुदात्त स्वरिताः॥ श्रद्धात्र । क्षितीशः । मञ्जूरी ॥

*ऋकार-ऌकारयोः सवर्णविधिः ॥

होतृ+ऌकारः=होतॣकारः ॥

१० नाज्झलौ ॥ १० ॥ अज्झलौ सवर्णौ न स्तः ॥ दधि हरति ॥

—*—

प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणम् ।

११ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ॥ हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू ॥

१२ अदसो मात् ॥ १२ ॥ अदस्संबन्धिमात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः ॥ अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते ॥

१३ शे ॥ १३ ॥ अयं प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती (ऋ० सं० ४।४९।४) ॥

१४ निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ एकोऽज्निपात आङ्वर्ज्यः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् ॥ इ इन्द्रः । आ एवं किल तत् ॥ ङित्तु न प्रगृह्यः—ओष्णम्, एहि ॥

१५ ओत् ॥ १५ ॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् ॥ अहो ईशाः ॥

१६ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥१६॥ संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यसंज्ञः स्यादवैदिके इतिशब्दे परे ॥ विष्णो इति (ऋ० सं० प०१।९०।५) विष्णो इति (ऋ० सं०प०१।१५६।१) अथर्व० सं०प०७।२७।३)॥ विष्णवि ॥

१७ उञः ॥ १७ ॥ उञो ऽनार्ष इतौ वा प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ॥ उ इति, विति ॥

१७ ऊँ ॥ १७ ॥ उञो ऽनार्ष इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ ऊँ इति (ऋ० प०१।२४।८) इत्यादि ॥

१८ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १८ ॥ सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् ॥

---

१ अघोषसमानौ विवारश्वासौ ॥ २ घोषसमानौ संवारनादौ ॥

३ व्यवस्थिता चेयं विभाषा । तथा च पदमञ्जर्यां हरदत्तः 'तत्र बह्वृचाः प्रगृह्यमेवाधीयते । तैत्तिरीयास्तु-अप्रगृह्यम्' इति ॥ अनार्षपदेन पदक्रमादिपाठस्यैव ग्रहणं पर्युदासार्थकत्वान्नञ इति दाधिमथाः ॥ ४ एकस्यैव पाणिनीययोगस्य वार्तिककृता विभागो दर्शितः ।

सोमो गौरी अधि श्रितः (ऋ०सं०६।१२।३)

तनू इति (ऋ०सं०प०१०।१८३।२)

—*—

१९ दाधा घ्वदाप् ॥ १९ ॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञकाः स्युर्दाप्दैपौ विना ॥ देहि । धेहि ॥

२० आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २० ॥ एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् ॥ ऐधिष्ट ॥ आभ्याम् ॥

२१ तरप्तमपौ घः ॥ २१ ॥ एतौ घसंज्ञौ स्तः । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा ॥

२२ बहुगण-वतुडति संख्या ॥ २२ ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः । बहुकः । गणकः । तावतिथः । कतिथः ॥

* अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥ संख्यासंज्ञो भवति । अर्धपञ्चमशूर्पः अर्धपञ्चमकः ॥

२३ ष्णान्ता षट् ॥ २३ ॥ षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ षट् । पञ्च ॥

२४ डति च ॥ २४ ॥ डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ कति ॥

२५ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २५ ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ भूतः । भूतवान् ॥

—*—

सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम् ।

२६ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २६ ॥ सर्वादीनि सर्वाद्यन्तानि च सर्वाद्यर्थप्रधानानि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः॥ सर्वे ।

(तेन) *संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञायाः प्रतिषेधः सिद्धः ॥ सर्वाय । अतिसर्वाय ॥

२७ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥२७॥ अयं सर्वाद्यन्तः सर्वनामसंज्ञो वा स्यात् ॥ उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै ॥

२८ न बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ सर्वाद्यन्तो बहुव्रीहिः सर्वनामसंज्ञो न स्यात् ॥ प्रियविश्वाय ॥ तादर्थ्यात्ताच्छब्द्येनालौकिके प्रक्रियावाक्येऽयं निषेधः । त्वत्कपितृकः । मत्कपितृकः ॥

'अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ' ॥ त्वकत्पितृकः, मकत्पितृकः इति भाष्यम् ॥

२९ तृतीयासमासे ॥ २९ ॥ सर्वाद्यन्तोऽयं सर्वनामसंज्ञो न स्यात् ॥ मासपूर्वाय ॥ तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥

३० द्वन्द्वे च ॥ ३० ॥ द्वन्द्वसमासः सर्वाद्यन्तः सर्वनामसंज्ञो न स्यात् ॥ वर्णाश्रमेतराणाम् ॥

३१ विभाषा जसि ॥ ३१ ॥ जस्सम्बन्धिनि कार्ये कर्तव्ये सर्वाद्य ॥ विभाषा

सर्वनामसंज्ञः स्याद् ॥ वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः ॥

३२ प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३२ ॥ एते जसि सर्वनामसंज्ञका वा स्युः ॥ प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । द्वितये द्वितयाः । अल्पे अल्पाः । अर्द्धे अर्द्धाः । कतिपये कतिपयाः । नेमे नेमाः ॥

३३ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३३ ॥ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां गणसूत्रात्सर्वत्र प्राप्ता या सर्वनामसंज्ञा सा जसि वा स्यात् पूर्वे पूर्वाः । परे पराः । अवरे अवराः । दक्षिणे दक्षिणाः । उत्तरे उत्तराः । अपरे अपराः । अधरे अधराः ॥ व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणाः गाथकाः ॥ असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः ॥

३४ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३४ ॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य गणसूत्रात् सर्वत्र प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा जसि वा स्यात् ॥ स्वे स्वाः, आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा ॥ ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वा इत्येव ॥

३५ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३५ ॥ बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य गणसूत्रात् सर्वत्र प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तराः ॥

*अपुरीति च वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि ।

*विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् । द्वितीयाय । द्वितीयस्मै ॥ तृतीयस्मात् तृतीयात् ॥

—*—

अव्ययसंज्ञाप्रकरणम् ।

३६ स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३६ ॥ स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः ॥ स्वः । च । प्र ॥

३७ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३७ ॥ यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तो ऽव्ययं स्यात् ॥ ततः । सदा ॥ इह परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः, शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः, "अम्" "आम्" "कृत्वोर्थाः" "तसिवतो" "ना–नाञौ" इति । तेनेह न–पचतिकल्पम् ॥

३८ कृन्मेजन्तः ॥ ३८ ॥ कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ॥ भोक्तुम् । स्मारं स्मारम् । जीवसे, पिबध्यै ॥

३९ क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ ३९ ॥ एतदन्तमव्ययंस्यात् ॥ कृत्वा प्रकृत्य । उदेतोः । विसृपः ॥

४० अव्ययीभावश्च ॥ ४० ॥ अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञकः स्यात् ॥ अधिहरि ॥

—*—

४१ शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४१ ॥ शि सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् ॥ ज्ञानानि वारीणि ॥

४२ सुडनपुंसकस्य ॥ ४२ ॥ स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥ राजा, राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ ॥

—०—

४३ न वेति विभाषा ॥ ४३ ॥ निषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यात् ॥ नेमेनेमाः॥

४४ इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४४ ॥ यणः स्थाने प्रयुज्यमान इक् संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ इयाज, उवाच, गृह्णाति ॥

४५ आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४५ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥ षट्त्सन्तः सुगण्ट्षष्ठः ॥

४६ मिदचोन्त्यात्परः ॥ ४६ ॥ अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ॥ ध्नानानि ॥

*अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुपङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ॥ मग्नः, मङ्क्ता ॥

४७ एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४७ ॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् ॥ ए-द्रिटेके, ओ-चित्रगुः, ऐ-अतिरि, औ-अतिनु ॥

४८ षष्ठी स्थानेऽयोगा ॥ ४८ ॥ अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या ।

* निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ अस्तेर्भू, भूत्वा । ब्रुवः ॥

४९ स्थानेऽन्तरतमः ॥ ४९ ॥ प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥

* यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ दध्यत्र । मध्वत्र । जेता । स्तोता ॥

५० उरण् रपरः ॥ ५० ॥ ऋवर्णस्य स्थाने प्रसज्यमानोऽण् रपर एव प्रवर्तते ॥ करोति ॥ गिरतः । पिपुरति ॥

*ऌकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । इति सवर्णसंज्ञासूत्रे भाष्यम् ॥ तवल्कारः । उपाल्कारीयति ॥

५१ अलोन्त्यस्य ॥ ५१ ॥ यत्र कार्यं स्थानेयोगा षष्ठी निर्दिश्यते तत्कार्यं स्थान्यवयवान्त्यस्यालः स्यात् ॥ पुंभ्याम् ॥

५२ ङिच्च ॥ ५२ ॥ अनन्यार्थङिदादेशोऽन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः॥ गवाग्रम् । सखा ॥ अन्यार्थस्तु नान्त्यस्य, किन्तु सर्वस्यैव-भवतात् ॥

५३ आदेः परस्य ॥ ५३ ॥ परस्य यद्विहितं कार्यं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अन्त्यस्येत्यस्यापवादः ॥ उत्थानम् ॥

५४ अनेकाल् शित् सर्वस्य ॥ ५४ ॥ अनेकालादेशः शिदादेशश्च सर्वस्य स्थाने स्यात् ॥ 'अलोन्त्य' सूत्रस्य 'आदेः' इति सूत्रस्य चापवादः ॥ जरसौ, भवतात्, रामैः ॥

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् । अर्वन्तौ ॥ शित्—इतः । अष्टौ ॥

—*—

स्थानिवत्प्रकरणम् ।

५५ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५५ ॥ आदेशः स्थानिवत्स्यात् ॥ रामाय ॥ ननु स्थान्यलाश्रयविधौ—व्यूढोरस्केन, द्यौः, द्युभ्याम्, क इष्टः ॥

५६ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५६ ॥ परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये॥ कथयति ।

५७ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५७ ॥ पदान्तविधौ द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तो ऽजादेशो न स्थानिवत्॥ पदान्तेकानि सन्ति । द्विर्वचने-दद्ध्यत्र । वरे-यायावरः । यलोपे-यातिः । स्वरे-चिकीर्षकः। सवर्णे-शिण्ढि । अनुस्वारे-शिंष्टः । दीर्घे-प्रतिदीव्नः । जशि-सग्धिश्च मे, (वा० सं० १८।६) । चरि-जक्षतुः ॥

*स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवद् । लोपान्यस्तु स्थानिवदेव बहुखट्वकः, कियोंः वाय्वोः ॥

* पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् । राज्ञः ।

* तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ काक्यर्थम् । निगार्यते निगाल्यते । माषवपनो ॥

* क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषु चोपसंख्यानम् ॥ लवमाचक्षाणो लौः आमलकम् , पारिखीयः, अवीवदत वीणां परिवादकेन, अर्चपतेः के अर्कः ॥

५८ द्विर्वचनेऽचि ॥ ५८ ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचन एव कर्तव्ये ॥ चक्रतुः ॥

५९ अदर्शनं लोपः ॥ ५९ ॥ प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ राम ॥

६० प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६० ॥ लुक्श्लुलुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञंस्यात् ॥ कति । जुहोति । पञ्चालाः ॥

६१ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६१ ॥ प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् ॥ राजा ॥

६२ न लुमताङ्गस्य ॥ ६२ ॥ लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात्॥ कति ॥

६३ अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६३ ॥ अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् ॥ पथः ॥

६४ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६४ ॥ अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ॥ चेतति ॥

६५ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥६५॥ सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥ सुध्युपास्यः ॥

६६ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६६ ॥ पञ्चमी-

निर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य बोध्यम् ॥ सन्त्सः ॥

*उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ आसीनः ॥

६७ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६७ ॥ स्वं रूपं निर्दिष्टानुपूर्वी स्वविशिष्टस्यैव शब्दस्य संज्ञा ग्राहिका, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥ आग्नेयम् । सखायौ ॥ दाधा घ्वदाप् 'उपसर्गे घोः किः' विधिः संधिः ॥

* अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ प्रौढः । प्रौढवान् ॥

६८ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६८ ॥ अण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् ॥ अत्रैवाण् परेण णकारेण । 'परञ्' चयः, नयः ॥

* सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्

* भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न । 'इदम इश्' इतः इह ॥

कुचुटुतुपु एते उदितः । 'कुहोश्चुः' जगाद ॥

६९ तपरस्तत्कालस्य ॥ ६९ ॥ दकारतकारौ परौ यस्मात्स, ताभ्यां परश्चोच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् ॥ तरति, प्रजेश्वरः, कोढा ॥

७० आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७० ॥ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् ॥ यथाऽणिति अ इ उ वर्णानां संज्ञा । 'उरण्रपरः' तरति किरति पिपुरति ॥

७१ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७१ ॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् । स्वस्य च रूपस्य ॥ हरेः । एः ॥

*समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ कष्टं परमश्रितः । सौत्रनाडिः[1] ॥

*उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ॥ भवती । अतिभवती ॥ जयः ॥

*यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ श्रियम् ॥

७२ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७२ ॥ यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥ शालीयः ॥

* गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत् ॥ ओदनपाणिनीयाः पैङ्गलकाण्वाः ॥

* जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ जैह्वाकाताः, हारितकाताः ॥

* 'वा नामधेयस्य' वृद्धसंज्ञा ॥ देवदत्तीयाः दैवदत्ताः ॥

७३ त्यदादीनि च ॥ ७३ ॥ त्यदादीनि वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ तदीयः ॥

७४ एङ् प्राचां देशे ॥ ७४ ॥ एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद् देशाभिधाने ॥ एणीपचनीयः । गोनर्दीयः ॥ ऐणीपचनः । गौनर्दः ॥

इति पाणिनीयसूत्रवृत्त्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

१ 'एवं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति दकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते' इति "तित्स्वरितम्" इति सूत्रे भाष्यम् ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ङित्प्रकरणम्—

७५ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥१॥ गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥ अध्यगीष्ट । कुटिता ॥

* व्यचेः कुटादित्वमनसि । विचिता ॥

७६ विज इट् ॥ २ ॥ विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङित् स्यात् ॥ विजिता ॥

७७ विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥ ऊर्णोतेरिडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् ॥ ऊर्णुविता ऊर्णविता ॥

७८ सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥ अपित् सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् ॥ युतः ॥

* ङिच्च पिन्न, पिच्च ङिन्न । युयात् यवाम ॥

—*—

कित्प्रकरणम्—

७९ असंयोगाल्लिट् कित् ॥ ५ ॥ असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् ॥ सिषिधतुः ॥

* श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वा' इतिव्याकरणान्तरम् । श्रेथतुः । शश्रन्थतुः । ग्रेथुः । जग्रन्थुः । देभुः । ददम्भुः । परिषस्वजाते ॥

८० इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥ आभ्यां परो लिट् कित्स्यात् ॥ पुत्र ईधे अथर्वणः (ऋ सं ६।१६।१४) । बभूव ॥

८१ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा कित्स्यात् । मृडित्वा, मृदित्वा गुधित्वा, कुषित्वा, क्लिशित्वा, उदित्वा, उषित्वा ॥

८२ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥ एभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः ॥ रुरुदिषति, रुदित्वा । विविदिषति, विदित्वा । मुमुषिषति, मुषित्वा । जिघृक्षति, गृहीत्वा । सुषुप्सति, सुप्त्वा । पिपृच्छिषति, पृष्ट्वा ॥

८३ इको झल् ॥ ९ ॥ इगन्ताज्झलादिः सन् कित् स्यात् ॥ बुभूषति ॥

८४ हलन्ताच्च ॥ १० ॥ इकः समीपो यो हल् तदन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात् ॥ बिभित्सति ॥

* हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम् ॥ धिप्सति । तितृक्षति ॥

८५ लिङसिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥ इक्समीपाद्धलः परो झलादिर्लिङ् सिचौ कितौ स्तस्तङि ॥ भित्सीष्ट । अभित्त ॥

८६ उश्च ॥ १२ ॥ ऋवर्णान्ताद्धातोः परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तङि ॥ भृषीष्ट । अभृत ॥

८७ वा गमः ॥ १३ ॥ गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ तङ्श्च कितौ वा स्तः ॥ सगसीष्ट । संगसीष्ट । समगत । समगंस्त ॥

८८ हनः सिच् ॥ १४ ॥ हन्तेः सिच् कित् तङि ॥ आहत ॥

८९ यमो गन्धने ॥ १५ ॥ परदोषप्रकाशने यमस्तङ्सिच् कित् ॥ उदायत ॥

९० विभाषोपयमने ॥ १६ ॥ उपयमने यमः सिच् किद्वा ॥ रामः सीतामुदायत । उपायंस्त वा ॥

९१ स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७ ॥ स्थाधातोर्घुसंज्ञकाच्च परः सिच् कित् धातोरिकारो ऽन्तादेशश्च ॥ प्रास्थित । अदित अधित ॥

९२ न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥ इडागमसहितः क्त्वाप्रत्ययः किन्न स्यात् ॥ शयित्वा ॥

९३ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ १९ ॥ शीङादिभ्यः परौ सेटौ क्तक्तवतू कितौ न स्तः ॥ शयितः शयितवान् । स्वेदितः स्वेदितवान् । मेदितः मेदितवान् । क्ष्वेदितः क्ष्वेदितवान् । धर्षितः धर्षितवान् ॥

९४ मृषस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥ मृषः परा सेड् निष्ठा किन्न स्यात्तितिक्षायाम् ॥ मर्षितः । मर्षितवान् ॥

९५ उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ उदुपधात्परा भावे आदिकर्मणि च या सेड् निष्ठा सा वा किन्न स्यात् ॥ द्युतितम् द्योतितम् ॥ मुदितः मोदितः ॥

९६ पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥ पूङः परौ सेटौ क्त्वानिष्ठाप्रत्ययौ कितौ न स्तः ॥ पवित्वा । पवितः । पवितवान् ॥

९७ नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ २३ ॥ नकारोपधात् थकारफकारान्तात् सेट् क्त्वा किद्वा स्यात् ॥ श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । गुफित्वा गुम्फित्वा ॥

९८ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ २४ ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा स्यात् ॥ वचित्वा वञ्चित्वा। लुचित्वा लुञ्चित्वा । ऋतित्वा अर्तित्वा ॥

९९ तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा ॥ तृषित्वा तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृशित्वा कर्शित्वा ॥

१०० रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २६ ॥ इवर्णोवर्णोपधाद् हलादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥ लिखित्वा लेखित्वा । द्युतित्वा द्योतित्वा । लिलिखिषति लिलेखिषति । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते ॥

—*—

१०१ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥ एकद्वित्रिमात्रोकाराणामुच्चारणकाल इवोच्चारणकालो यस्य सोऽच्, क्रमाद् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् ॥ जगाधे जीयते । आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति ॥

१ अयमणवकारद्वयवानेव सूत्रपाठो हयवरट् सूत्रे भाष्ये दर्शितः ।

१०२ अचश्च ॥ २८ ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत-शब्दैर्विधीयमाना ह्रस्वदीर्घप्लुता अचः स्थाने एव स्युः ॥ रराज । श्रीयात् । आयुष्मान् एधि देवदत्त ३ ॥

स्वरप्रकरणम् ।

१०३ उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ सभागेषु कण्ठादिषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ आ (ऋ०सं०१।५।१), ये (सं०१।१४।८) ॥

१०४ नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥ सभागेषु कण्ठादिषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽज-नुदात्तः स्यात् ॥ अर्वाङ् (ऋ० सं० १ । ३५ । १०) ॥

१०५ समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥ उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ कार्यम् । सामन्यः (ऋ०सं०प०६।१६।२२) ॥

१०६ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥३२॥ स्वरितस्यादावर्धमात्रोदात्ता, परिशिष्टा-ऽनुदात्ता ॥—ह्रस्व—शिश्नमभ्युपद्यति (तैत्ति०सं०५।२।४)। दीर्घ—कन्या ३ नार्मभिः (ऋ० सं० १ । १६ १। ५ । प्लुत—शक्कि ३ शक्के ॥

१०७ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥ दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः ॥ आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ ॥ दूरादिति किम् ? आगच्छ भोः माणवक देवदत्ता ३ ।

१०८ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ॥३४॥ यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन् वर्जयित्वा ॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् ॥ यज्ञकर्मणीति किम् ? स्वाध्याये माभूत्—'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्' (ऋ० सं० ८ । ४४ । १६) ॥

१०९ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥३५॥ यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । सोमस्याग्ने वीही३वौ३षट् । सोमस्याग्ने वीही३वौ३षट् ॥

११० विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥ छन्दसि विभाषा एकश्रुतिर्भवति ॥ पक्षान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति ॥ इषे त्वोर्जे त्वा । इषे त्वोर्जे त्वा (वा० सं० १ । १) ॥

१११ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥ सुब्रह्मण्याख्ये निगदे 'यज्ञकर्मणि' इति 'विभाषा छन्दसि' इति च प्राप्तैकश्रुतिर्न स्यात्, स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् ॥

* सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः । सुब्र-

१ यद्यप्युदात्तानुदात्तस्वरितानां चिह्नानि प्रतिवेदं प्रतिशाखं भिन्नानि सन्ति तथाप्यस्माभिर्ऋग्वेद-दर्शितचिह्नान्येव दर्शितानि ॥

२–३ 'तिल्य-शिक्य-मर्त्य-कार्मर्य-धान्य-कन्याराजन्य-मनुष्याणामन्तः (स्वरितः)'[फिट् सू०४।७६]॥

४ 'स्वरितमाम्रेडितेऽसूया—' इति प्लुतः स्वरितः॥ एतद्भाष्यप्रयोगाद् मैत्र्यादिगणेऽपि शक्के: पाठोऽनुमीयते ॥

ह्मण्योम् (शत० ब्रा०३।३।३।१७) ॥

* आकार आख्याते परादिश्च(उदात्तो भवति) । इन्द्र आगच्छ (शत० ब्रा० ३ । ३ । ४ । १८) ॥

* वाक्यादौ च द्वे द्वे (उदात्ते भवतः) । इन्द्र आगच्छ ॥

* मघवन्वर्जम् । आगच्छ मघवन् ॥ (लाट्यायनश्रौ०सू० १।३।५) ॥

* सुत्यापराणामन्तः (उदात्तो भवति)॥ द्व्यहे सुत्याम् (शत० ब्रा० ३।३।४।१६) ॥

* असावित्यन्तः ॥ प्रथमान्तस्यान्त उदात्तो भवति ॥ गार्ग्यो यजते ॥

* अमुष्येत्यन्तः । षष्ठ्यन्तस्यान्त उदात्तो भवति ॥ दाक्षेः पिता यजते ॥

* स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति अन्त्यश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते ॥

* वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते ॥

११२ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

देव-ब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशः ॥ सुब्रह्मण्यायाम् ॥

१ इमानि नापूर्वविधायकानि किंतु सूत्रसिद्धार्थानुवादकानि ॥ सुब्रह्मणि साध्वीति यत्प्रत्यये स्वरितशेषनिघाताभ्यां सुब्रह्मण्यशब्दात्स्वरितान्तादाप्प्रत्यये ऽनुदात्ते दीर्घैकादेशात्स्वरितात् परे उदात्ते ओम्शब्दे परे 'ओमाङोश्च' इत्यनेन पररूपस्य स्वरितस्यौकारस्य स्थाने अनेनोदात्ते जाते 'सुब्रह्मण्योम्' इति स्यनुदात्त उदात्तान्तः संपद्यते ॥

२ 'आगच्छ' इत्येतेनोदाहरणम् । सामन्त्रितस्योत्तरवार्तिकोदाहरणत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । आकारो निपातत्वेनोदात्तः । ततः परस्य तिङन्तस्य निघाते जाते उदात्तात् परत्वेन जातस्य गकाराकारस्य स्वरितस्थानेनोदात्ते कृते द्वावुदात्तौ एकश्छकाराकारो ऽनुदात्तः संपद्यते ॥

३ इन्द्र इत्यस्यामन्त्रितत्वेन षष्ठि आद्युदात्ते शेषनिघाते च कृते उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्थाने जातस्य स्वरितस्यानेनोदात्तत्वे जाते इन्द्र इति द्वावप्यचौ उदात्तौ । शेषं प्राग्वदिति चत्वार उदात्ताः, छकाराकारोऽनुदात्तः संपद्यते ॥ ब्राह्मणे तु कृतसवर्णदीर्घ उपलभ्यते । तत्र त्रयः प्रथमे उदात्ताः ॥

४ 'आगच्छ मघवन्' इत्यत्र प्रागुक्तरीत्या छकाराकारस्यानुदात्तत्वेन ततः परस्यामन्त्रितनिघातेऽप्युदात्तात्परत्वाभावेन स्वरितादेशासंभवेन नैवोदात्तप्राप्तिरिति प्रथमौ द्वावुदात्तौ । ततः परे चत्वारोऽनुदात्ताः संपन्नाः ॥

५ 'श्वः सुत्याम्' इति ब्राह्मणे पाठः । तत्र 'श्वः' इत्यस्य स्थाने 'द्व्यहे' 'त्र्यहे' इत्यूहे टाबिच्चित्त्वादन्तोदात्तता ॥ एषएवोहो लाट्यायनश्रौतसूत्रे 'एतावदहे' 'यावदहे' शब्दाभ्यां दर्शितः ॥

६-८ अपूर्वो विषयः । त्रित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ऽन्तोदात्तविधानम् ॥

* देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके इच्छन्ति।[1] देवा ब्रह्माणः, देवा ब्रह्माणः (शत० ब्रा० ३।३।४।२०)॥

११३ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्॥ ३९॥ संहितायां विषये स्वरितात्परस्यानुदात्तस्य, परयोरनुदात्तयोः, परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति॥ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचत (ऋ० सं० १०।७५।५)॥

पदपाठे तु न—इमम्। मे। गङ्गे। यमुने। सरस्वति। शुतुद्रि। स्तोमम्। सचत॥

११४ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः॥४०॥ उदात्तस्वरितौ परो यस्मात्तस्यानुदात्तस्याऽनुदात्ततरः स्यात्॥ सरस्वति शुतुद्रि (ऋ० सं०१०।७५।५)॥

'तस्यादित उदात्तम् (१०६)' इत्यत आरभ्योक्ता नवसूत्री शास्त्रान्ते 'अ अ' इति सूत्रतः प्राक् त्रिपाद्यामेव बोध्या॥

—:०:—

११५ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः॥ ४१॥ एकाल् प्रत्ययोऽपृक्तसंज्ञः स्यात्॥ लिट्॥

११६ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॥ ४२॥ समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात्॥ महानिशा॥

११७ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥ ४३॥ समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात्॥ कृष्णश्रितः॥

११८ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते॥४४॥ विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः॥ अतिमालः॥

* एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम्॥ अर्द्धपिप्पली॥

११९ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ ४५॥ धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्॥ डित्थः॥

१२० कृत्तद्धितसमासाश्च॥ ४६॥ कृदन्तास्तद्धितान्ताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञकाः स्युः॥ लिट्। औपगवः। राजपुरुषः॥

१२१ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य॥४७॥ नपुंसकलिङ्गेऽर्थे यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वः स्यात्॥ श्रीपम्। सुधि। सुलु। सुयु। अतिरि। अतिनु॥

१२२ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ ४८॥

1 'देवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मन्शब्दस्यानेनानुदात्तत्वमेके वैयधिकरण्यवादिन इच्छन्ति। सामानाधिकरण्यवादिनां मते 'दे' इत्येक एवोदात्तः वैयधिकरण्यपक्षे तु 'दे' इति 'ब्र' इति च द्वयमुदात्तम्। एतदेव ध्वनयितुं द्विः पाठ उदाहरणस्येति बोध्यम्॥ षाष्ठि आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वे शेषनिघाते 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरिते जाते 'स्वरितस्य तूदात्तः' इत्युदात्तत्वे प्राप्तेऽनेनानुदात्ततेति भावः॥

उपसर्जन यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ चित्रगुः ॥ अतिमालः ॥ निष्कौशाम्बिः । निष्कुरुः ॥

* ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुश्रेयसी ॥

१२३ लुक्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥ तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्॥ पञ्च इन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः॥

१२४ इद्गोण्याः ॥ ५० ॥ तद्धितलुकि सति गोण्या इदादेशो भवति ॥ पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पञ्चगोणिः ॥

१२५ लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने॥५१॥ लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः ॥ पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः ॥

१२६ विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥ लुबर्थस्य विशेषणानामपि प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा ॥ पञ्चाला रमणीयाः ॥

* हरीतक्यादिषु व्यक्तिः (भवति युक्तवद्भावेन) ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ॥

* खलतिकादिषु वचनम (भवति युक्तवद्भावेन) ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥

* मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ चञ्चाऽभिरूपः ॥

—०—

१२७ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥५३॥ युक्तवद्भावलक्षणं न वक्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात्। संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याः प्रमाणम् पञ्चाला वरणा इति च । नैते योगशब्दाः, किंतर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः, तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव, न यत्नप्रतिपाद्यम्। यथा आपो दाराइति।

१२८ लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥ लुबप्यशिष्यः, किं कारणम् ? योगाप्रख्यानात् । नहि पञ्चाला वरणा इति योगः संबन्धः प्रख्यायते । नैतदुपलभामहे वृक्षयोगान्नगरे वरणा इति, किंतर्हि संज्ञा एताः । तस्मादत्र 'तस्य निवासः' 'अदूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुगो विधानेन ॥

१२९ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥ 'पञ्चालादयः संज्ञाशब्दा न योगनिमित्ता'इत्युक्तम्,तत्रचावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम् । योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिशब्दो योगस्य प्रमाणं योगस्य वाचकः स्यात् ततस्तदभावेऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च सम्प्रति विनैव क्षत्रियसंबन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दः, ततोऽवसीयते 'नायं योगनिमित्तकः, किं तर्हि, रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्तः' इति ॥

१३० प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥ "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्" इति

१ विशेषणानामेवायं प्रतिषेधः । लुबर्थस्य तु नेति बोध्यम् ।

न प्रणेतव्यमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। शब्दैरर्थाभिधानं स्वाभाविकम्, न पारिभाषिकमशक्यत्वाल्लोकत एवार्थावगतेः। यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेऽपि औपगवमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नोपगुम्, नाप्यपत्यमात्रम्, नोभौ॥ यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन॥

१३१ कालोपसर्जने च तुल्यम्॥५७॥ 'अहरुभयतोऽर्द्धरात्रमेषोऽद्यतनः कालः' इति, 'अप्रधानमुपसर्जनम्' इति चाशिष्यम्, लोकतोऽर्थावगतेः। यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेऽप्याहुः—'इदमस्माभिरद्य कर्तव्यम्'। तथा 'उपसर्जनं वयमत्र गृहे, 'ग्रामे' वा, उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते। यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन॥

—*—

१३२ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्॥ ५९॥ जात्यभिधाने एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं वा स्यात्। संपन्नो व्रीहिः, संपन्ना व्रीहयः॥

* संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति॥

१३३ अस्मदो द्वयोश्च॥ ५९॥ अस्मदर्थस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं वा स्यात्॥ अहं ब्रवीमि, वयं ब्रूमः। आवां ब्रूवः, वयं ब्रूमः॥

* सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अहं देवदत्तो ब्रवीमि॥

१३४ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥६०॥ फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नक्षत्रयोर्बहुवचनं वा स्यात्॥ कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः॥ कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः॥

१३५ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्॥६१॥ पुनर्वस्वोर्द्वयोर्नक्षत्रयोरेकवचनं वा स्याच्छन्दसि॥ पुनर्वसुर्नक्षत्रम् (मैत्रा० सं० २। १३। २०) पुनर्वसू नक्षत्रम् (तै० सं० ४। ४। १०। १॥

१३६ विशाखयोश्च॥ ६२॥ विशाखयोर्द्वयोर्नक्षत्रयोरेकवचनं वा स्याच्छन्दसि॥ विशाखा नक्षत्रम्, (काठक सं० ३९। १३) विशाखे नक्षत्रम् (तै०सं०४।४।१०।१)॥

१३७ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्॥ ६३॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं स्यात्॥ उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते॥

एकशेषप्रकरणम्।

१३८ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ॥६४॥ विभक्तिमात्रे यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते॥ रामौ, रामाः॥

१ मैत्रायणी संहितायां तु 'विशाखं न नक्षत्रम्' इति नपुंसकं लभ्यते। पाणिनीयेऽस्मिन् 'विशाखयोः' इति सूत्रे तु निर्देशो नपुंसकस्यापि संभवति। तेन विशाखाशब्दः स्त्रीक्लीबयोरनुमीयते इति दाधिमथाः॥

* एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषः ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ, कुटिलदण्डौ ॥

* स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः ॥ अक्षश्च अक्षश्च = अक्षौ ॥

१३९ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥ युवप्रत्ययान्तेन सहोक्तौ गोत्रप्रत्ययान्तं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् ॥ गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ ॥

१४० स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥ यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् ॥ गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ ॥ गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः ॥

१४१ पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥ स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते स्त्रीपुंलक्षण एव चेद्विशेषो भवति ॥ हंसी च हंसश्च हंसौ ।

१४२ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥ स्वसृ—दुहितृभ्यां सहोक्तौ भ्रातृ—पुत्रौ क्रमेण शिष्येते ॥ भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

१४३ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥ अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् ॥ शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् तदिदं शुक्लम्, तानीमानि शुक्लानि ॥

१४४ पिता मात्रा ॥ ७० ॥ मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते ॥ माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ ॥

१४५ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ ७१ ॥ श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ, श्वश्रूश्वशुरौ ॥

१४६ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥ सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते ॥ स च देवदत्तश्च तौ ॥

* त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ॥ सा च देवदत्तश्च तौ ॥

* अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् ॥ स (कुक्कुटः) च सा (मयूरी) च कुक्कुटमयूर्यौ ते ॥ तच्च च सा च अर्धपिप्पल्यौ ते ॥

* त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ परं शिष्यते ॥ स च यश्च यौ ॥

* पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥ स च यश्च तौ ॥

१४७ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥ एतेषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते ॥ सौरभेयाश्च सौरभेय्यश्च सौरभेय्यः, । गाव इमाः

* अनेकशफेष्विति वाच्यम् ॥ इह मा भूत् अश्वा इमे चरन्ति ॥ खराश्व खर्यश्च खराः ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

—*—

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयःपादः

१४८ भूवादयो धातवः ॥ १ ॥ क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ भवति एधते ॥

१ उत्तरः—अष्टाध्याय्यां परः । यथा 'आद्युदात्तश्च' इत्यतः 'ञ्नित्यादिः' इति ॥

इत्संज्ञाप्रकरणम्

१४९ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥ उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् ॥ सु–रु रामः ॥ प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ।

१५० हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ उपदेशेऽन्त्यं हलित्संज्ञं स्यात् ॥ तिप् भवति ॥

१५१ न विभक्तौ[1] तुस्माः ॥ ४ ॥ विभक्तौ विद्यमानास्तवर्गसकारमकारा इत्संज्ञका न स्युः ॥ सर्वस्मात् सर्वस्मिन्, जस्—रामाः, अम्—रामम् ॥

१५२ आदिर्ञिटुडवः ॥ ५ ॥ उपदेशे वर्तमाना आद्या ञिटुडव इत्संज्ञकाः स्युः ॥ ञिमिदा 'ञीतः क्तः' मिन्नः । टुओश्वि, 'ट्वितोऽथुच्' श्वयथुः । डुकृञ् 'ड्वितः क्त्रिः' कृत्रिमम् ॥

१५३ षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥ प्रत्ययस्यादिः षकार इत्संज्ञः स्यात् ॥ ष्ट्रन्–'षिद्गौरादिभ्यश्च' दात्री ॥

१५४ चुटू ॥ ७ ॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः ॥ च्लिण्—अकारि, जस्—रामाः । ञ—तैलंपाता । टा-ब्रह्मणा । ड्य—वामदेव्यम् । ण—कार्मः ॥

१५५ लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥ तद्धितवर्जितप्रत्ययाद्या लकार-शकार-कवर्गा इत्संज्ञकाः स्युः ॥ ल्युट्-पचनम् । शप्-पचति । क्त-जितः । क्तवतु-जितवान् । खच्-प्रियंवदः । ग्स्नु-जिष्णुः । घुरच्-भङ्गुरम् । ङस्—ब्रह्मणः ॥

१५६ तस्य लोपः ॥ ९ ॥ इत्संज्ञकस्य लोपो भवति ॥ पचनम् ॥

एकान्ता अनुबन्धाः ॥

—०—

१५७ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥ समसंबन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् ॥ एचोऽयवायावः । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ॥

१५८ स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥ स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् । यथा—अङ्गस्य, भस्य, धातोः, इत्यादयः । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः ॥

आत्मनेपदप्रकरणम्—

१५९ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥ अनुदात्तेतो ङितश्च ये धातवस्तेभ्य एवात्मनेपदं स्यात् ॥ एध–एधते । शीङ्–शेते ॥

१६० भावकर्मणोः ॥ १३ ॥ भावे कर्मणि चात्मनेपदं स्यात् ॥ सुप्यते भवता । क्रियते कटः ॥

१६१ कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥ क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ॥ व्यतिलुनीते ॥

१६२ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥ गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च कर्मव्यतिहार आत्मनेपदं न स्यात् ॥ व्यतिगच्छन्ति । व्यतिहिंसन्ति ॥

१–अनित्योऽयं निषेधः 'विभक्तौ' इति निर्देशात् । तेन हरौ एधेय इत्यादावित्संज्ञा भवत्येव ॥

* प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति ॥

* हरतेरप्रतिषेधः ॥ संप्रहरन्ते राजानः ॥

१६३ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥ इतरेतरोपपदादन्योन्योपपदाच्च कर्मव्यतिहार आत्मनेपदं न स्यात् ॥ इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति ॥

* परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ परस्परस्य व्यति लुनन्ति ॥

१६४ नेर्विशः ॥ १७ ॥ निपूर्वाद्विशतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ निविशते ॥

१६५ परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥ एभ्य उत्तरात्क्रीणातेरात्मनेपदं स्यात् ॥ परि क्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥

१६६ विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ विपरापूर्वाज्जयतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ विजयते पराजयते ॥

१६७ आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥ आङ्पूर्वाद्ददातेरात्मनेपदं स्याद्,न त्वास्यविहरणे । विद्यामादत्ते ॥

* अंव्यसनक्रियस्येतिवाच्यम् ॥ विपादिकां व्याददाति ॥

* स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

१६८ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥ अनुसंपरिपूर्वात् क्रीडतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ॥

* समोऽकूजने इति वक्तव्यम् ॥ संक्रीडन्ति शकटानि ॥

* आगमेः क्षमायाम् ॥ माणवक आगमयस्व तावत् ॥

* शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ विद्यासु शिक्षते ।

* किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी ॥

* हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ पैतृकमश्वा अनुहरन्ते ॥

* आशिषि नाथः ॥ सर्पिषो नाथते ॥

* आङि नुप्रच्छयोः ॥ आनुते । आपृच्छते ॥

* शप उपलम्भने ॥ देवदत्ताय शपते ॥

१६९ समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥ समवप्रविपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते

१ व्यसनं विभागो विकसनमित्यर्थ इति कैयटः ॥

२—याचनार्थे तु 'नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्' इति कुमारे, 'दीनं त्वामनु नाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः' इतिकाव्यप्रकाशोदाहृते च, तवर्गचतुर्थान्त एव पाठो ऽस्तीति दाधिमथाः ॥

३—उपलम्भनं प्रकाशनमिति कैयटः ॥

* आङः स्थः प्रतिज्ञाने ॥ अस्तिं सकारादिमातिष्ठते ॥

१७० प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥ स्वाभिप्रायाविष्करणे निर्णेतरि च तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः (किरा.॥

१७१ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥ उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् ॥ गेहे उपतिष्ठते ॥

* उद ईहायामिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—शतमुत्तिष्ठति ॥

१७२ उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥ उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते ॥

* उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् ॥ आदित्यमुपतिष्ठते । रथिकामुपतिष्ठते । महामात्रानुपतिष्ठते । अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते ॥

* वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥ भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ॥

१७३ अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥ उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ॥ यावद्भुक्तमुपतिष्ठते ॥

१७४ उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥ उद्-विपूर्वात्तपतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । उत्तपते । वितपते ।

* स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ उत्तपते पाणिम् । वितपते पाणिम् ॥

१७५ आङो यमहनः ॥ २८ ॥ आङ्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यां यमहनिभ्यामात्मनेपदं स्यात् । आयच्छते । आहते ।

* स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः ॥

१७६ समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ २९ ॥ संपूर्वाभ्यां गमिऋच्छिभ्यामात्मनेपदं स्यात् । संगच्छते । समृच्छते ॥

* समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ॥ संवित्ते । संपृच्छते । संस्वरते ॥

* अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च ॥ मा समृत । संशृणुते । संपश्यते ।

* उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम् ॥ निरस्यति निरस्यते । समूहति । समूहते । अभ्यूहति । अभ्यूहते । अभ्यूहति । अभ्यूहते ॥

१७७ निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ३० ॥ एभ्योऽकर्मकाद् ह्वयतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ निह्वयते । संह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते ॥

१७८ स्पर्धायामाङः ॥ ३१ ॥ आङ्पूर्वाद् ह्वयतेः स्पर्धायामात्मनेपदं स्यात् । आह्वयन्ते छात्राश्छात्रम् ॥

१७९ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥ गन्धनादिष्वर्थेषु करोतेरात्मनेपदम् ॥ उत्कुरुते । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । हरिमुपकुरुते । परदारान्प्रकुरुते । एधो दक-

स्योपस्कुरुते । गाथाः प्रकुरुते । शतं प्रकुरुते ॥

१८० अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥ अधिपूर्वात्करोतेः प्रसहने आत्मनेपदं स्यात् ॥ अधिकुरुते ॥

१८१ वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥ विपूर्वात्करोतेः शब्दकर्मण आत्मनेपदं स्यात् ॥ विकुरुते स्वरान् ॥

१८२ अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥ विपूर्वात्करोतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । विकुर्वते सैन्धवाः ॥

१८३ संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥ संमाननादिषु नयतेरात्मनेपदं स्यात् । पदार्थान्नयते । दण्डमुन्नयते । माणवकमुपनयते । तत्त्वं नयते । कर्मकरानुपनयते । करं विनयते । शतं विनयते ॥

१८४ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥ नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात् । क्रोधं विनयते ॥

१८५ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥ अप्रतिबन्धोत्साहस्फीतेषु क्रमेरात्मनेपदं स्यात् ॥ ऋचि क्रमते बुद्धिः । अध्ययनाय क्रमते । क्रमन्तेऽस्मिन्शास्त्राणि ॥

१८६ उपपराभ्याम् ॥ ३७ ॥ आभ्यां क्रमेरात्मनेपदं स्यात् ॥ उपक्रमते पराक्रमते ॥

१८७ आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ आङ्पूर्वात्क्रमतेरुद्गमने आत्मनेपदं स्यात् । आदित्य आक्रमते ॥

* ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् ॥ इह मा भूत्-आकामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

१८८ वेः पादविहरणे । ४१ ॥ विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणेऽर्थे आत्मनेपदं स्यात् । साधु विक्रमते ॥

१८९ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥ प्रारम्भार्थाभ्यां प्रोपाभ्यां क्रमेरात्मनेपदं स्यात् ॥ प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् ॥

१९० अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥ उपसर्गवियुक्तात्क्रमतेरात्मनेपदं वा ॥ क्रमते क्रामति ।

१९१ अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥ अपह्नवे वर्तमानाज्जानातेरात्मनेपदं स्यात् ॥ शतमपजानीते ॥

१९२ अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥ जानातेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । सर्पिषो जानीते ॥

१९३ संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥ संप्रतिपूर्वाज्जानातेरनाध्याने आत्मनेपदं स्यात् । शतं प्रतिजानीते ॥

१९४ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥ भासनादिषु वदेरात्मनेपदं स्यात् ॥ वदते बुद्धिर्लोकायते कर्मकरानुपवदते । शास्त्रे देवो वदते । क्षेत्रे वदते । गेहे विवदन्ते । परदारानुपवदते ॥

१९५ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥ मनुष्यादीनां सहोच्चारणे वदेरात्मनेपदं

स्यात् ॥ संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः ॥

१९६ अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥ उक्तविषयेऽनुपूर्वादकर्मकाद्वदतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ अनुवदते कठः कलापस्य ॥

१९७ विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥ विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । विप्रवदन्ते मौहूर्ताः । विप्रवदन्ति मौहूर्ताः ॥

१९८ अवाद्ग्रः ॥ ५१ ॥ अवाद्गिरतेरात्मनेपदं स्यात् । अवगिरते ॥

१९९ समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥ संपूर्वाद्गिरतेरात्मनेपदं स्यात्प्रतिज्ञाने ॥ नित्यं शब्दं संगिरन्ते ॥

२०० उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥ उत्पूर्वात्सकर्मकाच्चरतेरात्मनेपदं स्यात् । गेहमुच्चरते ॥

२०१ समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ सपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन युक्तादात्मनेपदं स्यात् । अश्वेन संचरते ।

२०२ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥५५॥ संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादात्मनेपदं स्यात् । सा तृतीया चतुर्थ्यर्थे चेत् ॥

* अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ॥ दास्या संयच्छते कामी ॥

२०३ उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥ उपपूर्वाद्यमः स्वकरणे आत्मनेपदं स्यात् ॥ भार्यामुपयच्छते ॥

२०४ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥ सन्नन्तेभ्य एभ्य आत्मनेपदं स्यात् । धर्मं जिज्ञासते । गुरुं शुश्रूषते । नष्टं सुस्मूर्षते । नृपं दिदृक्षते ॥

२०५ नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ अनुपूर्वात्सन्नन्ताज्जानातेरात्मनेपदं न स्यात् ॥ पुत्रमनुजिज्ञासति ॥

२०६ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥ प्रत्याङ्पूर्वात्सन्नन्ताच्छ्रुवः आत्मनेपदं न स्यात् ॥ प्रतिशुश्रूषते आशुश्रूषति ॥

२०७ शदेः शितः ॥ ६० ॥ शित्संबन्धिनः शदेरात्मनेपदं स्यात् । शीयते शीयताम् अशीयत शीयेत ॥

२०८ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥ लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङ आत्मनेपदं स्यात् । अमृत । मृषीष्ट । म्रियते । म्रियताम् । अम्रियत । म्रियेत ॥

२०९ पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥ सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादात्मनेपदं स्यात् । शिशयिषते । निविविक्षते ॥

२१० आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥ अनुप्रयुज्यमानात् कृञ आम्प्रकृत्या तुल्यमेवात्मनेपदं स्यात् । एधांचक्रे ॥

२११ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥६४॥ प्रउपपूर्वाद्युजेरयज्ञपात्रविषयादात्मनेपदं स्यात् । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥

*स्वराद्यन्तोपसर्गविशिष्टादिति वक्तव्यम् ।

उद्युङ्क्ते नियुङ्क्ते । इह मा भूत्— संयुनक्ति ॥

२१२ समः क्ष्णुवः ॥ ६५ ॥ संपूर्वात् क्ष्णुव आत्मनेपदं स्यात् । संक्ष्णुते शस्त्रम् ॥

२१३ भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥ अपालने भुज आत्मनेपदं स्यात् । ओदनं भुङ्क्ते ॥

२१४ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥ ६७ ॥ ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ यत्कर्म णौ चेत् सैव क्रिया, स एव कर्ता स्यात् । आध्याने तु न ॥ आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव ॥ कर्तृस्थक्रिया उदाहरणम् ॥

२१५ भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥ बिभेतेः स्मयतेश्च ण्यन्तादात्मनेपदं स्यात्, हेतोश्चेद्भयस्मयौ । जटिलो भीषयते । जटिलो विस्मापयते ॥

२१६ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥ ण्यन्ताभ्यां गृधिवञ्चिभ्यामात्मनेपदं स्यात् प्रलम्भने । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते ॥

२१७ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥ संमानने न्यग्भावने प्रलम्भने च लिय आत्मनेपदं स्यात् । जटाभिर्लापयते । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । कस्त्वामुल्लापयते ॥

२१८ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥ ण्यन्तान्मिथ्योपपदात्करोतेरात्मनेपदं स्यादभ्यासे ॥ असकृत् पदं मिथ्या कारयते ॥

२१९ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ स्वरितेतो ञितश्च ये धातवस्तेभ्य आत्मनेपदं स्यात् । कर्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रैति । पचते । सुनुते ॥

२२० अपाद्वदः ॥ ७३ ॥ अपपूर्वाद्वदतेरात्मनेपदं स्यात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । धनकामो न्यायमपवदते ॥

२२१ णिचश्च ॥ ७४ ॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् । कटं कारयते ॥

२२२ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥ समुदाङ्पूर्वाद्यमेरात्मनेपदं स्यात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽग्रन्थविषये । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते ॥

२२३ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ ७६ ॥ अनुपसर्गाज्जानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं स्यात् । गां जानीते ॥

---

१ कर्मपदं तन्त्रेण क्रिया-कारकपरम् ॥

२ आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः १मकक्षा । आरोहति हस्ती २यकक्षा । आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः ३यकक्षा । आरोहयते हस्ती ४र्थकक्षा ॥ एवमेव 'दर्शयते भवः' इति कर्तृस्थभावकेपि बोध्यम् ॥

३ विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥

४ यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनम् ॥

२२४ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥७७॥ स्वरितञित इति पञ्चभिः सूत्रैर्यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात्। स्वं यज्ञं यजति, स्वं यज्ञं यजते । स्वं कटं करोति स्वं कटं कुरुते । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते स्वं पुत्रम् । स्वं यज्ञं कारयति स्वं यज्ञं कारयते । स्वान् व्रीहीन् संयच्छति स्वान् व्रीहीन्संयच्छते । स्वां गां जानाति स्वां गां जानीते ॥

—०—

परस्मैपदप्रकरणम्—

२२५ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥ आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् । भवति ॥

२२६ अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥ अनुपरापूर्वात्करोतेः परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति । पराकरोति ॥

२२७ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥ अभिप्रतिअतिपूर्वात्क्षिपः परस्मैपदं स्यात् अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति ॥

२२८ प्राद्वहः ॥ ८१ ॥ प्रपूर्वाद्वहेः परस्मैपदं स्यात् । प्रवहति ॥

२२९ परेर्मृषः ॥ ८२ ॥ परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं स्यात् । परिमृष्यति ॥

२३० व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥ विआङ्परिपूर्वाद्रमः परस्मैपदं स्यात् । विरमति । परिरमति आरमति ॥

२३१ उपाच्च ॥ ८४ ॥ उपपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं स्यात् । देवदत्तमुपरमति ॥

२३२ विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥ उपपूर्वाद्रमतेरकर्मकात्परस्मैपदं वा स्यात् । यावद्भुक्तमुपरमते । यावद्भुक्तमुपरमति ॥

२३३ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥८६ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । स्रावयति ॥

२३४ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥ भोजनार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् ॥ निगारयति । चलयति ॥

*अदेः प्रतिषेधः ॥ आदयते देवदत्तेन ॥

२३५ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥८८॥ अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माण्ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । आसयति देवदत्तम् । शाययति देवदत्तम् ॥

२३६ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ९८ ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न स्यात् । पाययते । दमयते । आयामयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥

*धेट उपसंख्यानम् ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची ॥

१ (२३४) (२३५) सूत्रविहितमेव निषिध्यते । तेन (२२५) सूत्रेण विहितं तु भवत्येव— 'दमयन्ती कमनीयतामदम्' वत्सान् पाययसि ॥

२३७ वा क्यषः ॥ ९० ॥ क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति लोहितायते ॥

२३८ द्युभ्यो लुङि ॥ ९१ ॥ द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं स्यात् । अद्योतिष्ट । अद्युतत् ॥

२३९ वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ९२ ॥ वृतु वृधु शृधु स्यन्दू एभ्यः स्ये सनि च परस्मैपदं वा स्यात् । वत्स्यति, अवर्त्स्यत् वर्तिष्यते अवर्तिष्यत । विवृत्सति, विवर्तिषते । वर्त्स्यति अवर्त्स्यत् वर्धिष्यते अवर्धिष्यत विवृत्सति विवर्धिषते । शर्त्स्यति अशर्त्स्यत् शर्धिष्यते अशर्धिष्यत । शिशृत्सति शिशर्धिषते । स्यन्त्स्यति अस्यन्त्स्यत् स्यन्त्स्यते स्यन्दिष्यते अस्यन्त्स्यत अस्यन्दिष्यत । सिस्यन्त्सति सिस्यन्दिषते सिस्यन्त्सते ॥

२४० लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥ लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् । कल्प्तासि कल्प्तासे कल्पितासे । कल्प्स्यति कल्प्स्यते कल्पिष्यते अकल्प्स्यत् अकल्पिष्यत अकल्प्स्यत । चिक्लृप्सति चिक्लृप्सते चिकल्पिषते ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

—०—

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

२४१ आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ "कडाराः कर्मधारये" इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा । या पराऽनवकाशा च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने (१।४।१७) 'यचि भम्' (१।४।१८) इतः ॥

२४२ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥ तुल्यबलविरोधे[1] परं कार्यं स्यात् । 'सुपि च (७।३।१०२)' 'बहुवचने झल्येत् (७।३।१०३)' रामेभ्यः ॥

२४३ यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥ ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' हे गौरि । हे ब्रह्मबन्धु ॥

२४४ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥ इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तः स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । हे श्रीः । हे भ्रूः ॥

२४५ वामि ॥ ५ ॥ इयङुवङ्स्थानौ ईदूदन्तौ नदीसंज्ञौ वा स्त आमि ॥ 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' श्रीणाम् । श्रियाम् । भ्रूणाम् । भ्रुवाम् ॥

२४६ ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥ इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति । 'आण्नद्याः' श्रियै । श्रिये । भ्रुवै । भ्रुवे । मत्यै मतये । धेन्वै । धेनवे ॥

२४७ शेषो घ्यसखि ॥७॥ अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ यावीदूतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । 'घेर्ङिति' अग्नये । वायवे ॥

---

१ परस्परलब्धावकाशयोरेकत्र प्राप्तौ तुल्यबलविरोधो भवति ॥

२४८ पतिः समास एव ॥ ८ ॥ पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् । भूपतये ॥

२४९ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥ षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । कुलुञ्चानां पतये नमः । (वा० सं० १६।२२) ॥

२५० ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥ ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यात् । 'दीर्घो लघोः' अचीकरत् ॥

२५१ संयोगे गुरु ॥ ११ ॥ संयोगे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् । 'गुरोश्च हलः' कुण्डा ॥

२५२ दीर्घं च ॥ १२ ॥ दीर्घं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' ईहांचक्रे ॥

२५३ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥ यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दरूपं तस्मिन् प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । 'ङेर्यः' ब्राह्मणाय ॥ भविष्यामि ॥

२५४ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ सुबन्तं तिङन्तं च शब्दस्वरूपं पदसंज्ञं स्यात् । 'झलां जशोऽन्ते' ब्राह्मणाद् । पचेद् ॥

२५५ नः क्ये ॥ १५ ॥ क्यचि क्यङि क्यषि च नान्तमेव पदं स्यात् । 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' राजीयति । राजायते चर्मायति, चर्मायते ॥

२५६ सिति च ॥ १६ ॥ सिति प्रत्यये पूर्वं पदं स्यात् । 'झलां जशोऽन्ते' भवदीयः ॥

२५७ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥ सर्वनामस्थानवर्जितेषु कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' राजभिः ॥

२५८ यचि भम् ॥ १८ ॥ यकारादावजादौ च सर्वनामस्थानवर्जिते स्वादौ पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । 'यस्येति च' गार्ग्यः । दाक्षिः ॥

※ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ।

नभस्वत् (ऋ० सं० १।१८५।३) । अङ्गिरस्वत् (ऋ० सं० १।३१।१७) । मनुष्वत् (ऋ०सं० १।३१।१७) ।

※ वृषण्वस्वश्वयोः । वृषण्वसू (ऋ० सं० १।१११।१) वृषण्वसू (ऋ० सं० २।४१।८) ॥ वृषणश्व (ऋ० सं० १।५१।१३) ॥

२५९ तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे । विद्युत्वान् । यशस्वी ॥

२६० अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ २० ॥ एतानि छन्दसि साधूनि । अयस्मयं (ऋ० सं० ५।३०।१५) ॥

※ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् ।

स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन (ऋ० सं० ४।५०।५) ॥

A पवर्गपञ्चमस्य स्थाने पवर्गचतुर्थो लेखकप्रमादाज्जातः ॥

१ अत्र वतिः 'तेन तुल्यम्' इत्यादिविहितो ग्राह्यः ॥

२६१ बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥ बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं स्यात्। ब्राह्मणाः पठन्ति ॥

२६२ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥ द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः। ब्राह्मणौ पठतः। ब्राह्मणः पठति ॥

॥ अथ कारकप्रकरणम् ॥

२६३ कारके ॥ २३ ॥ अयमधिक्रियते॥

२६४ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥ विभागे सति ध्रुवत्वेन विवक्षितं यत्तत् कारकसंज्ञं सदपादानसंज्ञं स्यात्। पर्वतादवरोहति ॥

* जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्। अधर्माज्जुगुप्सते। पापाद्विरमति। पापात्प्रमाद्यति ॥

२६५ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥ भयार्थानां त्राणार्थानां च योगे भयहेतुः कारकसंज्ञं सदपादानसंज्ञं स्यात्। चौरेभ्यो बिभेति। चौरेभ्यस्त्रायते ॥

२६६ पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ पराजेः प्रयोगे ऽसह्यो ऽर्थो ऽपादानसंज्ञः स्यात्। अध्ययनात्पराजयते ॥

२६७ वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥ वारणार्थानां योगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानसंज्ञः स्यात् ॥ यवेभ्यो गां वारयति ॥

२६८ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति॥ २८॥ अन्तर्धिनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं स्यात्। उपाध्यायादन्तर्धत्ते ॥

२६९ आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥ नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता ऽपादानसंज्ञः स्यात्। उपाध्यायादधीते ॥

२७० जनि कर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥ जायमानस्य हेतुरपादानसंज्ञः स्यात्। गोमयाद्वृश्चिको जायते ॥

२७१ भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥ भूकर्तुः प्रभव उक्तसंज्ञः स्यात्। हिमवतो गङ्गा प्रभवति ॥

२७२ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥३२॥ दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात्। उपाध्यायाय गां ददाति ॥

* क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानम्। पत्ये शेते ॥

* कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा वक्तव्या। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

२७३ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥ रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानसंज्ञः स्यात्। देवदत्ताय रोचते मोदकः ॥

२७४ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ३४ एषां प्रयोगे बोधयितुमभिप्रेतः संप्रदानसंज्ञः स्यात्। हरये श्लाघते, हरये ह्नुते, हरये तिष्ठते, हरये शपते ॥

२७५ धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥ धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णः संप्रदानसंज्ञः स्यात् । देवदत्ताय शतं धारयति ॥

२७६ स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥ स्पृहयतेः प्रयोगे ईप्सितोऽर्थः संप्रदानसंज्ञः स्यात् । फलेभ्यः स्पृहयति ॥

२७७ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥ एषां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं स्यात् । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । देवदत्ताय ईर्ष्यति । देवदत्ताय असूयति ॥

२७८ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥ सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । देवदत्तमभिक्रुध्यति । देवदत्तमभिद्रुह्यति ॥

२७९ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥ राधीक्ष्योः प्रयोगे यस्य विविधः प्रश्नः, तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं स्यात् । कृष्णाय राध्यति । कृष्णाय ईक्षते ॥

२८० प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ ४० प्रत्याङ्पूर्वस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानसंज्ञः स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति, आशृणोति ॥ विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितस्तत्प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥

२८१ अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतं संप्रदानं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति । होत्रे प्रतिगृणाति । होता प्रथमं शंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

२८२ साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥ क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । दात्रेण लुनाति गत्या गच्छति ॥

२८३ दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥ दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं करणसंज्ञं च स्यात् । अक्षान्दीव्यति । अक्षैर्दीव्यति ॥

२८४ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ नियतकालभृत्या स्वीकरणे साधकतमं संप्रदानं वा स्यात् । शताय परिक्रीतोऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि ॥

२८५ आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति ॥

२८६ अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥ अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मसंज्ञः स्यात् । ग्राममधिशेते । ग्राममधितिष्ठति । ग्राममध्यास्ते ॥

२८७ अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥ अभिनिसङ्घातपूर्वस्य विशतेरविकृतस्याधारः कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्राममभिनिविशते ॥

२८८ उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥ उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म संज्ञः स्यात् । ग्राममुपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति ॥

* वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः । ग्राम उपवसति ॥

२८९ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥ कर्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छति ॥

२९० तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥ येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं तस्य कर्मसंज्ञा स्यात् । ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति ॥

२९१ अकथितं च ॥ ५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । "दुहि-याचि-रुधि-प्रच्छि-भिक्षि-चिञा-मुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुवि-शासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥ १ ॥" गां दोग्धि पयः, बलिं याचते वसुधाम्, व्रजमवरुणद्धि गाम्, माणवकं पन्थानं पृच्छति, पौरवं गां भिक्षते, वृक्षमवचिनोति फलानि, माणवकं धर्मं ब्रूते, माणवकं धर्मं शास्ति ॥

* नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥" ग्राममजां नयति, ग्राममजां वहति, भारं हरति ग्रामम् ॥

* 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥' मासमास्ते, गोदोहमास्ते क्रोशमास्ते ॥

* देशश्च ॥ कुरून् स्वपिति ॥

२९२ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ ॥ ५२ ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञः स्यात् । गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माणवकं ग्रामम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । आशयति देवानमृतम् । वेदमध्यापयति देवदत्तम् । पृथिवीमासयति ॥

* दृशेः सर्वत्र । दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् ॥

* 'अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' आदयते माणवकेनौदनम् । खादयति माणवकेन । नाययति भारं देवदत्तेन । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥

* वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वाहयति बलीवर्दान्यवान् बणिज्यारः ॥

* भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन ॥

२९३ हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ हरतेः करोतेश्चाण्यन्तयोर्यः कर्ता स ण्यन्तयोः कर्मसंज्ञो वा स्यात् ॥ हारयति भारं माणवकम् । हारयति भारं माणवकेन । कार-

१ 'मशकार्थो धूमः' इत्यत्रेव निवृत्त्यर्थो ऽर्थशब्दः इति भोजननिवृत्तिवाचिन इत्यर्थः ॥

२ नियन्ता पशुप्रेरकः ॥

यति कटं देवदत्तम् । कारयति कटं देवदत्तेन ॥

* अभिवा(व)दिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन । दर्शयते भृत्यान् राजानम् । दर्शयते भृत्यै राजानम् ॥

२९४ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । देवदत्तेन पच्यते ॥

२९५ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥ स्वतन्त्रस्य प्रयोजकः हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् । कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते कारयति प्रभुः ॥

२९६ प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥ "अधिरीश्वरे" इत्यभिव्याप्य 'प्राग्निपाताः' इत्यधिकारः । प्राङ्निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थः ॥

२९७ चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । अहो ईशाः । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । अवदत्तम् । अहंयुः, अस्तिक्षीरा ॥ अ अपेहि ॥

२९८ प्रादयः ॥ ५८ ॥ प्रादयोऽसत्त्वे निपातसंज्ञकाः स्युः । आ एवं किल तत् ॥

२९८ उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५८ ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञकाः स्युः । प्रणयति ॥

* मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः ।

* श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ श्रद्धा ॥

२९९ गतिश्च ॥ ५९ ॥ क्रियायोगे प्रादयो गतिसंज्ञकाः स्युः । प्रकृत्य ॥

* कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ कारकाकृत्य ॥

* पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूत वासो देयम् । चनो हितः (ऋ० सं० ३।२।२) ॥

३०० ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६० ॥ ऊर्यादयः च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥

१ अभिवदति गुरुं देवदत्तः 'पश्यन्ति भृत्या राजानम्' णिजनन्तरं 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम् ॥

२ 'भूते, भविष्यति, वरम्, प्रमाणम्' इत्यादीन्यपि यथासंभवं विभक्तिप्रतिरूपकाण्यव्ययान्यप्यवसेयानि । अतएव 'वरं गर्भस्रावः' 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादीनि निरावाधान्येवेति तत्र सामानाधिकरण्याभावशङ्कासमाधाने वृथैव कुर्वाणो गदाधरभट्टाचार्यः स्वकीयवाचालतातिरिक्तं किं सूचयतीति चिन्त्यम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

३-४—प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्येकमेव सूत्रं पाणिनिना पठितं वार्तिककृता योगविभागं कृत्वा व्याख्यातमस्ति ॥

५—संज्ञाविधानसामर्थ्यादनजन्तत्वेऽपि 'अच उपसर्गात्त' इतितत्त्वं भवति ॥

३०१ अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६१ ॥ अनितिपरमनुकरणं क्रियायोगे गतिसंज्ञं स्यात् । खाट्कृत्य ॥

३०२ आदरानादरयोः सदसती॥६२॥ आदरानादरयोः सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ स्तः । सत्कृत्य असत्कृत्य ॥

३०३ भूषणेऽलम् ॥ ६३ ॥ अलं भूषणे गतिसंज्ञं स्यात् । अलंकृत्य ॥

३०४ अन्तरपरिग्रहे ॥ ६४ ॥ अपरिग्रहेऽन्तःशब्दो गतिसंज्ञः स्यात् । अन्तर्हत्य॥

* अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । अन्तर्द्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्णमति ॥

३०५ कणे मनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥६५॥ कणेशब्दो मनश्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ स्तः । कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य पयः पिबति ॥

३०६ पुरोऽव्ययम् ॥ ६६ ॥ अव्ययं पुरःशब्दो गतिसंज्ञः स्यात् । पुरस्कृत्य ॥

३०७ अस्तं च ॥ ६७ ॥ अव्ययमस्तंशब्दो गतिसंज्ञः स्यात् । अस्तंगत्य ॥

३०८ अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६८ ॥ अच्छशब्दो गत्यर्थे वदतौ च गतिसंज्ञः स्यात् । अच्छगत्य । अच्छोद्य ॥

३०९ अदोऽनुपदेशे ॥ ६९ ॥ अदःशब्दोऽनुपदेशे गतिसंज्ञः स्यात् । अदःकृत्य ॥

३१० तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ ७० ॥ व्यवधाने तिरःशब्दो गतिसंज्ञः स्यात् । तिरोभूय ॥

३११ विभाषा कृञि ॥ ७१ ॥ तिरःशब्दः करोतौ वा गतिसंज्ञः । तिरस्कृत्य तिरः कृत्वा ॥

३१२ उपाजेऽन्वाजे ॥ ७२ ॥ उपाजेऽन्वाजे शब्दौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

३१३ साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७३ ॥ साक्षात्प्रभृतीनि कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः ।

* साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा ॥

३१४ अनत्याधाने उरसिमनसी ॥७४॥ अनुपश्लेषे कृञि उरसि मनसि शब्दौ वा गतिसंज्ञौ स्तः । उरसिकृत्य उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा ॥

३१५ मध्ये पदे निवचने च ॥ ७५ ॥ एते शब्दाः कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युः । मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य, पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा ॥

३१६ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥७६॥ हस्ते पाणौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ स्त उपयमने । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ॥

३१७ प्राध्वं बन्धने ॥ ७७ ॥ प्राध्वंशब्दः कृञि नित्यं गतिसंज्ञः स्याद्बन्धने । प्राध्वंकृत्य ॥

३१८ जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥७८॥ एतौ गतिसंज्ञौ स्त औपम्ये । जीविकाकृत्य । उपनिषत्कृत्य ॥

३१९ ते प्राग्धातोः ॥ ७९ ॥ गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः । प्रकृत्य ॥

३२० छन्दसि परेऽपि ॥ ८० ॥ छन्दसि गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः परेऽपि प्रयोक्तव्याः । हरिभ्यां याह्योक आ (ऋ० सं० ७ । ३२ । ४) ॥

३२१ व्यवहिताश्च ॥ ८१ ॥ गत्युपसर्गसंज्ञका व्यवहिताश्च छन्दसि दृश्यन्ते. आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः (ऋ०सं०३।४५।१) । आ याहि ॥

३२२ कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८२ ॥ अयमधिकारः ॥

३२३ अनुर्लक्षणे ॥ ८३ ॥ लक्षणे द्योत्येऽनुः कर्मप्रवनीयसंज्ञः स्यात् । संहितामनु प्रावर्षत् ॥

३२४ तृतीयार्थे ॥ ८४ ॥ तृतीयार्थे द्योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना ॥

३२५ हीने ॥ ८५ ॥ हीने द्योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयः स्यात् । अन्वर्जुनं योद्धारः ॥

३२६ उपोऽधिके च ॥ ८६ ॥ अधिके हीने च द्योत्ये उपः कर्मप्रवचनीयः स्यात् । अधिके उप द्रोणे खारी[1] । उप पणे निष्कः[2] । हीने । उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥

३२७ अपपरी वर्जने ॥ ८७ ॥ वर्जने द्योत्येऽपपरी कर्मप्रवचनीयौ स्तः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ॥

३२८ आङ् मर्यादावचने ॥ ८८ ॥ मर्यादायामभिविधौ चाङ् कर्मप्रवचनीयः स्यात् । आ पाटलीपुत्राद्वृष्टो देवः । आकुमारं यशः पाणिनेः ॥

३२९ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ८९ ॥ एषु विषयेषु प्रति परि अनु एते कर्मप्रवचनीयाः स्युः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृक्षं परि । वृक्षमनु । साधुर्मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । यदत्र मां प्रति स्यात् । मामनु स्यात् । वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति । परिसिञ्चति । अनुसिञ्चति ॥

३३० अभिरभागे ॥ ९० ॥ भागवर्जितेषु लक्षणादिषु । अभिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् । वृक्षमभि विद्योतते । साधुर्मातरमभि । वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति ॥

३३१ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।९१। एतयोः प्रतिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति ॥

३३२ अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९२ ॥ अनर्थकावधिपरी कर्मप्रवचनीयौ स्तः ॥ कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ॥

१ "द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशांशः" ॥

२ वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः । ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥

३३२ सुः पूजायाम् ॥ ९३ ॥ पूजायां सुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । सुसिक्तं भवता ॥

३३४ अतिरतिक्रमणे च॥९४॥अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। अतिसिक्तमेव भवता। अतिस्तुतमेव भवता।

३३५ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ९५ ॥ एष्वपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। सर्पिषोऽपि स्यात्। अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम् । अपि सिञ्च। अपि स्तुहि। धिग् जाल्मं देवदत्तमपि सिञ्चेत् पलाण्डुम् । अपि सिञ्च अपि स्तुहि ॥

३३६ अधिरीश्वरे ॥ ९६ ॥ ईश्वरेऽधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः। अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

३३७ विभाषा कृञि ॥ ९७ ॥ अधिः कृञि वा कर्मप्रवचनीयः स्यात् । यदत्र मामधिकरिष्यति ॥

३३८ लः परस्मैपदम् ॥ ९८ ॥ लादेशाः परस्मैपदसंज्ञकाः स्युः । पचति । पचन् ॥ पेचिवान् ॥

३३९ तङानावात्मनेपदम् ॥ ९९ ॥ तङ् शानच्कानचौ चात्मनेपदसंज्ञकाः स्युः। कुरुते। कुर्वाणः। चक्राणः ॥

३४० तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०० ॥ तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः। स भवति। देवदत्तः पचते। त्वं पचसि। त्वं पचसे। अहं पचामि। अहं पचे ॥

३४१ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०१ ॥ लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः । स पचति। तौ पचतः। ते पचन्ति ॥

३४२ सुपः ॥ १०२ ॥ सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः। रामः। रामौ। रामाः ॥

३४३ विभक्तिश्च ॥ १०३ । सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः। निर्जरसः। तिष्ठामः ॥

३४४ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥१०४ । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात्। त्वं पचसि । पचसे ॥

३४५ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०५ ॥ प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्यतेश्चोत्तमः, स चैकवद्भवति। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे (इति,नहि भोक्ष्यसे) भुक्तः सोऽतिथिभिः ॥

३४६ अस्मद्युत्तमः ॥ १०६ ॥ अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमः स्यात्। अहं पचामि। पचे ॥

३४७ शेषे प्रथमः १०७ ॥ मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । पचति । स पचति ॥

३४८ परः सन्निकर्षः संहिता ॥१०८॥ परो यः सन्निकर्षो वर्णानाममात्राकालव्यवधानं स संहितासंज्ञः स्यात्। दध्यत्र ॥

३४९ विरामोऽवसानम् ॥ १०९ ॥ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात्। दधिँ। वृक्षः ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः समाप्तः ।

इति श्री सकलमहीमण्डलमहितरणराणावताम्ववायसमुद्रसमुद्भूतकामधेन्वा सवाई-जयपुर महाराजाधिराज-श्रीरामसिंह सहधर्मिणा रूपकुमारी-देव्या कारितायां माथुर-चातुर्वैद्य-राजकुमारात्मज-जानकीलाललब्धवर्णविरचितायां राणावतीयासमाख्यातायां पाणिनीयसूत्रवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमःपादः।

३५० समर्थः पदविधिः ॥१॥ पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः। विग्रहवाक्यार्थाभिधाने शक्तः समर्थः। कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः ॥

३५१ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥ सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये। परशुनावृश्चन् ॥

* अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः।

उच्चैरधीयान ॥

(समासप्रकरणम्)

३५२ प्राक्कडारात्समासः ॥३॥ 'कडाराः कर्मधारये' इत्यतः प्राक् 'समासः' इत्यधिक्रियते। राजपुरुषः ॥

३५३ सहसुपा ॥ ४ ॥ सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते ॥ सहेति योगविभागादिदं लब्धम्। अनुव्यचलत्[1] ॥

सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते। भूतपूर्वः ॥

*इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। वाससीइव ॥

३५४ अव्ययीभावः ॥ ५ ॥ अयमधिकारः प्राक् तत्पुरुषात् ॥

३५५ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ५ ॥ एष्वर्थेषु वर्तमानमव्ययं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। अधिकरणे विभक्त्यर्थे हरौ-इति अधिहरि। कृष्णस्य समीपं उपकृष्णम्। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्। यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम्। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्। हिमस्याऽत्ययोऽति-

१ अत्र सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वेः पूर्वं समासः, पश्चादनोः।

हिमम् । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । योग्यता वीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थं अर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत् सचक्रम् । सदृशः सख्या ससखि । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥

३५६ यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥ असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते ॥ यथाध्यापकम् । इह माभूत्—यथा हरिस्तथा हरः ॥

३५७ यावदवधारणे ॥ ८ ॥ अवधारणेऽर्थे यावच्छब्दः सुबन्तेन समर्थेन सह समस्यते । यावच्छ्लोकम् ॥

३५८ सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥ मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते सोऽव्ययी भावः ॥ शाकप्रति ॥

३५९ अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥ परिणा सह एते समस्यन्ते । कितवव्यवहारेऽयं समास इष्यते । अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ॥

३६० विभाषा ॥ ११ ॥ अयमधिकारः

३६० अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ ११[1] एते पञ्चम्यन्तेन सह वा समस्यन्ते ॥ अपविष्णु, अप विष्णोः संसारः । परिविष्णु, परिविष्णोः । बहिर्वनम् बहिर्वनात् । प्राग्वनम् प्राग् वनात् ।

३६१ आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ १२ ॥ मर्यादायामभिविधौ चाङ् पञ्चम्यन्तेन सह वा समस्यते ॥ आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः-आ पाटलिपुत्रात् । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ कुमारेभ्यः ॥

३६२ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १३ ॥ चिह्नवाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती आभिमुख्ये वर्तमानौ वा समस्येते ॥ अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति ॥

३६३ अनुर्यत्समया ॥ १४ ॥ अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह वा समस्यते ॥ अनुवनमशनिर्गतः[2] । वनमनु ॥

३६४ यस्य चायामः ॥ १५ ॥ अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह वा समस्यते । अनुयमुनम् मथुरा ॥

३६५ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १६ ॥ तिष्ठद्ग्वादयः समुदाया एव निपात्यन्ते तेऽचाव्ययीभावसंज्ञकाः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु कालः ॥

---

१ 'विभाषाऽपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ।' इत्येकमेव पाणिनीयं सूत्रं विभक्तं वार्तिककृता ॥

२ अन्वक्षं स्फाटिकं दर्शनम् । अक्षि अनु ॥

३ अन्वक्षं स्फाटिकं दर्शनम् । अक्षि अनु ॥

३६६ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १७ ॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते ॥ पारं गङ्गायाः पारेगङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः मध्येगङ्गम् । षष्ठीसमासपक्षे गङ्गापारम् । गङ्गामध्यम् महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

३६७ संख्या वंश्येन ॥ १८ ॥ विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंशस्तत्र भवो वंश्यस्तद्वाचिना सुवन्तेन सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यातद्वतामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यम्–द्विमुनि व्याकरणम् ॥

३६८ नदीभिश्च ॥ १९ ॥ नदीवचनैः सह संख्या समस्यते ॥ समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ॥

३६९ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥ नदीभिः संख्या समस्यते संज्ञायाम् । उन्मत्तगङ्गम् नाम देशः । इत्यव्ययीभावः ॥

३७० तत्पुरुषः ॥ २० ॥ अधिकारोऽयम् । प्राग् बहुव्रीहेः ॥

३७१ द्विगुश्च ॥ २१ ॥ द्विगुश्च तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् ॥ पञ्चराजी ॥

३७२ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २२ ॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कान्तारातीतः । नरकपतितः । ग्रामगतः । तरङ्गात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः ।

*गम्यादीनामुपसंख्यानम् । ग्रामगमी ग्रामगामी । ओदनबुभुक्षुः ॥

३७३ स्वयं क्तेन ॥ २४ ॥ स्वयमित्येतत् क्तान्तप्रकृतिकसुबन्तेन सह समस्यते । स्वयंधौतौ पादौ ॥

३७४ खट्वा क्षेपे ॥ २५ ॥ द्वितीयान्तखट्वाशब्दः क्तान्तप्रकृतिकसुबन्तेन सह समस्यते क्षेपे । खट्वारूढो जाल्मः ॥

३७५ सामि ॥ २६ ॥ सामि क्तान्तप्रकृतिकसुबन्तेन सह समस्यते । सामिकृतम् ॥

३७६ कालाः ॥ २७ ॥ द्वितीयान्ताः कालवाचिनः क्तान्तप्रकृतिकसुबन्तेन सह समस्यन्ते । मासप्रमितः चन्द्रः ॥

३७७ अत्यन्तसंयोगे च ॥ २८ ॥ कालवाचिनो द्वितीयान्ताः सुपा सह समस्यन्ते अत्यन्तसंयोगे । मुहूर्तसुखम् ॥

३७८ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २९ ॥ तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते । शङ्कुलाखण्डः । धान्यार्थः ॥

३७९ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३० ॥ पूर्वादिभिः सह तृतीयान्तं समस्यते । अस्मादेव वचनात्पूर्वादिभिर्योगे तृतीया । मासपूर्वः । पितृसदृशः । मातृसमः । माषोनम् । माषविकलम् ।

वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः ॥

*अवरस्योपसंख्यानम् । मासावरः ॥

३८० कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३१ ॥ कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते । सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं बहुलग्रहणम् । हरिणा त्रातः हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । नखनिर्भिन्नः । बहुलग्रहणान्न—दात्रेण लूनवान् ॥

*साधनं कृता । पादहारकः । गलेचोपकः ॥

३८१ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३२ ॥ स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिका—र्थवचनं तस्मिन्कर्तृकरणयोर्या तृतीया तदन्तं कृत्यैः सह समस्यते । काकपेया नदी । श्वलेह्यः कूपः । वाष्पछेद्यानि तृणानि । कण्टकसंचेय ओदनः ॥

३८२ अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३३ ॥ व्यञ्जनवाचितृतीयान्तमन्नवाचिना सह समस्यते । दध्ना (उपसिक्त) ओदनः—दध्योदनः ॥

३८३ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३४ ॥ मिश्रीकरणवाचि भक्ष्यवाचिना सह समस्यते । गुडेन (मिश्राः) धानाः-गुडधानाः ॥

३८४ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३५ ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते । यूपदारु । अस्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

* अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च । द्विजार्थं पयः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थः पटः । कुबेरबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥

३८५ पञ्चमी भयेन ॥ ३६ ॥ पञ्चम्यन्तं भयेन सह समस्यते । चौरभयम् ॥

* भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः ॥

* भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । ग्रामनिर्गतः । अधर्मजुगुप्सुः ॥

३८६ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३७ ॥ एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः ॥

३८७ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३८ ॥ पञ्चम्यन्तान्येतानि क्तान्तेन सह समस्यन्ते । स्तोकान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्यासादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ॥

३८८ सप्तमी शौण्डैः ॥ ३९ ॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः समस्यते । अक्षशौण्डः ॥

३८९ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४० ॥ एतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते । सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥

३९० ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४१ ॥ सप्तम्यन्तं समस्यते । तीर्थध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः ॥

*ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् ॥ तीर्थकाकः । तीर्थवायसः ॥

३९१ कृत्यैर्ऋणे ॥ ४२ ॥ कृत्य (यत्) प्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते नियोगे । मासेदेयम् ऋणम् । पूर्वाह्णेगेयं साम ॥

३९२ संज्ञायाम् ॥ ४३ ॥ सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते संज्ञायां॥अरण्येतिलकाः।

३९३ क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४४ ॥ अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते । पूर्वाह्णकृतम् । अपररात्रकृतम् ॥

३९४ तत्र ॥ ४५ ॥ तत्रेत्येतत् क्तान्तेन सह समस्यते ॥ तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् ॥

३९५ क्षेपे ॥ ४६ ॥ सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते क्षेपे गम्यमाने । अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् ॥

३९६ पात्रेसमितादयश्च ॥ ४७ ॥ समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसमिता दयस्तत्पुरुषसंज्ञकाः स्युः क्षेपे गम्यमाने । पात्रेसमिताः । चकारोऽवधारणार्थः । तेन एषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । तेन परमाः पात्रेसमिता इति वाक्यमेव ॥

३९७ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४८ ॥ एते समानाधिकरणेन सह समस्यन्ते ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् ॥ स्नातानुलिप्तः । एकभिक्षा । सर्वमनुष्याः । जरन्नैयायिकाः । पुराणान्नम् । नवान्नम् । केवलान्नम् ॥

३९८ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ४९ ॥ समानाधिकरणेनेति आपादसमाप्तेरधिकारः । दिग्वाचिनः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः ॥

३९९ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५० ॥ तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे वाच्ये, दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सह समस्येते । पौर्वशालः । पूर्वशालाप्रियः ॥ समाहारे दिक्शब्दो न संभवति ॥ पाञ्चनापितिः । पञ्चगवधनः । पञ्चपूली ॥

४०० संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५१ ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेत्यत्र यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञः स्यात् ॥ पञ्चकपालः ॥

४०१ कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५२ ॥ कुत्सितवाचीनि कुत्सनवचनैः सह समस्यन्ते ॥ वैयाकरणखसूचिः ॥

४०२ पापाणके कुत्सितैः ॥ ५३ ॥ पापाणके कुत्सितवचनैः सह समस्येते । पापनापितः । अणककुलालः ॥

४०३ उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५४ ॥ उपमानवाचीनि सामान्यवचनैः सह समस्यन्ते, । शस्त्रीव श्यामा–शस्त्रीश्यामा ॥

४०४ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५५ ॥ उपमेयवाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सह समस्यते, न चेत्सामा-

न्यवाची प्रयुज्यते ॥ व्याघ्र इव पुरुषः पुरुषव्याघ्रः ॥

४०५ विशेषणं विशेष्येण बहुलम्॥५६॥ भेदकं भेद्येन सामानाधिकरणेन सह समस्यते। नीलं च तद् उत्पलं च नीलोत्पलम्॥ बहुलवचनं व्यवस्थार्थम् कचिन्नित्यसमास एव कृष्णसर्पः॥ क्वचिन्न भवत्येव रामो जामदग्न्यः । क्वचिद्विकल्पः-नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् ॥

४०६ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५७ ॥ एते समानाधिकरणेन सह समस्यन्ते । पूर्वपुरुषः अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः।मध्यपण्डितः। मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः ॥

४०७ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५८ ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः सह समस्यन्ते ।

*श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम्॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः ॥

४०८ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥५९॥ नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन सहानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतमकृतम् कृताकृतम् ॥

*समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् उत्तरपदलोपश्च ॥ शाकप्रधानः पार्थिवः शाकपार्थिवः ॥

*कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ कृतापकृतम् ॥

*गतप्रत्यागतादीनामुपसंख्यानम् ॥ गतप्रत्यागतम् ॥

४०९ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६० ॥ एते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते सत्पुरुषः। महापुरुषः। परमपुरुषः। उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः ॥

४१० वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्६१ एतैः सह पूज्यमानं समस्यते। गोवृन्दारकः। गोनागः। अश्वकुञ्जरः॥

४११ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥६२॥ जातिपरिप्रश्ने वर्तमानौ कतरकतमौ सुबन्तेन सह समस्येते । कतरकठः । कतमकलापः ॥

४१२ किं क्षेपे ॥ ६३ ॥ किमित्येतत्क्षेपे सुपा सह समस्यते । किंगौः यो न वहति ।

४१३ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६४ ॥ एतैः सह जातिः समस्यते । इभपोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः। गोवशा। गोवेहत् । गोवष्कयणी। कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः ॥

४१४ प्रशंसावचनैश्च ॥ ६५ ॥ एतैः सह जातिः समस्यते। गोप्रकाण्डम्।गोमल्लिका। गोमचर्चिका ॥

४१५युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६६ ॥ खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः

सह युवशब्दःसमस्यते । युवतिः खलतिः युवखलतिः । युवपलितः । युववलिनः । युवजरती ॥

४१६ कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥६७॥ कृत्यप्रत्ययान्ताः तुल्यपर्यायाश्च अजातिवचनेन सह समस्यन्ते । भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः ॥

४१७ वर्णो वर्णेन ॥ ६८ ॥ वर्णविशेषवाचि सुवन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते । कृष्णसारङ्गः ॥

४१८ कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ६९ ॥ कुमारः श्रमणादिभिः सह समस्यते । '* प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ।' कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । कुमारपण्डितः ॥

४१९ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७० ॥ चतुष्पाद्जातिवाचिनो गर्भिण्या सह समस्यन्ते । गोगर्भिणी ॥

* चतुष्पाज्जातिरितिवक्तव्यम् ॥ तेनेह न, कालाक्षी गर्भिणी ॥

४२० मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७१ ॥ समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञकाः स्युः । मयूरव्यंसकः । अविहितलक्षणस्तत्पुरुषः मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

---

४२१ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥ अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः ॥

*सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते ॥ मध्याह्नः मध्यरात्रः ॥

४२२ अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ अर्द्धमित्येतन्नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन सह सह समस्यते । अर्द्धपिप्पली ॥

४२३ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ एतान्येकदेशिनैकाधिकरणेन सह वा समस्यन्ते । द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा । भिक्षाद्वितीयम् । तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयम् । चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थम् । तुर्यभिक्षा भिक्षातुर्यम् ॥

* तुरीयशब्दस्यापीष्यते । तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयम् ॥

४२४ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥ प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह वा समस्येते । अत्वं च प्राप्तापन्नयोः । प्राप्तो जीविकाम् प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः । पक्षे द्वितीयातत्पुरुषोऽपि-जीविकाप्राप्तः जीविकापन्नः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकाम् आपन्नजीविका ॥

---

१ संख्याविशेषेण ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् ॥

४२५ कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥ परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते। मासो जातस्य यस्य स मासजातः॥

४२६ नञ् ॥ ६ ॥ नञ् सुबन्तेन सह समस्यते। न ब्राह्मणः अब्राह्मणः॥

४२७ ईषदकृता ॥ ७ ॥ ईषदित्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सह समस्यते॥

*ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम्। ईषत्कडारः। ईषत्पिङ्गलः॥

४२८ षष्ठी ॥ ८ ॥ षष्ठ्यन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते॥ ब्राह्मणकम्बलः॥

*कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्। इध्मप्रव्रश्चनः॥

४२९ याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥ याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते। ब्राह्मणयाजकः॥

*गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः॥

४३० न निर्द्धारणे ॥ १० ॥ निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः॥

*प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते इति वक्तव्यम्। सर्पिषो ज्ञानम्॥

४३१ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥ एतैः सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते। छात्राणां दशमः। बलाकायाः शौक्ल्यम्। फलानां सुहितः। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। ब्राह्मणस्य कुर्वाणः। ब्राह्मणस्य कृत्वा। ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य।

४३२ क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥ 'मतिबुद्धि' (३। २। १८) इति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तेन षष्ठी न समस्यते॥ राज्ञां मतः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां पूजितः॥

४३३ अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥ अधिकरणवाचिना क्तान्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितम्।

४३४ कर्मणि च ॥ १४ ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि (२। ३। ६६) इति विहिता या षष्ठी सा न समस्यते॥ आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन॥

४३५ तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥ कर्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते। अपां स्रष्टा। ओदनस्य भोजकः।

४३६ कर्तरि च ॥ १६ ॥ कर्तरि या षष्ठी सा ऽकेन सह न समस्यते॥ भवतः शायिका। भवत आसिका॥

४३७ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिका। दन्तलेखकः।

४३८ कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥ एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते॥ कुपुरुषः। उररीकृत्य। सुपुरुषः॥

*प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥

*अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया। अतिक्रान्तः खट्वाम् अतिखट्वः ॥

*अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥

*पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥

*निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः ॥

*प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्।

४३९ उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥ उपपदं समर्थेन नित्यं समस्यते, अतिङन्तश्च समासः ॥ कुम्भं करोति कुम्भकारः ॥

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः। व्याघ्री। अश्वक्रीती। कच्छपी ॥

४४० अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥ अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव भवति नान्येन। स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥

४४१ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ 'उपदंशस्तृतीयायाम्' (३। ४। ४७) इत्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्यमैवाव्ययेन सह वा समस्यन्ते ॥ मूलकोपदंशं भुङ्क्ते। मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते। उच्चैःकारमाचष्ट उच्चैः कारम्।

४४२ क्त्वा च ॥ २२ ॥ क्त्वाप्रत्ययान्तेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि वा समस्यन्ते उच्चैःकृत्य। उच्चैः कृत्वा ॥

इति तत्पुरुषाधिकारः ॥

४४३ शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥ अधिकारोऽयम्। प्राग्द्वन्द्वात् ॥

४४४ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ अनेकं शेषसुबन्तं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं समस्यते बहुव्रीहिश्च स समासो भवति ॥ प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदकः। ऊढो रथो येन ऊढरथः। उपहृतः पशुर्यस्मै उपहृतपशुः। उद्धृता ओदना यस्याः उद्धृतौदना। पीतमम्बरं यस्य पीताम्बरः। वीराः पुरुषाः यस्मिन् वीरपुरुषकः ॥ प्रथमार्थे न भवति वृष्टे देवे गतः ॥

*बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ व्यधिकरणानां मा भूत्। पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥

*अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ उच्चैर्मुखः ॥

*सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः। कण्ठे स्थितः कालो यस्य कण्ठेकालः। उष्ट्रस्य मुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः॥

*समुदायविकारषष्ठ्या च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम्। केशानां सङ्घातः केशसङ्घातः केशसङ्घातश्चूडा यस्य केशचूडः। सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः ॥

*प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णः ॥

*नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः । अविद्यमानः पुत्रो यस्य अपुत्रः ॥

*सुबधिकारे अस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । अस्तिक्षीरा ॥

४४५ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥ संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते ॥ उपदशाः । आसन्नविंशाः । अदूरविंशाः । अधिकदशाः । द्वित्राः ॥

४४६ दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥ दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते ॥

*सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥ दक्षिणस्या पूर्वस्याश्चान्तरालं दिक् दक्षिणपूर्वा ॥ नामग्रहणं रूढ्यर्थम् । इह मा भूत् ऐन्द्र्याश्च कौवेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् ॥

४४७ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥ सप्तम्यन्ते प्रयुज्यमानक्रियाधिकरणविषये सरूपे पदे, तृतीयान्ते च प्रयुज्यमानक्रियाकरणविषये 'इदं कर्म प्रवृत्तमित्यर्थे समस्यते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये, स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विशेषो लभ्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥

४४८ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥ तुल्ययोगे वर्तमानं सह इत्येतत्तृतीयान्तेन सह समस्यते ॥ सह पुत्रेण आगतः सपुत्रः॥

इति बहुव्रीहिः ॥

४४९ चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥ अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं समस्यते स द्वन्द्वः ॥ समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः भिक्षामट गां चानयेति अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः । अनयोरसामर्थ्यात्समासो न ॥ धवखदिरौ छिन्धि इति मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । संज्ञा परिभाषम् इति समूहः समाहारः ॥

इति द्वन्द्वः ॥

४५० उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥ समासे उपसर्जनसंज्ञं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृष्णश्रितः

४५१ राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥ एषूपसर्जनं परं प्रयोक्तव्यम् । दन्तानां राजा राजदन्तः ॥

४५२ द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥ द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । हरिहरौ । पटुगुप्तौ ॥

* अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः पटुशुक्लमृदवः ॥

४५३ अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥ अजाद्यदन्तं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ॥ ईशकृष्णौ ॥

१ तेन कर्णेपु कर्णेपु कथयित्वा इदम् अयशः प्रथितम् 'कर्णकर्णि प्रथितमयशः' इत्यपि सिद्धम् ॥

*बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्ररथाश्वाः ॥

*द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । इन्द्राग्नी ॥

४५४ अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥ अल्पाच्तरं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षन्यग्रोधौ। धवखदिरपलाशाः ॥

*ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो वक्तव्यः । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ ॥

*लघ्वक्षरं पूर्वम् । कुशकाशम् ॥

*अभ्यर्हितं च पूर्वम् । मातापितरौ ॥

*वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥

*भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातः । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥

*संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातः। द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम् ॥

४५५ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥३५॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । चित्रगुः ॥

*सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् । सर्वश्वेतः द्विशुक्लः ॥

* अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः । द्व्यन्यः ॥

*वा प्रियस्य पूर्वनिपातः । गडुप्रियः प्रियगुडः ।

*गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् । गडुकण्ठः॥

४५६ निष्ठा ॥ ३६ ॥ निष्ठान्तं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ॥ कृतकटः ॥

*निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् । शार्ङ्गजग्धी । ग्रामजातः । सुखजातः । दुःखजातः ॥

* प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ॥

४५७ वाहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥ आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं वा पूर्वं प्रयोज्यम् ॥ आहिताग्निः अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥

४५८ कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥

इति राणावत्यां पाणिनीयसूत्रकृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

४५९ अनभिहिते ॥१॥ 'अनुक्ते' अयमधिकारः ॥

४६० कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥ अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । ओदनं पचति ॥

*उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। उभयतो ग्रामम्। सर्वतो ग्रामम्। धिक् देवदत्तम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम्। अधोऽधो लोकम् ॥

*अभितः परितः--समया--निकषा--हा-प्रति--योगेषु च दृश्यते। अभितो ग्रामम्। परितो ग्रामम्। समया ग्रामम्। निकषा ग्रामम्। हा देवदत्तम्। बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित्॥

४६१ तृतीया च होश्छन्दसि॥ ३॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च छन्दसि विषये॥ यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति यवागूमग्निहोत्रं जुहोति॥

४६२ अन्तरान्तरेण युक्ते॥४॥ आभ्यां योगे द्वितीया स्यात्॥ अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुः। अन्तरेण त्वां मां च कमण्डलुः॥

४६३ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे॥५॥ क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धे कालाध्ववाचकाद्द्वितीया॥ मास मधीते। मासं कल्याणी। मासं गुडधानाः। योजनमधीते। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशं पर्वतः॥

४६४ अपवर्गे तृतीया॥ ६॥ फलप्राप्तौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्॥ मासेनानुवाकोऽधीतः॥

४६५ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये॥७॥ कारकशक्तिमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः। अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्व्यहे भोक्ता द्व्यहाद्वा। त्र्यहे त्र्यहाद्वा भोक्ता। इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशे लक्ष्यं विध्यति क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति॥

४६६ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥८॥ कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया स्यात्॥ अनु मनु प्रावर्षत्॥

४६७ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी॥ ९॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी स्यात्॥ उपद्रोणे खारी॥ स्वस्वामिनोः पर्यायेण सप्तमी। अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः॥

४६८ पञ्चम्यपाङ्परिभिः॥ १०॥ कर्मप्रवचनीयैरेतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः। परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः॥

४६९ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्॥११॥ यस्मात्प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी स्यात्॥ अभिमन्युरर्जुनतः प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्॥

४७० गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि॥ १२॥ चेष्टाक्रियाणां गत्यर्थानामध्वभिन्ने कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्तः॥ ग्रामं गच्छति ग्रामाय गच्छति॥ *आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः। यत्रोत्पथेन पन्थानं गच्छति तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या। उत्पथेन पथे गच्छति॥

४७१ चतुर्थी संप्रदाने॥१३॥ संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति॥ उपाध्यायाय गां ददाति॥

*चतुर्थीविधाने तादर्थ्ये उपसंख्यानम् यूपाय दारु ॥

*क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मूत्राय कल्पते यवागूः ॥

* उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । वाताय कपिला विद्युत् ॥

*हितयोगे चतुर्थी । गोभ्यो हितम् ।

४७२ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । १४ ॥ क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्याप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् ॥ फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः ॥

४७३ तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥ 'भाववचनाश्चेति' सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् ॥ यागाय याति ॥

४७४ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥ एतैर्योगे चतुर्थी स्यात् ॥ नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहा अग्नये । स्वधा पितृभ्यः । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । वषडिन्द्राय ॥

४७५ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥ अनादरद्योतके प्राणिवर्जिते मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात् । न त्वां तृणाय मन्ये । अप्राणिष्वित्यपनीय *नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वक्तव्यम् ॥ तेन 'न त्वां नावम् अन्नं मन्ये' इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । 'न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेपि चतुर्थी भवन्त्येव ॥'

४७६ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ॥ यज्ञदत्तेन भुक्तम् । दात्रेण लूनवान् ॥

*तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्युपसंख्यानम् प्रकृत्याभिरूपः । प्रायेण याज्ञिक इत्यादि ॥

४७७ सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥ सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् ॥ पुत्रेण सहागतः पिता । पुत्रेण सार्द्धम् ॥ विनापि सहयोगं तृतीया 'वृद्धो यूना' इति निर्देशात् ॥

४७८ येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् ॥ अक्ष्णा काणः ॥

४७९ इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥ किंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् ॥ कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् ॥

४८० संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥ संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् ॥ पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते ॥

४८१ हेतौ ॥ २३ ॥ हेत्वर्थे तृतीया स्यात् ॥ विद्यया यशः ॥

४८२ अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २४ ॥ कर्तृवर्जं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्बद्धः ॥

४८३ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याद्बद्धः जाड्येन बद्धः ॥

४८४ षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् ॥ अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

४८५ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥ सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ-द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च॥कस्य हेतोर्वसति। केन हेतुना वसति ॥

* निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माद्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । कि कारणं वसति । केन हेतुना वसति इत्यादि उदाहार्यम् ॥

४८६ अपादाने पञ्चमी ॥२८॥ अपादाने पञ्चमी स्यात् ॥ पर्वतादवरोहति ॥

*पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् । प्रासादात् प्रेक्षते प्रासादमारुह्य प्रेक्षते॥

*अधिकरणे च । आसनात्प्रेक्षते आसने उपविश्य प्रेक्षते ॥

*प्रश्नाख्यानयोश्च (पञ्चमी वक्तव्या) कुतो भवान् । पाटलिपुत्रात् ॥

यतश्चाध्वकालनिर्माणं (ततः पञ्चमी) गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि ।

* तद्युक्तात्काले सप्तमी । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

*अध्वनः प्रथमा (सप्तमी)च (वक्तव्या)। गवीधुमतः साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि चतुर्षु योजनेषु वा ।

४८७ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥ अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अन्यो देवदत्तात् । आराद् देवदत्तात् । इतरो देवदत्तात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् ॥ दिशिदृष्टः शब्दो दिक्शब्दः अयमस्मात्पूर्वः कालः ॥प्राग्ग्रामात् । दक्षिणा ग्रामात् ॥ दक्षिणाहि ग्रामात् ॥

४८८ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥ अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य । दक्षिणात् ग्रामस्य ॥

४८९ एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥ एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् ॥ दक्षिणेन ग्रामम् ॥

४९० पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ एतैर्योगे तृतीया वा स्यात् पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन, विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन नाना देवदत्तात् ।

पृथक् विना नानाभिरिति योगविभागो द्वितीयार्थः । विना वातमित्यादि ॥

४९१ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

असत्त्ववचनेभ्यः स्तोकादिभ्यस्तृतीया प-ञ्चमी च करणे ॥ स्तोकेन मुक्तः स्तोकान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः अल्पान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्तः कतिपयेन मुक्तः कतिपयान्मुक्तः ॥

४९२ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥ दूरान्तिकार्थैर्योगे षष्ठी प-ञ्चमी च ॥ दूरं ग्रामात् दूरं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् । अन्तिकं ग्रामस्य ॥

४९३ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । ३५।
असत्त्ववचनेभ्यो दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चात्पञ्चमीतृतीये स्तः । दूरं ग्रामस्य दूराद् ग्रामस्य दूरेण ग्रामस्य अन्तिकं ग्रामस्य अन्तिकाद् ग्रामस्य अन्तिकेन ग्रामस्य ॥

४९४ सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥
अधिकरणे सप्तमी विभक्तिर्भवति चाद्दूरान्तिकार्थेभ्यः॥कटे आस्ते॥ स्थाल्यां पचति वनस्य दूरे । अन्तिके वनस्य ॥

*सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् । अधीती व्याकरणे ॥

* साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या। साधुर्देवदत्तो मातरि, असाधुः पितरि ॥

*कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते ।

*अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते ॥

*तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ॥

*निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या। चर्मणि द्वीपिनं हन्ति ।

४९५ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् ॥ गोषु दुह्यमानासु गतः ॥

४९६ षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥ अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ रुदतः प्राव्राजीत्, रुदति प्राव्राजीत् ॥

४९७ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥ एतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ गवां स्वामी,गोषु स्वामी । गवामीश्वरः गोषु ईश्वरः । गवामधिपतिः गोष्वधिपतिः । गवां दायादः गोषु दायादः । गवां साक्षी गोषु साक्षी । गवां प्रसूतः गोषु प्रसूतः । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः ॥

४९८ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥ आयुक्तकुशलाभ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । आयुक्तः कटकरणस्य आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य कुशलः कटकरणे ॥

४९९ यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥ जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः, मनुष्येषु क्षत्रियः शूरतमः। गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा गोषु कृष्णा संपन्नक्षीरा। अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः, अध्वगेषु वा ॥

५०० पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥ यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी स्यात्। माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यः आढ्यतराः।

५०१ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥ साधुनिपुणाभ्यां योगेऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी, न तु प्रतेः प्रयोगे ॥ मातरि साधुः। पितरि निपुणः ॥ * अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति परि ॥

५०२ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥ आभ्यां योगे तृतीया चात्सप्तमी ॥ केशेषु प्रसितः, केशैः प्रसितः। केशेषु उत्सुकः, केशैरुत्सुकः ॥

५०३ नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥ लुबन्तान्नक्षत्रशब्दात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे। पुष्येण पायसमश्नीयात्। पुष्ये पायसमश्नीयात्।

५०४ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये वचनमात्रे च प्रथमा स्यात्। उच्चैः नीचैः। स्त्री पुमान् नपुंसकम्। तटः तटी तटम्। द्रोणः। खारी आढकम्। एकः द्वौ बहवः ॥

५०५ संबोधने च ॥ ४७ ॥ संबोधने प्रथमा स्यात्। हे राम ॥

५०६ सामन्त्रितम् ॥ ४८ ॥ संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्। हे राम मां पाहि ॥

५०७ एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥ आमन्त्रितप्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात्। हे पटो ॥

५०८ षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥ कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः, तत्र षष्ठी स्यात् ॥ राज्ञः पुरुषः ॥

५०९ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥ जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्। सर्पिषो जानीते। प्रवर्तते इत्यर्थः।

५१० अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥ एषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्। मातुरध्येति। मातुः स्मरति। सर्पिषो दयते। सर्पिष ईष्टे ॥

५११ कृञः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥ कृञः कर्मणि षष्ठी स्यात्, प्रतियत्ने गम्यमाने। एधोदकस्योपस्कुरुते ॥

५१२ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥ रुजार्थानां भावकर्तृकाणां ज्व-

रिवर्जितानां कर्मणि षष्ठी स्यात्॥ चौरस्य रुजति रोगः॥

* अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् चौरं ज्वरति ज्वरः। चौरं संतापयति तापः॥

५१३ आशिषि नाथः॥ ५५॥ आशीरर्थस्य नाथतेः कर्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथते॥

५१४ जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्॥ ५६॥ हिंसाक्रियाणामेषां धातूनां कर्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासयति।

* निप्रहण इति संघातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणम्। चौरस्य निप्रहन्ति। चौरस्य निहन्ति। चौरस्य प्रहन्ति। चौरस्य प्रणिहन्ति। चौरस्योन्नाटयति। चौरस्य क्राथयति। वृषलस्य पिनष्टि।

५१५ व्यवहृपणोः समर्थयोः॥ ५७॥ समर्थयोः व्यवहृपणोः कर्मणि षष्ठी स्यात् शतस्य व्यवहरति। शतस्य पणते॥

५१६ दिवस्तदर्थस्य॥५८॥व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी स्यात्॥ सहस्रस्य दीव्यति॥

५१७विभाषोपसर्गे ५९॥ सोपसर्गस्य तदर्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी वा स्यात्॥ शतस्य प्रतिदीव्यति शतं प्रति दीव्यति॥

५१८ द्वितीया ब्राह्मणे॥ ६०॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे तदर्थस्य दिवः कर्मणि द्वितीया स्यात्। गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः (मै०१।६।११)॥

५१९ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने॥ ६१॥ प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविषः षष्ठी॥ अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसो ऽनुब्रूहि॥

*हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य॥

५२० चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि॥६२॥ छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी स्यात् बहुलम्। पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् (वा०सं० २४।३५)। वनस्पतिभ्यः॥

*षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या। 'या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः' (तै० सं० २।५)॥

५२१ यजेश्च करणे॥ ६३॥ यजेः करणे बहुलं षष्ठी स्यात्। घृतस्य यजते। घृतेन यजते॥

५२२ कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे॥ ६४॥ कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्। पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम्॥

५२३ कर्तृकर्मणोः कृति॥ ६५॥ कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्॥ शेष इति निवृत्तम्। भवतः शायिका। अपां स्रष्टा॥

५२४ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् ॥ आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥

*अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् ॥ भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य ॥

*शेषे विभाषा ॥ विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ॥ केचिद्-विशेषेण विभाषामिच्छन्ति—शब्दानाम-नुशासनमाचार्येण आचार्यस्य वा ॥

५२५ क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥ वर्तमानकालविहितस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥ राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः ॥

*नपुंसके भावे उपसंख्यानम् ॥ छात्रस्य हसितम् ॥

५२६ अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥ अधिकरणवाचिनः क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥ इदमेषामासितम् ॥

५२७ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ६९ ल उ उक अव्यय निष्ठा खलर्थ तृन् इत्येतेषां योगे षष्ठी न स्यात् ॥ ओदनं पचन् ओदनं पचमानः । ओदनं पेचानः । ओदनं पेचिवान् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । कटं चिकीर्षुः ॥

*इष्णुचोपि प्रयोगे निषेधः ॥ कन्यामलं करिष्णुः ॥ आगामुकं वाराणसीम् रक्ष आहुः ॥

*उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ दास्याः कामुकः ॥ कटं कृत्वा ॥

*अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् (वा०सं०१।२८) ॥ ओदनं भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । ईषत्करः कटो भवता । ईषत्पानः सोमो भवता । तृन्निति प्रत्याहारग्रहणम् ' लटः शतृशानचौ ३।२। १२४ इत्यारभ्य आ तृनो १३५ नकारात् । तेन शानन् चानश् शतृ तृनामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पवमानः नटमाघ्नानः । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् ॥

*द्विषः शतुर्वा वचनम् ॥ चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

५२८ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥७०॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । कटं कारको व्रजति। ग्रामं गमी । शतं दायी ॥

५२९ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥ कृत्यानां योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यात् ॥ भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः ॥

*उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ कष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेन नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

५३० तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्य-तरस्याम् ॥ ७२ ॥ तुल्यार्थैर्योगे तृतीया

वा स्यात् । पक्षे षष्ठी । तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा ॥ तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन सदृशो देवदत्तस्य ॥

५३१ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥ आशिषि गम्यमानायामेतैर्योगे चतुर्थी स्यात् । चात्षष्ठी ॥

*आयुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम् ॥

आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्तस्य देवदत्ताय वा भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य देवदत्ताय वा भूयात् । भद्रं देवदत्तस्य देवदत्ताय वा भूयात् । कुशलं देवदत्तस्य देवदत्ताय । निरामयं देवदत्ताय निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्तस्य सुखं देवदत्ताय । शं देवदत्तस्य शं देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय प्रयोजनं देवदत्तस्य ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

—o—

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

५३२ द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥ द्विग्वर्थः समाहारः एकवत्स्यात् । पञ्च पूलाः समाहृताः पञ्चपूली ॥

५३३ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥२॥ एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः, दधिपयआदीनामितरेतरयोग एव, वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति ॥

५३४ अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥ चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्याद् अनुवादे गम्यमाने ।

* स्थेणोर्लुङि इति वक्तव्यम् ।

उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ॥

५३५ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥ यजुर्वेदविहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् ॥

५३६ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥५॥ अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ पदकक्रमकम् ॥

५३७ जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥ जातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । प्राणिनो वर्जयित्वा ॥ धानाशष्कुलि ॥

५३८ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥७॥ भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । कुरुकुरुजाङ्गलम् ॥

५३९ क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥ क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ यूकालिक्षम् । आ नकुलात्क्षुद्रजन्तवः ॥

५४० येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥९॥ येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ मार्जारमूषिकम् ॥

५४१ शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥ पात्राद्बहिष्कृतानां शूद्राणां द्वन्द्व एकवत्स्यात्। तक्षायस्कारम् ॥ बहिष्कृतानां तु चाण्डालमृतपाः ॥

५४२ गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥ गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि साधूनि॥ गवाश्वम् ॥

५४३ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्॥ १२ ॥ एतेषां द्वन्द्व एकवत्स्याद्वा । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम्, व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते गोमहिषम्, गोमहिषाः । तित्तिरिकपिञ्जलम् । तित्तिरिकपिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे॥

* फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिर्द्वन्द्व एकवत्स्यात्, न द्विप्रकृतिः ॥ बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ।रुरुपृषतौ।हंसचक्रवाकौ यूकालिक्षे । व्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

५४४ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि।१३ विरुद्धार्थानामद्रव्यवचनानां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णे । शीतोष्णम् ॥

५४५ न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥ एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी ॥

५४६ अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥ द्रव्यसंख्यावगमे एकवद्वेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ॥

५४७ विभाषा समीपे ॥ १६ ॥ अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्ये द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् ॥ उपदशाः दन्तोष्ठाः । उपदशं दन्तोष्ठम् ॥

५४८ स नपुंसकम् ॥ १७ ॥ यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गः स्यात् द्विगुर्द्वन्द्वश्च ॥ पञ्चगवम् । दशगवम् । पाणिपादम् ॥

५४९ अव्ययीभावश्च ॥१८॥ अव्ययीभावश्च नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिहरि ॥

५५० तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥ अधिकारोयम् । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गः स्यात् । ब्राह्मणसेनम् ।

५५१ संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥ संज्ञायां कन्थान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गः स्यात् । सा चेत्कन्था उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्थम् ॥

५५२ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥२१ ॥ उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गः स्यात्, उपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायाम् । पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि ॥

५५३ छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥ छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकः स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षुच्छायम् ॥

५५४ सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥ सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गः स्यात् सा चेत्सभा राजपूर्वा अमनुष्यपूर्वा वा भवति

* पर्यायवचनस्यैवेष्यते ।

इनसभम् ईश्वर सभम् ॥

अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्तते । रक्षःसभम् पिशाचसभम् ॥

५५५ अशाला च ॥ २४ ॥ सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तपुरुषो नपुंसकलिङ्गः स्यात । स्त्रीसभम् ॥

५५६ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥ एतदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो वा स्यात । ब्राह्मणसेनम् ब्राह्मणसेना । यवसुरम् यवसुरा । कुड्यछायम् कुड्यछाया । गोशालम् गोशाला । श्वनिशम् श्वनिशा ॥

५५७ परवल्लिङ्गं द्वंद्वतत्पुरुषयोः ॥२६॥ द्वंद्वस्य तत्पुरुषस्य च परस्य यल्लिङ्गं तद्भवति । कुक्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली ॥

* द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः

५५८ पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥ अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्ववडवौ अश्ववडवान् ॥

५५९ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । २८ ॥ हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि पूर्ववल्लिङ्गं भवति ॥

हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि (तै० सं० १।६।२) ॥ अहोरात्रे इदं ब्रूमः (अ०वे०११।६।५)

५६० रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ २९ ॥ रात्र अह्न अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । द्विरात्रः पूर्वाह्णः त्र्यहः ॥

* अनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम् । अनुवाकः ॥ शंयुवाकः ॥

५६१ अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥ तत्पुरुषोऽपथशब्दो नपुंसकलिङ्गः स्यात् । अपथमिदम् ॥

*पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीवतेष्यते । पुण्याहम् सुदिनाहम् ॥

* पथः संख्याव्ययादेः क्लीवतेष्यते । त्रिपथम् । विपथम् ॥

*क्रियाविशेषणानां च क्लीवतेष्यते । मृदु पचति ॥

*अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः । पञ्चपूली ॥

*वाबन्तः स्त्रियामिष्टः ॥ पञ्चखट्वम् पञ्चखट्वी।

*अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ पञ्चतक्षम् पञ्चतक्षी ॥

*पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ पञ्चपात्रम् ॥

५६२ अर्द्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥ अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः। अर्द्धर्चम् अर्द्धर्चः ।

५६३ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥३२॥ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादि विभक्तौ ॥ किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरविधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः। आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ॥ अशादेशवचनं साकच्कार्थम् इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथा आभ्यामहरप्यधीतम् ॥

५६४ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ॥३३॥ एतदोऽन्वादेशविषयस्याशादेशो भवति अनुदात्तस्त्रतसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ स्तः। एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः अथोऽत्र युक्ता अधीमहे। एतस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व ॥

५६५ द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥३४॥ द्वितीया टा ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोरन्वादेशे एनादेशः स्यादनुदात्तः। एनम् । एनौ। एनान् । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

*एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् । इदं कुण्डम् आनय, प्रक्षालयैनत् परिवर्तयैनत् ॥

५६६ आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥ आर्द्धधातुकविवक्षायां वक्ष्यमाणकार्यम् । अधिकारोऽयम् ।ण्यक्षत्रियार्ष इति यावत् ॥

५६७ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥ अदो जग्धिरादेशः स्यात् ल्यपि तादौ किति च। प्रजग्ध्य ॥ जग्धः जग्धवान् ।

५६८ लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥ लुङि सनि चादो घस्लृ स्यात्। अघसत् जिघत्सति ॥

*घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानम् । प्रात्तीति प्रघसः ॥

५६९ घञपोश्च ॥ ३८ ॥ घञि अपि चादो घस्लृ स्यात्। घासः। प्रघसः ॥

५७० बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥ छन्दसि अदो घस्लृ स्यात्। घस्तां नूनम् (वा०सं० २१।४३) । सग्धिश्च मे (वा०१८।९)॥

५७१ लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४०॥ अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि॥ जघास।जक्षतुःजक्षुः आद आदतुः आदुः॥

५७२ वेञो वयिः ॥ ४१ ॥ वेञो वयिरादेशो वा स्याल्लिटि। उवाय ऊयतुःऊयुः पक्षे (ऊवतुः ऊवुः) ववौ ववतुः ववुः ॥

५७३ हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥ हनो वधादेशः स्याल्लिङ्याधंधातुके॥वध्यात् ।

५७४ लुङि च॥ ४३ ॥ हनो वधादेशो लुङि आर्द्धधातुके । अवधीत् ।

५७५ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यम् ॥४४॥

हन्तो लुङि वा वधादेश आत्मनेपदेषु ॥ अवधिष्ट । आहत ॥

५७६ इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥ इणो लुङि गादेशः स्यात् । अगात् ।

५७७ णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥ अबोधनार्थस्येणो गमिरादेशः स्याण् णौ । गमयति ॥

* इण्वदिकः ॥ अधिगमयति ।

५७८ सनि च ॥४७॥ अबोधनार्थस्येणो गमिरादेशः स्यात्सनि । जिगमिषति ।

* इण्वदिकः ॥ अधिजिगमिषति ॥

५७९ इङश्च ॥ ४८ ॥ इङश्च गमादेशः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥

५८० गाङ् लिटि[१] ॥ ४९ ॥ इङो गाङ् स्याल्लिटि लकारादौ । अधिजगे ॥

५८१ विभाषा लुङ्लृङोः ॥ ५० ॥ इङो गाङ् वा स्याल्लुङि लृङि च ॥ अध्यगीष्ट अध्यैष्ट अध्यगीष्यत अध्यैष्यत ॥

५८२ णौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥ सन्परे चङ्परे च णौ इङो वा गाङादेशः स्यात् ॥ अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । अध्यजीगपत् अध्यापिपत् ॥

५८३ अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥ अस्तेर्भूः स्यादार्द्धधातुके । बभूव भविता भवितव्यम् ॥

अनुप्रयोग सामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । ऐधामास ॥

५८४ ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥ ब्रुवो वचिरादेश आर्द्धधातुके ॥ वक्ता ॥

५८५ चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥ चक्षिङः ख्याञादेश आर्द्धधातुके ॥ आख्याता ।

*क्शादिरयमादेश इष्यते आक्शाता

*वर्जने प्रतिषेधः । दुर्जनाः संचक्ष्याः ।

*असनयोश्च प्रतिषेधः । नृचक्षा रक्षसा । विचक्षणः पण्डितः ।

* बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् ।

*अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ।

५८६ वा लिटि ॥ ५५ ॥ लिटि चक्षिङः ख्याञ्वा स्यात् । आचख्यौ आचख्ये । आचचक्षे ॥

५८७ अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥ अजेर्वी त्ययमादेशो घञपौ वर्जयित्वा । प्रवपणीयः ॥

*घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् । समज्या ॥

* वलादावार्द्धधातुके वेष्यते ॥ प्रवेता प्राजिता ॥

---

[१] 'गाङ्लिटि' इति द्विलकारको निर्देशः इति भाष्यम् ॥

५८८ वा यौ ॥ ५७ ॥ यौ परेऽजेर्वीर्वा स्यात् । प्रवयणः प्राजनः ॥

५८९ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः॥५८ ण्यन्तात्क्षत्रियगोत्रादार्षाद् ञितश्च परयोर्णिञोर्यूनि लुक् स्यात् ॥ कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता, श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्टः पिता, वासिष्टः पुत्रः । वैदः पिता, वैदः पुत्रः । तैकायनिः पिता, तैकायनिः पुत्रः ॥

*अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् । चौधिः पिता, चौधिः पुत्रः ॥

५९० पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥ पैलादिभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पैलः पिता, पैलः पुत्रः ॥

५९१ इञः प्राचाम् ॥ ६० ॥ गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् । पान्नागारिः पिता, पान्नागारिः पुत्रः ॥

५९२ न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥ तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुक् ॥ तौल्वलिः पिता, तौल्वलायनः पुत्रः ॥

५९३ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । ॥ ६२ ॥ तद्राजसंज्ञकस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुक् तद्राजेन कृतं बहुत्वं चेत् ॥ अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः॥स्त्रियां तु न लुक्—आङ्ग्यः वाङ्ग्यः ॥

५९४ यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥ यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुक् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं चेत् ॥ यस्काः ॥

५९५ यञञोश्च ॥ ६४ ॥ यञोऽञश्च गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुक् ॥ गर्गाः,वत्साः, विदाः,उर्वाः ॥

*यञादीनामेकस्य द्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् । गार्ग्यस्य कुलम् गार्ग्यकुलम् गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलम् गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा ॥ वैदस्य कुलम्—वैदकुलम्, विदकुलं वा ॥

५९६ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥ एभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग भवति । अत्रयः, भृगवः, कुत्साः, वसिष्ठाः, गोतमाः,अङ्गिरसः ॥

५९७ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥६६॥ बह्वचो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च तस्य बहुषु लुक् स्यात्। पन्नागाराः मन्थरेषणाः । युधिष्ठिराः अर्जुनाः॥

५९८ न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥ गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । गौपवनाः ।

५९९ तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे ॥ ६८ ॥ तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात्, तैकायनाश्च कैतवायनाश्च तिककितवाः ।

६०० उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे॥६९ उपकादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वा लुक् स्यात्॥ द्वंद्वे चाद्वंद्वे च । उपकलमकाः । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः ॥

६०१ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यञश्च बहुषु लुक्, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् इत्येतावादेशौ स्तः ॥ अगस्तयः कुण्डिनाः ॥

६०२ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥७१॥ एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात्। पुत्रीयति। राजपुत्रः ॥

६०३ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥ अदादिभ्यः परस्य शपो लुक्। अत्ति हन्ति ॥

६०४ बहुलं छन्दसि ॥७३॥ छन्दसि शपो बहुलं लुक् स्यात्। वृत्रं हनति (ऋ० ८।८९।३)। अहिः शयते (ऋ०सं०१।३२।५)। त्राध्वं नो देवाः (ऋ०मं०२।२९।६) ॥

६०५ यङोऽचि च ॥ ७४ ॥ यङोऽच् प्रत्यये लुक् ॥ चकारेण तं विनापि क्वचित्। लोलुवः। सनीस्रसः। लालपीति। वा वदीति ॥

६०६ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥ जुहोत्यादिभ्यः शपः श्लुः स्यात् ॥ जुहोति ॥

६०७ बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥ छन्दसि बहुलं शपः श्लुः स्यात् ॥ दाति प्रियाणि (ऋ०सं०४।८।३) पूर्णा विवष्टि (ऋ० सं० ७।१६।११) ॥

६०८ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥७७॥ एभ्यः सिचो लुक् परस्मैपदेषु। अगात्। अस्थात्। अदात्। अधात्। अपात्। अभूत् ॥

* गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् ॥ इह माभूत्-अगासीन्नटः। अपासीन्नटः ॥

६०९ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥७८॥ एभ्यः सिचो लुग्वा परस्मैपदेषु। अघ्रात् अघ्रासीत्। अधात्। अधासीत्। अशात् अशासीत्। अच्छात् अच्छासीत्। असात् असासीत् ॥

६१० तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥ तनादिभ्यः परस्य सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः परयोः। अतत अतनिष्ट। अतथाः अतनिष्ठाः ॥

६११ मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥ एभ्यः परस्य लेर्लुक्। अक्षन्नमीमदन्त (ऋ०सं०१।८२।२) माह्वर्मित्रस्य त्वम्। प्रणङ् मर्त्यस्य (ऋ० सं० १।१८।३)। सुरुचो वेन आवः ॥ मह्यन्तमा धक् (ऋ० सं१।१७८।१)। आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् (यजु० ७। ४२)। परावर्क् (सा०सं०उ० ८।१२) अक्रन्छत्रं यताम् १।३३।१५)। अग्मन् (ऋ० १।१२२।७) मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्। अजनत वा अस्य दन्ताः ॥

६१२ आमः ॥ ८१ ॥ आमः परस्य लेर्लुक् स्यात्। इहां चक्रे ॥

६१३ अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥ अव्ययात्परस्यापः सुपश्च लुक् ॥ तत्र शालायाम् । यत्र । कृत्वा ।

६१४ नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥ अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विनाऽमादेशः ॥ उपकुम्भम् ॥

६१५ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥ अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलममभावः स्यात् । उपकुम्भेन उपकुम्भम् । उपकुम्भम् उपकुम्भे ॥

*सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यममिति वक्तव्यम् । सुमद्रम् उन्मत्तगङ्गम् । एकविंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ।

६१६ लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥८५॥ लुटः प्रथमपुरुषस्य डारौरसः इत्येते आदेशाः स्युः । भविता भवितारौ भवितारः । एधिता एधितारौ एधितारः ।

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च द्वितीयाध्यायः ॥

इति श्री समस्तमहीमण्डलमहितरणराणावतान्ववायसमुद्रसमुद्भूतकामधेन्वा सवाई-जयपुरनगराधीशमहाराजाधिराजसवाईरामसिंहसहधर्मिण्या रूपकुमारीदेव्या कारितायां माथुरचातुर्वेदिकश्रीराजकुमारतनयजानकीलालविरचितायां राणावतीयपाणिनीयसूत्रवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

६१७ प्रत्ययः ॥ १ ॥ अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते प्रत्ययसंज्ञकाः स्युः ॥

६१८ परश्च ॥ २ ॥ अयमप्यधिकारः । प्रत्ययसंज्ञकः पर एव स्यात् ॥ कर्तव्यम् ॥

६१९ आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ अयमप्यधिकारः आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञकः ॥ कर्तव्यम् ॥

६२० अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥ सुपः पितश्च प्रत्ययाः अनुदात्ताः स्युः ॥ दृषदौ दृषदः । पचति पठति ॥

६२१ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥ एभ्यः सन् ॥ जुगुप्सते तितिक्षते चिकित्सति ॥

*निन्दा क्षमा व्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यते ॥ अन्यत्र यथा प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति गोपायति । तेजयति । संकेतयति ॥

६२२ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥६॥ एभ्यः सन्स्यात्, अभ्यासस्य (चेकारस्य) दीर्घश्च ॥ मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते ।

*मानेर्जिज्ञासायाम् ॥

*बधेर्वैरूप्ये ॥

*दानेरार्जवे ॥

*शानेर्निशाने ॥ अन्यत्र, मानयति । वाध्रयति । दानयति । निशानयते ॥

६२३ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥ इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्स्यात् । कर्तुमिच्छति । चिकीर्षति ॥

*आशङ्कायामुपसंख्यानम् ॥ पिपतिषति कूलम् ।

*इच्छासन्नन्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ चिकीर्षितुमिच्छति ॥

६२४ सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥ इषिकर्मण एषितुः संबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच् स्यात् ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ॥

*क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इदमिच्छति । उच्चैरिच्छति ॥

*छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥ (यजु०४।३४)

६२५ काम्यच्च ॥ ९ ॥ पूर्वविषये काम्यच् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति = पुत्रकाम्यति ॥

६२६ उपमानादाचारे ॥ १० ॥ उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् ॥

*अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । प्रासादीयति कुट्याम् ॥

६२७ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥ उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् सकारस्य च लोपः । अप्सरायते ॥ ओजसोऽप्सरसो नित्यम् ॥ सलोपः।तदभावेपि क्यङ् भवत्येव । श्येन इवाचरति काकः श्येनायते ॥ ओजायते अप्सरायते ॥

सलोपविधावपि वाग्रहणं संबध्यते । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क नित्यम् ॥ पयायते पयस्यते ॥

*आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः । अवगल्भते अवगल्भायते । क्लीबते । क्लीबायते । होडते । होडायते ॥

*सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके । अश्व इवाचरति अश्वति । अश्वायते ॥

६२८ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥ अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्योऽच्व्यन्तेभ्यो भवत्यर्थे क्यङ्स्याद्धलन्तानां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते ।

६२९ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥ लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थं क्यष् स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते ॥

६३० कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥ चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहे क्यङ् स्यात् ॥ कष्टाय क्रमते कष्टायते ॥

*सत्र कष्ट कक्ष कृच्छ्र गहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् । कण्वं पापम् ॥ सत्रायते, कष्टायते, कक्षायते, कृच्छ्रायते, गहनायते ॥

६३१ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥ १५ ॥ कर्मभ्यां रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोरर्थयोः क्यङ् स्यात् ॥ रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते गौः ॥

*हनुचलने इति वक्तव्यम् । इहामा भूत् कीटो रोमन्थं वर्तयति ॥

*तपसः परस्मैपदं च । तपश्चरति तपस्यति ॥

६३२ वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥ कर्मभ्यां वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने क्यङ् स्यात् वाष्पमुद्वमति वाष्पायते । ऊष्मायते ॥

*फेनाच्चेति वक्तव्यम् । फेनायते ॥

६३३ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥ एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते ॥

*सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च ।

सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ॥

*अटाट्टाशीका कोटा पोटा सोटा कष्टा ग्रहणं कर्तव्यम् । अटायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते ॥

६३४ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥ सुखादिभ्यः क्यङ् स्यात्कर्तृवेदनायाम् ॥ वेदयितुश्चेत्कर्तुः संबन्धीनि सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते ॥

६३५ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १९ ॥ एभ्यो वा क्यच् करणे ॥

*नमसः पूजायाम् । नमस्यति देवान् ॥

*वरिवसः परिचर्यायाम् वरिवस्यति गुरून् ॥

चित्रङः आश्चर्ये । चित्रीयते ॥

६३६ पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ २० ॥ एभ्यो णिङ् करणविशेषे ॥

*पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते ॥ परिपुच्छयते ॥

*भाण्डात्समाचयने । संभाण्डयते ॥

*चीवरादर्जने परिधाने च । संचीवरयते भिक्षुः ॥

६३७ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्र हल कल कृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥ एभ्यः करणे णिच् । मुण्डं करोति मुण्डयति, मिश्रयति, श्लक्ष्णयति, लवणयति ॥

*व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च । पयो व्रतयति, शूद्रान्नं व्रतयति ॥

*वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति ॥

हलिं गृह्णाति हलयति । कलिं गृह्णाति कलयति ॥

*हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् ।

अजहलत् अचकलत् ॥ कृतं गृह्णाति कृतयति तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति ॥

६३८ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥ पौनःपुन्ये भृशार्थे

च द्योत्ये हलादेरेकाचो धातोर्यङ् स्यात्। पुनः पुनरतिशयेन पचति पापच्यते ॥

*सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम्। सोसू-च्यते सोसूत्र्यते। मोमूत्र्यते। अटाट्यते। अरार्यते। अशाश्यते। प्रोर्णोनूयते॥ भृशं शोभते भृशं रोचते इत्यत्र यङ् नेष्यतेऽन-भिधानात्॥

६३९ नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥ गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ्॥ कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते॥

६४० लुप सद चर जप जभ दह दश गृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥ एभ्यो धात्वर्थगर्हायां यङ् स्यात्॥ गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते सासद्यते चञ्चूर्यते जञ्जप्यते जञ्जभ्यते दन्दह्यते दन्दश्यते निजेगिल्यते॥

६४१ सत्याप पाश रूपवीणा तूलश्लोक सेनालोम त्वच वर्ण वर्ण चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥ एभ्यो धातुभ्यो णिच्॥

*अर्थवेदसत्यानामापुग् वक्तव्यः॥ सत्यमाचष्टे सत्यापयति अर्थापयति वेदा-पयति॥

*पाशाद्विमोचने। विपाशयति॥

*रूपाद्दर्शने। रूपयति। वीणयोपगायति उपवीणयति। तूलेनानुकुष्णाति अनुतूल-यति। श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति। सेनयाभियाति अभिषेणयति। लोमान्य-नुमार्ष्टि अनुलोमयति। त्वचं गृह्णाति त्वच-यति अकारान्तस्त्वचशब्दः। वर्मणा संन-ह्यति संवर्मयति। वर्णं गृह्णाति वर्णयति। चूर्णैरवध्वंसयति अवचूर्णयति॥चुरादिभ्यः स्वार्थे चोरयति। स्वाभाविकत्वाद्र्थाभि-धानस्य यथाखं प्रत्ययार्था निर्दिश्यन्ते॥

६४२ हेतुमति च ॥ २६ ॥ प्रयोजक-व्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात्। कटं कारयति॥

*तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम्॥ सूत्रं करोति सूत्रयति॥

*आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे इति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति॥

*आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्या-दायाम्। आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति॥

*चित्रीकरणे प्रापि। उज्जयिन्याः प्र-स्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते सूर्यमुद्गमयति॥

*नक्षत्रयोगे ज्ञि। पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति॥

६४३ कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥ एभ्यो यक् स्यात्॥ कण्डूयति कण्डूयते॥

६४४ गुपूधूपविच्छिपणिप निभ्य आयः ॥ २८ ॥ एभ्य आयः प्रत्ययस्यात्स्वार्थे॥ गोपायति धूपायति विच्छायति,पणायति। पनायति॥

६४५ ऋतेरीयङ् ॥२९॥ ऋतिः सौत्रो

धातुर्घृणायाम् । तत ईयङ् स्वार्थे ॥ ऋतीयते ॥

६४६ कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥ कमेर्णिङ् स्यात्स्वार्थे ॥ कामयते ।

६४७ आयादय आर्द्धधातुके वा ॥३१॥ आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः॥ गोपायिता गोप्ता । ऋतीयिता अर्तिता । कामयिता कमिता ॥

६४८ सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥ सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञकाः स्युः । चिकीर्षिता पुत्रीयति । कामयते ।

६४९ स्यतासी लृलुटोः ॥३३॥ धातोः स्यतासी प्रत्ययौ स्तः लृलुटोः परयोः । करिष्यति करिष्यते । अकरिष्यत् अकरिष्यत । श्वः कर्ता संगन्ता ।

६५० सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥ धातोः सिप्प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः ॥ जोषिषत् ऋ०सं०२।३५।१॥तारिषत् ऋ०सं० १।२५।१२॥मन्दिषत् ॥ न च भवति पताति (ऋ०सं० ७।२५।१) च्यावयति ऋ०४।१७।५)

६५१ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि॥३५॥ कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि अमन्त्रविषये। कासांचक्रे पिपठिषां चकार। पुत्रीयां चकार । धनकाम्यां चकार । श्येनायां चक्रे । लोहितायां चकार-चक्रे । अश्वांचकार मिश्रयां चकार । लोलूयां चक्रे । कण्डूयां चकार । ऋतीयां चक्रे । कामयां चक्रे ॥

*कास्यनेकाच इति वक्तव्यम् चुलुम्पाद्यर्थम् चुलुम्पां चकार ॥

६५२ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥३६॥ इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि । ईहां चक्रे । ऊहां चक्रे ।

*वाच्य ऊर्णोर्नुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥ प्रोर्णनाव ।

६५३ दयायासश्च ॥ ३७ ॥ एभ्य आम् स्याल्लिटि । दयां चक्रे । अयां चक्रे । आसां चक्रे ।

६५४ उषविद जागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥ एभ्य आम् वा स्याल्लिटि । ओषां चकार उवोष ॥

* विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न गुणः विदां चकार । विवेद । जागरां चकार । जजागर ॥

६५५ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥३९॥ एभ्यो लिट्याम् वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च । बिभयां चकार । बिभाय । बिभरां चकार । बभार । जिह्रयां चकार जिह्राय । जुहवां चकार । जुहाव ।

६५६ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥ आमन्ताल्लिट् पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते॥ पाचयांचकार पाचयां बभूव पाचयामास ॥

६५७ विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्॥४१। वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तस्य कृञोऽनुप्रयोगश्च निपात्यते। विदां

करोतु, विदां कुरुतात् विदांकुरुताम्, विदांकुर्वन्तु ॥ पक्षे वेत्तु । वित्तात् । वित्ताम् विदन्तु ॥

६५८ अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रिया द्विदामक्रन्निति छन्दसि ॥४२॥ एते निपात्यन्ते छन्दसि ॥ अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषदत् इति भाषायाम् ॥

प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैषीदितिभाषायाम् ॥ रमयामकः । अरीरमत् इति भाषायाम् ॥ पावयाक्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् ॥ विदामक्रन् । अवेदिषुरिति भाषायाम् ॥

६५९ च्लि लुङि ॥ ४३ ॥ धातोश्च्लिः स्याल्लुङि । ऐधिष्ट ।

६६० च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥ च्लेः सिच् स्यात् अकार्षीत् ॥

॥स्पृश मृश कृष तृप दृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः ॥ अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अस्पृक्षत । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । अमृक्षत् । अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । अकृक्षत् । अतृपत् । अत्राप्सीत् । अतार्प्सीत् । अदृपत् । अद्राप्सीत् । अदार्प्सीत् ॥

६६१ शल इगुपधादनिटः क्सः ॥४५॥ इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात् ॥ (अलिक्षत्) ।

६६२ श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥ श्लिषेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्र । अश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः ।

६६३ न दृशः ॥ ४७ ॥ दृशेश्च्लेः क्सो न ॥ अदर्शत् । अद्राक्षीत् ।

६६४ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥४८॥ एभ्यः कर्तरि च्लेः चङ् स्यात् । अचीकरत् । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् । असुस्रुवत् ॥ ॥कमेरुपसंख्यानम् ॥ अचकमत् । णिङि अचीकमत् ।

६६५ विभाषा धेट् श्व्योः ॥ ४९ ॥ आभ्यां च्लेश्चङ् वा ॥ अदधत् । अधात् अधासीत् । अशिश्वियत् । अश्वत् । अश्वयीत् ।

६६६ गुपेश्छन्दसि ॥ ५० गुपेश्च्लेश्चङ् वा ॥ इमान्नो मित्रावरुणौ गृहानजूगुपतम् । अगोप्तम् अगोपिष्टम् । अगौपाविष्टमिति वा ।

६६७ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥ एभ्यश्च्लेश्चङ् न च्छन्दसि कामम्नूनयीः (ऋ० १।५३।३) औनिनत् इति भाषायाम् ॥ मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् । (ऋ० १।१६२।१५) अदिध्वनत् इति भाषायाम् । काममेलयोः । ऐलिलत् इति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् आर्दिदत् इति भाषायाम् ॥

६६८ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥५२॥ एभ्यश्च्लेरङ् । पर्यास्थत । अवोचत् । आख्यत् ॥

६६९ लिपि-सिचि-ह्वश्च ॥ ५३ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् । अलिपत् । असिचत् । अह्वत् ।

६७० आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥५४॥ लिपेः सिचेः ह्वयतेश्च च्लेरङ् वात्मनेपदेषु परतः । अलिपत । अलिप्त । असिचत । असिक्त । अह्वत । अह्वास्त ।

६७१ पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥ श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् परस्मैपदेषु ॥ अपुषत् । अद्युतत् । अगमत् ॥

६७२ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् । असरत् । अशिषत् । आरत् ॥

६७३ इरितो वा ॥ ५७ ॥ इरितो धातोः परस्य च्लेरङ् वा परस्मैपदेषु । अभिदत् ॥

६७४ जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् वा । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् । अश्वत् । अश्वयीत् । अशिश्वियत् ॥

६७५ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् छन्दसि । शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत् । अथोऽमरत् । अदरदर्थान् । पर्वतमारुहत् । लोके तु अकार्षीत्, अमृत, अदारीत्, अरुक्षत् ॥

६७६ चिण् ते पदः ॥ ६० ॥ पदश्च्लेश्चिण् तशब्दे परे । उदपादि ।

६७७ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥ पदश्च्लेश्चिण् वा ते परे । अदीपि अदीपिष्ट । अजनि अजनिष्ट । अबोधि अबुद्ध । अपूरि अपूरिष्ट । अतायि अतायिष्ट । अप्यायि अप्यायिष्ट ।

६७८ अचः कर्मकर्तरि ॥ ६२ ॥ अजन्ताद्धातोः परस्य च्लेश्चिण् ते परे कर्मकर्तरि । अकारि कटः स्वयमेव । पक्षे—अकृत कटः स्वयमेव ।

६७९ दुहश्च ॥ ६३ ॥ दुहः परस्य च्लेश्चिण् वा कर्मकर्तरि । अदोहि गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव ।

६८० न रुधः ॥६४॥ अस्मात् च्लेश्चिण् न कर्मकर्तरि । अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव ।

६८१ तपोऽनुतापे च ॥ ६५ ॥ अस्मात्परस्य च्लेश्चिण् न कर्मकर्तर्यनुतापे च ॥ अतप्त तपः । अन्वतप्त पापेन ।

६८२ चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥ धातोः परस्य च्लेश्चिण् स्यात् भावे कर्मणि च ते परे । अशायि भवता । अकारि कटो देवदत्तेन ।

६८३ सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥ भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके धातोर्यक् स्यात् ॥ शय्यते भवता । भूयते बभूवे । क्रियते कटः ।

६८४ कर्तरि शप् ॥ ६८ ॥ कर्तृवा-

चिनि सार्वधातुके धातोः शप् स्यात्। भवति।

६८५ दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥ कर्तृवाचिनि सार्वधातुके दिवादिभ्यः श्यन् स्यात्। दीव्यति ॥

६८६ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥ एभ्यः श्यन् वा। भ्राश्यते। भ्राशते। भ्लाश्यते। भ्लाशते। क्राम्यति। क्रामति। त्रस्यति। त्रसति। त्रुट्यति। त्रुटति। लष्यति। लषति ॥

६८७ यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥ अनुपसर्गाद्यसः श्यन् वा ॥ यस्यति यसति॥

६८८ संयसश्च ॥ ७२ ॥ संपूर्वाद्य सेर्वा श्यन्। संयस्यति। संयसति ॥

६८९ स्वादिभ्यः श्नु. ॥ ७३ ॥ स्वादिभ्यः श्नुः स्यात्। शपोपवादः ॥ सुनोति सुनुते ॥

६९० श्रुवः शृ च ॥७४॥ श्रुवः शृ स्यात् श्नुश्च प्रत्ययः ॥ शृणोति ॥

६९१ अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥ अस्मात्श्नुर्वा स्यात् शपोऽपवादः ॥ अक्ष्णोति अक्षति ॥

६९२ तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥ अस्मात् श्नुर्वा स्यात्तनूकरणे। शपोऽपवादः। तक्ष्णोति काष्ठम्, तक्षति ॥

६९३ तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥ तुदादिभ्यः शः स्यात्। शपोपवादः ॥ तुदति तुदते ॥

६९४ रुधादिभ्यः श्नम् ॥७८ ॥ रुधादिभ्यः श्नम्। शपोपवादः ॥ रुणद्धि रुन्द्धे॥

६९५ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥ एभ्य उप्रत्ययः स्यात्। शपोपवादः। तनोति। करोति ॥

६९६ धिन्विकृण्व्योर च ॥ ८० ॥ अनयोरकारोऽन्तादेशः उप्रत्ययश्च शब्विषये ॥ धिनोति कृणोति ॥

६९७ क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥ एभ्यः श्ना स्यात्। शपोऽपवादः। क्रीणाति ॥

६९८ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥ एभ्यः श्नुः श्ना च। स्तभ्नोति स्तभ्नाति। स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति स्कभ्नोति स्कभ्नाति। स्कुभ्नोति स्कुभ्नोति चत्वारः सौत्राः ॥ स्कुनोति स्कुनुते स्कुनाति स्कुनीते ॥

६९९ हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥ हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ। मुषाण। पुषाण ॥

७०० छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥ छन्दसि श्नः शायजादेशः स्यात् शानजपि। गृभाय जिह्वया मधु (ऋ० सं०८। १७।५)। बधान (यजु०१।२५) ॥

७०१ व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥
यथायथं विकरणा विहितास्तेषां छन्दसि बहुलं व्यत्ययः स्यात्। आण्डा शुष्णस्य भेदति(ऋ०सं०८।४०।११)।भिनत्तीति प्राप्ते॥ जरसा मरते पतिः (ऋ० सं०१०।८६।११) म्रियते इति प्राप्ते। 'इन्द्रो वस्तेन नेषतु।' नयत्विति प्राप्ते। 'इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्' (ऋ० सं० ७।४८।२) तीर्यास्मेति प्राप्ते॥

बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम्—
(सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच् स्वरकर्तृयङांच। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन॥)

'धुरि दक्षिणायाः' (ऋ०सं०१।१६४।१) दक्षिणस्यामिति प्राप्ते। 'चषालं ये अश्व-यूपाय तक्षति' (ऋ० सं० १।१६२।६) तक्षन्तीति प्राप्ते। उपग्रहः परस्मैपदात्म-पदे, 'ब्रह्मचारिणमिच्छते' (अथर्व० ११ ७।१७) इच्छतीति प्राप्ते। 'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति' ( ) युध्यते इतिप्राप्ते।'मधोर्मदाय' (ऋ० सं०२।३४।५) मधुन इति प्राप्ते। नरः पुरुषः। 'अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः' (ऋ० स०७।१०४।१५) वियूयादिति प्राप्ते। कालः कालवाची प्रत्ययः 'श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन' लुटो विषये लट्॥ 'तमसो गा अदुक्षत्' (ऋ० सं० १। ३३।१०) अधुक्षदिति प्राप्ते॥ मित्रं वयं च सूरयः।' (ऋ०सं०५।६६।६) मित्रा वय मिति प्राप्ते। 'गवामिव श्रियसे' (ऋ०सं० ५।५६।३) इत्यत्र 'तुमर्थे' इत्यनेन कर्त्रे-नि कृते 'ञ्नित्यादीत्याद्युदात्ते प्राप्ते 'व्यत्ययेन मध्योदात्तता॥ कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः। तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः। 'अन्नादाय' (अथ० १६।५५।५) अण्विषयेऽच्। यङो यशब्दा दारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण 'यङ्' प्रत्याहारः तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव॥

७०२ लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥
आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि। 'मन्त्रं वोचेमाग्नये।'(ऋ० सं० १।७४।१)॥

*दृशेरग्वक्तव्यः॥ 'पितरं च दृशेयं मातरं च' (ऋ०सं०१।२४।१)॥

७०३ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ ८७॥
कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत्स्यात्॥ कार्यातिदेशो ऽयम्। तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः। भिद्यते काष्ठं स्वयमेव। अभेदि काष्ठं स्वयमेव। कारिष्यते कटः स्वयमेव

७०४ तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥ तपःकर्मस्यैव तपेः कर्ता कर्मवद्भवति। तपस्तप्यते ॥

७०५ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥८९॥ एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः। दुग्धे गौः स्वयमेव। अदुग्ध अदोहि। प्रस्नुते गौः स्वयमेव प्रास्नोष्ट। नमते दण्डः अनंस्त।

*यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्। कारयते कटः स्वयमेव। अचीकरत्। श्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव। अश्रन्थिष्ट। ग्रथ्नीते श्लोकः स्वयमेव। अग्रथिष्ट। ब्रूते श्लोकः स्वयमेव। अवोचत। आहते माणवकः स्वयमेव। आवधिष्ट ॥

७०६ कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥ अनयोः कर्मकर्तरि वा श्यन् परस्मैपदं च स्यात्। कुष्यति पादः स्वयमेव। रज्यति वस्त्रं स्वयमेव। कुष्यते रज्यते।

७०७धातोः॥९१॥ अयमधिकारः। आ-तृतीयाध्यायसमाप्तेर्ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः।

७०८ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥ सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्। कुम्भकारः ॥

७०९ कृदतिङ् ॥ ९३ ॥ अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। कर्तव्यम् ॥

७१० वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥ अस्मिन्धात्वधिकारेऽसमानरूपः प्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना। विक्षेपकः। विक्षेप्ता। विक्षेपः ॥

७११ कृत्याः (प्राङ् ण्वुलः) ॥ ९५ ॥ ण्वुल्तृचावित्यतः प्राग् वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥ काकपेया ॥

७१२ तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥ धातोरेते स्युः। कर्तव्यम्। कर्तव्यम्। करणीयम् ॥

* वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च। वास्तव्यः

* केलिमर उपसंख्यानम्। पक्तुं योग्याः पचेलिमाः माषाः ॥

७१३ अचो यत् ॥ ९७ ॥ अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात्। गेयम्। चेयम् ॥

* तकि शसि चति यति जनीनामुपसंख्यानम्। तक्यम्। शस्यम्। चत्यम्। यत्यम्। जन्यम् ॥

* हनो वा वध च। वध्यम् घात्यम् ॥

७१४ पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥ पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात्। ण्यतोपवादः। शप्यम्। लभ्यम् ॥

७१५ शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥ आभ्यां यत्प्रत्ययो भवति ॥ शक्यम् सह्यम् ॥

७१६ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥१००॥ अनुपसर्गेभ्य एतेभ्य यत्स्यात्। गद्यम्। मद्यम्। चर्यम्। यम्यम्॥

* चरेराङि चागुरौ। आचर्यो देशः॥

७१७ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥१०१॥ एते निपात्यन्ते गर्ह्यादिषु। अवद्यं पापम्। अनुद्यमन्यत्। पण्यः कम्बलः। पाण्यमन्यत्। शतेन वर्या कन्या। वृत्यान्या।

७१८ वह्यं करणम् ॥१०२॥ वहेः करणे यत् निपात्यते। वहत्यनेनेति वह्यं शकटम्। वाह्यमन्यत्॥

७१९ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥१०३॥ ऋधातोर्यत् निपात्यते एतयोरर्थयोः॥अर्यः स्वामी। अर्यो वैश्यः।

७२० उपसर्या काल्या प्रजने ॥१०४॥ उपसर्येति निपात्यते काल्या चेत्प्रजनने भवति। प्राप्तकाला काल्या। प्रजनः गर्भग्रहणम्। गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेत्। उपसर्या गौः॥

७२१ अजर्यं संगतम् ॥१०५॥ अजर्यमिति निपात्यते संगतं चेत्। न जीर्यतीत्यजर्यमार्यसंगतम्।

७२२ वदः सुपि क्यप् च ॥१०६॥ अनुपसर्गे सुबन्ते उपपदे वदेः क्यप् स्यात्। चाद्यत्। ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवद्यम्॥

७२३ भुवो भावे ॥१०७॥ अनुपसर्गे सुबन्ते भवतेः क्यप् स्याद्भावे। ब्रह्मभूयं गतः।

७२४ हनस्त च ॥१०८॥ सुबन्तेऽनुपसर्ग उपपदे हन्तेर्भावे क्यप् स्यात्तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्महत्या॥

*चितुस्त्रियां छन्दसि। 'अस्यै त्वा भ्रूणहत्यायै चतुर्थं प्रतिगृह्णते। तां भ्रूणहत्यां निगृह्यानुचरणम्। स्त्रियां किम्? 'आघ्नते दस्युहत्याय॥

७२५ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥१०९॥ एभ्यः क्यप्स्यात्। इत्यः, स्तुत्यः, शिष्यः, वृत्यः, आदृत्यः, जुष्यः॥

*शंसिदुहिगुहिभ्यो वा। शस्यम्, शंस्यम्, दुह्यम्, दोह्यम्, गुह्यम्, गोह्यम्।

*आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम्। आज्यम् घृतम्॥

७२६ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥११०॥ ऋकारोपधात्क्यप्स्यात् क्लृपिचृती वर्जयित्वा। वृत्यम् वृध्यम्॥

७२७ ई च खनः ॥१११॥ खनेः क्यप्स्यात् ईकारश्चादेशः। खेयम्।

७२८ भृञोऽसंज्ञायाम् ॥११२॥ भृञोऽसंज्ञायां क्यप्स्यात्॥ भृत्याः कर्मकराः।

*समश्च बहुलम् संभृत्याः। संभार्याः॥

७२९ मृजेर्विभाषा ॥११३॥ मृजेर्वा क्यप्स्यात्। परिमृज्यः। परिमार्ग्यः॥

७३० राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥ एते निपात्यन्ते ॥ राज्ञा सोतव्यः राजसूयः । सरत्याकाशे सूर्यः । मृषोद्यम् । रोचतेऽसौ रुच्यः । कुप्यम् । कृष्टेन पच्यन्ते कृष्टपच्याः । न व्यथते अव्यथ्यः ॥

७३१ भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ ११५ ॥ भिदे रुज्झेश्च क्यप् निपात्यते उज्झेर्द्धत्वं च ॥ भिनत्ति कूलं भिद्यः।उज्झत्युदकम् उद्ध्यः ।

७३२ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥ एतौ निपात्येते नक्षत्रेऽर्थे । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यत्यस्मिन् सिध्यः ।

७३३ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥ विपूयादयो निपात्यन्ते मुञ्जादिषु॥विपूयो मुञ्जः,विनीयः कल्कः । जित्यो हलिः।अन्यत्र विपव्यम् । विनेयम् । जेयम् ।

७३४ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ११८ ॥

*प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः क्यप्स्याच्छन्दसि ॥ 'मत्तस्य न प्रतिगृह्यम्' । प्रतिग्राह्यमन्यत्र । 'तस्मान्नापि गृह्यम्' । अपिग्राह्यमन्यत्र ।

७३५ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥ एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप्स्यात् । 'प्रगृह्यम् पदम्' अस्वैरी परतन्त्रः । 'गृह्यका इमे' । ग्रामगृह्या सेना, ग्रामबहिर्भूता इत्यर्थः । अर्जुनगृह्याः' तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थः ॥

७३६ विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥ कृञो वृषेश्च वा क्यप् ॥ कृत्यम् । कार्यम् वृष्यम् वर्ष्यम् ।

७३७ युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥ युग्यमिति निपात्यते वाहने । युग्योऽश्वः ॥

७३८ अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥ अमोपपदाद्वसेः कालेऽधिकरणे ण्यत् तत्र वा वृद्ध्यभावो निपात्यते । सह वसतोऽस्मिन्काले सूर्याचन्द्रमसौ इति अमावस्या अमावास्या ॥

७३९ छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥ एते छन्दसि निपात्यन्ते । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवहूये (ऋ० ७।८५।२) । प्रणीयः । उन्नीयः । उच्छिष्यम् । मर्यः(ऋ० १ । ७७ । ३) । स्तर्या । ध्वर्यः । खन्यः । खान्यः । देवयज्या (ऋ० १० । २ । ११) । आपृच्छ्यः (ऋ० ।६०।२) । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मवाद्यः । भाव्यः । स्ताव्यः । 'उपचाय्यपृडम्', पृडे चोपपदे निपातनमेतत् ॥

*हिरण्य इति वक्तव्यम् हिरण्यादन्यत्र उपचेयपृडमेव ।

*निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् । ण्यदायादेशइत्येतावुपचाय्ये

निपातितौ॥ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥

७४० ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥ ऋवर्णान्ताद्धलन्ताश्च ण्यत्स्यात् । कार्यम् हार्यम्। वाक्यम् । पाक्यम् ॥

(*पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः॥ पाणिसर्ग्या रज्जुः॥
*समवपूर्वाच्च॥ समवसर्ग्या रज्जुः ॥)
*लपिदभिभ्यां च ॥ अपलाप्यम् । अपदाभ्यम् ॥

७५१ ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादावश्यके द्योत्ये ॥ लाव्यम् । पाव्यम् ॥

७४१ आसुयुवपिरपि[लपि]त्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥ एभ्यो ण्यत्स्यात् । आसाव्यम् याव्यम् ॥ वाप्यम् । राप्यम् । [लाप्यम्] त्राप्यम् । आचाम्यम् ॥

७४३ आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥ आनाय्य इति निपात्यतेऽनित्ये ॥ आनाय्यो दक्षिणाग्निः । अनित्यः सततमप्रज्वलनात् ॥

७४४ प्रणाय्योऽसंमतौ ॥ १२८ ॥ प्रणाय्य इति निपात्यतेऽसंमतौ । प्रणाय्यश्चोरः ॥

७४५ पाय्यसांनाय्य निकाय्य धाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥ पाय्यादयो निपात्यन्ते मानादिषु । पाय्यं मानम् । सांनाय्यं हविः । निकाय्यो निवासः । धाय्या सामिधेनी ॥ मेयम्, संनेयम् । निचेयम्, धेयम्, चान्यत्र ॥

७४६ क्रतौ कुण्डपाय्य संचाय्यौ । १३० ॥ एतौ निपात्येते क्रतावभिधेये । कुण्डेन [१]पीयतेऽस्मिन्सोमः इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । संचीयतेऽस्मिन्सोमः इति संचाय्यः क्रतुः ॥

७४३ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥ एते निपात्यन्ते, अग्नावभिधेये॥ परिचाय्यः । उपचाय्यः । समूह्यं चिन्वीत पशुकामः । अन्यत्र परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥

७४८ चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥ एतौ निपात्येते । चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्निचयनम् अग्निचित्या ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ॥

७४९ ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥ धातोरेतौ स्तः ॥ कारकः । कर्ता ॥

७५ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥ त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्रयः प्रत्ययाः क्रमात् स्युः ॥ नन्द्यादिभ्यो ल्युः । नन्दनः ॥ ग्रह्यादिभ्यो णिनिः । ग्राही । पचादेरच् । पचः ॥

*अजपि सर्वधातुभ्यः ॥ भवः सवः ॥

१ भाष्ये त्वन्नते वार्तिके पठिते ॥ काशिकायां तु ७२६ सूत्रे ॥

७५१ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥ एभ्यः कः स्यात् । विक्षिपः । बुधः । कृषः । ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः ॥

७५२ आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥ उपसर्गे उपपदे आदन्तेभ्यः कः स्यात् । प्रस्थः । सुग्लः ॥

७५३ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥ एभ्यः शः स्यात् । विपिबः । उज्जिघ्रः । विधमः । विधयः । पश्यः ॥

* जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधः । व्याघ्रः ॥

७५४ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ अनुपसर्गेभ्य एभ्यः शः स्यात् । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दः[1] । धारयः । पारयः । वेदयः । उद्वेजयः । चेतयः । सातिः सौत्रः । सातयः । साहयः ॥

* नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ॥ निलिम्पाः, देवाः ॥

* गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दः अरविन्दः ॥

७५५ ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥ आभ्यां वा शः स्यात् । ददः । दायः । दधः । धायः ॥

७५६ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥ ज्वलादिभ्यः कसपर्यन्तेभ्यो वा णः स्यात् । ज्वालः ज्वलः ॥

* तनोतेर्ण उपसंख्यानम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

७५७ श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ १४१ ॥ एभ्यो णः स्यात् आश्यायः । प्रतिश्यायः । दायः धायः । व्याधः । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । श्लेषः । श्वासः ॥

७५८ दुन्योरनुपसर्गे । १४२ ॥ अनुपसर्गाभ्यामाभ्यां णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नयतीति नायः ॥

७५९ विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥ ग्रहेर्वा णः स्यात् । ग्राहः ग्रहः ॥

* भवतेश्चेति वक्तव्यम् । भवतीति भावः ॥

७६० गेहे कः ॥ १४४ ॥ गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहं वेश्म ॥

७६१ शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ । धातोः ष्वुन्स्याच्छिल्पिनि कर्तरि ॥ परिगणनं कर्तव्यम् ॥

* नृतिखनिरञ्जिभ्य एव । नर्तकः । खनकः रजकः ॥

७६२ गस्थकन् ॥ १४६ गायतेस्थकन्स्याच्छिल्पिनि कर्तरि । गाथकः ॥

७६३ ण्युट् च ॥ १४७ ॥ गायतेर्ण्युट् स्यात् । गायनः ॥

[1] के ग्रन्थे रहसि विन्दः = खविन्द एव खाविन्दः ॥

७६४ हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥ जहातेर्जिहीतेश्च ल्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि। हायना नाम व्रीहयः। जहात्युदकमिति कृत्वा हायनः संवत्सरः जहाति भावानिति वा ॥

७६५ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् १४९॥ एभ्यः समभिहारे वुन् स्यात्। प्रवकः। सरकः। लवकः ॥

७६६ आशिषि च ॥ १५० ॥ आशिषि वुन् स्यात्। आशीः प्रार्थनाविशेषः। जीवतात् जीवकः नन्दकः ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—०—

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयःपादः

७६७ कर्मण्यण् ॥ १ ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण् स्यात्। कुम्भकारः ॥ ग्रामं गच्छति आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोतीत्यादावनभिधानान्न ॥

*शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्। मांसशीला। मांसकामा, मांसभक्षा, कल्याणाचारा ॥

* ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम्। सुखप्रतीक्षा। बहुक्षामा ॥

७६८ ह्वावामश्च ॥ २ ॥ एभ्योऽण् स्यात्। स्वर्गह्वायः। तन्तुवायः धान्यमायः ॥

७६९ आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥ अनुपसर्गेभ्य आदन्तेभ्यः कर्मण्युपपदे कः स्यात्। गोदः कम्बलदः ॥

७७० सुपि स्थः ॥ ४ ॥ अत्र योगविभागः। 'सुपि' सुबन्ते आकारान्तेभ्यः कः स्यात्। द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः पादपः कच्छपः ॥

ततः 'स्थः' सुपि तिष्ठतेः कःस्यात्। सामर्थ्याद्भावे। आखूनामुत्थानमाखूत्थः। इत उत्तरं कर्मणि सुपि चेति द्वयमनुवर्तते ॥

७७१ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥५॥ तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कः स्यात् ॥

* आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्। तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः = अलसः। शोकमपनुदति शोकापनुदः पुत्रः ॥

* कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्। मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः। महीध्रः, कुध्रः ॥

७७२ प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥ प्रोपसृष्टाद्दातेर्जानातेश्च कः स्यात्। सर्वप्रदः। पथिप्रज्ञः ॥

७७३ समि ख्यः ॥ ७ ॥ संपूर्वात्ख्यातेः कः स्यात्। गोसंख्यः ॥

७७४ गापोष्टक् ॥ ८ ॥ कर्मण्युपपदे

गायतेः पिबतेश्च टक् स्यात् । शक्रगः सामगः ।

*सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् । शीधुपो ।सुरापः ।

*बहुलं तणीति वक्तव्यम् । या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवा पतिलोकं नयन्ति ।

७७५ हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥ अनुद्यमने वर्तमानात्कर्मण्युपपदे हरतेरच् स्यात् । अंशं हरति अंशहरः ।

*अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम् । शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः ।

*सूत्रे च धार्येर्थे । सूत्रग्रहः ।

७७६ वयसि च ॥ १० ॥ हरतेरच् स्यात् वयसि ॥ कवचहरः कुमारः ॥

७७७ आङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥ आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदेऽच् स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । पुष्पाहरः फलाहरः ॥

७७८ अर्हः ॥ १२ ॥ अर्हतेरच्स्यात् । पूजार्हा ॥

७७९ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥ स्तम्बे कर्णे चोपपदे आभ्यामच् स्यात् ।

*हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे जपति कर्णेजपः सूचकः ॥

७८० शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥ शम्युपपदे धातोः संज्ञायामच्स्यात् । शंभवः शंवदः ॥ शंकरा शंनरा परिव्राजिका ॥

७८१ अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥ अधिकरणे शेतेरच्स्यात् । खे शेते खशयः । गर्तशयः ॥

*पार्श्वादिषूपसंख्यानम् । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः ॥

*दिग्धसहपूर्वाच्च । दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः ॥

*उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धा शेते अवमूर्द्धशयः ॥

*गिरौ डश्छन्दसि । गिरौ शेते गिरिशः (यजु० सं० १६।४)

७८२ चरेष्टः ॥ १६ ॥ अधिकरणे उपपदे चरेष्टः स्यात् ॥ कुरुषु चरतीति कुरुचरः ॥

७८३ भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥ एषूपपदेषु चरेष्टः स्यात् । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ।

७८४ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ॥ १८ ॥ एषूपपदेषु सर्त्तेष्टः स्यात् ॥ पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः ॥

७८५ पूर्वे कर्तरि ॥ १९ ॥ कर्तृवाचिनि पूर्वे उपपदे सर्त्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरति पूर्वसरः ।

१ 'संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्' २ घटीग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यता भाष्यते ।

७८६ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु २०
हेत्वादिषु द्योत्येषु कृञष्टः स्यात्। यशस्करी विद्या। श्राद्धकरः। वचनकरः।

७८७ दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादि बहुनान्दीकिंलिपिलिबि बलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ॥ २१ ॥ दिवादिपूपपदेषु करोतेष्टः स्यात्। दिवाकरः, विभाकरः, निशाकरः प्रभाकरः, भास्करः, कारकरः, अन्तकरः, अनन्तकरः, आदिकरः बहुकरः, नान्दीकरः किंकरः, लिपिकरः, लिबिकरः, बलिकरः, भक्तिकरः, कर्तृकरः, चित्रकरः, क्षेत्रकरः, एककरः, द्विकरः, जङ्घाकरः, बाहुकरः, अहस्करः, यत्करः, तत्करः, धनुष्करः, अरुष्करः ॥

*किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्। किंकरा, यत्करा, तत्करा, बहुकरा ॥

७८८ कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥ कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृतौ गम्यमानायाम् ॥ कर्मकरो भृतकः ॥

७८९ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥ एषु करोतेष्टो न स्यात्। शब्दकारः, श्लोककारः, कलहकारः, गाथाकारः, वैरकारः, चाटुकारः, सूत्रकारः, मन्त्रकारः, पदकारः ॥

७९० स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥ एतयोः कर्मणोः करोतेरिन् ॥

*व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्। स्तम्बकरिः व्रीहिः। शकृत्करिः = वत्सः ॥

७९१ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥ दृतिनाथयोः कर्मणोर्हरतेरिन्स्यात्पशौ कर्तरि ॥ दृतिं हरति दृतिहरिः पशुः। नाथहरिः पशुः ॥

७९२ फलेग्रहिरात्मंभरिश्च ॥ २६ ॥ एतौ निपात्येते ॥ फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः वृक्षः। आत्मानं बिभर्ति आत्मम्भरिः ॥

*कुक्षिंभरिश्च। कुक्षिंभरिः ॥

चान्द्रमते-उदरंभरिः अपि ॥

७९३ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ कर्मण्युपपदे एभ्यश्छन्दसि इन्स्यात् ॥ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं शु० य० सं० १।१७) गोषणिम् (ऋ० सं० ६।५३।१०) ॥ ये पथां पथिरक्षयः (शुक्लयजु०सं०१६।६०) हविर्मथीनाम् (ऋ० सं० ७।१०४।२१) ॥

७९४ एजेः खश् ॥ २८ ॥ ण्यन्तादेजेः खश्। अङ्गमेजयति अङ्गमेजयः ॥

*खश्प्रत्यये वातशुनी-तिल-शर्धेष्वजधेट्तुदजहातीनामुपसंख्यानम्। वातमजा मृगाः। शुनंधयः। तिलंतुदः। शर्धंजहाः माषाः।

७९५ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥ नासिकास्तनयोः कर्मणोः ध्माधेटोश्च खश् स्यात्।

*यथासंख्यमत्र नेष्यते। स्तनंधयः नासिकंधयः। घेटष्टित्वात् स्तनंधयी कन्या ॥

७९६ नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥ अनयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात्। नाडिंधयः, मुष्टिंधयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः। घटिंधयः घटिंधमः खारिंधमः खरिंधयः खारिंधमः खारिंधयः वातंधयः वातंधमः॥

७९७ उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥ कूले कर्मणि उत्पूर्वाभ्यामाभ्यां खश्स्यात् ॥ कूलमुद्रुजति कूलमुद्रुजो रथः। कूलमुद्वहः॥

७९८ वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥ वह अभ्र इत्येतयोः कर्मणोर्लिहेः खश् स्यात् ॥ वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहो वायुः॥

७९९ परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥ परिमाणे पचतेः खश् स्यात् । प्रस्थंपचा स्थाली द्रोणंपचः खारिंपचः कटाहः ।

८०० मितनखे च । ३४ । मितनख इत्येतयोः कर्मणोः पचेः खश् स्यात् ॥ मितं पचति मितंपचा ब्राह्मणी। नखंपचा यवागूः ॥

८०१ विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥ विध्वरुषोः कर्मणोस्तुदेः खश् स्यात्। विधुंतुदो राहुः। अरुंतुदो मर्मभेदी॥

८०२ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६॥ अनयोः कर्मणोर्दृशितपोः खश् स्यात् ॥ सूर्यं न पश्यन्ति असूर्यंपश्याः राजदाराः। असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम्, दृशिना नञः संबन्धात्॥ ललाटंतपः सूर्यः ॥

८०३ उग्रम्पश्येरंमदपाणिंधमाश्च॥३७॥ एते निपात्यन्ते। उग्रंपश्यः। इरया जलेन माद्यति इरंमदो मेघज्योतिः। पाणयो ध्मायन्ते येषु इति पाणिंधमा शाखान्धकाराः पन्थानः॥

८०४ प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥ प्रियवश इत्येतयोः कर्मणोर्वदः खच् स्यात्॥ प्रियंवदः वशंवदः॥

*खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम्। मितंगमो हस्ती॥

*विहायसो विह च । विहायसा गच्छति विहंगमः।

*खच्च डिद्वा वाच्यः। विहंगः विहंगमः।

*डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः। विहगः।

८०५ द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥ द्विषत्परयोः कर्मणोस्तापेः खच् स्यात्। द्विषन्तं तापयति द्विषंतपः॥

८०६ वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥ वाक् शब्दे कर्मण्युपपदे यमेः खच्स्याद्व्रते गम्ये॥ वाचंयमो मौनी॥

८०७ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥४१॥ पुर्सर्व इत्येतयोः कर्मणोर्दारिसहोर्धात्वोः खच् स्यात्॥ पुरंदारयति पुरंदरः। सर्वंसहः॥

*भगे च दारेरिति वक्तव्यम्। भगंदरो गुदव्याधिः॥

८०८ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥४२ एषु कर्मसु कषेः खच्स्यात् ॥ सर्वंकषः खलः। कूलंकषा नदी। अभ्रंकषो वायुः॥ करीषंकषा वात्या॥

८०९ मेघर्तिभयेषु कृञः ॥ ४३ ॥

एषु कर्मसु कृञः खच् स्यात् ॥ मेघंकरः, ऋतिकरः भयंकरः ॥

*उपपदविधौ भयादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयति । अभयंकरः ॥

८१० क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥४४॥ एषु कर्मसु कृञोऽण् स्यात् । चात् खच् ॥ क्षेमकारः । क्षेमंकरः । प्रियकारः । प्रियंकरः । मद्रकारः मद्रंकरः ॥

८११ आशिते भुवः करणभावयोः ।४५॥ आशितशब्दे उपपदे भवतेः करणे भावेऽर्थे खच् स्यात् ॥ आशितो भवत्यनेन आशितंभव ओदनः । आशितस्य भवनमाशितंभवम् ।

८१२ संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥ एभ्यः संज्ञायां खच् ॥ विश्वंभरा, वसुंधरा, रथंतरम् साम, पतिंवरा कन्या, शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः ॥

८१३ गमश्च ॥ ४७ ॥ सुत्युपपदे संज्ञायां गमेः खच् ॥ सुतंगमः ॥

८१४ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥ एषु कर्मसु गमेर्डः स्यात् । अन्तगः, अत्यन्तगः, अध्वगः । दूरगः, पारगः, सर्वगः, अनन्तगः ।

*डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् । सर्वत्रगः, पन्नगः ।

*उरसो लोपश्च । उरसा गच्छति उरगः

*सुदुरोरधिकरणे । सुखेन गच्छति अस्मिन्सुगः । दुर्गः ॥

*निरो देशे । निर्गो देशः ।

*डप्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते इति स्त्र्यगारगः । ग्रामगः । गुरुतल्पगः ।

८१५ आशिषि हनः ॥ ४९ ॥ आशिषि गम्यायां हन्तेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । तिमिं वध्यात्तिमिहः । शत्रुहः ॥

*दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् दारु आहन्ति दार्वाघाटः ॥

*चारौ वा । चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥

*कर्मणि समि च । वर्णान्संहन्ति वर्णसंघाट(त)ः । पदानि संहन्ति पदसंघाटः(तः) ।

८१६ अपे क्लेशतमसोः ॥५०॥ अपपूर्वाद्धन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोर्डः स्यात् । क्लेशापहः पुत्रः, तमोपहः सूर्यः ।

८१७ कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ५१ ॥ अनयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । कुमारघाती शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

८१८ लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥ जायापत्योः कर्मणोर्हन्तेष्टक् स्यात् लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली ।

८१९ अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

१काशिकायामेवं पाठः भाष्ये तु 'निरः' इत्युपलभ्यते ॥

कर्मण्युपपदे हन्तेष्टक् स्यान्मनुष्यभिन्नकर्तृके । जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा ।

८२० शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥ हस्तिकपाटयोः कर्मणोर्हन्तेष्टक् स्यात् । शक्तौ गम्यमानायाम् ॥ हस्तिघ्नः मनुष्यः । कपाटघ्नश्चौरः ।

८२१ पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥५५॥ एतौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि । पाणिघः ताडघः ।

* राजघ उपसंख्यानम् । राजानं हन्ति राजघः ॥

८२२ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥५६॥ आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु करोतेः करणे ख्युन् स्यात् ॥ अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेनाढ्यंकरणम्, सुभगंकरणम्, स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नग्नंकरणम् अन्धंकरणम् । प्रियंकरणम् ॥

८२३ कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञौ ॥५७॥ आढ्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेः खिष्णुच् खुकञौ स्तः कर्तरि । अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः, आढ्यंभावुकः, सुभगंभविष्णुः, सुभगंभावुकः, स्थूलंभविष्णुः, स्थूलंभावुकः, पलितंभविष्णुः, पलितंभावुकः, नग्नंभविष्णुः नग्नंभावुकः, अन्धंभविष्णुः, अन्धंभावुकः, प्रियंभविष्णुः, प्रियंभावुकः ॥

८२४ स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् । घृतं स्पृशति घृतस्पृक् ॥

८२५ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥ एभ्यः क्विन् ॥ अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते ॥ धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च ॥ सृजेरमागमश्च ॥ उत्पूर्वस्य स्निह्धातोः षत्वोपपत्तये । क्रुञ्चेर्नकारस्य अकारादेशश्च निपात्यते ॥ ऋतौ यजति ऋत्विक् । धृष्णोति दधृक् । सृजन्ति यां सा स्रक् । दिशन्ति यां सा दिक् । उत्स्निह्यति यस्यां सा उष्णिक् छन्दः ॥ प्राङ् । युङ् । क्रुङ् ॥

८२६ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥ त्यदादिषूपपदेषु दृशेरनालोचने कञ्[1] स्याच्चात्क्विन्[2] । त्यादृक् त्यादृशः तादृक् तादृशः ॥

* समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् । सदृक् सदृशः । अन्यादृक् अन्यादृशः ॥

* दृशेः क्सश्च वक्तव्यः । तादृक्षः यादृक्षः अन्यादृक्षः कीदृक्षः ।

८२७ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥

१ 'लोपं बाधित्वा' इति शेषः ॥

२ तेन 'चोः कुः' इत्यनेन झलन्तनिमित्तकं कुत्वं नैव भवति । 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं तु भवत्येव क्विन्प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् ॥

सुबन्ते उपपदेऽपि सदादिभ्यः क्विप् स्यात् । सत्, शुचिषत्, अण्डसूः, प्रसूः, मित्रद्विट्, मित्रध्रुक् । गोधुक् । अश्वयुक् प्रयुक्, वेदवित् प्रवित् ब्रह्मवित्, काष्टभिद्, रज्जुछिद्, शत्रुजित्, नीः, सेनानीः, प्रणीः, रा॰ विराट् ॥

८२८ भजो ण्विः ॥ ६२ ॥ भजेर्ण्विः स्यात् । अर्द्धं भजते अर्द्धभाक् प्रभाक् ॥

८२९ छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥ छन्दसि सहेर्ण्विः स्यात् । तुराषाट (ऋ० सं० ३ । ४८ । ४) ॥

८३० वहश्च ॥ ६४ । छन्दसि वहेर्ण्विः स्यात् । दित्यवाट् (शु० य० सं० १४।१०) ॥

८३१ कव्यपुरीष पुरीष्येषु ञ्युट् ॥६५॥ एषु वहेर्ञ्युट् स्यात् । 'कव्यवाहनः (शु०य० सं०१९।६५)' 'पुरीषवाहनः (शु०य०११।४४)' पुरीष्यवाहनः ॥

८३२ हव्येऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥ हव्यशब्दे छन्दसि वहेर्ञ्युट् स्यादनन्तः पादं चेद्धव्यवर्तते । वह्निरसि हव्यवाहनः (य०५।३१) ॥

८३३ जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥ जनादिभ्यो विट् स्यात् । अब्जाः गोजाः (य०१०।२४) गोषा इन्द्रो नृषा असि (ऋ० १२।१०) 'बिसखाः' दधिक्राः' (ऋ०४।३८।६) अग्रेगाः (शु०य०२७।३१) ॥

८३४ अदोऽनन्ने ॥ ६८ ॥ अनन्ने सुप्युपपदेऽदेर्विट् स्यात् । आममत्ति आमात् (दम्) शु०य२१।१७ ॥

८३५ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ क्रव्येऽदेर्विट् स्यात् । क्रव्यमत्ति क्रव्यात् (दम्) शु० य० १ । १७) ॥

८३६ दुहः कब्घश्च ॥ ७० ॥ सुप्युपपदे दुहेः कप् घकारश्चान्तादेशः ॥ कामदुघा (शु०य०१७।३) धेनुः ॥

८३७ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥ एभ्यो ण्विन् स्यान्मन्त्रे । धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते । असाक्षणिककार्यसिद्धयर्थम् । प्रत्ययस्तु विधीयत एव ॥ श्वेता एनं वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः । उक्थानि शंसति उक्थशा (सः) ऋ०सं०४।२।१६) यजमानः । पुरो दाशन्त एनं पुरोडाः (डाः) ऋ०सं०३।२८।२) ॥

*श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् । श्वेतवोभ्याम् । अन्यत्र श्वेतवाही ॥

८३८ अवे यजः ॥ ७२ ॥ अवे उपपदे यजेर्ण्विन्स्यात् । 'या तेषामवया दुरिष्टिः' (अथ०२।३५।१ ॥

८३९ विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥ उप उपपदे यजेश्छन्दसि विच् ॥ 'उपयड्भीः ऊर्ध्वं वहन्ति' ।

८४० आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च॥७४॥ सुप्युपपदे छन्दसि आदन्तेभ्यो मनिन् क्वनिप् वनिप् विचश्च प्रत्ययाः स्युः। 'सुदामा (मन्)' (ऋ० सं० ६।२०।७ 'सुधीवा' 'भूरिदावा' (ऋ० मं० १।८७।४) 'कीलालपाः' (पि) (ऋ०सं०१०।९१।१४)॥

८४१ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥ अन्येभ्योपि धातुभ्यो मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते। सुशर्मा (णः) (ऋ० सं० १०।७८।२) 'प्रातरित्वा' (ऋ० सं० १.१२५।१)।'विजावा (ऋ०सं० ३।१।२३)। 'रेडसि पर्ण नये'॥

८४२ क्विप् च।७६॥ धातुभ्यः क्विप् स्यात्। उखायाः स्रंसते उखास्रत्। पर्णध्वत्। वाहाद्भ्रश्यति वाहभ्रट्॥

८४३ स्थः क च ॥ ७७ ॥ सुप्युपपदे स्थः कः स्यात् क्विप् च। शंस्थः शंस्थाः॥

८४४ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये॥७८॥ अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये। उष्णभोजी शीतभोजी॥

*उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानम्। उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः॥

* साधुकारिणि च। साधुकारी साधुदायी॥

*ब्रह्मणि वदः। ब्रह्मवादिनो वदन्ति।

८४५ कर्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥ कर्तृवाचिन्युपमानोपपदे धातोर्णिनिः स्यात्। उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी ध्वाङ्क्षरावी॥

८४६ व्रते ॥ ८० ॥ व्रते गम्यमाने सुबन्ते धातोर्णिनिः स्यात्। स्थण्डिलशायी श्राद्धे न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी॥

८४७ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८१ ॥ आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिः स्यात्। कषायपायिणो गान्धाराः। क्षीरपायिण उशीनराः॥

८४८ मनः ॥ ८२ ॥ सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात्। दर्शनीयमानी।

८४९ आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥ सुप्युपपदे सकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः खश्स्यात्। चाद्णिनिः॥आत्मानं दर्शनीयं मन्यते दर्शनीयंमन्यः दर्शनीयमानी। पण्डितंमन्यः पण्डितमानी॥

८५० भूते । ८४ ॥ 'भूते' इत्यधिकारो 'वर्तमाने लट्' इति यावत्। वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भूते वेदितव्याः। अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी॥

८५१ करणे यजः ॥ ८५ ॥ करणे उपपदे भूतार्थाद् यजतेर्णिनिः स्यात्॥ सोमेनेष्टवान् सोमयाजी।

८५२ कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥ कर्मण्युपपदे हन्तेर्णिनिः स्यात् भूते काले॥ पितृव्यघाती मातुलघाती॥

१ अनेनैव वक्र इव वाश्यते वक्रवासी॥

*कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत् —चोरं हतवान्॥

८५३ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥ ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेः क्विप् भूते। ब्रह्महा' 'भ्रूणहा' 'वृत्रहा'॥

८५४ बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥ छन्दसि उपपदान्तरेपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात्॥ मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् 'पितृहा'॥ न च भवति—मातृघातः पितृघातः॥

८५५ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥८९॥ एषु करोतेः क्विप्स्यात्॥ सुकृत्, कर्मकृत्, पापकृत्, मन्त्रकृत्, पुण्यकृत्॥

८५६ सोमे सुञः ॥ ९० ॥ सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेः क्विप् स्यात्॥ सोमसुत्॥

८५७ अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥ अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेः क्विप्स्यात्। अग्निं चितवान् अग्निचित्॥

८५८ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥ कर्मण्युपपदे चिनोतेः क्विप्स्यादग्न्याख्यायाम् श्येन इव चीयते स्म श्येनचित्॥

८५९ कर्मण्यनि विक्रियः ॥ ९३ ॥ कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनिः स्यात्। सोमविक्रयी घृतविक्रयी। पुनः कर्मग्रहणात्कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात्। इह मा भूत्—धान्यविक्रयः।

८६० दृशेः क्वनिप् ॥ ९४ ॥ कर्मण्युपपदे दृशेः क्वनिप्॥ परलोकं दृष्टवान् परलोकदृश्वा॥

८६१ राजनि युधि कृञः ॥ ९५ ॥ राजनि कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप्स्यात्॥ अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको युधिः। राजानं योधितवान् राजयुध्वा, राजकृत्वा॥

८६२ सहे च ॥ ९६ ॥ सहशब्दे चोपपदे युधिकृञ्भ्यां क्वनिप्स्यात्॥ सहयुध्वा सहकृत्वा॥

८६३ सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥ सप्तम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात्। सरसि जातं सरसिजम्॥

८६४ पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥ जातिवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात्। बुद्धिजः॥

८६५ उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥ उपसर्गे चोपपदे जनेर्डः स्यात्संज्ञायाम्। 'प्रजेमा मानवीः प्रजाः'।

८६६ अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥ अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्। पुमांसमनुजातः पुमनुजः, स्त्र्यनुजः॥

८६७ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥ अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात्। न जायत इत्यजः। द्विर्जाताः द्विजाः॥ अपि शब्दाद्धात्वन्तरादपि—परितः खाता परिखा॥

८६८ निष्ठा ॥ १०२ ॥ निष्ठासंज्ञकः भूते स्यात्। कृतम्। कृतवान्। भुक्तम्। भुक्तवान्। स्नातम्॥

* आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या। प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

८६९ सुयजोर्ङ्वनिप्। १०३॥ सुनोतेर्यजतेश्च ङ्वनिप् स्यात्। सुत्वा। यज्वा।

८७० जीर्यतेरतृन्॥ १०४॥ जीर्यतेऽतृन् स्यात् भूते॥ जरन् जरन्तौ॥

८७१ छन्दसि लिट्॥ १०५॥ भूते छन्दसि धातोर्लिट्। अहं सूर्यमुभयतो ददर्श (वा.सं. ८।६)' 'अहं द्यावापृथिवी आविवेश (ऋ.स. १०।१२५।६)' ॥

८७२ लिटः कानज्वा ॥ १०६॥ छन्दसि लिटः कानच् वा स्यात्॥ अग्निं चिक्यानः 'सोमं सुषुवाणः' न च भवति 'अहं द्यावापृथिवी आततान'॥

८७३ क्वसुश्च ॥१०७॥ छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो वा। जक्षिवान्। पपिवान्॥

८७४ भाषायां सदवसश्रुवः ॥१०८॥ एभ्यो लोके लिटः क्वसुरादेशो वा। आदेशविधानादेव लिडपि। तद्विषयोऽनुमीयते। उपसेदिवान् उपासदत्। अनूषिवान् अन्ववात्सीत्। उपशुश्रुवान् उपाश्रौषीत्॥

८७५ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च॥१०९॥ एते निपात्यन्ते। उपेयिवान्, अनाश्वान्, अनूचानः॥

८७६ लुङ्॥११०॥ भूतार्थधातोर्लुङ्॥ अकार्षीत् अहार्षीत्॥

८७७ अनद्यतने लङ्॥ १११॥ भूतानद्यतने धातोर्लङ्। अकरोत्। अहरत्॥

८७८ अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२॥ स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् ॥ अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः॥

८७९ न यदि ॥ ११३॥ यद्योगे लृट् न। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम।

८८० विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४॥ स्मृतिबोधिन्युपपदे वा लृट् स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामो यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि॥ वासो लक्षणं भोजनं लक्ष्यम्।

८८१ परोक्षे लिट्॥ ११५॥ भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट् स्यात्। चकार जहार॥ उत्तमविषयेऽपि चित्तविक्षेपात् पारोक्ष्यं संभवत्येव। तद्यथा सुप्तोऽहं किल विललाप॥

* अत्यन्तापह्नवे च लिड्वक्तव्यः। कलिङ्गेषु स्थितोऽसि 'नाहं कलिङ्गं जगाम'।

८८२ ह-शश्वतोर्लङ् च ॥ ११६॥ भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे हशश्वतोरुपपदयोर्लङ् स्यात्। चा लिट्॥ इति हाकरोत् इति ह चकार। शश्वदकरोत् शश्वच्चकार॥

८८३ प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७॥ आसन्नकाले पृच्छ्यमाने भूतानद्यतनपरोक्षार्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ्लिटौ स्तः॥ कश्चित्कंचित्पृच्छति अगच्छद्देवदत्तः, जगाम देवदत्त॥

८८४ लट्स्मे ॥ ११८ ॥ स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतने परोक्षे लट् ॥ यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

८८५ अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥ अपरोक्षे भूतानद्यतनेऽर्थे स्म उपपदे धातोर्लट् स्यात् । एवंस्म पिता ब्रवीति ॥

८८६ ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥ ननुशब्दे उपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् स्यात् लुङोपवादः । अकार्षीः कटं देवदत्तः 'ननु करोमि भोः' ॥

८८७ नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥ न शब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् भूते । अकार्षीः कटं देवदत्तः 'न करोमि भोः' 'नाकार्षम्' 'अहं नु' 'करोमि' 'अहंन्व कार्षम्' ॥

८८८ पुरि लुङ्चास्मे ॥ १२२ ॥ स्मवर्जिते पुराशब्दे उपपदे भूतानद्यनेऽर्थे वा लुङ्स्याल्लट् च । ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवसन्निह पुरा छात्राः । ऊषुरिह पुरा छात्राः ॥

इति भूताधिकारप्रत्ययाः ॥

८८९ वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥ आरब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्तमानः । तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्लट् स्यात् । पचति पठति ॥

८९० लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥ लटः शतृशानचावादेशौ स्तोऽप्रथमान्तेन चेत्सामानाधिकरण्यं भवात ॥ पचन्तं देवदत्तं पचमानं देवदत्तं पश्य । लडिति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणात्कचित्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि स्यात् 'सन् ब्राह्मणः' । अस्ति ब्राह्मणः ॥

* माङ्याक्रोशे ॥ मा पचन् ।

८९१ संबोधने च ॥ १२५ ॥ संबोधने च विषये लटः शतृशानचौ स्तः । हे पचन् हे पचमान ॥

८९२ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥१२६॥ क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति ॥

८९३ तौ सत् ॥ १२७ ॥ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः । ब्राह्मणस्य कुर्वन् ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । ब्राह्मणस्य करिष्यन् ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः ॥

८९४ पूङ्यजोः शानन् ॥ १[illegible] ॥ पूङो यजतेश्च शानन् स्यात् [illegible] यजमानः ॥

८९५ ताच्छील्यवयो[illegible] ॥ १२९ ॥ ताच्छी[illegible] [illegible]दिकृच्छ्रिणि कतीह भूप[illegible] [illegible]यणम् । धारयन्नप मान[illegible]

षाकन् स्यात् ॥ जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्ठाकः । वराकः वराकी ॥

९२२ प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥ प्रपूर्वाज्जवतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः स्यात् । प्रजवी । प्रजविनौ ॥

९२३ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥ एभ्य इनिः स्यात् । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी, वमी, अव्यथी, अभ्यमी परिभवी, प्रसवी ॥

९२४ स्पृहि गृहि पतिदयि निद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥ एभ्य आलुच् स्यात् । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः, दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः ॥

* आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम् । शयालुः ॥

९२५ दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥ एभ्यो रुःस्यात् । दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

९२६ सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥ एभ्यः क्मरच् ॥ सृमरः घस्मरः अद्मरः ॥

९२७ भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥ एभ्यो घुरच् स्यात् । भङ्गुरः । भासुरम् । मेदुरः पशुः ॥

९२८ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥ एभ्यः कुरच् स्यात् । विदुरः, भिदुरः छिदुरः ॥

* व्यधेःसंप्रसारणं कुरच्च वक्तव्यः । विदुरः ॥

९२९ इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ १६३ ॥ एभ्यः क्वरप् स्यात् । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः जित्वरः । सृत्वरः ॥

९३० गत्वरश्च ॥ १६४ ॥ गमेरनुनासिकलोपः क्वरप् च निपात्यते । गत्वरः ॥

९३१ जागरूकः ॥ १६५ ॥ जागर्तेरूकः स्यात् । जागरूकः ॥

९३२ यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥ यङन्तेभ्यो यजादिभ्य ऊकः स्यात् । यायजूकः जञ्जपूकः दन्दशूकः ॥

९३३ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपोरः ॥ १६७ ॥ एभ्यो रःस्यात् ॥ नम्रम्, कम्प्रा, अजस्रम्, कम्रा, हिंस्रम्, दीप्रम् ॥

९३४ सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥ एभ्यः उः स्यात् ॥ चिकीर्षुः, आशंसुः । भिक्षुः ॥

९३५ विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥ एतौ निपात्येते ॥ वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

९३६ क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥ क्याप्रत्ययान्ताच्छन्दसि उः स्यात् ॥ मित्रयुः । सुम्नयुः (ऋ. सं. १।१३६।१०)

९३७ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥ आकारान्तेभ्यो ऋकारान्तेभ्यो गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तः, तौ च लिटवच्छन्दसि ॥ पपिः सोमम् ।

दर्दिर्गोः। मित्रवरुणौ ततुरिः दूरेअध्वा जगुरिः। जरियूंवा। जन्निवृंत्रम्। जशिर्वीजम्॥

*किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्। सेदिः। नेमिः॥

*भाष यांधाङ्कृञ्सृजानि गमिनामिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ; । दाधिः। चक्रिः। सस्रिः, जज्ञिः, जग्मिः, नेमिः॥

* सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ। सासहिः वावहिः चाचलिः पापतिः॥

९३८ स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२॥

आभ्यां नजिङ् स्यात्। स्वप्नक्, तृष्णक्।

*धृषेश्चेति वक्तव्यम्। धृष्णक्॥

९३९ शृवन्द्योरारुः ॥ १७३॥ आभ्यां मारुः स्यात्। शरारुः। वन्दारुः॥

९४० भियः क्रुक्लुकनौ॥ १७४॥

भिय एतौ स्तः। भीरुः। भीलुकः॥

*क्रुकन्नपि वक्तव्यः।

भीरुकः॥

९४१ स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥१७५॥

एभ्यो वरस्यात्। स्थावरः। ईश्वरः। पेस्वरः। विकस्वरः॥

९४२ यश्च यङः॥ १७६॥ यङन्ताद्यातेर्वरचस्यात्। यायावरः॥

९४३ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप॥ १७७॥ एभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् स्यात्। विभ्राट्। भाः। भासौ। धूः। विद्युत्। ऊर्क्। पूः।

*जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते जूः। ग्रावस्तुत्॥

९४४ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १७८॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् दृश्यते। दृशि ग्रहणात् क्वचिद्दीर्घः क्वचिद्द्विर्वचनम्। क्वचित्संप्रसारणम् क्वचिदसंप्रसारणम्। वाक् शब्दप्राट् दिद्युत्, जगत्, जुहूः॥

*द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च। दद्यत्॥

*ध्यायतेः संप्रसारणं च॥ धीः

९४५ भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९॥

भुवः संज्ञायामन्तरे च क्विप्स्यात्। विभूर्नाम कश्चिद्। धनिकाधमर्णयोरन्तरे प्रतिभूः॥

९४६ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥१८०॥

विप्रसंपूर्वाद्भवतेर्डुः स्यादसंज्ञायाम्। विभुः प्रभुः संभुः॥

*डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्।

मितद्रुः। शंभुः॥

९४७ धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥१८१॥ धयतेर्दधातेश्च कर्मणि ष्ट्रन्स्यात्। धयन्ति तां दधति वा धात्री॥

९४८ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥१८२॥ दावादेः ष्ट्रन्स्यात्करणेर्थे॥ दात्यनेन दात्रम्। नेत्रम्। शस्त्रम्। योत्रम्। योक्त्रम्। स्तो-

त्रम्। सेत्रम्। सेक्त्रम्। मेढ्रम्। पत्त्रम्। दंष्ट्रा। नद्ध्री।

९४९ हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥ अस्मात्करणे ष्ट्रन् स्यात्तच्चेत्करणं हलसूकरयो रवयवः स्यात्। हलस्य पोत्रम्। सूकरस्य पोत्रम्॥

९५० अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः॥१८४॥ एभ्यः करणे इत्रः स्यात्। अरित्रम्। लवित्रम्। धवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। सहित्रम्। चरित्रम्॥

९५१ पुवः संज्ञायाम् ॥१८५॥ अस्मात्करणे इत्रः स्यात्संज्ञायाम्। दर्भः पवित्रम्। बर्हिष्पवित्रम्॥

९५२ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥ ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि पुव इत्रः स्यात्। पवित्रोऽयं ऋषिः। अग्निः पवित्रं स मा पुनातु (आपस्तम्ब)॥

९५३ ञीतः क्तः॥ १८७॥ ञीतो धातोर्वर्तमाने क्तः स्यात्। मिन्नः। क्ष्विण्णः धृष्टः॥

९५४ मति बुद्धि पूजार्थेभ्यश्च ॥१८८॥ एतदर्थेभ्यो वर्तमाने क्तः स्यात्। राज्ञां मतः। राज्ञामिष्टः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां ज्ञातः। राज्ञां पूजितः। राज्ञामर्चितः॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

—:०:—

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः

९५५ उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥ उणादयः प्रत्ययाः वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः॥ यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युः। केचिदविहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्ते

* कृवापाजिमिस्वदि साध्यशूभ्य उण्। कारुः, वायुः, पायुः, जायुः, मायुः, स्वादुः साधुः, आशुः॥

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः
प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम्।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं
नैगमरूढिभवं हि सुसाधु॥ १॥
नाम च धातुजमाह निरुक्ते
व्याकरणे शकटस्य च तोकम्।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं
प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम्॥२॥
संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥

९५६ भूतेपि दृश्यन्ते॥ २॥ भूते कालेपि उणादयः दृश्यन्ते॥ वृत्तमिदं वर्त्म। चरितं तदिति चर्म। भसितं तदिति भस्म॥

९५७ भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥ भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति। गामी ग्रामम् आगामी। प्रस्थायी प्रतिरोधी, प्रतिबोधी, प्रतियोधी, प्रतियोगी प्रतियायी, आयायी भावी॥

* अनद्यतन उपसंख्यानम्। गमी ग्रामम्॥

९५८ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥ एतयोरुपपदयोर्भविष्यति काले लट् स्यात्। यावद्भुङ्क्ते। पुराभुङ्क्ते॥

९५९ विभाषा कदाकर्ह्योः ॥५॥ एतयो रुपपदयोर्वा भविष्यति लट्। कदा भुङ्क्ते

कदा भोक्ष्यते । कर्हि भुङ्क्ते कर्हि भोक्ष्यते ॥

९६० किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥ किंवृत्ते लिप्सायां भविष्यति काले लट् वा । कं भवन्तो भोजयन्ति कं भवन्तो भोजयितारः। कतरो भिक्षां दास्यति ददाति दाता वा । कतमो भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा ॥

९६१ लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥७॥ लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यायां भविष्यति वा लट् ॥ यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति। यो भक्तं दास्यति दाता वा स स्वर्गं यास्यति याता वा ॥

९६२ लोडर्थलक्षणे च ॥८॥ लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन स तत्र वर्तमानाद्भविष्यति काले लट् । उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ॥

९६३ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥९॥ ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्वा लिङ्, चाल्लट् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोधीष्व ॥

९६४ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यति तुमुन्ण्वुलौ स्तः । भोक्तुं व्रजति । भोजको व्रजति ॥

९६५ भाववचनाश्च ॥११॥ भाव इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते भविष्यति क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे स्युः ॥ पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

९६६ अण् कर्मणि च ॥१२॥ कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति धातोरण् । काण्डलावो व्रजति ॥

९६७ लृट् शेषे च ॥१३॥ भविष्यति लृट् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां च ॥ हरिष्यामीति व्रजति॥ करिष्यति हरिष्यति ॥

९६८ लृटः सद्वा ॥१४॥ लृटः सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा स्तः ॥ करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य, हे करिष्यन् हे करिष्यमाण, अर्जयिष्यमाणो वसति ॥

९६९ अनद्यतने लुट् ॥१५॥ भविष्यदनद्यतनेर्थे वर्तमानाद्धातोर्लुट् स्यात् । श्वः कर्ता ।

परिदेवने श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्या* ।
इयं नु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति ॥

९७० पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥ एभ्यो घञ् । पद्यतेऽसौ पादः। रोगः। वेशः॥
*स्पृश उपताप इति वक्तव्यम् । स्पर्शः॥

९७१ सृ स्थिरे ॥ १७ ॥ सर्तेः स्थिरे कर्तरि घञ् ॥ चन्दनसारः ॥

* व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् ।
अतिसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

९७२ भावे ॥ १८ ॥ भावे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् ॥ पाकः । त्यागः । रागः ॥

९७३ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् १९॥ कर्तृभिन्ने कारके संज्ञायां घञ् स्यात् ॥ प्रास्यन्ति तं प्रासः प्रवेशः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः ॥

इत उत्तरं भावे अकर्तरि च कारके इति द्वय मनुवर्तते ।

९७४ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥२०॥ परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् स्यात् ॥ एकस्तण्डुलनिश्चायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ ॥ द्वौ कारौ ॥

*दारजारौ कर्तरि णिलुक च । दाराः दारयन्तीति जारः ॥

९७५ इङश्च ॥२१ । इङो घञ्स्यात् । अध्यायः। उपेत्यास्मादधीते उपाध्यायः ॥

*अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानम् तदन्ताच्च ङीषु । उपाध्याया उपाध्यायी ।

*शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु शारो वायुः । शारो वर्णः । शारो निवृत्तम् ॥

९७६ उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥ उपसर्ग उपपदे रौतेर्घञ् स्यात् ॥ संरावः । उपरावः ॥

९७७ समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥ सम्युपपदे एभ्यो घञ्स्यात् ॥ संयावः । संद्रावः । संदावः ॥

९७८ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥ अनुपसर्गेभ्य एभ्यो घञ्स्यात् ॥ श्रायः । नायः । भावः ॥

९७९ वौक्षुश्रुवः ॥२५॥ वावुपपदे आभ्यां घञ्स्यात् । विक्षावः । विश्रावः ॥

९८० अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥ अव उद् इत्येतयोर्नयतेघञ्स्यात् ॥ अवनायः । उन्नायः ॥

९८१ प्रेद्रुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥ प्रशब्दे उपपदे एभ्यो घञ् ॥ प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः ॥

९८२ निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥ निरविपूर्वयोः पूल्वोर्घञ् ॥ निष्पावः । अभिलावः ॥

९८३ उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥ उन्न्योरुपपदयोर्गृ इत्यस्माद् घञ्स्यात् ॥ उद्गारः । निगारः ॥

९८४ कॄ धान्ये ॥ ३० ॥ उन्न्योरुपपदयोः कॄ इत्यस्माद्धान्यविषयकाद् घञ् ॥ उत्कारो धान्यस्य ॥

९८५ यज्ञे समि स्तुवः ॥३१॥ यज्ञविषये संपूर्वात्स्तौतेघञ्स्यात् ॥ संस्तावश्छन्दोगानाम् ॥

९८६ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥ प्रपूर्वात् स्तॄञो घञ् स्यात् अयज्ञे ॥ शङ्खप्रस्तारः ॥

९८७ प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥ अशब्दविषये प्रथने विपूर्वात्स्तॄञो घञ् स्यात् ॥ पटस्य विस्तारः ॥

९८८ छन्दोनाम्नि च । ३४ ॥ विपूर्वात्स्तॄञो घञ्स्याच्छन्दोनाम्नि । विष्टारः पङ्क्तिश्छन्दः ॥

९८९ उदि ग्रहः॥ ३५ ॥ उत्पूर्वाद्ग्रहेर्घञ् स्यात्। उद्ग्राहः।

*छन्दसि निपूर्वादपीष्यते स्रुगुद्यमनःनिपातयो र्हकारस्य भकारः ॥ उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्मदेवा अवीवृधन्।

९९० समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ संपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् स्याद् मुष्टिविषये॥ मल्लस्य संग्राहः॥

९९१ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः॥ ३७॥ परिशब्दे निशब्दे चोपपदे निय इणश्च घञ्स्यात् फलेऽभ्रेषे च॥ परिणायेन शारान्हन्ति। एषोत्र न्यायः॥

९९२ परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥ परावुपपदे इणो घञ् स्यात् अनुपात्यये॥ तव पर्यायः॥

९९३ व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९॥ वि उप इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्घञ्स्यात्पर्याये गम्यमाने॥ तव विशायः। तव राजोपशायः।

९९४ हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥ हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्घञ्स्यादस्तेये। पुष्पप्रचायः॥

९९५ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः॥४१॥ एष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ्स्यादादेश्च कः॥ काशीनिकायः। आकायमग्निं चिन्वीत। अनित्यः कायः। गोमयनिकायः॥

९९६ सङ्घे चानौत्तराधर्ये॥ ४२ ॥ अनौत्तराधर्ये सङ्घे वाच्ये चिनोतेर्घञ्स्यादादेश्च कः॥ भिक्षुकनिकायः॥

९९७ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्॥४३॥ कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच्स्यात्स्त्रियाम्॥ व्यावक्रोशी॥

९९८ अभिविधौ भाव इनुण्॥ ४४॥ अभिव्याप्तौ गम्यमानायां भावे धातोरिनुण् स्यात्॥ सांकूटिनं वर्तते।

९९९ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥ अव नि इत्येतयोरुपपदयोर्ग्रहेर्घञ्स्यादाक्रोशे॥ अवग्राहो निग्राहो वा हन्त ते वृषल भूयात्॥

१००० प्रेलिप्सायाम् ॥ ४६ ॥ प्रशब्दे उपपदे ग्रहेर्घञ् लिप्सायाम्। पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी॥

१००१ परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥ परा उपपदे ग्रहेर्घञ्यज्ञविषये ॥ उत्तरपरिग्रहः। अधरपरिग्रहः॥

१००२ नौ वृ धान्ये ॥४८॥ नावुपपदे धान्यविषयकाद् वृधातोर्घञ्स्यात् ॥ नीवाराः नाम व्रीहयः॥

१००३ उदि श्रयति यौति पू द्रुवः॥४९॥ उत्पूर्वेभ्य एभ्यो घञ्॥ उच्छ्रायः। उद्यावः। उत्पावः। उद्द्रावः॥

१००४ विभाषाङि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥ आङि उपपदे रौतेः प्लवतेश्च वा घञ्स्यात्॥ आरावः। आरवः। आप्लावः। आप्लवः॥

१००५ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥५१॥ वर्षप्रतिबन्धेऽवे उपपदे ग्रहेर्घञ् वा। अवग्राहो देवस्य अवग्रहो देवस्य॥

१००६ प्रे वणिजाम् ॥५२॥ प्रपूर्वाद् ग्रहेर्वा घञ् वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययान्त-

वाच्यः ॥ तुलाप्रग्राहेण चरति तुलाप्रग्रहेण चरति ॥

१००७ रश्मौ च ॥५३॥ प्रपूर्वाद्ग्रहेर्वा घञ् रश्मिश्चेत्प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । प्रग्राहः प्रग्रहः ॥

१००८ वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥ प्रपूर्वाद्वृणोतेर्वा घञ् आच्छादने। प्रावारः।प्रवरः॥

१००९ परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥ परावुपपदे भवतेर्वा घञ् असत्कारे । परिभावः । परिभवः ॥

१०१० एरच् ॥ ५६ ॥ इवर्णान्तादच् भावेऽकर्तरि च कारके ॥ चयः जयः। अयः॥

*अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम्॥

* जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ 'ऊर्वोस्तु मे जवः' 'पञ्चौदनः सवः' ॥

१०११ ॠदोरप् ॥ ५७ ॥ ॠवर्णान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्चाप्स्यात् ॥ करः । गरः । शरः । यवः । लवः । पवः ॥

१०१२ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥ एभ्योऽप् स्यात् ॥ ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः। गमः ॥

*वशिरण्योरुपसंख्यानम् । वशः। रणः ॥

* घञर्थे कविधानम् । प्रस्थः । प्रस्नः । प्रपा। आवि(वि)धः । विघ्नः। आयु(यु)धम् ॥

१०१३ उपसर्गेऽदः । ५९ ॥ उपसर्ग उपपदेऽदेरप्स्यात् । विघसः । प्रघसः ॥

१०१४ नौ ण च ॥ ६० ॥ नावुपपदेऽदेर्णः स्यात् चादप् ॥ न्यादः । निघसः॥

१०१५ व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥ अनुपसर्गयोर्व्यधजपोरप्स्यात्॥ व्यधः। जपः॥

१०१६ स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥ अनुपसर्गयोः स्वनहसोरप्स्याद्वा॥स्वानः। स्वनः। हसः । हासः ॥

१०१७ यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥ एषु यमेरप् वा ॥ संयमः संयामः। उपयमः। उपयामः । नियमः । नियामः । वियामः वियमः ॥

१०१८ नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥ नावुपपदे एभ्यो वाप्स्यात् । निगदः निगादः । निनदः निनादः । निपठः निपाठः । निस्वनः निस्वानः ॥

१०१९ क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥ वीणाविषयकात्क्वणतेरप् वा । निक्वणः । निक्वाणः । क्वणः। क्वाणः। प्रक्वणः। प्रक्वाणः ।

१०२० नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥ पणेर्नित्यमप्स्यात्परिमाणे ॥ मूलकपणः । शाकपणः ॥

१०२१ मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥ अनुपसर्गे मदेरप् ॥ विद्यामदः ॥

१०२२ प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥ एतौ हर्षे निपात्येते॥ कन्यानां प्रमदः। कोकानां संमदः ॥

१०२३ समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥ समुदोरुपपदयोः पशुविषयकादजेरप् स्यात्

समजः पशूनाम् । उदजः पशूनाम् प्रेरणमित्यर्थः ॥

१०२४ अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥ अक्षविषये ग्लहः इति निपात्यते अक्षस्य ग्लहः ॥

१०२५ प्रजने सर्तेः ॥ ७१ ॥ प्रथम गर्भग्रहणे सर्तेरप् ॥ गवामुपसरः ॥

१०२६ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥ एषु ह्वयतेरप्संप्रसारणं च ॥ निहवः । उपहवः । विहवः ॥

१०२७ आङि युद्धे ॥ ७३ ॥ आङि ह्वयतेरप्संप्रसारणं च । आहूयन्तेऽस्मिन्नाहवः ॥

१०२८ निपानमाहावः ॥ ७४ ॥ आहाव इति निपात्यते निपानं चेदभिधेयम् ॥ निपिबन्त्यस्मिन्निति निपानम् ।

१०२९ भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥ अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् च भावे ॥ 'हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम्' ॥

१०३० हनश्च वधः ॥ ७६ ॥ हन्तेर्भावेऽप् वधश्चादेशः ॥ वधश्चोराणाम् ॥

१०३१ मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥ काठिन्ये हन्तेरप् घनश्चादेशः ॥ अभ्रघनः । दधिघनः ॥

१०३२ अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥ अन्तःपूर्वाद्धन्तेरप् घनश्चादेशः देशे ॥ अन्तर्घनः

१०३३ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥ अगारैकदेशे प्रघण प्रघाण इत्येतौ निपात्येते ॥ प्रघणः प्रघाणः द्वारकोष्ठो बाह्य उच्यते ॥

१०३४ उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ८० ॥ उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्घन इति निपात्यतेऽत्याधानं चेद्भवति ॥ यस्मिन् काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः ॥

१०३५ अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥ अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यतेऽङ्गं चेद्भवति । अपघनः अङ्गम् ॥

१०३६ करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥ एषु हन्तेरप् घनश्चादेशः करणे ॥ अयो हन्यतेऽनेन इति अयोघनः । विघनः । द्रुघणः ॥

१०३७ स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥ स्तम्बे उपपदे करणे हन्तेः कः स्याच्चादप् तत्र घनश्चादेशः ॥ स्तम्बघनः । स्त्रियां स्तम्बघ्ना, स्तम्बहेतिः स्तम्बहननी इति इष्यते ।

१०३८ परौ घः ॥ ८४ ॥ परावुपपदे हन्तेरप् करणे घश्चादेशः ॥ परिहन्यतेऽनेनेति परिघः (पलिघः) ॥

१०३९ उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥ उपपूर्वस्य हन्तेरुपधालोपश्च निपात्यते आश्रये ॥ पर्वतोपघ्नः ॥

१०४० सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥ समुदोरुपपदयोर्हन्तेरप् टिलोपो घत्वं च निपात्यते गणप्रशंसयोः ॥ सङ्घः पशूनाम् । उद्घो मनुष्यः ॥

१०४१ निघो निमित्तम् ॥ ८७ ॥ निपूर्वाद्धन्तेरप् टिलोपो घत्वं च निपात्यते निमित्तं चेद्भवति ॥ निघा वृक्षाः । निघाः शालयः ॥

१०४२ ड्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥ ड्वितो धातोः क्त्रिः स्याद्भावेऽकर्तरि च कारके ॥ क्त्रेर्मम्नित्यमिति वचनात्केवलो न प्रयुज्यते। पक्त्रिमम्। उप्त्रिमम्। कृत्रिमम् ॥

१०४३ ट्वितोऽथुच् ॥ ८९। ट्वितो धातोरथुच् भावादौ ॥ वेपथुः। श्वयथुः ॥

१०४४ यज याच यत विच्छ प्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० । यजादिभ्यो नङ् । यज्ञः। याच्ञा॥ यत्नः। विश्नः। प्रश्ने चासन्नकाले इति निपातनान्न प्रच्छेः संप्रसारणम् ॥ प्रश्नः। रक्ष्णः ॥

१०४५ स्वपो नन् ॥ ९१। स्वपेर्नन्स्यात् स्वप्नः ॥

१०४६ उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ । उपसर्ग उपपदे घुसंज्ञकेभ्यः किः स्यात् ॥ प्रदिः। प्रधिः। अन्तर्धिः ॥

१०४७ कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥ कर्मण्युपपदे अधिकरणे घुसंज्ञकेभ्यः किः स्यात् ॥ जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः शरधिः ॥

१०४८ स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४॥ स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन् ॥ कृतिः। चितिः। मतिः।

*क्तिन्नाबादिभ्यश्च वक्तव्यः॥ आप्तिः॥ श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे ॥ श्रूयतेऽनया श्रुतिः। इष्टिः। स्तुतिः ॥

*ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः। ग्लानिः। म्लानिः। ज्यानिः। हानिः। ॥

*ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् । कीर्णिः। गीर्णिः। जीर्णिः। शीर्णिः। लूनिः। पूनिः ॥

*संपदादिभ्यः क्विप् । संपत्। विपत्। प्रतिपत् ॥

*क्तिन्नपीष्यते संपत्तिः। विपत्तिः ॥

१०४९ स्थागापापचो भावे। ९५ ॥ एभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् ॥ प्रस्थितिः। उद्गीतिः। प्रपीतिः। पक्तिः ॥

१०५० मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥ मन्त्रे वृषादिभ्यः क्तिन्स्यात्स चोदात्तः ॥ वृष्टिः। इष्टिः। पक्तिः। मतिः। वित्तिः। भूतिः। वीतिः। रातिः ॥

१०५१ ऊति यूति जूति सातिहेतिकीर्तयश्च ॥ ९७॥ एतेऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते। ऊतिः। यूतिः। जूतिः। सातिः। हेतिः। कीर्तिः ॥

१०५२ व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥ व्रजयजोर्धातोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप्स्यादुदात्तः ॥ व्रज्या। इज्या ॥

१०५३ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ९९॥ समजादिभ्यः स्त्रियां क्यप्स्यात्संज्ञायाम् स च उदात्तः ॥ समजन्त्यस्यामिति समज्या। निषद्या। निपत्या। मन्या। विद्या। सुत्या। शय्या। भृत्या। इत्या ॥

१०५४ कृञः श च ॥ १०० ॥ कृञः स्त्रियां शः स्याद्यात्क्यबुदात्तः ॥ क्रिया ॥ कृत्या॥ कृञ इति योगविभागात् क्तिन्नपि। कृतिः ॥

१०५५ इच्छा ॥ १०१॥ इषेः शो यग भावश्च निपात्यते । इच्छा ॥

*परिचर्या परिसर्या मृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ परिचर्या । परिसर्या । अटाट्या ॥

* जागर्तेरकारो वा॥ जागर्या । जागरा ॥

१०५६ अ प्रत्ययात्॥१०२। प्रत्ययान्तेभ्यः स्त्रियामकारः स्यात् ॥ चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुत्रीया ॥ पुत्रकाम्या ॥

१०५७ गुरोश्च हलः ॥१०३॥ गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामः स्यात् ॥ कुण्डा । ईहा ॥

१०५८ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥ षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् ॥ जरा । त्रपा । भिदा । छिदा ॥

१०५९ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥ एभ्यः स्त्रियामङ् चाद्युच् । चिन्ता॥ पूजा॥कथा॥कुम्बा॥ चर्चा ॥चिन्तना॥

१०६० आतश्चोपसर्गे । १०६॥ उपसर्गे उपपदे आकारान्तेभ्यः स्त्रियामङ् स्यात् । प्रदा । उपदा ॥

* श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः श्रद्धा । अन्तर्द्धा ॥

१०६१ ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥ ण्यन्त-आस श्रन्थिभ्यो युच् स्त्रियाम् । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना ॥

* घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना ॥

* इषेरनिच्छार्थस्य युच् वक्तव्यः ॥ अध्येषणा अन्वेषणा ॥

*परेर्वा ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

१०६२ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ॥ १०८ ॥ रोगाख्यायां बहुलं ण्वुल्स्यात् प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । न च भवति शिरोर्तिः ॥

*धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः। आसिका। शायिका ॥

*इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ॥ भिदिः॥छिदिः पठतिः ॥

* वर्णात्कारः । अकारः । ककारः ।

* रादिफः । रेफः ॥

*मत्वर्थाच्छः अकारलोपश्च॥ मत्वर्थीयः।

*इञ् वपादिभ्यः । वापिः। वासिः ॥

* इणजादिभ्यः आजिः । आतिः । आदिः ॥

* इक् कृष्यादिभ्यः । कृषिः किटिः ॥

१०६३ संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥ संज्ञायां धातोर्ण्वुल् ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिका ॥

१ एवमेव स्वारिः, स्वारिः, आस्वारिः। ङीपि दीर्घान्ता अपि ॥

१०६४ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ॥ ११० ॥ परिप्रश्ने आख्याने च धातोरिञ् स्यात् चात् ण्वुल् ॥ विभाषाग्रहणादन्येपि । कां त्वं कारिम्[1] अकार्षीः । कां कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कृत्यामकार्षीः । कां कृतिमकार्षीः । सर्वां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा अकार्षम् ।

१०६५ पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् १११ एष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् स्यात् ॥ भवतःशायिका । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । इक्षुभक्षिकां मे धारयति । इक्षुभक्षिका मे उदपादि ॥

१०६६ आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥ आक्रोशे नञ्युपपदे धातोरनिः स्यात् ॥ अकरणिस्ते वृषल भूयात् ॥

१०६७ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥ भावे अकर्तरि च कारके इति निवृत्तम् ॥ कृत्यसंज्ञका ल्युट् च बहुलमर्थेषु स्युः । स्नात्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । राजभोजनाः शालयः । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् ॥ बहुलग्रहणादन्येपि कृतो व्यभिचरन्ति । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः ॥

१०६८ नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥ नपुंसकलिङ्गे भावे क्तः स्यात् । हसितम् ॥

१०६९ ल्युट् च ॥ ११५ ॥ नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् स्यात् ॥ हसनं छात्रस्य ॥

१०७० कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥ येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् स्यात् । पयःपानं सुखम् ॥

१०७१ करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥ धातोर्ल्युट् स्यात् करणेऽधिकरणे च ॥ इध्मव्रश्चनः । गोदोहनो पात्रो ॥

१०७२ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ११८ पुंलिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ दन्तच्छदः । एत्य तस्मिन्कुर्वन्ति इत्याकरः ॥ आलयः ॥

१०७३ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥ एते निपात्यन्ते । गावः चरन्ति अस्मिन् इति गोचरः । संचरन्तेऽनेनेति संचरः । वहन्ति अनेनेति वहः । व्रजन्ति अनेन व्रजः । व्यजन्ति अनेन व्यजः । एत्य अस्मिन्नापणन्ते इत्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति निगमः ॥

१०७४ अवे तृस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥ अव उपपदे तरते स्तृणातेश्च करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् । अवतारः । अवस्तारः ॥

१०७५ हलश्च ॥ १२१ ॥ हलन्ताद्धातोर्घञ्स्यात् । लेखः । वेदः । वन्धः । मार्गः । रामः ॥

* अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् । अवह्रियन्तेऽस्मिन्नवहारः । आध्रियन्तेऽस्मिन्नाधारः । एत्यास्मिन् वयन्ति आवायः ॥

१ एवमेव कां कां स्वारिम् अकार्षीः । सर्वां स्वारिम् अकार्षम् ॥

१०७६ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ॥१२२॥ एते निपात्यन्ते ॥ अधीयन्तेऽस्मिन्नित्यध्यायः। नीयतेऽनेनेति न्यायः। उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः संह्रियन्तेऽनेनेति संहारः। आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः॥

१०७७ उदङ्कोनुदके ॥१२३॥ उदङ्क इति निपात्यते अनुदकविषये॥ तैलोदङ्कः॥

१०७८ जालमानायः ॥१२४॥ आनाय इति निपात्यते जालं चेद्भवति ॥ आनायो मत्स्यानाम् ॥

१०७९ खनो घ च ॥१२५॥ खनतेर्घः स्याच्चाद् घञ् ॥ आखनः। आखानः॥

* डो वक्तव्यः ॥ आखः॥

* डरो वक्तव्यः। आखरः॥

*इको वक्तव्यः। आखनिकः॥

* इकवको वक्तव्यः। आखनिकवकः॥

१०८० ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥१२६॥ दुःखसुखार्थेषु धातोः खल्। ईषत्करो भवता कटः। दुष्करः। सुकरः। ईषद्भोजः। दुर्भोजः। सुभोजः॥

१०८१ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः १२७॥ कर्तृकर्मणोरुपपदयोरीषदादिषु च भवतेः करोतेश्च खल् स्यात् ॥ ईषदाढ्यंभवं भवता। दुराढ्यंभवम्। स्वाढ्यंकरः।

*कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम्। इह माभूत्—स्वाढ्येन भूयते॥

१०८२ आतो युच् ॥ १२८ ॥ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो युच् स्यात्॥ ईषत्पानः सोमो भवता, दुष्पानः सुपानः॥

१०८३ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥१२९॥ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषूपपदेषु छन्दसि गत्यर्थेभ्यो युच् ॥ सूपसदनोऽग्निः। सूपसदनमन्तरिक्षम् ॥

१०८४ अन्येभ्योपि दृश्यते १३०॥ अन्येभ्योपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्छन्दसि युच् दृश्यते ॥ 'सुदोहनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम्'। 'सुवेदनामकृणोद्ब्रह्मणे गाम्'॥

*भाषायां शासि युधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज् वक्तव्यः ॥ दुःशासनः। दुर्योधनः। दुर्दर्शनः। दुर्धर्षणः। दुर्मर्षणः॥

१०८५ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा १३१॥ वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्तमानवद्वा स्यात्॥ कदा आगतोसि? अयमागच्छामि, अयमागमं वा। कदा गमिष्यसि, एष गच्छामि, गमिष्यामि वा॥

१०८६ आशंसायां भूतवच्च ॥१३२॥ आशंसायां गम्यमानायां धातोर्भूतवत्प्रत्यया वा स्युः चाद्वर्तमानवत् ॥ उपाध्यायश्चेदागमत्, आगतः, आगच्छति आगमिष्यति-एते व्याकरणमध्यगीष्महि। एते व्याकरणमधीतवन्तः। अधीमहे अध्येष्यामहे॥

१०८७ क्षिप्रवचने लृट् ॥१३३॥ क्षिप्रवचने उपपदे आशंसायां धातोर्लृट् स्यात्॥ उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति क्षिप्रं

व्याकरणमध्येष्यामहे ॥ वचनग्रहणंपर्यायार्थम् । क्षिप्रं शीघ्रम् आशु त्वरितं तुरितम्, अध्येष्यामहे ॥

१०८८ आशंसावचने लिङ् ॥१३४॥ आशंसावचने उपपदे धातोर्लिङ् ॥ उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आशंसे ऽवकल्पये युक्तोऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

१०८९ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥१३५॥ क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च अनद्यतनवन्न ॥ यावज्जीवं भृशमन्नमदात्, भृशमन्नं दास्यति यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिपत् यावज्जीवमध्यापयिष्यति ॥ सामीप्ये,—येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित, सोमेनेयष्ट, गामदित । येयममावास्याऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते, सोमेन यक्ष्यते, गां दास्यते ॥

१०९० भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥१३६॥ भविष्यति काले मर्यादावचनेऽवरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न ॥ योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्, तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विवारमोदनं भोक्ष्यामहे, तत्र सक्तूनपास्यामः ॥ इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता ॥

१०९१ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥१३७॥ कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन्प्रविभागे भविष्यति कालेऽनद्यतनवत् न, अहोरात्रसंबन्धो विभागो न चेत् ॥ योयं संवत्सर आगामी तत्र यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे तत्रौदनं भोक्ष्यामहे ॥

१०९२ परस्मिन्विभाषा ॥१३८॥ कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्प्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवन्न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । तत्र सक्तूनपास्यामः, तत्र सक्तूनपातास्मः ॥

१०९३ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥१३९॥ हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यति काले लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् ॥ सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥

१०९४ भूते च ॥१४०॥ भूते काले च लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् 'उताप्योरि'त्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत् प्राक् ततो विकल्पं वक्ष्यति ॥ दृष्टो मया भवत्पुत्रोऽन्नार्थी चङ्क्रम्यमाणः अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी यदि स तेन दृष्टोऽभविष्यत्तदा अभोक्ष्यत । न तु भुक्तवान् । अन्येन पथा स गतः ॥

१०९५ वोताप्योः ॥१४१॥ उताप्योः समर्थयोर्लिङिति प्रागेतस्मात्सूत्रावधेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् वा । एतदधिकृतं वेदितव्यम् ॥ कथं नाम तत्र भवान् वृषलमयाजयिष्यत् । यथा प्राप्तं च—'याजयेत्' ॥

१०९६ गर्हायां लडपिजात्वोः ॥१४२॥ कुत्सायामपिजात्वोरुपपदयोर्धातोर्लट् क

लक्षये ॥ अपि तत्रभवान्वृषलं याजयति । जातु तत्र भवान् वृषलं याजयति ॥

१०९७ विभाषा कथमि लिङ् च॥१४३॥ कथंशब्दे उपपदे गर्हायां धातोर्लिङ् वा । चाल्लट् । कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, याजयति, याजयिष्यति, याजयिता, अयाजयत्, याजयां चकार । अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ लङ् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र नित्येनैव लङा भवितव्यम् ॥

१०९८ किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥ किंवृत्ते उपपदे गर्हायां लिङ्लृटौ स्तः । को नाम वृषलो यं तत्र भवान्याजयेत् यं तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् याजयिष्यति । भूते वा लङ् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम वृषलोयं तत्र भवान् अयाजयिष्यत् ॥

१०९९ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि ॥१४५॥ किंवृत्तेऽकिंवृत्ते चोपपदेऽसंभावनायामक्षमायां च लिङ्लृटौ स्तः । नावकल्पयामि न संभावयामि न श्रद्दधे तत्र भवान्नाम वृषलं याजयेत् तत्र भवान्नाम वृषलं याजयिष्यति । को नाम वृषलो यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् को नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । न मर्षयामि तत्र भवान्वृषलं याजयेत् याजयिष्यति को नाम वृषलोयं तत्र भवान् याजयेत् याजयिष्यति । अत्र भूते वा लङ् ॥ भविष्यति नित्यम्—नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

११०० किं किलास्त्यर्थेषु लृट्॥१४६॥ किं किलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लृट् स्यात् । किं किल नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । अस्ति भवति विद्यते वा नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति न श्रद्दधे न मर्षयामि वा ॥

११०१ जातुयदोर्लिङ् ॥१४७॥ जातुयदित्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् जातु तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यन्नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् न श्रद्दधे न मर्षयामि ॥

* जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम् । यदा भवाद्दृशः क्षत्रियं याजयेत् यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् न श्रद्दधे न मर्षयामि ॥ भूते वा लङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

११०२ यच्चयत्रयोः ॥१४८॥ यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् ॥ यच्च तत्र भवान्वृषलं याजयेत् यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ।

११०३ गर्हायां च ॥१४९॥ यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्लिङ् गर्हायाम् ॥ यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् अज्ञो वृद्धः सन् ब्राह्मणः गर्हामहे अहोऽन्याय्यमेतत् ॥ क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् ॥

११०४ चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥ यच्च यत्रयोरुपपदोराश्चर्ये लिङ् ॥ यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् तत्र तत्र भवा

न्वृषलं याजयेत् आश्चर्यमेतत् ॥ यथायथं लङ् ॥

११०५ शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥ शेषे उपपदे चित्रीकरणे लृट् यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते ॥ अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति ।

११०६ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥ उत अपि इत्येतयोस्तुल्यार्थयोर्लिङ् । उत कुर्यात् अपि कुर्यात् उताधीयीत अप्यधीयीत वाढमध्येष्यत इत्यर्थः ॥

*वोताप्योरिति विकल्पो निवृत्तः ॥ इतः प्रभृति भूतेपि लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लङ् ॥

११०७ कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ १५३ ॥ स्वाभिप्रायाविष्करणेऽकच्चित्युपपदे लिङ् स्यात् । कामो मे भुञ्जीत भवान् ॥

११०८ संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥ संभावनेर्थे लिङ् स्यात् तच्चेत्संभावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिंद्यात् । अत्र नित्यं लिङ् ॥

११०९ विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ॥ १५५ ॥ संभावनार्थे धातावुपपदे उक्तेर्थे लिङ् वा स्याद्यदि ॥ संभावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् ॥

१११० हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥ हेतौ हेतुमति चार्थे भविष्यति वा लिङ् ॥ कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात्, कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥

११११ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥ इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु लिङ्लोटौ स्तः । इच्छामि भुञ्जीत भवान् इच्छामि भुङ्क्तां भवान् कामये प्रार्थये ॥

* कामप्रवेदने इति वक्तव्यम् ॥ इहमा भूत्—इच्छन्करोति ॥

१११२ समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥ समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु तुमुन्स्यात् ॥ इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् ॥

१११३ लिङ् च ॥ १५९ ॥ समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात् । भुञ्जीय इति इच्छति ॥

१११४ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥ इच्छार्थेभ्यो वर्तमाने लिङ् । इच्छेत् इच्छति । वष्टि उश्यात् ।

१११५ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥ विधिः प्रेरणा, निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आमन्त्रणं कामचारकरणम्, अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः संप्रधारणम् । प्रार्थनं याच्ञा ॥ एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् । सर्वलकाराणामपवादः । कटं कुर्यात् । ग्रामं भवान् गच्छेत् । इह भवान्भुञ्जीत । इह भवानासीत । अधीच्छामो माणवकं भवानुपनयेत् । किं खलु भो व्याकरणमधीयीय उत तर्कम् । भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ॥

१११६ लोट् च ॥ १६२ ॥ विध्यादिषु अर्थेषु धातोर्लोट् ॥ कटं भवान्करोतु । अमुत्र भवानास्ताम् । इह भवान्भुङ्क्ताम् । अधीच्छामो माणवकं भवानध्यापयतु । किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै उत छन्दः ॥ भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्ययै ।

११६७ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥१६३॥ एष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञा स्युः लोट् च ॥ भवता कटः करणीयः कर्तव्यः कृत्यः कार्यः । करोतु कटं भवानिह प्रेषितः ॥

१११८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥१६४॥ प्रैषादिषु ऊर्ध्वमौहूर्तिके वर्तमानाल्लिङ् चाद्यथाप्राप्तम् । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्तव्यः करणीयः कार्यः । भवान्खलु कटं कुर्यात् । भवान्खलु करोतु ॥

१११९ स्मे लोट् ॥१६५॥ स्म शब्दे उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेषूर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे लोट् स्यात् ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवान् कटं करोतु स्म । ग्रामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

११२० अधीष्टे च ॥१६६॥ अधीष्टे गम्ये स्मशब्द उपपदे लोट् स्यात् । अङ्ग स्म राजन्माणवकमध्यापय ॥

११२१ कालसमय वेलासु तुमुन् १६७ एषूपपदेषु तुमुन् । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् ॥

११२२ लिङ् यदि ॥१६७॥ यच्छब्दे उपपदे कालादिषु लिङ् ॥ कालो यद्भुञ्जीत भवान्, समयो यद्भुञ्जीत भवान् । वेला यद्भुञ्जीत भवान् ॥

११२३ अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥ अर्हे वाच्ये गम्यमाने वा धातो कृत्यतृचः स्युः । चाल्लिङ् ॥ भवता खलु कन्या वोढव्या वाह्या वहनीया । भवान् कन्याया वोढा । भवान्खलु कन्यां वहेत् ॥

११२४ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः १७० एतयोरर्थयोर्धातोर्णिनिः स्यात् ॥ अवश्यं कारी, शतं दायी ॥

११२५ कृत्याश्च ॥१७१॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोः कृत्यसंज्ञकाः स्युः। अवश्यं कटः कर्तव्यः । अवश्यं करणीयः । अवश्यं कार्यः अवश्यं कृत्यः । शतं दातव्यम् । सहस्रं देयम् ॥

११२६ शकि लिङ् च ॥१७२॥ शक्यार्थे लिङ् कृत्याश्च स्युः ॥ खलुभारो वोढव्यः वहनीयः वाह्यः । भारंवहेत् भवानिह शक्तः ॥

११२७ आशिषि लिङ्लोटौ ॥१७३॥ आशिषि लिङ् लोटौ स्तः ॥ चिरंजीयात् भवान् । चिरं जीवतु भवान् ॥

११२८ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥१७४॥ आशिषि विषये संज्ञायां क्तिच्क्तौ स्तः । तनुतात् तन्तिः । सातिः । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः ॥

११२९माङि लुङ् ॥१७५॥ माङ्युपपदे लुङ् । सर्वलकारापवादः ॥ मा कार्षीत् ॥

११३० स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥ स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे लङ् चालुङ् । मास्म करोत् मा स्म कार्षीत् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ३ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थःपादः॥

११३१ धातु संबन्धे प्रत्ययाः ॥१॥ धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्ता स्ततोऽन्यत्रापि स्युः। तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः॥ 'वसन् ददर्श' भूते लट्॥

११३२ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥२॥ पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः। तिङामपवादः। तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ् संज्ञौ च। तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते हिस्वविधान सामर्थ्यात्। तेन सकलपुरुष वचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि, आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु॥ लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लुनीथ। अधीष्वाधीष्वे त्येवायमधीते। अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे॥

११३३ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥३॥ अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात्॥ सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति। अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते॥ तध्वमोस्तु पिबत स्वादते त्यभ्यवहरथ। भुङ्ध्वं आस्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे। पक्षे हिस्वौ। अत्र समुच्चीयमानविशेषणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः॥ पक्षे सक्तून्पिबति धानाः खादति अन्नं भुङ्क्ते दाधिकमास्वादते।

११३४ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥४॥ आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये॥ लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति॥

११३५ समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥५॥ समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात्। अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तबादयश्च स्युः। सक्तून् पिब धाना खादेत्यभ्यवहरति॥

११३६ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥६॥ छन्दसि धातुसंबन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ् लङ् लिटो वा स्युः। सकलाङ्गाः कोऽकरत् अहं तेभ्योऽकरं नमः॥ लङ् अग्निमद्यहोतारमवृणीतायं यजमानः। लिट् 'अद्या ममार' अद्य म्रियते॥

११३७ लिङर्थे लेट् ॥७॥ लिङर्थे छन्दसि लेट् स्यात्॥ जोषिषत्। तारिषत्। मन्दिषत्। नेत नेषत्। पताति दिद्युत् (ऋ०सं०१।२५।१)

११३८ उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥८॥ उपसंवादे आशङ्कायां च छन्दसि लेट्॥ 'अहमेव पशूनामीशै' मदया पर्थं वो ग्रहाः गृह्यान्तै इति। आशङ्कायाम् 'नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम' ॥

११३९ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यै अध्यैन् कध्यै कध्यैन्शध्यैशध्यैन् तवै तवेङ् तवेनः ॥९॥ तुमर्थे छन्दसि धातो

एते प्रत्ययाः स्युः । वक्षे रायः । ता वामेषे रथानाम् । क्रत्वे दक्षाय जीवसे क्रत्वे दक्षाय जीवसे । स्वरे विशेषः । प्रेषे भगाय श्रियसे। कर्मण्युपाचरध्यै कर्मण्युपाचरध्यै, स्वरे विशेषः । इन्द्राग्नी आहुवध्यै श्रियध्यै पिबध्यै सहमादयध्यै सोममिन्द्राय पातवे 'दशमे मासि सूतवे' 'स्वर्देवेषु गन्तवे । कर्तवे । हर्तवे ॥

११४० प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै॥१०॥ एते निपात्यन्ते 'प्रयै देवेभ्यः' प्रयातुम् । 'अपामोषधीनां रोहिष्यै' रोहणाय । 'अव्यथिष्यै' अव्यथनाय ।

११४१ दृशेविख्ये च ॥ ११ ॥ एतौ निपात्येते ॥ 'दृशे विश्वाय सूर्यम्' द्रष्टुम् । "विख्ये त्वा हरामि' विख्यातुम् ॥

११४२ शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥ शक्नोतावुपपदे छन्दसि तुमर्थे णमुल्कमुलौ स्तः ॥ 'अग्निं वै देवा विभाजं नाशक्नुवन्' विभक्तुमित्यर्थः । 'अपलुपं नाशक्नुवन्' अपलोप्तुमित्यर्थः ॥

११४३ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥ ईश्वरोपपदे च्छन्दसि तुमर्थे तोसुन्कसुनौ स्तः ॥ 'ईश्वरोऽभिचरितोः" अभिचरितुमित्यर्थः । 'ईश्वरो विलिखः' विलिखितुमित्यर्थः ॥

११४४ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः॥१४॥ कृत्यार्थे छन्दसि एते प्रत्ययाः स्युः ॥ 'अन्वेतवै' अन्वेतव्यम् । 'परिधातवै' परिधातव्यम् केन् 'नावगाहे' नावगाहितव्यम् । केन्य 'दिदृक्षेण्यः' 'शुश्रुषेण्यः' दिदृक्षितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् । 'कर्त्वं हविः' कर्तव्यम् ॥

११४५ अवचक्षे च ॥१५॥ एष निपात्यते ॥ 'नावचक्षे' नावख्यातव्यमित्यर्थः ।

११४६ भावलक्षणेस्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥ भावलक्षणे स्थादिभ्यस्तोसुन् छन्दसि ॥ 'आसंस्थातोः वेद्यां सीदन्ति' असमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । 'पुरा सूर्यस्योदेतो राधेयः' 'पुरा वत्सानामपाकर्तोः' 'पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोतव्यम्' । 'पुराप्रचरितोरग्नीध्रे होतव्यम्' 'आहोतोरप्रमत्तस्तिष्ठति' । 'आतमितोरासीत' 'आविजनिताः संभवामेति ।

११४७ सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥ भावलक्षणे सृपितृदोः कसुन्स्यात् । 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्' (ता०सं०१।२८) 'पुरा जत्रुभ्य आतृदः' (ऋ०सं० ८।१।१२)

११४८ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥ प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोः क्त्वा वा स्यात् । अलं कृत्वा । खलुकृत्वा ॥

११४९ उदीचां माङो व्यतिहारे॥१९॥ व्यतिहारे माङः क्त्वा वा स्यात् ॥ अपमित्य याचते । याचित्वा अपमयते ॥

११५० परावरयोगे च ॥ २० ॥ परेण पूर्वस्य अवरेण परस्य च योगे क्त्वा स्यात्। अप्राप्यनदीं पर्वतः स्थितः । अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी स्थिता ।

११५१ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥२१॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकालेध

त्वर्थे विद्यमानाद्धातोः स्यात्.। भुक्त्वा व्रजति ॥

*आस्यं व्यादाय स्वपिति । नेत्रे संमील्य हसति इत्युपसंख्यानम् अपूर्वकालत्वात् ॥

११५२ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥२२॥ पूर्वविषये,आभीक्ष्ण्ये धातोर्णमुल् स्यात् चात्क्त्वा भोजं भोजं व्रजति भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति ॥

११५३ न यद्यनाकाङ्क्षे ॥२३॥ यच्छब्दे उपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ न अनाकाङ्क्षे वाक्ये । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति यदयमधीते ततः शेते ॥

११५४ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥ एषूपपदेषु पूर्वविषये क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रे भोजं व्रजति अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति प्रथमं भुक्त्वा व्रजति। पूर्वं भोजं व्रजति पूर्वं भुक्त्वा व्रजति अग्रे। भुङ्क्ते ततो व्रजति ॥

११५५ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्॥२५॥ कर्मण्युपपदे कृञः खमुञ् आक्रोशे गम्यमाने । चौरंकारमाक्रोशति ॥

११५६ स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥ स्वाद्वर्थेषूपपदेषु कृञो णमुल् स्यात्। स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते सम्पन्नंकारं लवणंकारम् अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुकारं भुङ्क्ते स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते ।

११५७ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥ एषूपपदेषु कृञो णमुल् सिद्धाप्रयोगश्चेत् करोतिर्भवति । अन्यथाकारं भुङ्क्ते' अन्यथा भुङ्क्ते इत्यर्थः। 'एवं कारं भुङ्क्ते' 'इत्थंकारं भुङ्क्ते' ॥

११५८ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥ यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृञो णमुल्स्यादसूयाप्रतिवचने ॥ 'यथाकारमहं भोक्ष्ये, तथा कारमहं भोक्ष्ये, किं तवानेन॥

११५९ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥ कर्मण्युपपदे साकल्ये दृशिविदोर्णमुल् । 'कन्यादर्शं वरयति' 'ब्राह्मणवेदं भोजयति' ॥

११६० यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥ यावच्छब्दे उपपदे विन्दजीवोर्णमुल्स्यात्। यावद्वेदं भुङ्क्ते 'यावज्जीवमधीते ॥

११६१ चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥ चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल्स्यात्। चर्मपूरं स्तृणाति उदरपूरं भुङ्क्ते

११६२ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णमुल्स्योदूकलोपश्च वा समुदायेन चेद्वर्षप्रमाणं गम्यते ॥ गोष्पदपूरं वृष्टो देवः गोष्पदप्रं वृष्टो देवः'

११६३ चेलः क्नोपेः ॥ ३३ ॥ चेलार्थे कर्मण्युपपदे ण्यन्तात्क्नोपेर्णमुल्वर्षप्रमाणे ॥ चेलक्नोपं वृष्टो देवः। वस्त्रक्नोपं वृष्टो देवः॥

११६४ निमूलसमूलयोः कषः ॥३४॥ निमूलसमूलयोः कर्मणोरुपपदयोः कषेर्णमुल् । निमूलकाषं कषति समूलकाषं कषति ॥

११६५ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥३५॥ एषु कर्मसु पिषेर्णमुल्स्यात् । शुष्कपेषं पिनष्टि रूक्षपेषं पिनष्टि ॥

११६६ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥३६॥ एषु कर्मसु हनादिभ्यो णमुल् । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ॥

११६७ करणे हनः ॥३७॥ करणे उपपदे हन्तेर्णमुल् । पाणिघातं वेदिं हन्ति पादघातं भूमिं हन्ति ।

११६८ स्नेहने पिषः ॥३८॥ स्नेहवाचि करणे उपपदे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि। तैलपेषं पिनष्टि ।

११६९ हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥ हस्तवाचिनि करण उपपदे वर्तिग्रहोर्णमुल् । हस्तवर्तं वर्तयति,हस्तग्राहं गृह्णाति,करग्राहं पाणिग्राहम् ।

११७० स्वे पुषः ॥ ४० ॥ स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषेर्णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति आत्मपोषं गोपोषं पितृपोषं धनपोषम् ॥

११७१ अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥ अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्णमुल् । चक्रबन्धं बध्नाति। कूटबन्धम् । मुष्टिबन्धम् ।

११७२ संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥ संज्ञायां बध्नातेर्णमुल् । मयूरिकाबन्धं बध्नाति ।

११७३ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥४३॥ कर्तृवाचिनोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोर्णमुल्स्यात् जीवनाशं नश्यति । पुरुषवाहं वहति ।

११७४ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥ कर्तृवाचिन्यूर्ध्वे शुषिपूरोर्णमुल्स्यात् । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति ऊर्ध्वपूरं पूर्यते ।

११७५ उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥ उपमाने कर्मणि कर्तरि चोपपदे णमुल्स्यात् घृतनिधायं निहित. । अजनाशं नष्टः ।

११७६ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥ कषादिषु यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्यः । निमूलकाषं कषति इत्याद्युदाहृतम् ।

११७७ उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥ तृतीयान्ते उपपदे उपपूर्वाद्दंशेर्णमुल् । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते मूलकेनोपदंशं मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते । वासरूपविधिना क्त्वापि ॥

११७८ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥ अनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां हिंसार्थानां तृतीयान्ते उपपदे णमुल्स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डेन ताडम् दण्डताडम् ॥

११७९ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥४९॥ सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यो णमुल् । पार्श्वोपपीडं शेते पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति व्रजे उपरोधम् व्रजेनोपरोधम् । पाण्युत्कर्षं धानाः संगृह्णाति पाणावुपकर्षम् पाणिनोपकर्षम् ।

११८० समासत्तौ ॥ ५० ॥ 'निकर्षगम्यमाने' तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातो-

णमुल् । केशग्राहं युध्यन्ते । केशेषु ग्राहम् केशैर्ग्राहम् ॥

११८१ प्रमाणे च ॥ ५१ ॥ तृतीया सप्तम्योरुपपदयोः प्रमाणे गम्ये धातोर्णमुल्स्यात्॥द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति द्व्यङ्गुले उत्कर्षं व्यङ्गुलेनोत्कर्षम् ॥

११८२ अपादाने परीप्सायाम् ॥५२॥ त्वरायामपादाने उपपदे णमुल्स्यात् ॥ शय्योत्थायं धावति शय्याया उत्थाय ॥

११८३ द्वितीयायां च ॥५३॥ द्वितीयान्ते उपपदे परोक्षायां णमुल् । यष्टिग्राहं युध्यन्ते यष्टिं ग्राहम् ॥

११८४ स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५४ ॥ अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्ते उपपदे णमुल् । अक्षिनिकाणं जल्पति । भ्रूविक्षेपं कथयति। यस्मिन्नङ्गे छिन्नेपि प्राणी न म्रियते तद्-अध्रुवम् ॥

११८५ परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥ परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्ते उपपदे णमुल्स्यात् । उरःपेषं युध्यन्ते । उरः प्रतिपेषं युध्यन्ते ॥

११८६ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥ द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् । व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने। विश्यादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहानुप्रवेशमास्ते गेहं-गेहमनुप्रवेशमास्ते । गेहमनु प्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । गेहानुप्रपातमास्ते गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते गेहमनुप्रपातमनु प्रपातमास्ते । गेहानुप्रपादमास्ते गेहंगेहमनुप्रपादं गेहमनु प्रपादमनुप्रपादम् गेहावस्कन्दमास्ते गेहं गेहमवस्कन्दं गेहमवस्कन्दमवस्कन्दम् ॥

११८७ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥ क्रियान्तरे वर्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिषूपपदेषु णमुल्स्यात् । द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षं गाः पाययति द्व्यहं तर्षम् । अत्यसनेन तर्पणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते ॥

११८८ नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥ द्वितीयान्ते नामशब्दे उपपदे आदिशेर्ग्रहेश्च णमुल्स्यात् । नामादेशमाचष्टे नामग्राहमाह्वयति ।

११८९ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥ अव्यय उपपदे अयथाभिप्रेताख्याने करोतेः क्त्वाणमुलौ स्तः । नीचैः कृत्वा नीचैःकारम् प्रियं ब्रूते उच्चैः कृत्वा उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे ।

११९० तिर्यच्यपवर्गे ॥६०॥ तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तोऽपवर्गे । तिर्यक्कृत्य गतः, तिर्यक् कृत्वा गतः, तिर्यक्कारं गतः ॥

११९१ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥६१॥ तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोतेर्भवतेश्च क्त्वाणमुलौ स्तः ॥ मुखतःकृत्य गतः मुखतः कृत्वा गतः । मुखतःकारं गतः

पृष्ठतःकृत्य गतः। पृष्ठतः कृत्वा गतः। पृष्ठतःकारं गतः। मुखतोभूय तिष्ठति। मुखतो भूत्वा मुखतो भावम्।

११९२ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे॥ ६२॥

नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्व्यर्थे उपपदे कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः॥ अनाना नाना कृत्वा गतः नानाकृत्य गतः। नाना कृत्वा गतः नानाकारं गतः। विनाकृत्य गतः विनाकृत्वा गतः। विनाकारम्। नानाभूय गतः नाना भूत्वा नानाभावम्। द्विधाकृत्य गतः। द्विधाकृत्वा, द्विधाकारं, द्विधाभूय गतः द्विधा भूत्वा द्विधा भावम्॥

११९३ तूष्णीमि भुवः॥ ६३॥ तूष्णीं शब्दे उपपदे भवतेः क्त्वाणमुलौ स्तः। तूष्णींभूय, तूष्णीं, भूत्वा तूष्णीं भावम्॥

११९४ अन्वच्यानुलोम्ये॥ ६४॥

अन्वक्शब्दे उपपदे भवतेरानुलोम्ये क्त्वाणमुलौ स्तः॥ अन्वग्भूयास्ते। अन्वग् भूत्वा स्ते। अन्वग्भावमास्ते॥

११९५ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्॥६५॥ शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रा तुमुन्स्यात्। शक्नोति भोक्तुम्। धृष्णोति भोक्तुम्। जानाति भोक्तुम्। ग्लायति भोक्तुम्। घटते भोक्तुम्। आरभते। भोक्तुम्। लभते भोक्तुम्। प्रक्रमते भोक्तुम्। सहते भोक्तुम्। अर्हति भोक्तुम्। अस्ति भोक्तुम्। विद्यते भोक्तुम्॥

११९६ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु॥६६॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु तुमुन्। पर्याप्तो भोक्तुम्। अलं भोक्तुम्। पर्याप्तो भोक्तुम्॥

११९७ कर्तरि कृत्॥६७॥ कृत्संज्ञकाः कर्तरि कारके स्युः॥ कारकः कर्ता। नन्दनः। ग्राही। पचः॥

११९८ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा॥ ६८॥ एते कर्तरि वा निपात्यन्ते। भवत्यसौ भव्यः। भव्यमनेनेतिवा। गेयो माणवकः साम्नाम्। गेयानि माणवकेन सामानि। प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य। प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः। उपस्थानीयोऽन्तेवासी गुरोः। उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः। जायतेऽसौ जन्यः। जन्यमनेनेति वा। आप्लवतेऽसौ आप्लाव्यः। आप्लाव्यमनेनेति वा। आपतत्यसावापात्यः आपात्यमनेनेति वा॥

११९९ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः॥ ६९॥ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युः, अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च॥ गम्यते ग्रामो देवदत्तेन। गच्छति ग्रामं देवदत्तः। आस्यते देवदत्तेन आस्ते देवदत्तः॥

१२०० तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ७०॥ एते भावकर्मणोरेव स्युः। कर्तव्यः कटो भवता। आसितव्यं भवता। कृतः कटो भवता। आसितं भवता। ईषत्करः कटो भवता। ईषदाढ्यंभवं भवता॥

१२०१ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥ आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि, चाद्भावकर्मणोः। प्रकृतः कटं देवदत्तः प्रकृतः कटो देवदत्तेन। प्रकृतं देवदत्तेन। प्रभुक्तं ओदनं देवदत्तः। प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन।प्रभुक्तं देवदत्तेन॥

१२०२ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥ एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद् चाद्भावकर्मणोः। गतो हरिर्ग्रामम्।गतो हरिणा ग्रामः।गतं हरिणा। आसितो भवान्।आसितं भवता।उपश्लिष्टो गुरुं भवान्।उपश्लिष्टो गुरुर्भवता।उपश्लिष्टं भवता। उपशयितो गुरुं भवान्। उपशयितो गुरुर्भवता। उपशयितं भवता। उपस्थितो गुरुं भवान्। उपस्थितो गुरुर्भवता। उपस्थितं भवता। उपासितो गुरुं भवान्। उपासितो गुरुर्भवता। उपासितं भवता। अनूषितो गुरुं भवान्। अनूषितो गुरुर्भवता। अनूषितं भवता। अनुजातो माणवको माणविकाम्। अनुजाता माणवकेन माणविका। अनुजातं माणवकेन। आरूढो वृक्षं भवान्। आरूढो वृक्षो भवता। आरूढं भवता। अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः। अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन। अनुजीर्णं देवदत्तेन।

१२०३ दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने निपात्येते। दाशन्ति तस्मै दाशः।गां हन्ति अस्मै गोघ्नोऽतिथिः।

१२०४ भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥ भीमादयो निपात्यन्तेऽपादाने कारके। बिभेति अस्माद्भीमः। भीष्मः। भयानकः। वरुः। चरुः। भूमिः। रजः। संस्कारः। संक्रन्दनः। प्रपतनः। समुद्रः। स्रुवः स्रुक्। खलतिः॥

१२०५ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥७५॥ अपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्रोणादयःस्युः। कृपितोऽसौ कृषिः। तन्यते इति तन्तुः। वृत्तमिति वर्त्म। चरितं चर्म॥

१२०६ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥ एभ्यो यः क्तो विहितः सोऽधिकरणे।चाद्यथाप्राप्तम्॥ इदमेषामासितम्। इदमेषां गतम्। इदमेषां भुक्तम्॥

१२०७ लस्य ॥७७॥ अधिकारोऽयम्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमयिष्यामो 'लस्य' इत्येतद्वेदितव्यम्। भवतीत्यादि॥

१२०८ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥७८॥ लस्य तिबादय आदेशाःस्युः॥ पचति। पचतः पचन्ति पचसि पचथः पचथ पचामि पचावः पचामः। पचते पचेते पचन्ते पचसे पचेथे पचध्वे पचे पचावहे पचामहे॥

१२०९ टित आत्मनेपदानां टेरे ॥७९॥ टितो लस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेत्वम्। पचते पचेते॥

१२१० थासःसे ॥८०॥ टितो लस्य थासः से स्यात्॥ पचसे पेचिषे पक्तासे पक्ष्यसे॥

१२११ लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥ लिडादेशयोस्तझयोरेशिरेच् इत्येतौ स्तः॥ पेचे (पेचाते) पेचिरे। लेभे (लेभाते) लेभिरे।

१२१२ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥८२॥ लिडादेशानां परस्मैपदानां णलादयः स्युः। पपाच पेचतुः पेचुः पेचिथ पपक्थ पेचथुः पेच पपाच पपच पेचिव पेचिम॥

१२१३ विदो लटो वा ॥ ८३॥ विदः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः। वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः विद वेद विद्व विद्म॥ पक्षे वेत्तीत्यादि॥

१२१४ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥ ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां णलादयः पञ्च आदेशास्स्युः ब्रुवश्चाहादेशः॥ आह आहतुः आहुः आत्थ आहथुः ॥पक्षे ब्रवीती त्यादि॥

१२१५ लोटो लङ्वत् ॥ ८५॥ लोटो लङ् इव कार्यं स्यात्॥ पचताम्। पचतम्। पचत पचाव पचाम॥

१२१६ एरुः ॥ ८६ ॥ लोट इकारस्य उः स्यात्॥ पचतु पचन्तु॥

१२१७ सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥ लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च। लुनीहि राध्नुहि॥

१२१८ वा च्छन्दसि ॥ ८८ ॥ छन्दसि हिरपिद्वा । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । (ऋ०सं०१।१८९।१) प्रीणाहि प्रीणीहि॥

१२१९ मेर्निः ॥ ८९॥ लोटो मेर्निः स्यात्॥ पचानि॥

१२२० आमेतः ॥ ९० ॥ लोट एतआम् स्यात्॥ पचताम्। पचेताम्। पचन्ताम्॥

१२२१ सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥ सवाभ्यां परस्य लोट एकारस्य व अम् इत्येतौ स्याताम्॥ पचस्व पचध्वम्॥

१२२२ आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥ लोट उत्तमस्याट् स्यात्। स च पित्॥ करवाणि। करवाव। करवाम। करवै। करवावहै। करवामहै॥

१२२३ एत ऐ ॥ ९३ ॥ लोडुत्तमस्यैत ऐः स्यात्। करवै करवावहै। करवामहै॥

१२२४ लेटोऽडाटौ ॥ ९४॥ लेटोऽडाटौ स्तः। जोषिषत्। तारिषत्। मन्दिषत्। अग्ना भवाति (ऋ०सं०५।३७।५)। पताति विद्युत् (ऋ०सं०७।२५।१)

१२२५ आत ऐ॥ ९५॥ लेट आकारस्य ऐकारः स्यात्। मन्त्रयैते। मन्त्रयैथे। करवैते करवैथे॥

१२२६ वैतोऽन्यत्र ॥९६॥ लेट एकारस्य वा ऐकारः। आत ऐ इत्यस्य विषयं विना॥ सप्ताहानि शये। अहमेव पशूनामीशै। मदया एव नो ग्रहा गृह्यान्तै। न च भवति यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम्॥ (ऋ०६।१६।१७)

१२२७ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥९७॥ लेटः परस्मैपदविषयस्येकारस्य लोपो वा स्यात्॥ जोषिषत्। न च भवति पताति दिद्युत्॥

१२२८ स उत्तमस्य ॥९८॥ लेट उत्तमसस्य वा लोपः स्यात्। करवाव करवाम करवावः करवामः। कराम (ऋ०७।५७।४)

१२२९ नित्यं ङितः॥९९॥ ङितो लस्य य उत्तमस्तस्य सस्य नित्यं लोपः स्यात्। अपचाव अपचाम॥

१२३० इतश्च ॥ १०० ॥ ङिल्लकार संबन्धिनः परस्मैपद इकारस्य नित्यं लोपः स्यात्। अपचत् अपचः अपाक्षीत् पचेत् पच्यात्॥

१२३१ तस्थस्थमिपां तांतंतामः १०१ ङिल्लकारसंबन्धिनां तसादीनां तामादयः स्युः। अपचताम्। अपचतम्। अपचत। अपचम्॥ अजुहवम्। अरुणधम्॥

१२३२ लिङः सीयुट्॥१०२॥ लिङादेशानां सीयुडागमः स्यात्। पचेत पचेयाताम् पचेरन्। पक्षीष्ट पक्षीयास्ताम् पक्षीरन्।

१२३३ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥१०३॥ लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स चोदात्तो ङिच्च॥ कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः॥ भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः॥

१२३४ किदाशिषि ॥ १०४ ॥ आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात्। इज्यात् जागर्यात्।

१२३५ झस्य रन् ॥ १०५॥ लिङादेशस्य झस्य रन्॥ पचेरन्॥

१२३६ इटोऽत् ॥ १०६ ॥ लिङादेशस्येडीऽत् स्यात्॥ पचेय। कृषीय॥

१२३७ सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥ लिङस्तथयोः सुट् स्यात्। कृषीष्ट कृषीयास्ताम् कृषीरन्। कृषीष्ठाः। कृषीयास्थाम्॥

१२३८ झेर्जुस् ॥ १०८। लिङो झेर्जुस्स्यात्॥ भवेयुः॥

१२३९ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥१०९॥ सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस्। अकार्षुः।अबिभयुः। अविदुः॥

१२४० आतः ॥ ११० ॥ सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुस्॥ अदुः। अधुः॥

१२४१ लङः शाकटायनस्यैव ॥१११॥ आकारान्तात्परस्य लङादेशस्य झेर्जुस्स्यात् शाकटायनस्यैव मतेन। अयुः।अयान्। अदुः अदान्।

१२४२ द्विषश्च ॥ ११२ ॥ द्विषःपरस्य लङो झेर्जुस् स्याद्वा। अद्विषुः अद्विषन्॥

१२४३ तिङशित्सार्वधातुकम् ॥ ११३॥ धात्वधिकारोक्ताः तिङः शितश्च सार्वधातुकसंज्ञकाः स्युः। नयति स्वपिति पचमानः यजमानः॥

१२४४ आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४॥ तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय आर्द्धधातुक संज्ञः स्यात्। लविता। लवितुम्। लवितव्यम्॥

१२४५ लिट् च ॥ ११५ ॥ लिडादेशस्तिङ् आर्द्धधातुकसंज्ञः स्यात्। पेचिथ शेकिथ। जग्ले। मम्ले ॥

१२४६ लिङाशिषि ॥ ११६ ॥ आशिषि लिङार्द्धधातुकसंज्ञः स्यात्। लविषीष्ट।

१२४७ छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥ छन्दसि तिङशिदादि सार्वधातुकमार्धधातुकं च स्यात्। 'वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयः' (ऋ०७।११।७)

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः। अध्यायश्च समाप्तः ॥

इति श्रीसमस्तमहीमण्डलमहितरणराणावतान्ववायसमुद्रसमुद्भूतकामधेन्वा सवाई जयपुरनगराधीशमहाराजाधिराज सवाई रामसिंह सहधर्मिण्या रूपकुमारी देव्या कारितायां माथुरचतुर्वेद राजकुमारात्मज जानकीलालविरचितायां पाणिनीयाष्टाध्यायीवृत्तौ तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायः प्रारभ्यते

१२४८ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ अधिकारोऽयम्। यदितः ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ पञ्चम परिसमाप्तेः 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्येव तद्वेदितव्यम्। कारितरा। हरिणितरा। खट्वातरा। मालातरा। रामः शिवः॥

१२४९ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥ ङ्यन्तात् (ङीबन्तात्, ङीषन्तात्, ङीनन्तात्) आबन्तात् (टाबन्तात् डाबन्तात्, चाबन्तात्) प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्यया स्युः। ङीबन्तात्– कुमारी, कुमार्यौ, कुमार्यः, कुमारीम् कुमार्यौ, कुमारीः, कुमार्या, कुमारीभ्याम्, कुमारीभिः। कुमार्यै, कुमारीभ्याम् कुमारीभ्यः, कुमार्याः कुमारीभ्याम्, कुमारीभ्यः कुमार्याः, कुमार्योः कुमारीणाम्, कुमार्याम् कुमार्योः, कुमारीषु ॥ एवं ङीषन्तात्— गौरी, ङीनन्तात् शार्ङ्गरवी चोदाहार्ये ॥ टाबन्तात्-खट्वा, खट्वे, खट्वाः, खट्वाम्, खट्वे खट्वाः, खट्वया, खट्वाभ्याम्, खट्वाभिः, खट्वायै, खट्वाभ्याम् खट्वाभ्यः, खट्वायाः, खट्वाभ्याम्, खट्वाभ्यः, खट्वायाः खट्वयोः खट्वानाम्, खट्वायाम्, खट्वयोः खट्वासु। एवं डाबन्तात्–बहुराजा, चाबन्तात्— कारीषगन्ध्या चोदाहार्ये ॥ प्रातिपदिकात् दृषद्, दृषदौ, दृषदः दृषदम्, दृषदौ, दृषदः दृषदा, दृषद्भ्याम दृषद्भिः दृषदे, दृषद्भ्यां दृषद्भ्यः, दृषदः दृषद्भ्याम् दृषद्भ्यः, दृषदः, दृषदोः, दृषदाम्, दृषदि, दृषदोः, दृषत्सु ॥

१२५० स्त्रियाम् ॥ ३ ॥ अधिकारोऽयम्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'स्त्रियाम्' इत्येव तद्वेदितव्यम्। अजा। देवदत्ता ॥

१२५१ अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥ अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप्स्यात्॥ अजा एडका ॥ अतः— खट्वा गङ्गा इत्यादि ॥

---

१ आर्धधातुकत्वाणिलोपः ॥

१२५२ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥ ऋद न्तेभ्यो ,नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप्स्यात् कर्त्री मालिनी तैलिनी ॥

१२५३ उगितश्च ॥ ६ ॥ उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्स्यात् । भवती अतिभवती पचन्ती ।

* धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उखास्रत् पर्णध्वत् ॥

* अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् । प्राची प्रतीची उदीची ॥

१२५४ वनो र च ॥ ७ ॥ वन्नन्तात् प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् रेफश्चान्तादेशः॥ धीवरी ॥

* वनो न हशः । सहयुध्वा ॥

१२५५ पादोऽन्यतरस्याम् ॥८॥ कृतस मासान्तो यः पादशब्दस्तदन्तात् ङीप् वा स्यात् द्विपदी द्विपात् ॥

१२५६ टाबृचि ॥९॥ ऋचि वाच्यायां पादन्तात्टाप् ॥ द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक्॥

१२५७ न षट् स्वस्रादिभ्यः ॥ १० ॥ ष संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः । पञ्च (ब्राह्मण्यः) सप्त नव दश ॥ स्वसा ननान्दा दुहिता याता माता ॥

१२५८ मनः ॥ ११ ॥ मन्नन्तान्न ङीप् दामा दामानौ । पामा, पामानौ । सीमा, सीमानौ ॥

१२५९ अनो बहुव्रीहेः॥१२॥ अन्नन्ता- द्बहुव्रीहेर्न ङीप् ॥ सुपर्वा सुपर्वाणौ । सुशर्मा सुशर्माणौ ॥

१२६० डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥१३॥ मन्नतादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेर्डाप् वा स्यात् पामे । पामानौ ॥ सीमा सीमे । सीमा, सीमानौ । बहुराजा बहुराजे । बहुराजा बहुराजानौ ॥

१२६१ अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥ अधि- कारोऽयम् यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः'अनु पसर्जनात्'इत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥ कुरुचरी॥ नेह भवति,—बहुकुरुचरा ॥

१२६२ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयपठ- क्ठञ्कञ्क्वरपः ॥ १५ ॥ अनुपसर्जनं यत् टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ नदी देवी कुरुचरी । सौपर्णेयी । कुम्भकारी, ब्राह्मणी । औत्सी। ऊरुद्वयसी। जानुदघ्नी।जानुमात्री।पञ्चतयी। आक्षिकी, लावणिकी, यादृशी, इत्वरी ॥

* नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुप- संख्यानम् । स्त्रैणी, पौंस्नी, शाक्तीकी, आढ्यंकरणी, तरुणी, तलुनी ॥

१२६३ यञश्च ॥१६॥ यञन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । गार्गी ॥

* अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्- द्वैप्या द्वैप्या ॥

१२६४ प्राचां ष्फस्तद्धितः ॥ १७ ॥ यञन्तात्ष्फोवास्यात्स्त्रियां स च तद्धितः । गार्ग्यायणी गार्गी ॥

१२६५ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥१८॥ लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो ऽन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात्। लौहित्यायनी ॥ शांशित्यायनी। बाभ्रव्यायणी॥ कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते। पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम्॥ शाकल्यायनी ॥

१२६६ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥१९॥ आभ्यां ष्फः स्यात् ॥ कौरव्यायणी माण्डूकायनी ॥

* आसुरेरुपसंख्यानम् ॥ आसुरायणी ॥

१२६७ वयसि प्रथमे ॥२०॥ प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । कुमारी किशोरी बर्करी ॥

* वयस्यचरम इति वक्तव्यम्। वधूटी चिरण्टी ॥

१२६८ द्विगोः ॥२१॥ अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् ॥ पञ्चमूली। दशमूली।

१२६९ अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥२२॥ अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्न ङीप् ॥ पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। द्विबिस्ता। द्व्याचिता। द्विकम्बल्या।

१२७० काण्डान्तात्क्षेत्रे ॥२३॥ क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि॥ द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः ॥

१२७१ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्॥२४॥ प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्वा ङीप्स्यात् तद्धितलुकि। द्विपुरुषी, द्विपुरुषा वा परिखा ॥

१२७२ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ॥ २५ ॥ ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् ॥ घटोध्नी कुण्डोध्नी ॥

१२७३ संख्याऽव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥ संख्यादेरव्ययादेश्च ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीप्स्यात् ॥ द्व्यूध्नी अत्यूध्नी ॥

१२७४ दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥ संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च स्त्रियां ङीप्स्यात्। द्विदाम्नी द्विहायनी ॥

*त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्। त्रिहायणी चतुर्हायणी बाला ॥

*वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् णत्वं चेष्यते। तेनेह न—द्विहायना त्रिहायना शाला ॥

१२७५ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् ॥ बहुराज्ञी बहुराजा ॥

१२७६ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥ अनन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां छन्दसि च नित्यं ङीप्स्यात् ॥ सुराज्ञी नाम नगरी। गौः पञ्चदाम्नी। शतमूर्ध्नी ॥

१२७७ केवल—मामक—भागधेय—पाप—अपरसमानार्यकृत—सुमङ्गल—भेषजाच्च ॥३०॥ एभ्यः संज्ञाछन्दसोर्नित्यं ङीप्। केवली। मामकी। मित्रावरुणयोर्भागधेयी।

पापी स्त्रियम् । उतापरीभ्यो मघवा विजिग्ये (ऋ०स०१।३२।१३)। समानी। आर्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी॥ लोके केवला, मामिका, भागधेया, पापा, अपरा, समाना, आर्यकृता, सुमङ्गला, भेषजा॥

१२७८ रात्रेश्चाजसौ ॥३१॥ रात्रिशब्दाच्छन्दसि अजस्विषये ङीप्॥ या रात्री सृष्टा रात्रीभिः॥

* अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इह न 'यास्ता रात्रयः। रात्रिं सहोषित्वा'॥

१२७९ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥३२॥ अन्तर्वत् पतिवत् एतौ निपात्येते। अनयोर्नुक् ङीप् च॥ अन्तर्वत्नी गर्भिणी। पतिवत्नी जीवत्पतिः॥

१२८० पत्युर्नो यज्ञसंयोगे॥३३॥ पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन संबन्धे॥ वसिष्ठस्य पत्नी॥

१२८१ विभाषा सपूर्वस्य॥३४॥ सपूर्वस्य पतिशब्दान्तस्यानुपसर्जनस्य नकारादेशो वा स्यात्॥ स्थूलपतिः स्थूलपत्नी॥

१२८२ नित्यं सपत्न्यादिषु ॥३५॥ सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशः॥ समानः पतिरस्याः सा सपत्नी॥

१२८३ पूतक्रतोरै च ॥३६॥ अस्यैकारादेशः स्यात् ङीप् च॥ त्रय एते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः। पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी॥

१२८४ [वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानाम]मुदात्तः ॥३७॥ एषामुदात्त[ऐकारादेशः स्यात्] ङीप् च स्त्रियाम्। वृषाकपेः स्त्री [वृषा]कपायी। अग्नायी। कुसितायी। कु[सिदायी]॥

१२८५ मनोरौ वा ॥३८॥ मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् वा औकारश्चान्तादेशः, ऐकारश्चोदात्तः॥ मनोः स्त्री मनायी मनावी मनुः॥

१२८६ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥३९॥ वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात् ङीप् वा, तकारस्य नकारः॥ एनी एता। हरिणी हरिता॥

* पिशङ्गादुपसंख्यानम् पिशङ्गी पिशङ्गा॥

* असितपलितयोः प्रतिषेधः । असिता पलिता॥

* छन्दसि क्नमेके असिक्नी पलिक्नी॥

* भाषायामपीष्यते। 'गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानाम्'॥

१२८७ अन्यतो ङीष् ॥४०॥ तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्स्त्रियां ङीष् स्यात्। सारङ्गी। कल्माषी॥

१२८८ षिद्गौरादिभ्यश्च ॥४१॥ षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् स्त्रियाम्॥ नर्तकी खनकी रजकी। गौरी। मत्सी॥

१२८९ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णा[नाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु]

छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥ जानपदादिभ्यो वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष्स्यात्॥ जानपदी वृत्तिश्चेत् अन्या तु जानपदी। स्वरे विशेषः॥ कुण्डी अमत्रं चेत्। कुण्डा अन्या। गोणी आवपनं चेत्, गोणा अन्या। स्थली अकृत्रिमा चेत् स्थला अन्या। भाजी श्राणा चेत् भाजा अन्या। नागी स्थूला चेत् नागा अन्या। काली वर्णश्चेत् काला अन्या। नीली अनाच्छादनं चेत् नीला अन्या॥

* नीलादौषधौ। प्राणिनि च नीली औषधिः। नीली गौः॥

* संज्ञायां वा नीली नीला। कुशी अयोविकारश्चेत् कुशा अन्या। कामुकी मैथुनेच्छा चेत् कामुकाऽन्या। कबरी केशवेशश्चेत्। कबराऽन्या॥

१२९० शोणात्प्राचाम्॥४३॥ शोणाद्वा ङीष्। शोणी शोणा॥

१२९१ वोतो गुणवचनात् ॥४४॥ उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष्। पट्वी पटुः। मृद्वी मृदुः॥

* वसुशब्दाद्गुणवचनाद् ङीबाद्युदात्तार्थम्। वस्वी॥

* खरुसंयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। खरुरियं ब्राह्मणी। पाण्डुरियं ब्राह्मणी॥

१२९२ बह्वादिभ्यश्च ॥४५॥ एभ्यो वा ङीष्। बह्वी बहुः॥

१२९३ नित्यं छन्दसि ॥४६॥ छन्दसि बह्वादिभ्यो नित्यं ङीष्। बह्वीषु हित्वा प्रपिबन्। बह्वी नाम औषधी भवति॥

१२९४ भुवश्च ॥४७॥ छन्दसि स्त्रियामुदन्ताद्भुवो नित्यं ङीष् स्यात्। विभ्वी च प्रभ्वी च॥

१२९५ पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ पुंयोगाद्धेतोर्यत्स्त्रियां वर्तते तस्माद् ङीष्स्यात्॥ गोपस्य स्त्री गोपी महामात्री॥

*पालकान्तान्न गोपालिका॥

*सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः। सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या॥

१२९६ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥४९॥ एषामानुगागमो ङीष् च। इन्द्राणी वरुणानी भवानी शर्वाणी रुद्राणी मृडानी॥

* हिमारण्ययोर्महत्त्वे॥ महद्धिमं हिमानी। महदरण्यमरण्यानी॥

* यवाद्दोषे दुष्टो यवो यवानी॥

* यवनाल्लिप्याम् यवनानां लिपिर्यवनानी॥

*मातुलोपाध्याययोरानुग्वा। मातुलानी मातुली। उपाध्यायानी उपाध्यायी॥

* आचार्यादणत्वं च। आचार्यानी आचार्या॥

---

१ एतेनैव सूत्रेण देवकस्य दुहिता देवकी। केकयस्य दुहिता कैकयी। श्यालकस्य भगिनी श्याली॥ इति दाधिमथः॥

* अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे । अर्याणी अर्या क्षत्रियाणी क्षत्रिया ॥

* मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च । 'रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ' (ऋ० सं०१०।१०२।२ ॥

१२९७ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥ क्रीतान्तादन्तात्करणपूर्वात् स्त्रियां ङीप् । वस्त्रेण क्रीता वस्त्रक्रीती ॥

१२९८ क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥ करणपूर्वात्क्तान्तात् प्रातिपदिकादल्पाख्यायां ङीप् स्यात् ॥ अभ्रेण लिप्ता अभ्रलिप्ती ॥

१२९९ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥५२॥ बहुव्रीहेर्यो तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीप् ॥ ऊरुभिन्नी केशलूनी ॥

* अन्तोदात्ताज् जात प्रतिषेधः । दन्तजाता ।

* पाणिगृहीती भार्यायाम् । पाणिगृहीता अन्या ॥

* अबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादितिवक्तव्यम् । बहुकृता । अकृता । सुकृता । मासजाता । सुखजाता । दुःखजाता ॥

१३०० अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥ अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात्क्तान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङीप् स्यात् ॥

शार्ङ्गजग्धी शार्ङ्गजग्धा । सुरापीता ॥

* बहुलं संज्ञा छन्दसोरिति वक्तव्यम् । प्रवृद्धविलूनी प्रवृद्धविलूना ॥

१३०१ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥ स्वाङ्गवाचि यदुपसर्जनं संयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीप् स्यात् । चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा । केशानतिक्रान्ता अतिकेशा ॥

* अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् । मृद्वङ्गी मृद्वङ्गा । सुगात्री सुगात्रा । सुकण्ठी । सुकण्ठा ॥

* अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च, तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥१॥

१३०२ नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥५५॥ नासिकाद्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीप् स्यात् । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका ॥ तिलोदरी तिलोदरा । बिम्बोष्ठी बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी दीर्घजङ्घा । समदन्ती समदन्ता ॥ चारुकर्णी चारुकर्णा तीक्ष्णशृङ्गी तीक्ष्णशृङ्गा ॥

* पुच्छाच्च । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा ॥

* कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् । कबरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥

* उपमानात्पक्षाच्च ॥ पुच्छाच्च । उलूकपक्षी सेना । उलूकपुच्छी शाला ॥

१३०३ न क्रोडादिबह्वचः ॥ ५६ ॥ क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्तान्न ङीष् ।

कबेशाय क्रोडा। आकृतिगणोऽयम्॥ सुजघना महालक्काटा॥

१३०४ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥५७॥ सहेत्यादित्रिकपूर्वाच्च ङीप्। सकेशा अकेशा विद्यमाननासिका॥

१३०५ नखमुखात्संज्ञायाम् ॥५८॥ नखमुखान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां स्त्रियां ङीप् न॥ शूर्पणखा। गौरमुखा॥

१३०६ दीर्घजिह्वी च छन्दसि ॥५९॥ दीर्घजिह्वी इति छन्दसि निपात्यते॥ 'दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेट्'॥

१३०७ दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥६०॥ दिक्पूर्वपदात्स्त्रियां ङीप्। प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा॥

१३०८ वाहः ॥६१॥ वाहन्तात् स्त्रियां ङीप्॥ दित्यौही प्रष्ठौही॥

१३०९ सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥६२॥ सखी अशिश्वी इत्येतौ लोके निपात्येते॥ सखीयं ब्राह्मणी। नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी॥

१३१० जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥ जातिवाचि न च यत्स्त्रियां नियतमयोपधं तस्मात्स्त्रियां ङीप् स्यात्॥ 'आकृतिग्रहणा जातिः' 'लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' 'गोत्रं च चरणैः सह' ॥ १ ॥

कुक्कुटी सूकरी तटी। वृषली। नाडायनी। कठी॥

* योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः। गवयी, हयी, मुकयी, मत्सी मनुषी।

१३११ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥ पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रियां ङीप् स्यात्॥ ओदनपाकी, शंकुकर्णी। शालपर्णी, शङ्खपुष्पी, दासीफली, दर्भमूली, गोवाली॥

* सदच्काण्ड प्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेधः सत्पुष्पा। प्राक्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा। प्रान्तपुष्पा॥ शतपुष्पा। एकपुष्पी॥

* संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्प्रतिषेधः॥ संफला। भस्त्राफला। अजिनफला। शणफला। पिण्डफला॥

* श्वेताच्च प्रतिषेधः। श्वेतफला॥

* त्रेश्च फलात् प्रतिषेधः त्रिफला॥

* मूलान्नञः अमूला॥

१३१२ इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥ इकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीप्॥ अवन्ती कुन्ती दाक्षी औदमेयी॥

* इञ उपसंख्यानमजात्यर्थम् ॥६५॥ सौतङ्गमी मौनचित्ती॥

१३१३ ऊङुतः ॥ ६६ ॥ उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरूः ब्रह्मबन्धूः॥

* अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्। अलाबूः कर्कन्धूः॥

१३१४ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियामूङ् संज्ञायाम् ॥ भद्रबाहूः ॥

१३१५ पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥ पङ्गुशब्दात्स्त्रियामूङ् ॥ पङ्गूः ॥

* (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च)

श्वश्रूः ॥

१३१६ ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥ उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् ॥ करभोरूः ॥

१३१७ संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥७०॥ एतत्पूर्वपदादूरूत्तरपदात्स्त्रियामूङ् । संहितोरूः शफोरूः लक्षणोरूः । वामोरूः । [1]

* संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । संहितोरूः । सहोरूः ॥

१३१८ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥७१॥ आभ्यां छन्दसि स्त्रियामूङ् ॥ 'कद्रूश्च वै सुपर्णी च' 'मास्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात्' ॥

* गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

१३१९ संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥ कद्रुकमण्डलुभ्यां संज्ञायां स्त्रियामूङ् ॥ कद्रूः, कमण्डलूः ॥

१३२० शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥ शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारः, तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् ॥ शार्ङ्गरवी । कापटवी । बैदी । और्वी ॥

१३२१ यङश्चाप् ॥ ७४ ॥ यङन्तात्स्त्रियां चाप् । आम्बष्ठ्या सौवीर्या कौसल्या कारीषगन्ध्या ॥

* पाच्च यञः । पौतिमाष्या गौकक्ष्या ॥

१३२२ आवट्याच्च ॥ ७५ ॥ अस्मात्स्त्रियां चाप् ॥ आवट्या । प्राचां मते ष्फ एव सर्वत्रग्रहणात् आवट्यायनी ॥

१३२३ तद्धिताः ॥ ७६ ॥ अधिकारोऽयम् 'आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्या इत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । युवतिः ॥

१३२४ यूनस्तिः ॥७७॥ युवन्शब्दात्स्त्रियां 'ति' प्रत्ययो भवति स च तद्धितः । युवतिः ॥

१३२५ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥ गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोः गुरूपोत्तमयोः स्त्रियां ष्यङादेशः ॥ करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः कुमुदगन्धिः तस्यापत्यम् इत्यण् । कारीषगन्धः कौमुदगन्धः । तस्य स्त्रियां ष्यङादेशः । कारीषगन्ध्या कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम् । अत इञ् । वाराहिः तस्य स्त्रियां ष्यङादेशः वाराह्या बालाक्या ॥

१३२६ गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ गोत्रावयवाः गोत्राभिमताः कुलाख्याः पुणिक भुणिक मुखर प्रभृतयस्ततो गोत्रविहि-

[1] वामाख्ये अ-पीवर-सदृशयो ज्ञेयाः । इति शाब्दिकाः ॥

तयोर्ण्यङो स्त्रियां ष्यङादेशः॥ पौणिक्या भौणिक्या। मौखर्या॥

१३२७ क्रौड्यादिभ्यश्च ॥८०॥ एभ्यः स्त्रियां ष्यङ् स्यात्। क्रौड्या। लाट्या॥

१३२८ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्॥ ८१॥ एभ्यो वा ष्यङ्। दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी। शौचिवृक्ष्या। शौचिवृक्षी। सात्यमुग्र्या सात्यमुग्री। काण्डेविद्ध्या काण्डेविद्धी॥

१३२९ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते 'प्राग्दिशः' इति यावत् 'तस्यापत्यम्' इत्यादिषु 'समर्थात्' 'कृतवर्णानुपूर्वीकार्यात्' 'प्रथमनिर्दिष्टादेव' विकल्पेन' प्रत्ययो वेदितव्यः॥ सौत्थितिः। वैक्षमाणिः॥

१३३० प्राग्दीव्यतोऽण् ॥८३॥ 'तेन दीव्यति' इत्यतः प्रागणधिक्रियते। यानि सूत्राणीत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो ज्ञेयः॥

१३३१ अश्वपत्यादिभ्यश्च॥८४॥ एभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् स्यात्। आश्वपतम्॥

१३३२ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः॥ ८५॥ एभ्यो ण्यः स्यात्। दैत्यः। आदित्यः। आदित्यम्। प्राजापत्यम्। सैनापत्यम्॥

* यमाच्च याम्यम्। (काशिका)॥

* वाङ्‌मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम्। वाच्यम्। मात्यम् पैतृमत्यम्॥

* पृथिव्या ञाञौ। पार्थिवा पार्थिवी॥

* देवाद्यञञौ। दैव्यम् दैवम्॥

* बहिषष्टिलोपो यञ्च। बाह्यः॥

* ईकक् च। बाहीकः॥

* ईकञ् छन्दसि। बाहीकः। स्वरे विशेषः॥

* स्थाम्नोऽकारः। अश्वत्थामः॥

* लोम्नोऽपत्येषु बहुषु। उडुलोमाः॥

* गोरजादिप्रसङ्गे यत्। गव्यम्॥

१३३३ उत्सादिभ्योऽञ् ॥८६॥ एभ्योऽञ् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु॥ औत्सः॥

१३३४ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥८७॥ 'धान्यानां भवने' इत्यतः प्रागर्थेषु आभ्यां नञ्स्नञौ स्तः॥ स्त्रीषु भवम् स्त्रैणम्। पौंस्नम्॥

१३३५ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥८८॥ द्विगोनिमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक्॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः। द्वौ वेदावधीते द्विवेदः। चतुर्वेदः॥

१३३६ गोत्रेऽलुगचि ॥८९॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक्॥ गार्ग्याणां छात्रा गार्गीयाः। वात्सीयाः॥

१३३७ यूनि लुक् ॥९०॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्॥ फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः। तस्या-

पत्यं युवा फाण्टाहृतः। तस्य छात्राः फाण्टाहृताः॥ भागवित्तस्यापत्यम् भागवित्तिः। तस्यापत्यं युवा भागवित्तिकः। तस्य छात्राः भागवित्ताः॥

१३३८ फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥९१॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते युवप्रत्ययोः फक्फिञोर्वा लुक्॥ गार्ग्यायणस्य छात्राः गार्गीयाः गार्ग्यायणीयाः यास्कायनेश्छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः॥

१३३९ तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥ षष्ठी समर्थाद् अपत्यम् इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। उपगोरपत्यमौपगवः। आश्वपतः। दैत्यः। औत्सः। स्त्रैणः। पौंस्नः॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि, बाधनार्थं कृतं भवेत्। उत्सर्गः शेष एवासौ, वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्॥

भानोरपत्यं भानवः श्यामगवः॥

१३४० एको गोत्रे ॥ ९३ ॥ गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्॥ गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यः। तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः॥ नाडायनः॥

१३४१ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥ यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः, स्त्रियां तु न युवसंज्ञा॥ गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः। दाक्षायणः। औपगविः। नाडायनिः॥

१३४२ अत इञ् ॥९५॥ अकारान्तात्प्रातिपदिकादिञ्स्यात्॥ दक्षस्यापत्यं दाक्षिः॥

१३४३ बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥ एभ्योऽपत्ये इञ्स्यात्॥ बाहविः। औपबाहविः॥

१३४४ सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥ सुधातृ शब्दादपत्ये इञ्, अकङादेशश्च॥ सुधातुरपत्यं सौधातकिः॥

* व्यास वरुड निषाद चण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम्। वैयासकिः। वारुडकिः। नैषादकिः। चाण्डालकिः। बैम्बकिः॥

१३४५ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥९८॥ गोत्रापत्ये कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्स्यात्॥ 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति स्वार्थे ञ्यः। कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ। कौञ्जायनाः॥

१३४६ नडादिभ्यः फक् ।९९॥ एभ्यो गोत्रे फक्॥ नाडायनः॥

१३४७ हरितादिभ्योऽञः ॥ १०० ॥ हरितादिभ्योऽञन्तेभ्यो यून्यपत्ये फक् स्यात्॥ हरितस्यायुवापत्यं हारितायनः॥

१३४८ यञिञोश्च ॥ १०१ ॥ गोत्रे यञन्तादिञन्ताच्च प्रातिपदिकाद्यून्यपत्ये फक्॥ गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः। दक्षस्य युवापत्यम् दाक्षायणो व्याडिः॥

१३४९ शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ॥१०२॥ एभ्यो भृग्वादिष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु फक्॥ शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्यः॥ शौनकायनो वात्स्यश्चेत्, शौनकोऽन्यः। दार्भायणो भवति आग्रायणश्चेत्, दार्भिरन्यः॥

१३५० द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥१०३॥ एभ्यो वा फक्। द्रौणायनः द्रौणिः॥ पार्वतायनः पार्वतिः॥ जैवन्तायनः। जैवन्तिः॥

१३५१ अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥१०४॥ विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽञ्। ये पुनरत्रानृषिशब्दास्तेभ्योऽनन्तरापत्ये एव॥ वैदः वैदौ विदाः॥ पौत्राः। दौहित्राः। नानान्द्राः॥

१३५२ गर्गादिभ्यो यञ् ॥१०५॥ एभ्यो गोत्रे यञ्॥ गार्ग्यः गार्ग्यौ गर्गाः। वात्स्यः वात्स्यौ वत्साः॥

१३५३ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥१०६॥ मधु शब्दाद् बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् ब्राह्मणे कौशिके चार्थे॥ माधव्यो ब्राह्मणश्चेत्। माधव एवान्यः॥ बाभ्रव्यः कौशिकश्चेत् बाभ्रव एवान्यः॥

१३५४ कपिबोधादाङ्गिरसे॥ १०७॥ आभ्यामाङ्गिरसे यञ् गोत्रे॥ काप्यः। बौध्यः॥

१३५५ वतण्डाच ॥१०८॥ अस्मादाङ्गिरसे यञ्॥ वातण्ड्यः॥

१३५६ लुक्स्त्रियाम् ॥१०९॥ वतण्ड शब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञो लुक्॥ वतण्डी॥

१३५७ अश्वादिभ्यः फञ् ॥११०॥ एभ्यो गोत्रे फञ्॥ आश्वायनः॥

१३५८ भर्गात्त्रैगर्ते॥ १११॥ अस्मात् त्रैगर्ते गोत्रे फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्तश्चेत्। भार्गिरन्यः॥

१३५९ शिवादिभ्योऽण् ॥११२॥ एभ्योऽपत्येऽण्। शिवस्यापत्यं शैवः॥ गोत्र इति निवृत्तमितिवृत्तिः॥

१३६० ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ...

१३६० अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः॥ ११३॥ अवृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्योऽपत्येऽण् स्यात्। यमुनाया अपत्यं यामुनः॥ इरावत्या अपत्यम् ऐरावतः॥ शैक्षितः चैत्तितः।

१३६१ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥११४॥ एभ्योऽपत्येऽण् स्यात्॥ ऋषिभ्यः—वाशिष्ठः वैश्वामित्रः॥ अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः॥ वृष्णिभ्यः—वासुदेवः आनिरुद्धः॥ कुरुभ्यः—नाकुलः साहदेवः॥

१३६२ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः॥ ११५॥ संख्यादि पूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशोऽण् प्रत्ययश्च॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। सांमातुरः। भाद्रमातुरः॥

१३६३ कन्यायाः कनीन च ॥११६॥ अस्मादपत्येऽण् कनीनश्चादेशः॥ कन्यायाः अपत्यम् कानीनः कर्णः॥

१३६४ विकर्णशुङ्गछगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥११७॥ एभ्यो वत्सादिष्वपत्यविशेषेषु अण् स्यात्। वैकर्णो वात्स्यश्चेत्, वैकर्णिरन्यः। शौङ्गो भारद्वाजश्चेत्, शौङ्गिरन्यः छागलो आत्रेयश्चेत्, छागलिरन्यः॥

१३६५ पीलाया वा ॥११८॥ पीलाया अपत्ये वाऽण् स्यात्। पीलाया अपत्ये पैलः पैलेयः॥

१३६६ ढक् च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥ अस्मादपत्ये ढक् चादण् वा । माण्डूकेयः माण्डूकः माण्डूकिः ॥

१३६७ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥ स्त्री प्रत्ययान्तेभ्योऽपत्ये ढक् स्यात् । सौपर्णेयः वैनतेयः ॥

* वडवाया वृषे वाच्ये । वडवायाः वृषः वाडवेयः ॥

* अण् कुञ्चाकोकिलात्स्मृतः । कुञ्चाया अपत्यं कौञ्चः । कौकिलः ॥

* आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र । मूषिकाया अपत्यं पुमान् मौषिकारः मृग्या अपत्यं पुमान् मार्गारः ॥

* गोधाया ढ्रग्विधौ स्मृतः ॥ गोधाया अपत्यं पुमान् गौधेरः ॥

१३६८ द्व्यचः ॥ १२१ ॥ द्व्यचः स्त्री प्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । दत्ताया अपत्यं दात्तेयः गौपेयः ॥

१३६९ इतश्चानिञः ॥१२२॥ इकारान्तादनिञन्तादपत्ये ढक् स्यात् ॥ आत्रेयः नैधेयः ॥

१३७० शुभ्रादिभ्यश्च ॥१२३॥ एभ्योऽपत्ये ढक्॥ शौभ्रेयः ॥

१३७१ विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥१२४॥ आभ्यामपत्यविशेषे काश्यपे ढक् स्यात् ॥ वैकर्णेयः, वैकर्णिरन्यः।कौषीतकेयः,कौषीतकिरन्यः ॥

१३७२ भ्रुवो वुक् च ॥ १२५ ॥ भ्रूशब्दादपत्ये ढक् स्यात् वुगागमश्च । भ्रौवेयः ॥

१३७३ कल्याण्यादीनामिनङ् ॥१२६॥ एषामिनङ् ढक् च। काल्याणिनेयः सौभागिनेयः ॥

१३७४ कुलटाया वा ॥१२७॥ कुलटाया ढक् इनङादेशश्च ॥ कौलटिनेयः।कौलटेरः ॥

१३७५ चटकाया ऐरक् ॥१२८॥ अस्मादपत्ये ऐरक्स्यात् । चाटकैरः ॥

* चटकायाः पुंलिङ्ग निर्देशः। चटकस्यापत्यं चाटकैरः ॥

* स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः । चटकाया अपत्यं स्त्री चटका ॥

१३७६ गोधाया ढ्रक् ॥१२९॥ अस्मादपत्ये ढ्रक् ॥ गौधेरः ॥

१३७७ आरग् उदीचाम् ॥ १३० ॥ गोधाया अपत्ये उदीचां मते आरक् । गौधारः ॥

१३७८ क्षुद्राभ्यो वा ॥१३१॥ अङ्गहीनाः शीलहीनाः क्षुद्राः । ताभ्योऽपत्ये ढ्रक् वा ॥ काणेरः काणेयः दासेरः दासेयः ॥

१३७९ पितृष्वसुश्छण् ॥१३२॥ अस्मादपत्ये छण् स्यात् पैतृष्वस्रीयः ॥

१३८० ढकि लोपः ॥१३३॥ पितृष्वसुरपत्ये ढकि लोपः।अतएव ज्ञापकाड्ढक् ॥ पैतृष्वसेयः ॥

१३८१ मातृष्वसुश्च ॥१३४॥ पितृष्व

छुर्यद्धकं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वसेयः मातृष्वस्रीयः ॥

१३८२ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥ चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ् स्यात् ॥ कामण्डलेयः शान्तिबाहेयः जाम्बेयः ॥

१३८३ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥१३६॥ एभ्योऽपत्ये ढञ् ॥ गार्ष्टेयः ॥

१३८४ राजश्वशुराद्यत् ॥१३७॥ आभ्यामपत्ये यत् ॥

*राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् । राजन्यः क्षत्रियजातिश्चेत् । राजनः क्षत्रियान्योऽपत्यः ॥ श्वशुर्यः ॥

१३८५ क्षत्राद्घः ॥१३८॥ क्षत्रशब्दादपत्ये घः स्यात् । क्षत्रियः ॥ अयमपि जातिशब्द एव । क्षात्रिरन्यः ॥

१३८६ कुलात्खः ॥ १३९ ॥ कुलशब्दात्तदन्ताच्च खः स्यात् । कुलीनः आढ्यकुलीनः ।

१३८७ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥१४०॥ अपूर्वपदात्कुलशब्दाद्वा यड्ढकञौ स्तः, पक्षे खः ॥ कुल्यः कौलेयः कुलीनः ॥

१३८८ महाकुलादञ्खञौ ॥ १४१ ॥ अस्मादञ्खञौ वा, पक्षे खः ॥ माहाकुलः माहाकुलीनः ॥

१३८९ दुष्कुलाड्ढक् ॥१४२॥ अस्मादपत्ये वा ढक्, पक्षे खः । दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः ॥

१३९० स्वसुश्छः ॥१४३॥ स्वसृशब्दादपत्ये छः स्यात् । स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः ॥

१३९१ भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४४ ॥ भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत्, चाच्छः । भ्रातृव्यः भ्रात्रीयः ॥

१३९२ व्यन् सपत्ने ॥ १४५ ॥ भ्रातृशब्दाद्व्यन्समुदायेनामित्रे वाच्ये । भ्रातृव्यः (अथ० ८।१२।२) अमित्रः ॥

१३९३ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ १४६ ॥ एभ्योऽपत्ये ठक् स्यात् । रैवतिकः । आश्वपालिकः ॥

१३९४ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥१४७॥ गोत्रं या स्त्री तद्वाचिनोऽपत्ये णः ठक् च कुत्सने गम्ये । गार्ग्या अपत्यं गार्ग्यो जाल्मः गार्गिकः । ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनः ग्लौचुकायनिकः ॥

१३९५ वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥१४८॥ वृद्धात्सौवीरगोत्रादपत्ये वा ठक् कुत्सने गम्यमाने ॥ भागवित्तिः भागवित्तिकः, भागवित्तायनः ॥

१३९६ फेश्छ च ॥ १४९ ॥ फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः चकाराट्ठक् कुत्सने गम्यमाने ॥ यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनीयः यामुन्दायनिकः ॥

१३९७ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५० ॥ सौवीरविषयाभ्यामाभ्यामपत्ये णफिञौ स्तः ॥ फाण्टाहृतः फाण्टाहृतायनिः मैमतः मैमतायनिः ॥

१३९८ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥
एभ्योऽपत्ये ण्यः स्यात् ॥ कौरव्यः ॥

१३९९ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥१५२॥
एभ्योऽपत्ये ण्यः स्यात् ॥ कारिषेण्यः लाक्षण्यः । तान्तुवाय्यः ॥

१४०० उदीचामिञ् ॥१५३॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्योऽपत्येऽइञ् उदीचां मते ॥ कारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः ॥

१४०१ तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥
एभ्योऽपत्ये फिञ् ॥ तैकायनिः ॥

१४०२ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥१५५॥
आभ्यामपत्ये फिञ् स्यात् ॥

* दगु–कोसल–कर्मार–छाग–वृषाणां युट् चादिष्टस्येति वक्तव्यम् दागव्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः ॥ छागायनिः । वार्ष्यायणिः ॥

१४०३ अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥ अणन्ताद् द्व्यचोऽपत्ये फिञ् ॥ कार्त्रायणिः । हात्रायणिः ॥

* त्यदादीनां वा फिञ्वाच्यः । त्यादायनिः त्यादः । तादायनिः तादः ॥

१४०४ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥१५७॥
वृद्धं यदगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ् उदीचां मते ॥ आम्रगुप्तायनिः आम्ररक्षायणिः ।

* कारिभ्य इञो वृद्धादगोत्रात् फिञ् विप्रतिषेधेन । नापितायनिः ॥

१४०५ वाकिनादीनां कुक् च ॥१५८॥
एषां कुगपत्ये फिञ् च ॥ वाकिनकायनिः ॥

१४०६ पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥१५९॥
पुत्रान्ताद्वयः फिञ् तस्मिन्परे वा कुक् । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ॥

१४०७ प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥१६०॥
अवृद्धरूपादपत्ये फिन्वा प्राचां मते । ग्लुचुकायनिः । अहिचुम्बकायनिः ।

१४०८ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥१६१॥
मनुशब्दादञ् यतौ स्तः षुगागमश्च समुदायेन चेज्जातिर्गम्यते। मानुषः । मनुष्यः॥

* अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति 'माणवः' ॥

१४०९ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥१६२
अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्॥गर्गस्यापत्यम् पौत्रप्रभृति गार्ग्यः ।

१४१० जीवति तु वंश्ये युवा ॥१६३॥
वंश्ये पित्रादौ जीवति सति पौत्रादेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञमेव स्यात् ॥ गार्ग्यायणः ॥ वात्स्यायनः ॥

१४११ भ्रातरि च ज्यायसि ॥१६४॥
ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान्भ्राता युवसंज्ञः पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयानमृते पित्रादौ वंश्ये, भ्रातरि ज्यायसि जीवति, युवसंज्ञो भवति । गार्ग्ये जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कनीयान् भ्राता॥

१४१२ वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥१६५॥ भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे

स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं स्यात्। प्रकृतं जीवतिग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणम्, इदं तु संज्ञिनः। तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथास्यात्॥ पितृव्ये पितामहे, भ्रातरि वयसाधिके जीवति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः गार्ग्यो वा। वात्स्यायनः वात्स्यो वा॥ दाक्षायण दाक्षिर्वा॥

* वृद्धस्य च पूजायाम्॥ गोत्रस्य युवसंज्ञा वा पूजायाम्॥ तत्र भवान्गार्ग्यायणः गार्ग्यो वा॥

* जीवद्वंश्यं च कुत्सितम्। कुत्सायां यूनश्च वा गोत्रसंज्ञा। गार्ग्यो जाल्मः गार्ग्यायणो वा॥

१४१३ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥१६६॥ जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्ये ऽञ्स्यात्। पाञ्चालः ऐक्ष्वाकः वैदेहः॥

* क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्॥ पञ्चालानां राजा पाञ्चालः। वैदेहः। मागधः॥

१४१४ साल्वेय गान्धारिभ्यां च॥१६७॥ आभ्यामपत्येऽञ्। साल्वेयः, गान्धारः॥ तस्य राजनीत्येव। साल्वेयो राजा। गान्धारो राजा॥

१४१५ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्॥१६८॥ जनपदक्षत्रियवाचिभ्य एभ्यो ऽपत्येऽण् स्यात्॥ आङ्गः। वाङ्गः। मागधः। कालिङ्गः। सौरमसः तस्य राजनीत्येव। आङ्गो राजा॥

१४१६ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्॥१६९॥ जनपदक्षत्रियवाचिभ्य एभ्यो ञ्यङ् स्यात्॥ वृद्धात्–आम्बष्ठ्यः। इतः–आवन्त्यः। कौसल्यः। आजाद्यः॥

* पाण्डोर्ड्यण् वक्तव्यः। पाण्ड्यः॥

१४१७ कुरुनादिभ्यो ण्यः॥१७०॥ एभ्यो ण्यः स्यात्। कौरव्यः नैषध्यः। तस्य राजनीत्येव कौरव्यो राजा।

१४१८ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्॥१७१॥ एभ्योऽपत्ये इञ्। साल्वावयवेभ्यः,—औदुम्बरिः तैलखलिः माद्रकारिः यौगन्धरिः भौलिङ्गिः शारदण्डिः। प्रात्यग्रथिः। कालकूटिः। आश्मकिः। तस्य राजनीत्येव औदुम्बरी राजा॥

१४१९ ते तद्राजाः॥१७२॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्येव माद्यः प्रत्ययास्त द्राजसंज्ञाः स्युः। अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः।

१४२० कम्बोजाल्लुक्॥१७३॥ अस्मात्तद्राजस्य लुक्। कम्बोजः॥

* कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम्॥ चोलः केरलः शकः यवनः॥ तस्य राजनीत्येव कम्बोजो राजा॥

१४२१ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च॥१७४॥ एभ्यस्तद्राजस्य लुक् स्त्रियाम्॥ अवन्ती कुन्ती कुरूः॥

१४२२ अतश्च॥१७५॥ अकार प्रत्ययस्य

तद्राजस्य स्त्रियां लुक् ॥ शूरसेनी । मद्री । दरत् ॥

१४२३ न प्राच्यभर्गादि यौधेयादिभ्यः ॥१७८॥ एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली भार्गी कारूपी यौधेयी शौभ्रेयी ।

॥ इति चतुर्थस्य प्रथमः पादः ॥

१४२४ तेन रक्तं रागात् ॥१॥ तृतीया समर्थाद् रागवाचकाद् 'रक्तम्' इत्यर्थेऽणादयः स्युः॥ कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् ॥

१४२५ लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ २ ॥ आभ्यां ठक् स्यात् ॥ लाक्षया रक्तं लाक्षिकम् । रौचनिकम् ॥

* शकलकर्दमाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ शाकलिकम् कार्दमिकम् ॥

* आभ्यामणपीष्यते । शाकलम् कार्दमम् ॥

* नील्या अन्वक्तव्यः । नील्या रक्तं वस्त्रं नीलम् ॥

* पीतात्कन्वक्तव्यः ॥ पीतेन रक्तं पीतकम् ॥

* हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्वक्तव्यः । हारिद्रं माहारजनम् ॥

१४२६ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥ तृतीयासमर्थान्नक्षत्रविशेषवाचिनो 'युक्तः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । योऽसौ युक्तः कालश्चेत्स भवति ॥ पौषमहः।पौषी रात्रिः । माघी रात्रिः माघमहः ।

१४२७ लुबविशेषे ॥४॥ पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते ॥ अद्य पुष्यः ॥

१४२८ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥५॥ आभ्यां प्रत्ययस्य लुक् संज्ञायाम् ॥ श्रवणा रात्रिः अश्वत्थो मुहूर्तः ॥

१४२९ द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥ नक्षत्रद्वन्द्वात् तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः स्यात् ॥ राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः। अद्य राधानुराधीयम् । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् ॥

१४३० दृष्टं साम ॥७॥ तृतीयासमर्थाद् 'दृष्टम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् यद्दृष्टं साम चेत्तद्भवति ॥ वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥

* दृष्टं साम कलेर्ढक् । दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्ढक्वक्तव्यः ॥ कलिना दृष्टं कालेयम् साम ॥

* सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् ॥

* दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते ॥

* तीयादीकक् न विद्यायाः । गोत्रादङ्कवदिष्यते । उशनसा दृष्टं साम औशनम् औशनसम् । 'सन्धिवेलेत्यनेन योऽण् स डिद्वा । शतभिषजि जातः शातभिषः शातभिषजः ॥

* तीयादीकक् स्वार्थे वा । द्वैतीयीकम् द्वितीयकम् ॥

* न विद्यायाः । द्वितीया तृतीया विद्या ॥

* गोत्रा दङ्कवदिष्यते । दृष्टं सामेत्यें तस्मिन्नर्थे ॥ औपगवेन दृष्टं साम 'गोत्र चरणाद्वुञ्' औपगवकम् ॥

१४३१ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥८॥ अस्मात्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे ड्यड्ड्यौ स्तः । वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् । वामदेव्यम् । स्वरे विशेषः ॥

१४३२ परिवृतो रथः ॥ ९ ॥ तृतीया समर्थात् 'परिवृतः' इत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् योसौ परिवृतः स रथ श्चेत् ॥ वस्त्रेण परिवृतो वास्त्रो रथः । काम्बलः । चार्मणः ॥

१४३३ पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ १० ॥ अस्मात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः स्यात् ॥ पाण्डुकम्बली ॥

१४३४ द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥११॥ आभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् स्यात् ॥ द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

१४३५ कौमारापूर्ववचने ॥१२॥ कौमार इत्येतदण्प्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने ॥ अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः पतिः कौमारः पतिः ॥ अपूर्वपतिः कुमारीः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्य्या ॥

१४३६ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १३ ॥ सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिनः उद्धृतमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ॥ शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः ॥

१४३७ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥१४॥ सप्तमीसमर्थादस्मात् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययः । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते ॥ स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः ॥

१४३८ संस्कृतं भक्षाः ॥ १५ ॥ सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थेऽणादयः स्युः । यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्राः ॥

१४३९ शूलोखाद्यत् ॥१६॥ सप्तमीसमर्थाभ्यामाभ्यां संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥ शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

१४४० दध्नष्ठक् ॥१७॥ सप्तमी समर्थाद्दधिशब्दात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । दधनि संस्कृतं दाधिकम् ॥

१४४१ उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥१८॥ सप्तमी समर्थादस्मात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे वा ठक् स्यात् । पक्षे अण् ॥ औदश्वित्कम् औदश्वितम् ॥

१४४२ क्षीराड्ढञ् ॥१९॥ सप्तमीसमर्थात्क्षीरात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् स्यात् ॥ क्षीरे संस्कृता क्षैरेयी यवागूः ॥

१४४३ सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥२०॥ प्रथमासमर्थादस्मिन्नित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । यत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेत्स्यात् । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा ।

गम्यते ॥ पौषी पौर्णमासी अस्मिन्नु पौषो मासः ॥

॥१४४४ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥२१॥ आग्रहायणी शब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात् पौर्णमास्युपाधिका दस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् स्यात् । आग्रहायणिकः मासः । अर्द्धमासः । संवत्सरः । एवं आश्वत्थिकः ॥

१४४५ विभाषा फाल्गुनी श्रवणा कार्तिकी चैत्रीभ्यः ॥२२॥ एभ्यो वा ठक् । सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे पक्षेऽण् । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रावणिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः चैत्रः ॥

१४४६ सास्य देवता ॥२३॥ प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथा विहितं प्रत्ययः स्यात् । यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति ॥ इन्द्रो देवता अस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् ॥ बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् ॥

१४४७ कस्येत् ॥ २४ ॥ कस्येदादेशः स्यात्प्रत्ययसंनियोगेन ॥ कायं हविः ॥

१४४८ शुक्राद्घन् ॥२५॥ अस्माद्घन् ॥ शुक्रो देवताऽस्य शुक्रियं हविः ॥

१४४९ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥२६॥ आभ्यां घः स्यात् घसंनियोगेन प्रकृतिभागौ निपात्येते ॥ अपोनप्तृ देवता अस्य अपोनप्त्रियम् । अपांनपाद्देवता अस्य अपांनप्त्रियम् ॥

१४५० छ च ॥२७॥ अपोनप्तृ अपांनप्तृभ्यां छः स्यात् । अपोनप्त्रीयम् । अपांनप्त्रीयम् ॥

* छप्रकरणे ... उपसंख्यानम् । ... पिन्नवीयम् ॥

* शतरुद्राच्छश्च घश्च । शतरुद्रीयम् शतरुद्रियम् ॥

१४५१ महेन्द्राद्घाणौ च ॥ २८ ॥ अस्माद्घाणौ स्तः, चाच्छः । महेन्द्रो देवताऽस्य महेन्द्रियम्, माहेन्द्रम्, महेन्द्रीयम् ।

१४५२ सोमाट्ट्यण् ॥२९॥ अस्माट्ट्यण् । सौम्यं हविः । सौमी ऋक् ।

१४५३ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३० ॥ एभ्यो यत् । वायव्यम् ऋतव्यम् पित्र्यम् उषस्यम् ॥

१४५४ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छच ॥३१॥ एभ्यश्छः । चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् ॥

शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्य शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । मरुत्वतीयम् मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् गृहमेध्यम् ॥

१४५५ अग्नेर्ढक् ॥३२॥ अस्माड्ढक् स्यात् । अग्निर्देवतास्य आग्नेयोऽष्टाकपालः ॥

१४५६ कालेभ्यो भववत् ॥३३॥ कालविशेषवाचिभ्यो भववत्प्रत्ययाः स्युः सास्यदेवतेत्यस्मिन्विषये ॥ मासो देवता

अस्य मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ॥

१४५७ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३४ ॥ आभ्यां ठञ् । माहाराजिकम् प्रौष्ठपदिकम् ।

* ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् । नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥

* पूर्णमासादण् ॥ पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

१४५८ पितृव्य मातुल मातामह पितामहाः ॥ ३५ ॥ एते निपात्यन्ते ॥

* पितुर्भ्रातरि व्यत् । पितृव्यः ।

* मातुर्डुलच् भ्रातरि । मातुलः ।

* ताभ्यां पितरि डामहच् । पितुः पिता पितामहः । मातुः पिता मातामहः ॥

* मातरि षिच्च पितामही मातामही ॥

* अवेर्दुग्धे सोढ दूसमरीसचो वक्तव्याः अवेर्दुग्धम् अविसोढम्, अविदूसम्, अविमरीसम् ॥

* तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ निष्फलस्तिलः तिलपिञ्जः तिलपेजः ॥

* पिञ्जश्छन्दसि डिच ॥ तिलपञ्जः ॥

१४५९ तस्य समूहः ॥ ३७ ॥ षष्ठीसमर्थात्समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । काकानां समूहः काकम् । बाकम् । इतिमत्रेति यावत्समूहाधिकारः ॥

* गुणादिभ्यो ग्रामज्वक्तव्यः ॥ गुणग्रामः ॥ (काशिका) ॥

१४६० भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥ एभ्योऽण् समूहे ॥ भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । यौवनम् ॥

१४६१ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥ एभ्यो वुञ् । औपगवकम् । औक्षकम् । औष्ट्रकम् । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् । मानुष्यकम् । आजकम् ॥

* वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वार्द्धकम् ॥

१४६२ केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥ अस्माद्यञ् वुञ् च । कैदार्यम् कैदारकम् ॥

* गणिकायाश्च । गाणिक्यम् ॥

१४६३ ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥ अस्माट्ठञ् । चात्केदारात् । कावचिकम् कैदारिकम् ॥

१४६४ ब्राह्मणमाणव वाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥ एभ्यो यन् । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥

* पृष्ठादुपसंख्यानम् पृष्ठ्यः ॥

* अन्हः खः क्रतौ ॥ अन्हां समूहः अहीनः क्रतुः ॥

* पर्श्वा णस् वक्तव्यः । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ॥

* वातादूलः । वातूलः ॥

१४६५ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥ एभ्यस्तल् समूहे । ग्रामता जनता बन्धुता

* गजसहायाभ्यां च। गाजता साहायता॥

१४६६ अनुदात्तादेरञ्॥ ४४॥ अनुदात्तादेः शब्दादञ् स्यात्। कापोतम्। मायूरम्। तैत्तिरम्॥

* क्षुद्रकमालवात्सेना संज्ञायाम्। क्षौद्रकमालवी सेना चेत्॥

१४६७ खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५॥ एभ्योऽञ्। खाण्डिकम्॥

१४६८ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६॥ चरणेभ्यः समूहे धर्मवत्प्रत्ययाः स्युः। "गोत्रचरणादिभ्य" इत्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते तत्र चेदमुच्यते+"चरणाद्धर्माम्नाययोः, इति। तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते+कठानां धर्मः "काठकम्" कालापकम् छान्दोग्यम्। तथा समूहेऽपि काठकमित्यादि॥

१४६९ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्॥ ४७॥ एभ्यष्ठक् समूहे। अपूपानां समूहः आपूपिकम्। हास्तिकम्। धैनुकम्॥

* धेनोरनञ इति वक्तव्यम्। आधेनवम्॥

१४७० केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८॥ आभ्यां यञ्छौ वा स्तः। कैश्यम्। कैशिकम्। अश्वीयम् आश्वम्॥

१४७१ पाशादिभ्यो यः ॥ ४९॥ एभ्यो यः स्यात्॥ पाश्यम्। तृण्या॥

१४७२ खलगोरथात् ॥ ५०॥ एभ्यो यः स्यात्तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये॥ खल्या। गव्या। रथ्या॥

१४७३ इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१॥ खलादिभ्यः "तस्य समूहः" इत्येतस्मिन्विषये यथा संख्यम् इनि ... स्युः॥ खलिनी। गोत्रा। रथकट्या॥

* खलादिभ्यः इनिर्वक्तव्यः। डाकिनी। कुण्डलिनी। कुटुम्बिनी। कर्मकिनी। कुमुदिनी। मालिनी। पद्मिनी॥

१४७४ विषयो देशे ॥५२॥ षष्ठीसमर्थाद्विषय इत्येतस्मिन्नर्थे अणादयः स्युः यो ऽसौ विषयो देशश्चेत् भवति॥ शिबीनां विषयो देशः शैबः। औष्ट्रः॥

१४७५ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३॥ एभ्यो वुञ् 'विषयो देशे' इत्येतस्मिन्नर्थे। राजन्यकः। दैवयातवकः॥

१४७६ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ॥ ५४॥ एभ्यो विधल्भक्तलौ स्तः। भौरिकिविधः। ऐषुकारिभक्तः॥

१४७७ सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु॥ ५५॥ स इति प्रथमासमर्थात् 'अस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितः प्रत्ययः स्यात् यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः। आनुष्टुभः। जागतः॥

* छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थे उपसंख्यानम्। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्। जागतम्॥

१४७८ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥५६॥ प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययः ॥ सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य सौभद्रः संग्रामः । गौरिमित्रः । अहिमाला योद्धारोऽस्य संग्रामस्य आहिमालः । स्यान्दनाश्वः । भारतः ॥

१४७९ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥५७॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे णः स्यात् यत् 'तद्' इति निर्दिष्टं प्रहरणं चेद्भवति यद् 'अस्याम्' निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥

१४८० घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥५८॥ घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञः स्यात् । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनंपाता मृगया । तैलंपाता स्वधा ॥

१४८१ तदधीते तद्वेद ॥५९॥ तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । छन्दोऽधीते छान्दसः । वैयाकरणः । नैमित्तः । मौहूर्तः ॥

१४८२ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥६०॥ एभ्यष्ठक् स्यात् तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये ॥ अग्निष्टोममधीते वेद वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । औक्थिकः । लौकायतिकः । वार्तिकसूत्रिकः । सांग्रहसूत्रिकः ॥

* सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते ॥ काल्पसूत्रः ॥

* विद्या लक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम् ॥ वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः ॥ मातृकल्पिकः ॥

* विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । त्रैविद्यः ॥

* आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठक् वक्तव्यः ॥ यावक्रीतिकः । प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिकः सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥

* सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ॥ सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सर्ववार्तिकः । ससंग्रहः । द्विवेदः पञ्चव्याकरणः ॥

* अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च ॥ अनुसूर्नाम ग्रन्थस्तमधीते आनुसुकः । लाक्षिकः लाक्षणिकः ॥

* इकन्पदोत्तरपदात् ॥ पूर्वपदिकः ॥

* शतषष्टेः षिकन् पथो बहुलम् ॥ शतपथिकः शतपथिकी षष्टिपथिकः ॥

* बहुलग्रहणादणपि । शातपथः षाष्टिपथः ॥ (काशि०) ॥

१४८३ क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥ एभ्यो वुन् ॥ क्रमकः । पदकः । शिक्षकः । मीमांसकः ॥

१४८४ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥ अस्मादिनिः ॥ अनुब्राह्मणी ॥

१४८५ वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥ एभ्यष्ठक् ॥ वासन्तिकः ॥

१४८६ प्रोक्ताल्लुक् ॥६४॥ प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥ तदधीते पाणिनीयाः । आपिशलाः ॥ स्त्रियां स्वरे च विशेषः पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

१४८७ सूत्राच्च कोपधात् ॥६५॥ सूत्रवाचिनः कोपधादुत्पन्नस्य लुक् ॥ पाणिनोयमष्टकं सूत्रं तदधीयते अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्रपदीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ॥

* संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इहमा भूत्—महावार्तिकं सूत्रमधीते माहावार्तिकः ॥

१४८८ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥६६॥ छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि अध्येतृ-वेदितृ-प्रत्ययविषयाणि ॥ कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । मौदाः । पैप्पलादाः । आर्चायिनः । वाजसनेयिनः ॥ ब्राह्मणानि ताण्डिनः भाल्लविनः शाट्यायिनः ऐतरेयिणः ॥

अथ चातुरर्थिकाः—

१४८९ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥६७॥ तदिति प्रथमासमर्थात् अस्मिन्नस्ति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ॥ यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेद्भवति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तन्नामा प्रत्ययान्तनामा ॥ उदुम्बरा अस्मिन्देशे सन्ति औदुम्बरः ॥ बाल्वजः । पार्वतः ॥

१४९० तेन निर्वृत्तम् ॥६८॥ तेनेति तृतीयासमर्थान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, देशनामधेये गम्यमाने ॥ कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी ॥

१४९१ तस्य निवासः ॥६९॥ तस्येति षष्ठीसमर्थान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् देशनामधेये ॥ शिबीनां निवासो देशः शैवः ॥

१४९२ अदूरभवश्च ॥७०॥ षष्ठीसमर्थाददूरभव इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । विदिशाया अदूरभवं वैदिशम् नगरम् ॥ चकारः पूर्वेषां त्रयाणामिहार्थानां संनिधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थाः संबध्यन्ते ॥

१४९३ ओरञ् ॥७१॥ उवर्णान्ताद्यथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादञ् स्यात्तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । आरडवम् काक्षतवम् । काकेंदुवम् । अणोऽपवादः । प्राक्सुवास्त्वादिभ्योऽणः ॥

१४९४ मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥७२॥ बह्वजङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ्स्यात् चातुरर्थिकः ॥ ऐषुकावतम् ॥ सैध्रकावतम् ॥

१४९५ बह्वचः कूपेषु ॥७३॥ बह्वचः प्रातिपदिकादञ् स्याच्चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु ॥ यथासंभवम् अर्थाः संबध्यन्ते ॥ दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः दैर्घवरत्रः कापिलवरत्र ॥

१४९६ उदक् च विपाशः ॥७४॥ विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् स्याच्चातुरर्थिकः ॥ दत्तेन निर्वृत्तः कूपः दात्तः ॥

१४९७ संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

एभ्योऽञ् चातुरर्थिकः। संकलेन निर्वृत्तः सांकलः ॥

१४९८ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥७६॥

ङ्याप्प्रातिपदिकादञ्स्याच्चातुरर्थिकः सौवीरे स्त्रीलिङ्गे वाच्ये। साल्वे प्राचि॥ सौवीरे दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी दात्तामित्री। साल्वे विधूमाग्निना निर्वृत्ता वैधूमाग्नी। प्राचि—ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी माकन्दी ॥

१४९९ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥७७॥

एभ्योऽण् चातुरर्थिकः। सुवास्तोरदूरभवं नगरम् सौवास्तवम् ॥

१५०० रोणी ॥ ७८ ॥ रोणीशब्दात्, तदन्ताच्चाण् चातुरर्थिकः। रौणः आजकरोणः सैंहिकरोणः ॥

१५०१ कोपधाच्च ॥ ७९ ॥ कोपधादण् चातुरर्थिकः। कार्णच्छिद्रकः कूपः। कार्णवेष्टकः। कृकवाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम् त्रैशङ्कवम् ॥

१५०२ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥ अरीहणादिभ्यः सप्तदशभ्यो वुञादयः सप्तदश प्रत्ययाः स्युः चातुरर्थिकाः ॥ अरीहणादिभ्यो वुञ् आरीहणकम् ॥ कृशाश्वादिभ्यश्छण् कार्शाश्वीयः॥ ऋश्यादिभ्यः कः ऋश्यकः ॥ कुमुदादिभ्यष्ठच् कुमुदिकम्। काशादिभ्य इलः काशिलम् ॥ तृणादिभ्यः सः तृणसः ॥ प्रेक्षादिभ्यः इनिः प्रेक्षी। अश्मादिभ्यो रः अश्मरः ॥ सख्यादिभ्यो ढञ् साखेयम् ॥ संकाशादिभ्यो ण्यः सांकाश्यम् ॥ बलादिभ्यो यः बल्यः ॥ पक्षादिभ्यः फक् पाक्षायणः ॥ कर्णादिभ्यः फिञ् कार्णायनिः ॥ सुतङ्गमादिभ्यः इञ् सौतङ्गमिः ॥ प्रगदिन्नादिभ्यो ञ्यः प्रागद्यम् ॥ वराहादिभ्यः कक् वाराहकम् ॥ कुमुदादिभ्यष्ठक् कौमुदिकम् ॥

१५०३ जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् ॥ पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः। कुरवः। मत्स्याः। अङ्गाः। वङ्गाः। मगधाः॥

१५०४ वरणादिभ्यश्च ॥८२॥ एभ्यश्चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात्। वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥

१५०५ शर्कराया वा ॥८३॥ शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य लुप् वा स्यात्। औत्सर्गिकस्याणो वा लुप् ॥ शर्करा शार्करम्। कुमुदादौ पाठसामर्थ्याद् ठच् शर्करिकम्। वराहादौ पाठात् कक् शार्करकम् ॥

१५०६ ठक्छौ च ॥८४॥ शर्कराशब्दाट्ठक्छौ स्तः, चातुरर्थिकौ। शार्करिकम् शर्करीयम् ॥

१५०७ नद्यां मतुप् ॥८५॥ नद्यामभिधेयायां मतुप् स्यात् चातुरर्थिकः। उदुम्बरा यस्यां सन्ति उदुम्बरावती, मशकावती, पुष्करावती, इक्षुमती, द्रुमती ॥

१५०८ मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥ एभ्यो मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः । मधुमान् ॥

१५०९ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥ एभ्यो ड्मतुप् चातुरर्थिकः ॥ कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ।

* महिषाच्चेति वक्तव्यम् । महिष्मान् नाम देशः ॥

१५१० नडशादाड्ड्वलच् ॥ ८८ ॥ आभ्यां ड्वलच्चातुरर्थिकः ॥ नड्वलम् । शाद्वलम् ॥

१५११ शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥ अस्मा द्वलच्चातुरर्थिकः । शिखावलम् नगरम् ॥

१५१२ उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥ एभ्यश्छश्चातुरर्थिकः । उत्करीयम् शफरीयम् ॥

१५१३ नडादीनां कुक्च । ९१ ॥ एषां कुगागमश्छश्च चातुरर्थिकः । नडकीयम् ॥

इति चातुरर्थिकाः ॥

—:०:—

अथ शैषिकाः—

१५१४ शेषे ॥ ९२ ॥ अधिकारोऽयम् । यानितः ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः शेषेऽर्थे ते द्रष्टव्याः ॥ उक्तादन्योऽर्थः शेषः । उक्तश्च—अपत्यादिचतुरर्थ्यपर्यन्तः ; ततोऽन्येष्वर्थेष्वेव वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः ॥ उक्तेषु मा भूवन्निति 'तस्येदम्' इति सूत्रेणापत्यस्य मूढयोर्मा भूत् इति शेषाधिकारः । कि च जातादिष्वर्थेषु सर्वेषु घादयो यथा स्युः ॥ अनन्तरेणाऽर्थादेशेन कृतार्थत्वात्मा भूदिति शेषवचनम् ॥

शेष इति लक्षणमधिकारश्च ॥ चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । दृषदि पिष्टाः दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरम् शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः ॥

१५१५ राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ ९३ ॥ आभ्यां घखौ स्तः ॥ राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥

* अवारपाराद् विगृहीतादपि वक्तव्यम्ते । अवारीणः पारीणः ॥

* विपरीताच्च । पारावारीणः । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते तेषां जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ।

१५१६ ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥ आभ्यां यखञौ स्तः ॥ ग्राम्यः ग्रामीणः ॥

१५१७ कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥ एभ्यो ढकञ् ॥ ग्रामेयकः[1] ॥ कात्रेयकः ॥

१५१८ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥ एभ्यः 'श्वन्' 'असि' 'अलङ्कार' इत्येषु जातादिष्वर्थेषु ढकञ् स्यात्

१ 'कत्र्यादिभ्यो ढकञ्' इत्यत्र 'ग्रामात्' इत्यनुवर्तते इति भाष्यमनुसृत्याह—ग्रामेयक इति ॥

कौलेयकः श्वा चेत् । कौलोऽन्यः ॥ कौक्षेयकः असिश्चेत् कौक्षोऽन्यः ॥ ग्रैवेयकः अलङ्कारश्चेत् ग्रैवोऽन्यः ॥

१५१९ नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

एभ्यो ढक् ॥ नादेयम् माहेयम् ॥

१५२० दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥

एभ्यस्त्यक् शैषिकः । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

१५२१ कापिश्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥ अस्मात् ष्फक् ॥ कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥

* बाह्ल्युर्दि पर्दिभ्यश्चेतिवक्तव्यम् ॥ बाह्लायनी । और्दायनी । पार्दायनी ॥

१५२२ रङ्कोरमनुष्येण् च ॥ १०० ॥

अस्मादण् ष्फक् च शैषिकः । अमनुष्ये ॥ राङ्कवो गौः । राङ्कवायणो गौः ॥

१५२३ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥ एभ्यो यत् । शैषिकः ॥ दिव्यम्, प्राच्यम्, अपाच्यम्, उदीच्यम्, प्रतीच्यम् ॥

१५२४ कन्थायाष्ठक् ॥ १०२ ॥

अस्माट्ठक् शैषिकः । कान्थिकः ॥

१५२५ वर्णौ वुक् ॥ १०३ ॥ कन्थाया वुक् वर्णौ वाच्ये ॥ 'तथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम्' ॥ वर्णुर्नाम नदः तत्समीपदेशो वर्णुः ॥

१५२६ अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥ अव्ययात्त्यप् शैषिकः ॥

* अमेह-क-तसि-त्रेभ्य एव ॥ अमात्यः इहत्यः । क्वत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः ॥ यत्रत्यः ॥ वृद्धात्तु च्छः आरातीयः ॥

* त्यब्नेर्ध्रुवे ॥ नित्यम् ॥

* निसो गते ॥ निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डलादिः ॥

* आविसश्छन्दसि ॥ आविष्ट्यो वर्धते ॥

* अरण्याण्णो वक्तव्यः ॥ आरण्याः सुमनसः ॥

* दूरादेत्यः ॥ दूरेत्यः पथिकः ॥

* उत्तरादाहञ् ॥ औत्तराहः ॥

१५२७ ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ एभ्यो वा त्यप् शैषिकः ॥ ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् श्वस्तनम् ॥

१५२८ तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ १०६ ॥ तीरोत्तरपदाद्रूप्योत्तरपदाच्चाञ्ञौ स्तः शैषिकौ । काकतीरं पाल्वलतीरम् ॥ वार्करूप्यम् ॥ शैवरूप्यम् ॥

१५२९ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥

दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञायां ञः स्यात् शैषिकः ॥ पौर्वशालः आपरशालः ॥

१५३० मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥ दिक्पूर्वपदान्मद्रादञ् स्यात् शैषिकः ॥ पौर्वमद्रः । आपरमद्रः ॥

१५३१ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥ उदीच्यग्रामवाचिनः

वहुनोन्तोद प्रादृश्यात् शैषिकः ॥ शौव पुरम् ॥ माण्डव पुरम् ॥

१५३२ प्रस्थोत्तरपद पलद्यादि कोपधादण् ॥११०॥ प्रस्थोऽण् शैषिकः ॥ माद्रीप्रस्थः ॥ माहकी प्रस्थः ॥ पालदः । पारिषदः ॥ नैलीनकः ॥

१५३३ कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् शैषिकः ॥ छल्यापवादः । काण्वाश्छात्राः । गौकक्षाः ॥

१५३४ इञश्च ॥ ११२ ॥ गोत्रे य इञ् तदन्तादप्रातिपदिकादण् शैषिकः । दाक्षाः प्लाक्षाः ॥

१५३५ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥११३॥ द्व्यचः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिञन्तादण् न स्यात् ॥ चैदीयः पौकीयः ।

१५३६ वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥ वृद्धसंज्ञकाच्छः शैषिकः ॥ गार्गीयः । शालीयः ॥

१५३७ भवतष्ठक्छसौ ॥ ११५ ॥ वृद्धाद्भवतष्ठक्छसौ स्तः शैषिकौ ॥ भावत्कः भवदीयः ॥

१५३८ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥११६॥ एभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः शैषिकौ काशिकी काशिका ॥ वैदिकी वैदिका ॥

१५३९ वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥ वाहीकग्राम वाचिभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः । शैषिकौ । शाकलिकी शाकलिका ॥

१५४० विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥ उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचकेभ्यो वा ठञ्ञिठौ स्तः ॥ सौदर्शनिकी सौदर्शनिका सौदर्शनीया ॥

१५४१ ओर्देशे ठञ् ॥११९॥ उवर्णान्ताद्देश वाचिनष्ठञ् स्यात् शैषिकः । नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः ॥

१५४२ वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥ उवर्णान्तात्प्राग्देशवाचिनो ठञ् स्यात् शैषिकः ॥ आढकजम्बुकः । नापित वास्तुकः ।

१५४३ धन्वयोपधाद्वुञ् ॥ १२१ ॥ धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद्वुञ् शैषिकः ॥ धन्वशब्दो मरुदेशवचनः पारेधन्वकः । ऐरावतकः सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ॥

१५४४ प्रस्थ पुरवहान्ताच्च ॥१२२॥ एतदन्ता द्देशवाचिनो वृद्धात् । माला प्रस्थकः नान्दीपुरकः पैलुवहकः ॥

१५४५ रोपधेतोः प्राचाम् ॥१२३॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् शैषिकः ॥ पाटलिपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । काकन्दकः । माकन्दकः ॥

१५४६ जनपदतदवध्योश्च ॥१२४॥ वृद्धाज्जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वुञ् स्यात् शैषिकः । आभिसारकः । मांर्दकः । तदवधेः-औपुष्टकः । श्यामायनकः ॥

१५४७ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥१२५॥ अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदात्तदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयाद्वुञ् शैषिकः । अङ्गाः वङ्गाः आङ्गकः । वाङ्गकः । अवृद्धा-

जनपदावधेः आजमीढकः । आजक्रन्दकः ॥ वृद्धाज्जनपदात्, दार्वाः । दार्वकः । जाम्बाः । जाम्बकः । वृद्धाज्जनपदावधेः कालञ्जरकः वैकुलिशकः ॥

१५४८ कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् ॥१२६॥ कच्छाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्स्यात्, शैषिकः । दारुकच्छकः । पैप्पलीकच्छकः । काण्डाग्नकः । वैभुजाग्नकः । ऐन्द्रवक्त्रकः सैन्धुवक्त्रकः बाहुवर्तकः । नाकवर्तकः ॥

१५४९ धूमादिभ्यश्च ॥१२७॥ धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यो वुञ् शैषिकः । धौमकः खाण्डकः ॥

१५५० नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥१२८॥ अस्माद्वुञ्कुत्सने प्रावीण्ये च ॥ नागरकः चौरः । नागराः ब्राह्मणाः ॥

१५५१ अरण्यान्मनुष्ये ॥१२९॥ अस्माद्वुञ् शैषिको मनुष्ये । आरण्यको मनुष्यः ।

* पथ्यध्याय-न्याय-विहार-मनुष्य हस्तिष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकः पन्थाः । आरण्यको ऽध्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती ॥

* वा गोमयेषु । आरण्याः आरण्यकाः वा गोमयाः ॥

१५५२ विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥१३०॥ कुरुयुगन्धराभ्यां वा वुञ् शैषिकः । कौरवकः कौरवः । यौगन्धरकः यौगन्धरः ॥

१५५३ मद्रवृज्योः कन् ॥१३१॥ आभ्यां कन् शैषिकः । मद्रकः । वृजिकः ॥

१५५४ कोपधादण् ॥१३२॥ ककारोपधादण् शैषिकः । ऋषिकेषु जातः आर्षिकः । माहिषिकः । ऐक्ष्वाकः ॥

१५५५ कच्छादिभ्यश्च ॥१३३॥ एभ्यो देशवाचिभ्योऽण् शैषिकः । काच्छः ॥

१५५६ मनुष्य तत्स्थयोर्वुञ् ॥१३४॥ मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो वुञ्स्यात् । काच्छको मनुष्यः । काच्छकम् अस्य हसितम् ॥

१५५७ अपदातौ साल्वात् ॥१३५॥ अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वशब्दाद्वुञ् । साल्वको मनुष्यः । साल्वकम् अस्य हसितम् ॥

१५५८ गोयवाग्वोश्च ॥१३६॥ गवि यवाग्वां च जातादौ साल्वशब्दाद्वुञ्स्यात् । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

१५५९ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥१३७॥ अस्माद्देशवाचिनः छः स्यात् शैषिकः ॥ वृकगर्तीयम् शृगालगर्तीयम् ॥

१५६० गहादिभ्यश्छः ॥१३८॥ एभ्यश्छः शैषिकः । गहीयः ॥

१५६१ प्राचां कटादेः ॥१३९॥ प्राग्देश

१ 'गर्त' इति पाठः 'जनपदतदवध्योश्च' इति सूत्रभाष्यविरुद्धः । इति शेखरे ॥

वाचिनः कटादेः छः शैषिकः। कटनगरीयम्। कटघोषीयम्। कटपल्वकीयम् ॥

१५६२ राज्ञः क च ॥१४०॥ राज्ञः ककारान्तादेशः छश्च प्रत्ययः। राजकीयम् ॥

१५६३ वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥१४१॥ वृद्धाद्देशवाचिनोऽक इक इत्येवमन्तात्खोपधाच्च छः स्यात् शैषिकः। अकान्तात् आरीहणकीयम्। द्रौघणकीयम्॥ इकान्तात् अश्वपथिकीयम्। शाल्मलिकीयम्। खोपधात्, कौटिशिखीयम्। आयोमुखीयम्

* अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम्। सौसुकीयम्। मौसुकीयम्। ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

१५६४ कन्था-पलद-नगर-ग्राम-ह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥ कन्थाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्याच्छैषिकः। दाक्षिकन्थीयम्। दाक्षिपलदीयम्। दाक्षिनगरीयम् दाक्षिग्रामीयम्। माहकिह्रदीयम् ॥

१५६५ पर्वताच्च ॥ १४३ ॥ अस्माच्छः शैषिकः। पर्वतीयो राजा, पुरुषो वा ॥

१५६६ विभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥ पर्वतशब्दाच्छः स्यात् वा अमनुष्ये वाच्ये. पर्वतीयानि फलानि। पार्वतानि फलानि॥

१५६७ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥ आभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः स्याच्छैषिकः॥ कृकणीयम् पर्णीयम् ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः।

१५६८ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥१॥ आभ्यां खञ्वा, चाच्छः शैषिकः। पक्षेण्। युष्मदीयः। अस्मदीयः।

१५६९ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥२॥ खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माकास्माकौ स्तः। यौष्माकीणः आस्माकीनः। यौष्माकः आस्माकः ॥

१५७० तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥ एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञि अणि च। तावकीनः तावकः। मामकीनः मामकः ॥

१५७१ अर्द्धाद्यत् ॥ ४ ॥ अस्माद्यत् शैषिकः ॥ अर्द्ध्यम् ॥

* सपूर्वपदाट्ठञ् वक्तव्यः। वालेयार्धिकम्। गौतमार्द्धिकम् ॥

१५७२ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥ एतत्पूर्वाद्वार्द्धाद्यत् शैषिकः ॥ परार्ध्यम्। अवरार्ध्यम्। अधमार्ध्यम्। उत्तमार्ध्यम् ॥

१५७३ दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥६॥ दिक्पूर्वपदादर्द्धान्ताट्ठञ् चाद्यत् शैषिकः। पूर्वार्ध्यम्। पौर्वार्द्धिकम् ॥

१५७४ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥७॥ ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः शैषिकौ इमौ ॥ अस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्द्धाः पौर्वार्द्धिकाः। दाक्षिणार्धाः दाक्षिणार्द्धिकाः ॥

१७७५ मध्यान्मः ॥ ८ ॥ अस्मान्मः

स्यात् शैषिकः। मध्यमः॥

*आदेश्चेति वक्तव्यम्। आदिमः॥

*अवोधसोर्लोपश्च॥ अवमम्। अधमम्॥

१५७६ अ सांप्रतिके॥ ९॥ अकारप्रत्ययो मध्यात्स्यात्। सांप्रतिके जातादौ॥ मध्यं काष्ठम्। नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः॥

१५७७ द्वीपादनुसमुद्रं यञ्॥ १०॥ समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद्यञ् शैषिकः॥ द्वैप्यम्॥ द्वैप्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम्॥

१५७८ कालाट्ठञ्॥११॥ कालविशेषवाचिनः ठञ् शैषिकः॥ मासिकम्। आर्धमासिकम्। सांवत्सरिकः॥

१५७९ श्राद्धे शरदः॥१२॥ शरदष्ठञ् श्राद्धेऽभिधेये शैषिकः॥ शारदिकम् श्राद्धम्॥

१५८० विभाषा रोगातपयोः॥ १३॥ रोगे आतपे चाभिधेये शरदष्ठञ् स्यात् शैषिकः। शारदिको रोगः। शारदिकः आतपः॥ शारदो रोगः। शारदः आतपः॥

१५८१ निशाप्रदोषाभ्यां च॥ १४॥ आभ्यां वा ठञ् शैषिकः। नैशम् नैशिकम्। प्रादोषम्। प्रादोषिकम्॥

१५८२ श्वसस्तुट् च॥१५॥ श्वसो वा ठञ् तस्य च तुट्। शौवस्तिकः। श्वस्त्यः।

१५८३ सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्॥१६॥ सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् शैषिकः। सान्धिवेलम्। सान्ध्यम्। ग्रैष्मम्। शैशिरम्। तैषम्। पौषम्॥

* संवत्सरात्फलपर्वणोः॥ सांवत्सरम् फलम्, पर्व वा॥

१५८४ प्रावृष एण्यः॥ १७॥ अस्मादेण्यः शैषिकः॥ प्रावृषेण्यः॥

१५८५ वर्षाभ्यष्ठक्॥१८॥ वर्षाशब्दाट्ठक्। वार्षिकम्॥

१५८६ छन्दसि ठञ्॥१९॥ वर्षाशब्दाच्छन्दसि ठञ् स्यात्॥ 'नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू'॥

१५८७ वसन्ताच्च॥२०॥ अस्माच्छन्दसि ठञ् शैषिकः॥ 'मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू'॥

१५८८ हेमन्ताच्च॥२१॥ अस्माच्छन्दसि ठञ् शैषिक। 'सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू'॥

१५८९ सर्वत्राण् च तलोपश्च॥ २२॥ हेमन्तशब्दादण् तत्संनियोगेन चास्य तलोपः॥ हैमनं वासः॥

१५९० सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च॥ २३॥ सायमित्यादिभ्योऽव्ययेभ्यः कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च॥ सायंतनम्। चिरंतनम्। प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्। दोषातनम्। दिवातनम्॥

* चिर-परुत् परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः। चिरत्नम्। परुत्नम्। परारित्नम्॥

प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च॥ प्रत्नम्॥

* अग्रादिपश्चाड्डिमच्। अग्रिमम्।आदिमम्। पश्चिमम्॥

* अन्ताच्चेति वक्तव्यम्। अन्तिमम्॥

१५९१ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्॥२४॥ आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट्॥ पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनम्। पौर्वाह्णिकम्। आपराह्णिकम्॥

१५९२ तत्र जातः॥ २५॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथा विहितं प्रत्ययः स्यात्।स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः। माथुरः। औत्सः। राष्ट्रियः। ग्राम्यः॥

१५९३ प्रावृषष्ठप्॥२६॥सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यस्मिन्नर्थे ठप् स्यात्। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः॥

१५९४ संज्ञायां शरदो वुञ्॥ २७॥ शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यस्मिन्नर्थे वुञ्। समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते॥ शारदका दर्भाः। शारदका मुद्गाः॥

१५९५ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करादुवुन्॥ २८॥ एभ्यो वुन् 'तत्र जात' इत्येतस्मिन्विषये संज्ञायाम्॥ पूर्वाह्णकः।अपराह्णकः।आर्द्रकः मूलकः। प्रदोषकः। अवस्करकः॥

१५९६ पथः पन्थ च॥ २९॥ पथिशब्दाद्वुन् तत्संनियोगेन पन्थादेशः॥ पथि जातः पन्थकः॥

१५९७ अमावा(व)स्याया वा॥३०॥ अमावा(व)स्या शब्दाद्वुन् वा 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन् विषये। अमावास्यकः आमावास्यः॥

१५९८ अ च॥ ३१॥ अमावास्या शब्दादकारः प्रत्ययः तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये। अमावास्यः॥

१५९९ सिन्ध्वपकराभ्यां कन्॥३२॥ सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् स्यात्॥ सिन्धुकः। अपकरकः॥

१६०० अणञौ च॥३३॥ सिन्ध्वपकराभ्यामणञौ स्तः॥ सैन्धवः आपकरः॥

१६०१ श्रविष्ठा-फल्गुन्यनुराधा-स्वाति-तिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्॥ ३४॥ एभ्यो जातार्थे आगतस्य लुक्॥ श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः फल्गुनः। अनुराधः। स्वातिः। तिष्यः। पुनर्वसुः। हस्तः। विशाखः। अषाढः। बहुलः॥

* लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्। चित्रायां जाता चित्रा। रेवती। रोहिणी॥

* फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ। फल्गुनी। अषाढा॥

* श्रविष्ठाषाढाभ्यां छणपि वक्तव्यः। श्राविष्ठीया, आषाढीया॥

१६०२ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च॥३५ स्थानान्ताद् गोशाल-खरशालशब्दाच्च जातार्थे प्रत्ययस्य लुक्॥ गोस्थानः। अश्वस्थानः। गोशालः। खरशालः॥

१६०३ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ॥ ३६ ॥ एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा । वत्सशालः वात्सशालः । अभिजित् आभिजितः । अश्वयुक् आश्वयुजः शतभिषक् शातभिषजः ॥

१६०४ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥ नक्षत्रेभ्य परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् ॥ रोहिणी रौहिणः । मृगशिराः मार्गशीर्षः ॥

१६०५ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥३८॥ सप्तमीसमर्थात् कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । स्रुघ्ने कृतः स्रौघ्नः । मथुरायां लब्धः माथुरः । राष्ट्रे क्रीतः राष्ट्रियः । स्रुघ्ने कुशलःस्रौघ्नः ॥

१६०६ प्रायभवः ॥३९॥ सप्तमीसमर्थात् 'प्रायभवः' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् स्रुघ्ने प्रायेण भवति स्रौघ्नः माथुरः ॥

१६०७ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥४०॥ सप्तमीसमर्थेभ्यः एभ्यष्ठक् 'प्रायभव' विषये । औपजानुकः औपकर्णिकः औपनीविकः ॥

१६०८ संभूते ॥४१॥ सप्तमीसमर्थात् 'संभूते' इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः । माथुरः ॥

१६०९ कोशाड्ढञ् ॥४२॥ कोशाड्ढञ् 'तत्र संभूतः' इत्यस्मिन्विषये ॥ कोशे संभूतं कौशेयम् ॥

१६१० कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥४३॥ कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ॥

१६११ उप्ते च ॥४४॥ सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः 'उप्ते' यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ॥ हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः ॥

१६१२ आश्वयुज्या वुञ् ॥४५॥ आश्वयुजीशब्दाद् 'वुञ्' उप्तेर्थे । आश्वयुज्या मुप्ताः आश्वयुजकाः माषाः ॥

१६१३ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥४६॥ आभ्यां वा वुञ् उप्तेर्थे ॥ ग्रैष्मम् सस्यम् ग्रैष्मकम् ॥ वासन्तकम् वासन्तम् ॥

१६१४ देयमृणे ॥४७॥ सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनो 'देयम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् यद्देयमृणं चेद्भवति ॥ मासे देयमृणं मासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

१६१५ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥४८॥ एभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो 'देयम्' इत्येतस्मिन्नर्थे वुन् स्यात् ॥ कलापिनि काले देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थकम् । यवबुसकम् ॥

१६१६ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥४९॥ आभ्यां वुञ् देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे ।

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् आवरसमकम् ॥

१६१७ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ॥५०॥ आभ्यां ठञ्। चाद्वुञ् देयमृणमित्येतस्मिन्विषये। सांवत्सरिकम् सांवत्सरकम्। आग्रहायणिकम् आग्रहायणकम् ॥

१६१८ व्याहरति मृगः ॥५१॥ कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात् 'व्याहरति मृगः' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। निशायां व्याहरति मृगः नैशः नैशिकः। प्रादोषः। प्रादोषिकः ॥

१६१९ तदस्य सोढम् ॥५२॥ प्रथमासमर्थात्कालवाचिनः 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। यत्प्रथमासमर्थं सोढं चेद्भवति ॥ निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य छात्रस्य नैशः नैशिकः। प्रादोषः प्रादोषिकः ॥

१६२० तत्र भवः ॥५३॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् (भवः) इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। स्रुघ्ने भवः, स्रौघ्नः, माथुरः। राष्ट्रियः ॥

१६२१ दिगादिभ्यो यत् ॥५४॥ एभ्यो यत् 'तत्र भव' इत्येतस्मिन्विषये। दिशि भवं दिश्यम्। वर्ग्यम् ॥

१६२२ शरीरावयवाच्च ॥५५॥ शरीरावयववाचिनो यत्स्यात् 'भवः' इत्येतस्मिन्विषये। दन्तेषु भवम् दन्त्यम्। कर्ण्यम्। ओष्ठ्यम् ॥

१६२३ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥५६॥ एभ्यो ढञ् 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। दृतौ भवं दार्तेयम्। कौक्षेयम्। कालशेयम्। वास्तेयम्। आस्तेयम्। आहेयम् ॥

१६२४ ग्रीवाभ्योऽण् च ॥५७॥ ग्रीवाशब्दाद् 'अण्' चाड्ढञ्। ग्रीवासु भवं ग्रैवेयम् ग्रैवम् ॥

१६२५ गम्भीराञ्ञ्यः ॥५८॥ अस्माद् ञ्यः स्यात् ॥ गम्भीरे भवम् गाम्भीर्यम् ॥

* बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् बाह्यम्। दैव्यम्। पाञ्चजन्यम् ॥

१५२६ अव्ययीभावाच्च ॥५९॥ अस्माद् ञ्यः स्यात्तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये। परिमुखं भवं पारिमुख्यम् ॥

* परिमुखादिभ्य एवेष्यते ॥

१६२७ अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥ अन्तःपूर्वपदादव्ययीभावाट्ठञ्। आन्तर्वेश्मिकम्। आन्तर्गेहिकम् ॥

* समानशब्दाट्ठञ् वक्तव्यः सामानिकम् ॥

* तदादेश्च सामानग्रामिकम् ॥

* अध्यात्मादिभ्यश्च आध्यात्मिकम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम्। आकृतिगणोऽयम् ॥

* ऊर्ध्वंदमाच्च ठञ् ॥ और्ध्वंदमिकः ॥

* ऊर्ध्वंदेहाच्च और्ध्वंदेहिकम् ॥

* लोकोत्तरपदाच्च। ऐहलौकिकम् ॥

* जनपरयोः कुक् च। जानकीयम् परकीयम् ॥

* मध्यशब्दादीयः। मध्यीयः ॥

* मणमीयौ च ॥ माध्यमम् मध्यमीयम् ॥

* मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् ॥ मध्ये भवम् माध्यंदिनम् ॥

* स्थाम्नो लुगवक्तव्यः । अश्वत्थामा ॥

* आजिनान्ताच्च ॥ वृकाजिनः सिंहाजिनः

१६२८ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥ अव्ययीभावात्पर्यनुपूर्वाद्ग्रामाट्ठञ् । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

१६२९ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥६२॥ आभ्यां छः स्यात् ॥ जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

१६३० वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥ वर्गशब्दान्ताच्छः स्यात् । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

१६३१ अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥६४॥ शब्दादन्यस्मिन्प्रत्ययार्थे वर्गान्तात् वा यत्खौ स्तः॥ वासुदेववर्ग्यः वासुदेववर्गीणः वासुदेववर्गीयः । युधिष्ठिरवर्ग्यः युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः ॥

१६३२ कर्णललाटात्कनलङ्कारे ॥६५॥ आभ्यां कन् स्यात् 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषयेऽलङ्कारे चार्थे ॥ कर्णिका । ललाटिका ॥

१६३३ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥६६॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाद्व्याख्यातव्यनाम्नः व्याख्यानेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । तत्र भवे च । सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवः सौपः । तैङः । कार्तः । सौवरः ॥

१६३४ बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ ६७ ॥ बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नोऽन्तोदात्ताद्भव व्याख्यानयोष्ठञ्स्यात् ॥ षात्वणत्विकम् ॥

१६३५ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥ क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ् ॥ अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । यज्ञग्रहणम् असोमयागे भ्योऽपि यथा स्यात् । पाञ्चौदनिकः । दाशौदनिकः ॥

१६३६ अध्यायेष्वेवर्षेः ॥६९॥ ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानि । तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ्स्यात् । वसिष्ठस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः वैश्वामित्रिकः ॥

१६३७ पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ॥७०॥ आभ्यां भवव्याख्यानयोरर्थयोः ष्ठन् स्यात् ॥ पुरोडाशाः पिष्टपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्यव्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः पुरोडाशिकी ॥

१६३८ छन्दसो यदणौ ॥७१॥ छन्दसो भवव्याख्यानयोरर्थयोः यदणौ स्तः ॥ छन्दस्यः छान्दसः ॥

१६३९ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वर पुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ ७२ ॥ द्व्यजादिभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्या

नयोरर्थयोष्ठक् स्यात् ॥ ऐष्टिकः चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्चरणिकः ॥

* नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् ॥ नामिकः । आख्यातिकः ॥ नामाख्यातिकः ॥

१६४० अणृगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥ ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् स्यात् । आर्गयनः पादव्याख्यनः ॥

१६४१ तत आगतः ॥ ७४ ॥ ततः पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययःस्यात् ॥ स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः माथुरः ॥

१६४२ ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥ आयस्थानवाचिभ्यष्ठक् स्यात् "तत आगतः" इत्येतस्मिन्विषये ॥ शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ॥

१६४३ शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥ एभ्योऽण् तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः कार्कणः ॥

१६४४ विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥ विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यो वुञ् 'तत आगतः' इत्येतस्मि न्विषये । उपाध्यायादागतम् । औपाध्यायिकम् । मातामहकः ॥

१६४५ ऋतष्ठञ् ॥७८॥ ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचिभ्यष्ठञ् तत आगत इत्येतस्मिन्विषये ॥ हौतृकम् । पौतृकम् । मातृकम् ॥

१६४६ पितुर्यच्च ॥७९॥ अ मायत्स्यात् चाट्ठञ् ॥ पितुरागतं पित्र्यम् पैतृकम् ।

१६४७ गोत्रादङ्कवत् ॥८०॥ गोत्रप्रत्ययान्ताद् 'अङ्कवत्' प्रत्ययविधिर्भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये ॥ अङ्कग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं लक्ष्यते । तस्माद्वुञतिदिश्यते । नाणेव 'सङ्घाङ्क लक्षणेष्वञ्यञिञामणिति । औपगवानामङ्कः औपगवकः कापटवकः नाडायनः । एवमौपगवेभ्य आगत मौपगवकम् ॥ कापटवकम् । नाडायनकम् ॥

१६४८ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥८१ ॥ हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च वा रूप्यः स्यात् 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये समादागतं समरूप्यम् । समीयम् । देवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् ॥

१६४९ मयट् च ॥८२॥ हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् स्यात् । सममयम् । देवदत्तमयम्

१६५० प्रभवति ॥८३॥ पञ्चमी समर्थात् 'प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ॥ हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः ॥

१६५१ विदूराञ्ञ्यः ॥८४॥ अस्माद् ञ्यः स्यात् 'ततः प्रभवति' इत्येतस्मिन्विषये । विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः । ननु च बालवायादसौ प्रभवति, न विदूरात् तत्र तु संस्क्रियते । एवं तर्हि:—

*बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । नवै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

१६५२ तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥८५॥ तदिति द्वितीयासमर्थाद् गच्छतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । योसौ गच्छति पन्थाश्चेत् स भवति दूतो वा । स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा ॥

१६५३ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥८६॥ द्वितीयासमर्थाद् अभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् यदभिनिष्क्रामति द्वारं चेत् तद्भवति ॥ स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् । माथुरम् । राष्ट्रियम् ॥

१६५४ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥ द्वितीयासमर्थाद् अधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययःस्यात् । यत्कृतं ग्रन्थश्चेत् स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । गौरिमित्रः । यायातः ।

*लुबाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम् वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी ॥ न च भवति 'भैमरथी' ॥

१६५५ शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥ एभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्छः अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ शिशुक्रन्दमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः । यमसभीयः । अग्निकाश्यपीयः । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननीयम् ॥

*, द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । दैवासुरम् । राक्षोसुरम् । गौणमुख्यम् ॥

१६५६ सास्य निवासः ॥८९॥ स इति प्रथमासमर्थाद् अस्येतिषष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति ॥ स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

१६५७ अभिजनश्च ॥ ९० ॥ प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । यत्प्रथमासमर्थम् अभिजनश्चेत्स भवति । स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

१६५८ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥९१॥ पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थाद् अभिजनादस्येति षष्ठ्यर्थे छः स्यात् ॥ हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनः एषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः ॥ अन्धकवर्तीयाः । रोहितगिरीयाः ॥

१६५९ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥ ९२ ॥ एभ्यो ञ्यः स्यात् सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये ॥ शाण्डिक्यः । सार्वसेन्यः ॥

१६६० सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ ९३ ॥ सिन्ध्वादिभ्यस्तक्षशिलादिभ्यश्चाणञौ स्तः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । सैन्धवः । ताक्षशिलः । वात्सोद्धरणः ॥

१६६१ तूदीशलातुरवर्मतीकूचवारा-ड्ढक्छण्ढञ्यकः ॥ ९४ ॥ तूदादिभ्यो ढकादयः प्रत्ययाः स्युः सोऽस्याऽभिजन इत्ये-तस्मिन्विषये ॥ तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

१६६२ भक्तिः ॥ ९५ ॥ प्रथमासमर्था-दस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययःस्यात् यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेद्भवति ॥ स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः । माथुरः ॥

१६६३ अचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥९६॥ देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनष्ठक् सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः ॥ शाष्कुलिकः । पायसिकः ॥

१६६४ महाराजाट्ठञ् ॥ ९७ ॥ अस्माट्ठञ्सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । माहाराजिकः ॥

१६६५ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥ आभ्यां वुन् । वासुदेवो भक्तिरस्य वासु-देवकः । अर्जुनकः ॥

१६६६ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥ गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्ये-भ्यश्च वा वुञ् सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्वि-षये । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः औपगवकः । नाकुलकः । साहदेवः ॥

१६६७ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जन-पदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥१००॥ जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समान-शब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति प्रत्ययः

प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् 'जनपदतदवध्योश्च' इत्यत्र प्रकरणे प्रत्यया विहितास्ते जनपदिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽ-तिदिश्यन्ते । जनपदिनो जनपदस्वामिन क्षत्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गक वाङ्गकः । सौह्मकः । पौण्ड्रकः । अङ्गा क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः सौह्मकः । पौण्ड्रकः ॥

१६६८ तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥ तृतीयासमर्थात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथा विहितं प्रत्ययःस्यात् । पाणिनीयम् आ पिशलम् । काशकृत्स्नम् ॥

१६६९ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखा-च्छण् ॥ १०२ ॥ एभ्यश्छण् तेन प्रोक्त-मित्येतस्मिन्विषये । तित्तिरिणा प्रोक्त-मधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः ॥

* छन्दस्येवायमिष्यते । तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोकाः इत्यत्र न भवति ॥

१६७० काश्यप-कौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥ ऋषिवाचिभ्यामा-भ्यां णिनिः स्यात् तेन प्रोक्तमित्येतस्मि-न्विषये ॥ काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः ॥

१६७१ कलापि-वैशंपायनान्तेवासि-भ्यश्च ॥ १०४ ॥ कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः शब्दास्तेभ्यो णिनिः स्यात् तेन प्रोक्त-मित्येतस्मिन्विषये । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीते

हारिद्रविणः। तौम्बुरविणः। औळपिनः॥ वैशंपायनान्तेवासिभ्यः आळम्बिनः पाङ्गिनः कामळिनः आर्चाभिनः आरुणिनः। ताण्डिनः। श्यामायाननः॥

१६७२ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु १०५
तृतीयासमर्थात्प्रोक्ते णिनिःस्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्तंश्चेद्॥ ब्राह्मणेषु तावत् भाल्लविनः शाट्यायनिनः॥ ऐतरेयिणः। कल्पेषु, पैङ्गी कल्पः। आरुणपराजी॥

१६७३ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥१०६॥
एभ्यो णिनिःस्यात् तेनप्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये छन्दसि। शौनकिनः। वाजसनेयिनः॥

१६७४ कठचरकाल्लुक् ॥ १०७॥
आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् छन्दसि। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। चरकाः॥

१६७५ कलापिनोऽण् ॥ १०८॥
अस्मादण्स्यात् 'तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः॥
नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतलिजाजलिलाङ्गलिलाङ्कलि शिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम्।

१६७६ छगलिनो ढिनुक् ॥१०९॥
अस्माड्ढिनुक्॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः।

१६७७ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११०॥ आभ्यां णिनिः तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये भिक्षुनटसूत्रयोः॥ पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः॥

१६७८ कर्मन्द-कृशाश्वादिनिः ॥१११
आभ्यामिनिः भिक्षुनटसूत्रयोः विषये यथोः। कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः। कृशाश्विनो नटाः॥

१६७९ तेनैकदिक् ॥ ११२॥ तेनेति तृतीयासमर्थादेकदिगित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत्। हैमवती॥

१६८० तसिश्च ॥ ११३ ॥ तसिश्च प्रत्ययःस्यात् तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये। सूदामतः। हिमवत्तः। पीलुमूलतः॥

१६८१ उरसो यच्च ॥ ११४॥ उरस् शब्दाद्यत्स्याच्चात्तसिः तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये॥ उरसा एकदिक् उरस्यः उरस्तः।

१६८२ उपज्ञाते ॥ ११५॥ तृतीयासमर्थाद् उपज्ञात इत्येतस्मिन्विषये यथाविहित प्रत्ययः स्यात्। पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयं व्याकरणम्। काशकृत्स्नं गुरुलाघवम्॥

१६८३ कृते ग्रन्थे ॥ ११६॥ तृतीयासमर्थात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् यत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति॥ वररुचिना कृता वाररुचाः श्लोकाः। हैकुपादो ग्रन्थः। भैकुराटो ग्रन्थः॥ जालूकः॥

१६८४ संज्ञायाम् ॥ ११७॥ तृतीयासमर्थात्कृते इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते॥

१ विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातम्' उत्पादितं कृतम् इत्ययमनयोर्भेदः।

मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम्। कार्मुकम्॥ सारघम्। पौत्तिकम्॥

१६८५ कुलालादिभ्यो वुञ्॥ ११८॥ एभ्यो वुञ् तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायाम्। कौलालकम्।

१६८६ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्॥११९॥ एभ्योऽञ् तेन कृत इत्येतस्मिन्विषये संज्ञायाम्॥ क्षुद्राभिः कृतम् क्षौद्रम्। भ्रामरम्। वाटरम्। पादपम्॥

१६८७ तस्येदम्॥ १२०॥ तस्येति षष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन्विषये यथा विहितं प्रत्ययः स्यात्। उपगोरिदमौपगवम्। अवारपारीणम्॥

* वहेस्तुरणिट् च॥ सवोढुः इदम् सांवहित्रम्॥

* अग्नीधः शरणे रण् भं च। आग्नीध्रम्॥

* समिधामाधाने षेण्यण्॥ सामिधेन्यो मन्त्रः। समिधेनी ऋक्॥

१६८८ रथाद्यत्॥१२१॥आस्म द्यत्स्यात् तस्येदमित्येतस्मिन्विषये। रथस्येदम् रथ्यम्॥

१६८९ पत्रपूर्वादञ्॥१२२॥ पत्रपूर्वाद्रथशब्दादञ् तस्येदमित्येतस्मिन्विषये। आश्वरथं चक्रम्। औष्ट्ररथम्। गार्दभरथम्॥

१६९० पत्राध्वर्युपरिषदश्च॥ १२३॥ पत्रं वहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद् अध्वर्युपरिषच्छब्दाभ्यां चाञ् प्रत्ययः तस्येदमित्येतस्मिन्विषये॥

* पत्राद्वाह्ये॥ अश्वस्येदं वहिनीयम् आश्वम्॥ आध्वर्यवम्। पारिषदम्॥

१६९१ हलसीराट्ठक्॥ १२४॥ आभ्यां ठक् स्यात् तस्येदमित्येतस्मिन् विषये हलस्येदं हालिकम्। सैरिकम्॥

१६९२ द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः॥१२५॥ द्वन्द्वसंज्ञकाद्वुन् तस्येदमित्येतस्मिन्विषये वैरमैथुनिकयोः॥ वैरे बाभ्रव्यशालङ्कायनिका। काकोलूकिका। मैथुनिकायाम् अत्रिभरद्वाजिका। कुत्सकुशिकिका। विवाहमैथुनिका॥

* वैरे, देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः दैवासुरम्। राक्षोऽसुरम् वैरम्॥

१६९३ गोत्रचरणाद्वुञ्॥ १२६॥ गोत्रवाचिभ्यश्चरणवाचिभ्यश्च वुञ् तस्येदमित्येतस्मिन्विषये। गोत्रात्तावत्-ग्लौचुकायनकम् औपगवकम्॥

* चरणाद्धर्माम्नाययोरिष्यते। काठकम्। कालापकम्। पैप्पलादकम्॥

१६९४ संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्१२७ संघादिषु अञन्ताद् यञन्ताद् इञन्ताच्च प्रातिपदिकादण् तस्येदमित्येतस्मिन्विषये॥

*घोषग्रहणमत्र कर्तव्यम् तेन वैदस्य यथा संघं न वैदः संघः। वैदोऽङ्कः। वैदं लक्षणम्। वैदो घोषः॥ गार्गः संघः लक्षणं घोषो वा॥ दाक्षः संघः अङ्कः लक्षणं घोषो वा॥

१६९५ शाकलाद्वा॥१२८॥ शाकलात्संघादिषु चाण् स्यात्। शाकलानां संघः शाकलः शाकलकः अङ्कः लक्षणम् घोषो वा॥

१६९६ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृच-

नटाञ्ञ्यः ॥ १२९ ॥ छन्दोगादिभ्यो ञ्यः स्यात्तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चरणाद्धर्माम्नाययोः, तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि धर्माम्नाययोरेव । छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् बाहृच्यम् । नाट्यम् ॥

१६९७ न दण्डमाणवान्तेवासिषु॥१३०॥ दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः । अन्तेवासिनः शिष्याः । तेष्वभिधेयेषु वुञ् न । गौकक्षाः दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ॥

१६९८ रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥ एभ्यश्छः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । रैवतिकीयः ॥

* कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । आभ्यामण् तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

*आथर्वणिकस्येकलोपश्च । अस्मादण् तत्संनियोगेन चेकलोपः तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा ॥

१६९९ तस्य विकारः ॥१३२॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । अश्मनो विकारः अश्मनः आश्मः[1] । भास्मनः । मार्त्तिकः ।

१७०० अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३३ ॥ षष्ठीसमर्थेभ्य एभ्योऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययः । चाद्विकारे । मयूरस्य विकारोऽवयवो वा मायूरः । तैत्तिरः । मौर्वं काण्डम् भस्म वा ॥ कारीरं काण्डम्, भस्म वा । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे ॥

१७०१ बिल्वादिभ्योऽण् ॥ १३४ ॥ बिल्व इत्येवमादिभ्योऽण् स्यात् विकारावयवयोः । बिल्वस्य विकारोऽवयवो वा बैल्वः ।

१७०२ कोपधाच्च ॥ १३५ ॥ कोपधादण् विकारावयवयोः । तार्कवम् । तैत्तिडीकम् ॥

१७०३ त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३६ ॥ आभ्यामण् तत्संनियोगेन षुगागमः विकारे । त्रपुणो विकारः त्रापुषम् । जातुषम् ॥

१७०४ ओरञ् ॥ १३७ ॥ उवर्णान्तादञ् विकारावयवयोः । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

१७०५ अनुदात्तादेश्च । १३८ ॥ अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् विकारावयवयोः । दाधित्थम् कापित्थम् ॥

१७०६ पलाशादिभ्यो वा ॥ १३९ ॥ एभ्यो वाञ् विकारावयवयोः । पालाशम् । खादिरम् ॥

१७०७ शम्यष्ट्लञ् ॥ १४० ॥ शमीशब्दाट्ट्लञ् विकारावयवयोः । शामीलं भस्म शामीली स्रुक् ।

१ 'अश्मनो विकारे' इति पाक्षिकाटिलोपः ॥

१७०८ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥१४१॥ प्रकृतिमात्राद्वा मयट् स्यात् भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये ॥ अश्ममयम् अश्मनम् । मूर्वामयम् मौर्वम् ॥

१७०९ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥१४२॥ वृद्धसंज्ञकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् स्यात् । आम्रमयम् । शालमयम् शरमयम् । दर्भमयम् मृन्मयम् ॥

* [एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति । त्वङ्मयम् वाङ्मयम् । (का.) ॥]

१७१० गोश्च पुरीषे ॥१४३॥ अस्मात्पुरीषे मयट् । गोमयम् ॥

१७११ पिष्टाच्च ॥ १४४ ॥ अस्मान्नित्यं मयट् स्यात् विकार इत्येतस्मिन्विषये । पिष्टमयम् भस्म ॥

१७१२ संज्ञायां कन् ॥ १४५ ॥ पिष्टात्कन् विकारे संज्ञायाम् । पिष्टकः ॥

१७१३ व्रीहेः पुरोडाशे ॥१४६॥ व्रीहेर्मयट् पुरोडाशे विकारे । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ॥

१७१४ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥१४७॥ आभ्यामसंज्ञायां मयट् विकारावयवयोः । तिलमयम् यवमयम् ॥

१७१५ द्व्यचश्छन्दसि ॥१४८॥ द्व्यचः प्रातिपदिकाच्छन्दसि मयट् विकारावयवयोः ॥ 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' । 'दर्भमयं वासो भवति' 'शरमयं बर्हिर्भवति' ॥

१७१६ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ १४९ ॥ उत्वतः प्रातिपदिकात् वर्ध्रबिल्वशब्दाभ्यां च मयट् न स्यात् । मौञ्जं शिक्यम् । गार्मुतम् चरुम् । वार्ध्री बालप्रग्रथिता । बैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः ॥

१७१७ तालादिभ्योऽण् ॥ १५० ॥ एभ्योऽण् विकारावयवयोः । तालाद्धनुषि तालम् धनुः । बार्हिणम् ।

१७१८ जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥१५१॥ जातरूपवाचिभ्योऽण् परिमाणे विकारे । हाटकः निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपं तापनीयम् ॥

१७१९ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥१५२॥ प्राणिवाचिभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् स्यात् विकारावयवयोः । कापोतम् । मायूरम् । राजतम् । सैसम् । लौहम् ॥

१७२० ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५३ ॥ ञितो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात् विकारावयवयोरेव । दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवम् । दाधित्थम् । पालाशम् । शामीलम् । कापोत

१७२१ क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५४ ॥ प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारेऽतिदिश्यन्ते परिमाणात्क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये । निष्कस्य विकारो नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः

शतिकः 'अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायामि'त्येवमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः द्विसाहस्रः द्विनिष्कः द्विनैष्किकः ॥

१७२२ उष्ट्राद्वुञ् ॥ १५५ ॥ अस्माद्वुञ् विकारावयवयोः । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

१७२३ उमोर्णयोर्वा ॥ १५६ ॥ आभ्यां वा वुञ् विकारावयवयोः । औमम् औमकम् । और्णम् और्णकम् ॥

१७२४ एण्या ढञ् ॥१५७॥ अस्माड्ढञ् विकारावयवयोः । ऐणेयम् मांसम् । पुंसस्त्वणेव एणस्य मांसमैणम् ॥

१७२५ गोपयसोर्यत् ॥ १५८ ॥ आभ्यां यत्स्याद्विकारावयवयोः । गव्यम् । पयस्यम् ॥

१७२६ द्रोश्च ॥१५९॥ अस्माद्यत्स्यात् विकारावयवयोः । द्रव्यम् ॥

१७२७ माने वयः ॥ १६० ॥ द्रुशब्दात्मान विकारविशेषे वयः प्रत्ययः ॥ द्रुवयं कुडवादिभिः ॥

१७२८ फले लुक् ॥ १६१ ॥ विकारावयवयोरुत्पन्नस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुक् स्यात् ॥ फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो वा भवति विकारश्च । आमलक्याः फलम् आमलकम् ॥

१७२९ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६२ ॥ प्लक्षादिभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽण् स्यात् । विधानसामर्थ्यान्न तस्य लुक् ॥ प्लाक्षम् नैयग्रोधम् ॥

१७३० जम्ब्वा वा ॥ १६३ ॥ अस्मात्फले वाण् । अत्राणो विधानसामर्थ्यान्न लुक्, अञस्तु लुक् ॥ जाम्बवानि फलानि जम्बूनि वा ॥

१७३१ लुप् च ॥ १६४ ॥ जम्ब्वाः फले वा लुप् स्यात् ॥ जम्ब्वाः फलं जम्बूः जम्बु जाम्बवमिति वा ॥

*लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् । व्रीहयः । मुद्गाः, यवाः ॥

* पुष्पमूलेषु बहुलम् । मल्लिकायाः पुष्पम् मल्लिका । विदार्याः मूलम् विदारी ॥ न च भवति पाटलानि पुष्पाणि ॥

१७३२ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६५ ॥ एभ्यः फले प्रत्ययस्य लुप् । हरितक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी ॥

१७३३ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च ॥ १६६ ॥ कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तः, छयतोश्च लुक्, 'तस्य विकार'इत्येतस्मिन्विषये ॥ कंसीयस्य विकारः कांस्यः परशव्यस्य विकारः पारशवः ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

१७३४ प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥ 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इत्येतस्मात्प्राग्यानर्थाननुक्रमिष्यामः तेषु ठगधिकृतो वेदितव्यः ॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः ॥

*ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् । माशब्द इत्याह माशब्दि-

कः। नैत्यशब्दिकः॥ वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम्।

*आहौ प्रभूतादिभ्यः॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः। पार्याप्तिकः। क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः॥

*पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः। सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः सौखरात्रिकः। सौखशायनिकः॥

*गच्छतौ परदारादिभ्यः। परदारान्गच्छति पारदारिकः। गौरुतल्पिकः॥

१७३५ तेन दीव्यति खनति जयति जितम्॥२॥ तृतीयासमर्थादेष्वर्थेषु ठक् स्यात्॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः॥ अभ्र्या खनति आभ्रिकः। कुद्दालैः खनति कौद्दालिकः। अक्षैर्जयति आक्षिकः अक्षैर्जितम् आक्षिकम्॥

१७३६ संस्कृतम्॥३॥ तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात्॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकम्। मारिचिकम्॥

१७३७ कुलत्थकोपधादण्॥४॥ कुलत्थशब्दात्ककारोपधाच्चाण् संस्कृतमित्येतस्मिन्विषये॥ कुलत्थैः संस्कृतम् कौलत्थम्॥ तैत्तिडीकम्। दार्दभकम्॥

१७३८ तरति॥५॥ तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात्। काण्डप्लवेन तरति काण्डप्लविकः। औडुपिकः॥

१७३९ गोपुच्छाट्ठञ्॥६॥ अस्माट्ठञ्स्यात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे। गौपुच्छिकः॥

१७४० नौद्व्यचष्ठन्॥७॥ नौशब्दाद्व्यचश्च ठन् तरतीत्येतस्मिन्नर्थे॥ नावा तरति नाविकः। घटिकः। प्लविकः। बाहुकः॥ पकारः सांहितिको नानुबन्धः। बाहुका स्त्री॥

* आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च॥

*आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे॥

विधिचाक्यापेक्षं च पद्द्वयं प्रत्ययास्तु सप्त।

१७४१ चरति॥८॥ तृतीयासमर्थात् 'चरति' इत्यर्थे ठक्। दध्ना चरति दाधिकः॥

१७४२ आकर्षात् ष्ठल्॥९॥ अस्मात् ष्ठल् स्यात् चरतीत्येतस्मिन्नर्थे॥ आकर्षेण चरति आकर्षिकः आकर्षिकी। आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षार्थं निकषोपल उच्यते॥

१७४३ पर्पादिभ्यः ष्ठन्॥१०॥ पर्पादिभ्यः ष्ठन् स्यात् चरतीत्येतस्मिन्नर्थे। पर्पिकः पर्पिकी॥

१७४४ श्वगणाठ्ठञ् च॥११॥ अस्माट्ठञ्। चात् ष्ठन् चरतीत्यस्मिन्नर्थे॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः॥ श्वागणिकी। श्वगणिकः श्वगणिकी॥

१७४५ वेतनादिभ्यो जीवति॥१२॥ तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात्॥ वेतनेन जीवति वैतनिकः॥

* धनुर्दण्डग्रहणं संघाताविगृहीतार्थम् । धानुर्दण्डिकी धानुष्की दाण्डिकी (का०)॥

१७४६ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ १३ ॥ तृतीयासमर्थाभ्यामाभ्यां ठन् जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे । वस्नेन जीवति वास्निकः ॥

[* क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः (का०) ॥]

१७४७ आयुधाच्छ च । ॥ १४ ॥ अस्माच्छः स्यात् ठन् च जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ॥ आयुधीयः आयुधिकः ॥

१७४८ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥ एभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः औत्सङ्गिकी ॥

१७४९ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ १६ ॥ एभ्यः ष्ठन् ॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः ॥ भस्त्रिकी ॥

१७५० विभाषा *विव[धवीव]धात् १७॥ आभ्यां ष्ठन् वा पक्षे ठक् ॥ विवधेन हरति विवधिकः विवधिकी । वीवधिकी वीवधिकी । वैवधिकः वैवधिकी । इमौ समानार्थौ पथि पर्याहारे च वर्तेते ॥

१७५१ अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥ कुटिलिकाया अण् । कुटिलिकया हरति कौटिलिको मृगः ॥

१७५२ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः । १९॥ तृतीयासमर्थेभ्योऽक्षद्यूतादिभ्यो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकम् वैरम् ।

१७५३ त्रेर्मम् नित्यम् ॥ २० ॥ ड्वितः क्त्रिरित्यत्र त्रिशब्दो गृह्यते त्र्यन्तान्नित्यं मप् स्यात् । तेन निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे ॥ पाक्त्रिमम् उप्त्रिमम् । नित्यग्रहणं वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन त्र्यन्तं नित्यं मप्प्रत्ययान्तमेव भवति ॥ विषयान्तरेण प्रयोक्तव्यम् ॥

* भावेप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः ॥ पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् ॥

१७५४ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥ आभ्यां कक्कनौ स्तो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ।

१७५५ संसृष्टे ॥ २२ ॥ तृतीयासमर्थात् संसृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् मारिचिकम् ॥

१७५६ चूर्णादिनिः ॥ २३ । अस्मादिनिः संसृष्टे । चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः चूर्णिनो धानाः ॥

१७५७ लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥ 'संसृष्टे' इत्यनेन उत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाल्लुक् ॥ लवणः सूपः । लवणं शाकम् । लवणा यवागूः ॥

१७५८ मुद्गादण् ॥ २५ ॥ अस्मादण् संसृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ मौद्गः ओदनः ॥

१७५९ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥ तृतीयासमर्थेभ्य एभ्य उपसिक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ दध्नोपसिक्तं दाधिकम् ॥

* 'वीवधाच्च' इति वार्तिकमपि सूत्रे लिखितम् ।

१७६० ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥२७॥ एभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्यर्थे ठक् स्यात् ॥ ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

१७६१ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥२८॥ तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः प्रति अनु इत्येवं पूर्वेभ्यः ईपलोमकूलशब्देभ्यो वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः आनुकूलिकः ।

१७६२ परिमुखं च ॥ २९ ॥ अस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः ॥

१७६३ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥ द्वितीयासमर्थात्प्रयच्छति इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् यत्तद्द्वितीयासमर्थं गर्ह्यं चेद्भवति ॥ द्विगुणं प्रयच्छति द्वैगुणिकः ॥

* वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥ वार्धुषिकः ॥

१७६४ कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥३१॥ कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां ष्ठन्ष्ठचौ स्तः प्रयच्छति गर्ह्यमित्येतस्मिन्विषये । कुसीदं प्रयच्छति कुसीदिकः कुसीदिकी । दशैकादशिकः दशैकादशिकी ॥

१७६५ उञ्छति ॥३२॥ द्वितीयासमर्थाद् उञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् । बदराण्युञ्छति बादरिकः ।

१७६६ रक्षति ॥३३॥ द्वितीयासमर्थाद् रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । समाजं रक्षति सामाजिकः ॥

१७६७ शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥ द्वितीयासमर्थाभ्यामाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । शब्दं करोति शाब्दिकः दार्दुरिकः ॥

१७६८ पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३५ ॥ द्वितीयासमर्थेभ्य एभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । सारङ्गिकः ॥

१७६९ परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥ द्वितीयासमर्थादस्मात् तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् । परिपन्थं तिष्ठति पारिपन्थिकः । चात् परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ।

१७७० माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥३७॥ एभ्यो धावतीत्यर्थे ठक् स्यात् ॥ 'वाटः पथश्च माथश्च' त्रिकाण्डशेषः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः

१७७१ आक्रन्दाट्ठञ् च ॥ ३८ ॥ द्वितीयासमर्थादाक्रन्दाद् धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात्, चाट्ठक् ॥ आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः आक्रन्दिकी । स्वरे विशेषः ॥

१७७२ पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥ द्वितीयासमर्थादस्माद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥

१७७३ प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥४०॥

द्वितीयासमर्थेभ्यः प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात्॥प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः। आर्थिकः। लालामिकः॥

१७७४ धर्मं चरति ॥४१॥ द्वितीयासमर्थादस्माच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात्। धर्मं चरति धार्मिकः।

* अधर्माच्चेति वक्तव्यम्। आधर्मिकः॥

१७७५ प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥ प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् स्यात्। प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः॥

१७७६ समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥ द्वितीयासमर्थेभ्यः समवायवाचिभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात्। समवायान् समवैति सामवायिकः। सामाजिकः। सामूहिकः। सांनिवेशिकः।

१७७७ परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥ अस्माण्ण्यः पूर्वस्मिन्विषये। परिषदं समवैति पारिषद्यः॥

१७७८ सेनाया वा ॥ ४५ ॥ सेनाशब्दाण्ण्यः पूर्वविषये। सेनां समवैति सैन्यः सैनिकः॥

१७७९ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥ द्वितीयासमर्थाभ्यामाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् संज्ञायाम्॥ ललाटं पश्यति लालाटिकः। कौक्कुटिकः।

१७८० तस्य धर्म्यम् ॥४७॥ षष्ठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्। शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम्। आकरिकम्। आपणिकम्॥

१७८१ अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥ एभ्योऽण् स्यात् तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये॥ महिष्या धर्म्यं माहिषम्॥

१७८२ ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥ ऋकारान्तप्रातिपदिकादञ् तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये॥ पोतुर्धर्म्यं पौत्रम्। औद्गात्रम्।

* नराच्चेति वक्तव्यम्। नरस्य धर्म्यो नारी॥

*विशसितुरिड्लोपश्च॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम्॥

* विभाजयितुर्णिलोपश्च॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम्॥

१७८३ अवक्रयः ॥ ५० ॥ षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात्॥ शुल्कशालाया अवक्रयः शौल्कशालिकः॥ आकरिकः॥

१७८४ तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेद्भवति। अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः। मौदकिकः॥

१७८५ लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥ अस्माट्ठञ् तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये॥ लवणं पण्यमस्य लावणिकः॥

१७८६ किशरादिभ्यः ष्ठन् ॥ ५३ ॥ एभ्यः ष्ठन् तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये। किशराः पण्यमस्य किशरिकः किशरिकी॥

१७८७ शलालुनोऽन्यतरस्याम्॥ ५४ ॥

अस्माद्वा ष्ठन् तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्वि-
षये । शलालु पण्यमस्य शलालुकः ।
शलालुकी ॥ शालालुकः शालालुकी ॥

१७८८ शिल्पम् ॥ ५५ ॥ प्रथमासमर्था-
दस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रथमास-
मर्थं शिल्पं चेत्तद्भवति ॥ मृदङ्गवादनं
शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः ।
वैणविकः ॥

१७८९ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्
॥ ५६ ॥ आभ्यामण् वा तदस्य शिल्प
मित्येतस्मिन्विषये ॥ मड्डुकवादनं शिल्प-
मस्य माड्डुकः माड्डुकिकः । झार्झरः
झार्झरिकः ॥

१७९० प्रहरणम् ॥ ५७ ॥ प्रथमासमर्था-
दस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् स्यात् यत्तत्प्रथमास-
मर्थं प्रहरणं चेद्भवति ॥ असिः प्रहरणमस्य
आसिकः । प्रासिकः । धानुष्कः ॥

१७९१ परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥ अ-
स्माट्ठञ् स्यात्, चाट्ठक् ॥ परश्वधः प्रहरण-
मस्य पारश्वधिकः ॥ स्वरे विशेषः ॥

१७९२ शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥
आभ्यामीकक् तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन्वि-
षये ॥ शाक्तीकः याष्टीकः ॥

१७९३ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥
प्रथमासमर्थेभ्य एभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्
स्यात् यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेद्भवति ॥
अस्ति मतिरस्य आस्तिकः । नास्तिकः ।
दैष्टिकः ॥

१७९४ शीलम् ॥ ६१ ॥ प्रथमासमर्था-
दस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् स्यात् यत्तत्प्रथमासम-
र्थं शीलं चेद्भवति । अपूपभक्षणं शीलमस्य
आपूपिकः । मौदकिकः ॥

१७९५ छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥
एभ्यो णः स्यात् तदस्य शीलमित्येतस्मि-
न्विषये । छत्रं शीलमस्य छात्त्रः ॥

१७९६ कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥
प्रथमासमर्था दस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् स्यात्
यत् प्रथमासमर्थं कर्म चेद्वृत्तमध्ययनवि-
षयम् ॥ एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य
ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः ॥

१७९७ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥
बह्वच्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् । तदस्य
कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे ॥ द्वादशा-
न्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशा-
न्यिकः । त्रयोदशान्यिकः ॥ त्रयोदशाप-
पाठा अस्य जाता इत्यर्थः ।

१७९८ हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥ प्रथमा-
समर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् स्यात्
यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेद्भवति तच्च
भक्षाः ॥ ननु हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यम्
तत्र कथं षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते ?
एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो
भविष्यति ॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै आपू-
पिकः मौदकिकः ॥

१७९९ तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥
प्रथमासमर्थादस्मा इति चतुर्थ्यर्थे ठक्
स्यात् यत् प्रथमासमर्थं तच्चेद् दीयते
नियुक्तम् । अग्रे भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते

आग्रमोजनिकः। आपूपिकः। शाष्कुलिकः॥

१८०० श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥६७॥ आभ्यां टिठन् तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्नर्थे॥ श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते श्राणिकः। मांसौदनिकः। मांसौदनिकी॥

१८०१ भक्तादणन्यतरस्याम् ॥६८॥ अस्मादण् वा तदस्मै दीयते नियुक्त मित्येतस्मिन्विषये॥ भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं भाक्तः। भाक्तिकः॥

१८०२ तत्र नियुक्तः॥ ६९॥ सप्तमी समर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्॥ शुल्कशालायां नियुक्तः शौल्कशालिकः। आकरिकः। दौवारिकः॥

१८०३ अगारान्ताट्ठन् ॥ ७०॥ अगार शब्दान्तात् ठन् 'तत्र नियुक्त' इत्येतस्मिन्नर्थे॥ देवागारिकः। कोषागारिकः॥

१८०४ अध्यायिन्यदेशकालात्॥ ७१॥ सप्तमीसमर्थाद्देशवाचिनोऽकालवाचिनश्चाध्यायिनि ठक्॥ अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धो तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम्। श्मशानेऽधीते श्माशानिकः। चातुर्दशिकः। चातुर्दशिकः। आमावास्यिकः॥

१८०५ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२॥ कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात्प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक् व्यवहरतीत्येतस्मिन्विषये ॥ वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः। वार्धकठिनिकः। प्रास्तारिकः सांस्थानिकः॥

१८०६ निकटे वसति॥ ७३॥ सप्तमीसमर्थान्निकटशब्दाद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्॥ निकटे वसति नैकटिको भिक्षुः॥

१८०७ आवसथात् ष्ठल् ॥७४॥ सप्तमीसमर्थादावसथाद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठल् स्यात्॥ आवसथिकः आवसथिकी॥

१८०८ प्राग्घिताद्यत्॥ ७५॥ तस्मै हितमिति वक्ष्यति प्रागेतस्माद्धितसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः। रथ्यः॥

१८०९ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्॥ ७६। तद्विति द्वितीयासमर्थेभ्यो एभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। रथं वहति रथ्यः। युग्यः। प्रासङ्ग्यः। परमरथ्यः॥

१८१० धुरो यड्ढकौ। ७७॥ अस्माद् द्वितीया समर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यड्ढकौ स्तः। धुर्यः धौरेयः॥

१८११ खः सर्वधुरात् ॥७८॥ द्वितीया समर्थात्सर्वधुराच्छब्दाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः स्यात्॥ सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः॥ खः इति योगविभागः इष्टसंग्रहार्थः उत्तरधुरीणः। दक्षिणधुरीणः॥

१८१२ एकधुराल्लुक् च ॥७९॥ एकधुराशब्दाद्द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः स्यात्। तस्य लुक्॥ वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुक्॥ एकधुरीणः। एकधुरः।

१८१३ शकटादण्। ८०॥ द्वितीयासमर्थादस्माद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थेऽण् स्यात्। शाकटो गौः॥

१८१४ हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥ हलसीराभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥

१८१५ संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥ द्वितीयासमर्थाज्जनीशब्दाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । जनीं वहति जन्या जामातुर्वयस्याः ॥

१८१६ विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥ द्वितीयासमर्थाद्विध्यती त्येतस्मिन्नर्थे यत्, न चेद्धनुष्करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । ऊरव्याः कण्टकाः ॥

१८१७ धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥ द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्यस्मिन्नर्थे यत् । धनं लब्धा धन्यः । गण्यः ॥

१८१८ अन्नाण्णः ॥ ८५ ॥ द्वितीयासमर्थादन्नाण्णः स्यात् लब्धा इत्येतस्मिन्नर्थे । अन्नं लब्धा आन्नः ॥

१८१९ वशंगतः ॥ ८६ ॥ द्वितीयासमर्थाद्वशशब्दाद्गत इत्यर्थे यत् स्यात् । वशं गतः वश्यः ॥

१८२० पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥ प्रथमासमर्थात्पदशब्दाद् दृश्यार्थोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्स्यात् ॥ पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः कर्दमः ॥

१८२१ मूलमस्याबर्हि ॥ ८८ ॥ प्रथमासमर्थान्मूलशब्दात् 'आबर्हि' इत्येतदुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात्॥ मूलमेषाम् आबर्हि मूल्या माषाः ॥

१८२२ संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥ धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां धेनोः षुगागमो यञ्च प्रत्ययः ॥ धेनुष्या बन्धकेस्थिता ॥

१८२३ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥९०॥ तृतीयासमर्थाद् गृहपतिशब्दात्संयुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ञ्यः स्यात् ॥ गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः ॥

१८२४ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु ॥ ९१ ॥ नावादिभ्यस्तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत् स्यात् ॥ प्रत्ययार्थ द्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते ॥ नावा तार्यं नाव्यं जलम् । वयसा तुल्यो वयस्यः सखा । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेनानाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो, मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् ॥

१८२५ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते॥९२॥ पञ्चमीसमर्थेभ्योऽनपेत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ॥

१८२६ छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥ छन्दःशब्दात्तृतीया समर्थान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । छन्दसा निर्मितश्छन्दस्यः ॥

१८२७ उरसोऽण् च ॥९४॥ उरःशब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थेऽण्

स्यात्प्राग्घितीये। उरसा निर्मितः औरसः उरस्यो वा पुत्रः॥

१८२८ हृदयस्य प्रियः॥ ९५॥ हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थात्प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। हृदयस्य प्रियो हृद्यो देशः॥

१८२९ बन्धने चर्षौ॥ ९६॥ हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्बन्धने ऋषावभिधेये यत् स्यात्। ऋषिर्वेदः। हृदयस्य बन्धनम् ऋषिः हृद्यः।। परहृदयं येन बध्यते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्यः॥

१८३० मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु॥ ९७॥ मतादिभ्यः करणादिष्वर्थेषु यत्स्यात्प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा षष्ठी समर्थविभक्तिः॥ मतं ज्ञानं तस्य करणं मत्यम्। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः॥

१८३१ तत्र साधुः॥ ९८॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थात्साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्॥ सामसु साधुः सामन्यः। कर्मण्यः। शरण्यः॥

१८३२ प्रतिजनादिभ्यः खञ्॥ ९९॥ एभ्यः खञ्स्यात् 'तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे। प्रतिजने साधु प्रातिजनीनः॥

१८३३ भक्ताण्णः॥१००॥ अस्माण्णः स्यात्तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे॥ भक्ते साधु भाक्तः शालिः॥

१८३४ परिषदो ण्यः॥१०१॥ अस्माण्ण्यः स्यात् तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये॥ परिषदि साधुः पारिषद्यः॥ योगविभागाण्णोऽपि पारिषदः॥

१८३५ कथादिभ्यष्ठक्॥ १०२॥ एभ्यष्ठक् तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये॥ कथायां साधुः काथिकः॥

१८३६ गुडादिभ्यष्ठञ्॥ १०३॥ एभ्यष्ठञ् तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये॥ गुडे साधुः गौडिकः॥

१८३७ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्१०४ एभ्यो ढञ्स्यात् तत्रसाधुरित्येतस्मिन्विषये॥ पाथेयम्। आतिथेयम्। वासतेयम्। स्वापतेयम्॥

१८३८ सभाया यः॥ १०५॥ सभाशब्दाद्यः स्यात्तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये॥ स्वरे विशेषः सभायां साधुः सभ्यः॥

१८३९ ढश्छन्दसि॥ १०६॥ सभाशब्दाड्ढः स्यात्तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये। सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायताम्' ॥ (वाजसं० २२।२२)॥

१८४० समानतीर्थे वासी॥ १०७॥ सप्तमीसमर्थात्समानतीर्थशब्दाद्वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्॥ समाने तीर्थे वसति सतीर्थ्यः॥

१८४१ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः॥ १०८॥ सप्तमीसमर्थात्समानोदरशब्दात् शयित इत्येतस्मिन्विषये यत्स्यात् ओकारश्चोदात्तः॥ समानोदरे शयितः समानोदर्यः भ्राता॥

१८४२ सोदराद्यः ॥ १०९ ॥ सोदर-शब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः स्यात् ॥ समानोदरे शयितः सोदर्यो भ्राता ॥

१८४३ भवे छन्दसि ॥ ११० ॥ सप्तमी-समर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि यत् स्यात् ॥ 'मेघ्याय च विद्युत्याय च नमः'। (वाज० सं० १६।३८)

आ पादपरिसमाप्तेश्छन्दोधिकारः। भवाधिकारश्च 'समुद्राभ्राद्घः' इति यावत् ॥

१८४४ पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ १११ ॥ आभ्यां ड्यण् स्यात् 'तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ॥ पाथोऽन्तरिक्षम्। पाथसि भवः पाथ्यो वृषा। (ऋ० सं० ६।१६।१५)। नाद्यो गिरो मे (ऋ० सं० ३।३५।१)।

१८४५ वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥ आभ्यामण् स्यात् तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ॥ वैशन्तम् (ऋ० सं० ७।३३।२) हैमवतीः (वाज० सं० ३०। १६)।

१८४६ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ११३ अस्माद्वा ड्यड्ड्यौ स्तः तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ॥ स्रोतसि भवाः स्रोत्याः (अथर्व सं० १।३२।३) ड्यड्ड्ययोः स्वरे विशेषः ॥ स्रोतस्यानाम् (अथर्व १६, २, ४)

१८४७ सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥ एभ्यो यन् तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये। अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। (वाज सं० ४।२०) योनः सनुत्यः (ऋ० सं० ६।५।४)

१८४८ तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥ अस्माद् घन् तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे। 'स्थमाने वृषभस्तुग्रियाणाम्'।

१८४९ अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥ अस्माद्यत् तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये अग्रे भवम् अग्रयम्।

१८५० घच्छौ च ॥ ११७ ॥ अग्र-शब्दाद्यत्स्याद् घच्छौ स्तः। चाद् यत् तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये ॥ अग्र्यम् अग्रियः (ऋ० सं० ८।२६।२५) अग्रीयम्। 'अग्रियम्'। (ऋ० सं० ६।१४।४८)

१८५१ समुद्राभ्राद् घः ॥ ११८ ॥ आभ्यां घः स्यात् तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये। 'समुद्रियम्' (वाज सं० ११।४६) 'अभ्रियस्येव घोषाः' (ऋ० सं० १०।६८।१)

१८५२ बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥ भव इति निवृत्तम्। बर्हिःशब्दात्सप्तमी समर्थाद् दत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। 'बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु'। (ऋ० सं० १०।१५।५)

१८५३ दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

दूतशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि च यत्स्यात्। यदग्ने यासि *दूत्यम् (ऋ० सं० १।१२।४(दूतभागः दूतकर्म वा ।

१८५४ रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥ रक्षःशब्दाद्यातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थाद् 'हननी' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । हन्यतेऽनयेति हननी ॥ 'या ते अग्ने †रक्षस्या तनुः' रक्षसां हननी । 'यातव्या' यातूनां हननी ।

१८५५ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥१२२॥ एभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत् स्यात् ।। प्रशंसनं प्रशस्यम् । 'यद्वो रेवती रेवत्यम्' (काठक सं० १।८) । 'यद्वो जगती जगत्यम्' (काठक सं० १।८) । 'यद्वो हविष्या हविष्यम्,' (काठक सं० १।८) । हविषे हिता हविष्याः, तासां प्रशंसनं हविष्यम् ।

१८५६ असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥ असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । 'असुर्या नाम ते लोकाः' (वाज सं० ४०।३) ।

१८५७ मायायामण् ॥ १२४ ॥ असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थान्मायायां स्वविशेषेऽण्॥ 'आसुरी माया स्वधया कृतासि' (वा० सं० ११।६९) ।

१८५८ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥१२५ ॥ मतुबन्तात्प्रातिपदिकात् प्रथमासमर्थात् 'आसाम' इति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् ॥ यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत् स भवति । यत्तद् 'आसाम्' इति निर्दिष्टम् इष्टकाश्चेत्ताः स्युः । लुक् च मतोरिति प्रकृतिनिर्ह्रासः । इति करणस्तत्र चेद्विवक्षा । तद्वान् इत्यवयवेन समुदायो व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधान मन्त्र आसामिष्टकानाम् इति विगृह्य यति विहिते मतोर्लुकि कृते 'वर्चस्या उपदधाति' 'तेजस्या उपदधाति' ॥

१८५९ अश्विमानण् ॥१२६॥ अश्वि शब्दो यस्मिन्मन्त्रे सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् स्यात् । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य अण् विधीयते तत्र मतुपो लुकि कृते 'इनण्य नपत्ये' इति प्रकृतिभावः 'आश्विनी रुपदधाति,' ॥

१८६० वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥१२७॥ वयस्वानुपधानो मन्त्रो या सां ता वयस्याः । तास्वभिधेयासु मूर्ध्नो मतुप् स्यात् यतोऽपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयःशब्दो मूर्द्धन्शब्दश्च विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्धन्वानपि । यथा 'मूर्द्धा वयः प्रजापतिच्छन्द' इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्धन्वच्छ-

* 'सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वाद् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वाप्राप्त्या 'तित्स्वरितम्' इत्येव भवति इति सायनः ।

† सायणेन तैत्तिरीय संहितायाम् (२।२।१३) 'रक्षस्या' पदव्याख्याने 'रक्षो रक्षणं तदर्हति' इति व्याख्यातम् ॥

न्यादपि यति प्राप्ते मतुप् विधीयते । 'मूर्द्धन्वतीरुपदधाति' । वयस्या एव मूर्धवत्यः ॥

१८६१ मत्वर्थे मासतन्वोः ॥१२८॥ यस्मिन्नर्थे मतुर्विहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्स्यात् मासतन्वोः प्रत्ययार्थ विशेषणयोः। प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यत्स्यात् । मत्वर्थीयानामपवादः ॥ नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मधव्यः । नभः शब्दोऽभ्रेषु वर्तते । तन्वां खल्वपि ओजोऽस्यां विद्यते 'ओजस्या' तनुः 'रक्षस्या' (तैत्ति० सं० २।३।१३) ॥

*लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः । लुक् तपश्च तपस्यश्च' (वा० सं १५।५) नभश्च नभस्यश्च' (वा० सं० १४।१५) सहश्च 'सहस्यश्च' नपुंसकलिङ्गम् छान्दसत्वात्॥ अकारः—इषो (वा० सं० १४।१६) मासः। ऊर्जो (वा० सं० १४। १६) मासः ॥ इकारः—शुचिर्मासः ॥ (वा० १४।६) रेफः—शुक्रो (वा० सं० १४।६) मासः ॥

१८६२ मधोर्ञ च ॥१२९॥ मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः प्रत्ययो भवति चाद्यत् ॥ उपसंख्यानाल्लुक् च ॥ 'मधुश्च माधवश्च' (वा० सं० १३ २५) मधव्यः । तन्वां खल्वपि माधवा मधव्या मधुः तनूः ॥

१८६३ ओजसोऽहनि यत्खौ ॥१३०॥ ओजः शब्दान्मत्वर्थे यत्खौ स्तोऽहन्यभिधेये । ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ॥

१८६४ वेशो-यश-आदेर्भगाद्यल्खौ[1] ॥१३१॥ वेशो यशसी आदी यस्मात् तस्माद्वेशोयशआदेर्भगान्तान्मत्वर्थे यल्-खौ स्तः ॥ यथा-संख्यं नेष्यते वेश इति बलमुच्यते। 'श्री-काम-प्रयत्न-माहात्म्य-वीर्य-यशःसु भग शब्दः ॥ वेशो भगो विद्यते यस्य स वेशोभग्यः-वेशोभगीनः । यशोभग्यः, यशोभगीनः ॥

१८६५ पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३२॥ मत्वर्थ इति निवृत्तम् ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । तृतीयासमर्थात्पूर्वशब्दात्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इनयौ स्तः । चात्खः ॥ 'पथिभिः पूर्विणेभिः' (आश्वलायन श्रौत सूत्रे २।७) 'पूर्व्यैः' (तै० सं० १।८।५) पूर्विणैः पूर्व्यैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

१८६६ अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३३ ॥ अप्शब्दात् तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥ अद्भिः संस्कृतमिति 'यस्येदमप्यं हविः' (ऋ०सं० १०।८६।१२)।

---

[1] भाष्ये इत्थमेकमेव सूत्रं यथासंख्यसूत्रे दर्शितम्, काशिकायां तु-'यत्, 'ख च,' इति सूत्रद्वयं कृत्वा व्याख्यातम् ।

१८६७ सहस्रेण सम्मितौ घः ॥१३४॥ सहस्रशब्दात् तृतीयासमर्थात्सम्मितौ इत्यर्थे घः स्यात् ॥ सम्मितस्तुल्यः सदृशः। 'अयमग्निः सहस्रियः (वा० सं० १५।५२) 'सहस्रतुल्य इत्यर्थः ॥

१८६८ मतौ च ॥ १३५ ॥ मत्वर्थे सहस्रशब्दाद् घः स्यात। सहस्रमस्य विद्यते सहस्रियः'।

१८६९ सोममर्हति यः ॥ १३६ ॥ सोमशब्दाद्द्वितीयासमर्थादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यः स्यात् ॥ सोममर्हन्ति सोम्याः ब्राह्मणाः ॥

१८७० मये च ॥ १३७ ॥ सोमशब्दान्मयेर्थे यः स्यात्। आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः। 'सोम्यं मधु' (ऋ० सं० १।१४।१०) सोममयमित्यर्थः ॥

१८७१ मधोः ॥ १३८ ॥ य शब्दो निवृत्तः। मधुशब्दान् मयडर्थे यत् प्रत्ययः स्यात् ॥ मधव्यान् स्तोकान्। मधुमयानित्यर्थः ॥

१८७२ वसोः समूहे च ॥ १३९ ॥ वसुशब्दात् समूहे वाच्ये यत्स्यात्। चान्मयडर्थे। वसव्यः समूहः मयडर्थो वा ॥

* अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थे उपसंख्यानम् ओश्रावयेति चतुरक्षरम्। अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्। यजेति द्व्यक्षरम्। ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम्। द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः ॥ सप्तदशाक्षराण्येव छन्दस्य इत्यर्थः ॥ छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यत्प्रत्ययः ॥

* वसुशब्दादपि यद्वक्तव्यः 'हस्तौ गृहीतस्य बहुभिर्वसव्यैः' वसुभिरित्यर्थः। 'अग्निरीशे वसव्यस्य' वसोरिति ..: ।

१८७३ नक्षत्राद् घः ॥ १४० ॥ नक्षत्रशब्दाद् घः स्यात्स्वार्थे॥नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥

१८७४ सर्वदेवात्तातिल् ॥१४१॥ सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् छन्दसि स्वार्थिकः। सर्वतातिः। देवतातिः ॥

१८७५ शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४२ ॥ शिवादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल्स्यात्। शिवं करोति शिवतातिः। शंतातिः, अरिष्टतातिः ॥

१८७६ भावे च ॥ १४३ ॥ भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययः स्यात् ॥ शिवस्य भावः शिवतातिः, शंतातिः अरिष्टतातिः ॥ यतः पूर्णोवधिः।

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः अध्यायश्च समाप्तः ॥

इति श्रीसकलमहीमण्डलमहितरणराणावतान्ववायसमुद्रसमुद्भूतकामधेन्वा सवाईजयपुरनगराधीश श्रीमन्महाराजाधिराजसवाईरामसिंह सहधर्मिण्या रूपकुमारी

देव्या कारितायां माथुरचतुर्वेद राजकुमारात्मजजानकीकान्तविरचितायां दाणावतीयायां पाणिनीयाष्टकवृत्तौ चतुर्थोध्यायः समाप्तः ॥

१८७७ प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ 'तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥ वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् करभीयः ॥

१८७८ उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु ॥ शङ्कव्यं दारु ॥ कमण्डलव्या मृत्तिका । गव्यम् । हविष्यम् ॥

१८७९ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्स्यात्संज्ञायाम् ॥ कम्बल्यमूर्णापलशतम् ॥

१८८० विभाषा हविरपूपादिभ्यः॥४॥ हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यद्वा स्यात् । आमिक्ष्यम् दधि । आमिक्षीयम् दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् अपूपीयम् । तण्डुल्यम् तण्डुलीयम् ॥

१८८१ तस्मै हितम् ॥५॥ तस्मैइति, चतुर्थीसमर्थाद् 'हितम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । अवत्सीयः । पद्व्यम् । गव्यम् ॥

१८८२ शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ शरीरावयववाचिनो यत्स्यात् तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ॥ दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । नाभ्यम् । नस्यम् ॥

※ यत्प्रकरणे रथाच्च ॥ रथाय हिता रथ्या ॥

१८८३ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ एभ्यो यत्स्यात्तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ॥ खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् ॥

१८८४ अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥ आभ्यां थ्यन् 'तस्मै हित'मित्येतस्मिन् विषये ॥ अजथ्या अविथ्या ॥

१८८५ आत्मन् विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ ९ ॥ एभ्यः खः स्यात् 'तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ॥ आत्मने हितम् आत्मनीनम् । विश्वजनेभ्यो हितं विश्वजनीनम् । मातृभोगीणः पितृभोगीणः ॥

※ पञ्चजनादुपसंख्यानम्॥ पञ्चजनीनम् ॥

※महाजनान्नित्यं ठञ् वक्तव्यः महाजनाय हितं माहाजनिकम् ॥

※राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् ॥भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते न केवलाभ्याम् ॥ राजभोगीनः ॥

※आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः । केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति ॥

१८८६ सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥१०॥ सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यम् णढञौ प्रत्ययौ भवतः तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ॥

छस्यापवादः ।। सर्वस्मै हितम् सार्वम् । पौरुषेयम् ।

* सर्वाण्णस्य वा वचनम् । सर्वीयम् ।।

* पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः विकारः समूहो वा । तेन कृते पौरुषेयो ग्रन्थः ।।

१८८७ माणवचरकाभ्यां खञ् ॥११॥ आभ्यां खञ् तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ।। माणवीनम् । चारकीणम् ।।

१८८८ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ विकृतिवाचिनः प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् विकृत्यर्थायां प्रकृतौ सामर्थ्यालभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः ।। अङ्गारेभ्यो हितानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु । पित्रव्यः कार्पासः ।।

१८८९ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥ एभ्यो ढञ् तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये ।। छादिषेयाणि तृणानि । औपधेयं दारु । बालेयास्तण्डुलाः ।।

१८९० ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १४ ॥ आभ्यां ञ्यः स्यात् तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये ॥ आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । औपानह्यं चर्म ।

१८९१ चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥ चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचिनोऽञ् तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । वाध्रं चर्म ॥

१८९२ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥१६॥ प्रथमासमर्थात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेद्भवति ।। इति करणं लवश्चेद्विवक्षा ।। प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । सप्तम्यर्थे प्राकारोऽस्मिन्देशे स्यात् प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः ॥

१८९३ परिखाया ढञ् ॥१७॥ अस्माढञ् । तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येतस्मिन् विषये ॥ पारिखेया भूमिः ।। छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

१८९४ प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥ 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः (५।१।११५) इत्यतः प्राक् ठञधिक्रियते ॥ पारायणिकः ॥

१८९५ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥ 'तदर्हति' (५।१।६३) इत्येतत्पर्यन्तं ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा ॥ नैष्किकम् ।।

१८९६ असमासे निष्कादिभ्यः ॥२०॥ निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् आर्हीयेष्वर्थेषु ॥ नैष्किकम् ॥

१८९७ शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥ शतशब्दात् ठन्यतौ स्तोऽशतेऽभिधेये ॥ शतेन क्रीतम् शत्यम् शतिकम् । शते तु शतं परिमाणमस्य शतकम् निदानम् ॥

१८९८ संख्याया अतिशदन्तायाः कन्

॥ २२ ॥ अत्यन्ताया असदन्तायाश्च सं-ख्यायाः कन् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु ॥ पञ्च भिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । गणकः ॥

१८९९ वतोरिड्वा ॥ २३ ॥ वत्वन्तात्कन् स्यात् तस्य वेडागमः आर्हीयेष्वर्थेषु॥ तावतिकः तावत्कः । यावतिकः यावत्कः

१९०० विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् असंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ आभ्यां ड्वुन् स्यादसंज्ञायाम् आर्हीयेष्वर्थेषु ॥ विंशकः त्रिंशकः ॥

१९०१ कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥ कंसाट्टिठन् आर्हीयेष्वर्थेषु । कंसिकः कंसिकी ॥

* अर्धाच्चेति वक्तव्यम् । अर्धिकः अर्धिकी ॥

* कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यः कार्षापणिकः कार्षापणिकी ॥

* प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वक्तव्यः प्रतिकः प्रतिकी ॥

१९०२ शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ शूर्पादञ् वा स्यादार्हीयेर्थेषु॥ शूर्पेण क्रीतम् शौर्पम् शौर्पिकम् ॥

१९०३ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ एभ्योऽण् आर्हीयेष्वर्थेषु ॥ शतमानेन क्रीत शातमानं शतम् ॥ वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

१९०४ अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात् असंज्ञायाम् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् त्रिकंसम् ॥ अध्यर्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् ॥

१९०५ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयस्य वा लुक् ॥ अध्यर्धकार्षापणम् । अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् द्विकार्षापणिकम् ॥

औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । अलुक् पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पेन । अध्यर्धप्रतिकम् द्विप्रतिकम् त्रिप्रतिकम् अध्यर्धसहस्रम् अध्यर्धसाहस्रम् द्विसहस्रम् द्विसाहस्रम् ॥

* सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् । अध्यर्धसुवर्णम् अध्यर्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्धशतमानम् अध्यर्धशातमानम् । द्विशतमानम् द्विशातमानम् ॥

१९०६ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥ द्वित्रिपूर्वाद्द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयस्य वा लुक्॥ द्विनिष्कम् द्विनैष्किकम् त्रिनिष्कम् त्रिनैष्किकम् ॥

* बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । बहुनिष्कम् बहुनैष्किकम् ॥

१९०७ बिस्ताच्च ॥ ३१ ॥ द्वित्रिपूर्वो द्बिस्तान्ताद् द्विगोः परस्यार्हीयस्य वा लुक् ॥ द्विबिस्तम् द्विबैस्तिकम् त्रिबिस्तम् त्रिबैस्तिकम् । बहुबिस्तम् बहुबैस्तिकम् ॥

१९०८ विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥ अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु खः स्यात् । अध्यर्धविंशतिकीनम् द्विविंशतिकीनम् त्रिविंशतिकीनम् ॥ विधानसामर्थ्यान्न लुक् ।

१९०९ खार्या ईकन् ॥ ३४ ॥ अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु ईकन् स्यात् । अध्यर्धखारीकम् द्विखारीकम् ॥

* केवलाच्चेति वक्तव्यम् खारीकम् ॥

* काकिण्याश्चोपसंख्यानम् । अध्यर्धकाकिणीकम् द्विकाकिणीकम् त्रिकाकिणीकम् ॥

* केवलायाश्च काकिणीकम् ॥

१९१० पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥ अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दान्तादार्हीयेषु यत् ॥ अध्यर्धपण्यम् द्विपण्यम् त्रिपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् द्विपाद्यम् त्रिपाद्यम् । अध्यर्धमाष्यम् द्विमाष्यम् त्रिमाष्यम् । अध्यर्धशत्यम् द्विशत्यम् त्रिशत्यम् ॥

१९११ शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ शाणशब्दादध्यर्धपूर्वाद् द्विगोरार्हीयेष्वर्थेषु वा यत् ॥ अध्यर्धशाण्यम् अध्यर्धशाणम् । द्विशाणम् त्रिशाणम् द्विशाण्यम् त्रिशाण्यम् ॥

* शताच्चेति वक्तव्यम् । अध्यर्धशत्यम् अध्यर्धशतम् ॥ द्विशत्यम् द्विशतम् । त्रिशत्यम् त्रिशतम् ॥

१९१२ द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ ३६ ॥ द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु अण् स्याद्यद् वा । द्विशाण्यम् द्वैशाणम् द्विशाणम् । त्रिशाण्यम् त्रैशाणम् त्रिशाणम् ।

१९१३ तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ ठञाद्यस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामितः प्रभृतिसमर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात्क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ॥ सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् आशीतिकम् नैष्किकम् ॥

१९१४ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् यन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा ॥ शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः शत्यः शतिकः। साहस्रः । शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । शत्यम् शतिकम् साहस्रम् ॥

* निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् पैत्तिकम् श्लैष्मिकम् ॥

* संनिपाताच्चेति वक्तव्यम् । सांनिपातिकम् ॥

१९१५ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ गोशब्दाद् द्व्यचश्च संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताद्यत् स्यात् 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ'वित्येतस्मिन्

विषये ॥ गोनिमित्तं संयोगः उत्पातो वा गव्यः । धनस्य धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् ॥

* ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः ब्रह्मवर्चस्यम् ॥

१९१६ पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ अस्माच्छः स्यात् चाद्यत् । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये ॥ पुत्रस्य निमित्तं संयोगः उत्पातो वा पुत्रीयम् पुत्र्यम् ॥

१९१७ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ आभ्यामणञौ स्तस्तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये ॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोगः उत्पातो वा सार्वभौमः पार्थिवः ॥

१९१८ तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां मणञौ स्तः ॥ ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये ॥ सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

१९१९ तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ तत्रेति सप्तमी समर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणञौ स्तो विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । सर्वभूमौ विदितः सार्वभौमः पार्थिवः ॥

१९२० लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥ सप्तमीसमर्थाभ्यामाभ्यां 'विदितः' इत्येतस्मिन्विषये ठञ् स्यात् । लोके विदितः लौकिकः । सार्वलौकिकः ॥

१९२१ तस्य वापः ॥ ४५ ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारिकम् ॥

१९२२ पात्रात्ष्ठन् ॥ ४६ ॥ पात्रात् ष्ठन् स्यात् तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । पात्रस्य वापः पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

१९२३ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि दीयते चेत् । पञ्चास्मिन्वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते । पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः शतिकः । साहस्रः ॥

* चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् । पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते पञ्चको देवदत्तः ॥

१९२४ पूरणार्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥ पूरणवाचिनः शब्दादर्धशब्दाच्च ठन् स्यात् 'तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते' इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः अर्धिकः ॥

१९२५ भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥ भागशब्दाद्यत्स्यात् चाट्ठश्च तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यम् भागिकम् शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः ॥

१९२६ तद्धरति वहति आवहति भाराद् वंशादिभ्यः ॥५०॥ तदिति द्वितीयासमर्थाद् वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दः तदन्ताद् हरतीत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । वंशभारं हरति वहति आवहति वा वांशभारिकः ॥

१९२७ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥५१॥ द्वितीयासमर्थाभ्यामाभ्यां ठन्कनौ यथासंख्यं स्तौ हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्नं हरति वहति वा वास्निकः । द्रव्यकः ॥

१९२८ संभवत्यवहरति पचति ॥५२॥ द्वितीयासमर्थात्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्रस्थं संभवति अवहरति पचति वा प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः ॥

* तत्पचतीति द्रोणादण् च । द्रौणी द्रौणिकी ॥

१९२९ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ द्वितीयासमर्थेभ्य एभ्यः संभवत्यादिष्वर्थेषु खः स्याद्वा ॥ आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना आढकिकी । आचितीना आचितिकी । पात्रीणा पात्रिकी ॥

१९३० द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥ आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् स्यात् । चात्खो वा । विधानसामर्थ्या देवानयोर्लुग् न । द्व्याढकिकी द्व्याढकीना द्व्याढकी । द्व्याचितिकी द्व्याचितीना द्व्याचिता । द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा द्विपात्री ॥

१९३१ कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥ कुलिजशब्दान्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ स्तः । चात् ष्ठन् । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तया लुगपि विकल्प्यते द्वे कुलिजे संभवति अवहरति पचति वा द्विकुलिजिकी द्विकुलिजीना द्विकुलिजा द्वैकुलिजिकी ॥

१९३२ सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥५६॥ स इति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे यथा विहितं प्रत्ययः स्यात् यत्प्रथमासमर्थम् अंशवस्नभृतयश्चेत्ताः स्युः ॥ अंशो भागः, वस्नो मूल्यम् भृतिर्वेतनम्, पञ्च अंशो वस्नो वा भृतिर्वा अस्य पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रकः ॥

१९३३ तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् यत्प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्भवति ॥ प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिकः राशिः । खारीकः शत्यः शतिकः साहस्रः द्रौणिकः कौडविकः । वर्षशतं परिमाणमस्य वार्षशतिकः । वार्षसाहस्रिकः ॥

१९३४ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥ संख्यावाचिनः परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वर्थेषु । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः त्रिकाः शालङ्कायनाः ॥ पञ्च परि-

परिमाणमस्य पञ्चकः संघः। अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य अष्टकं पाणिनीयम्। दशकम् वैयाघ्रपदीयम् ॥ अध्ययने पञ्चकः अधीतः। सप्तकः अष्टकः नवकः ॥ अधीतिरध्ययनम् तस्य संख्या परिमाणम् पञ्चावृत्तयः पञ्च वाराः पञ्च रूपाण्यस्याध्ययनस्य पञ्चकमध्ययनम् ॥

*स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः। पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः सप्तदशः ॥ एकविंशः ॥

* शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि पञ्चदशिनोऽर्धमासाः त्रिंशिनो मासाः।

[* विंशतेश्चेति वक्तव्यम्। विंशिनोऽङ्गिरसः ॥ (का०)]

१९३५ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवति शतम् ॥५९॥ एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते। पङ्क्तिः। विंशतिः। त्रिंशत्। चत्वारिंशत्। पञ्चाशत्। षष्टिः। सप्ततिः। अशीतिः। नवतिः। शतम् ॥ सहस्रादयोऽप्येवंजातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः ॥ उदाहरणमात्रमेतत् ॥

१९३६ पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥६०॥ एतौ निपात्येते वा वर्गे ॥ पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद् वर्गः। दशद् वर्गः। पञ्चकः। दशकः ॥

१९३७ सप्तनोऽञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥ सप्तशब्दाच्छन्दसि अञ् वर्गे ॥ 'सप्त साप्तान्यसृजन्' ॥

१९३८ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥ आभ्यां संज्ञायां डण् तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणेऽभिधेये ॥ त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि ब्राह्मणानि। चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि। कानिचिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

१९३९ तदर्हति ॥ ६३ ॥ तदिति द्वितीयासमर्थादर्हतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। श्वेतछत्रमर्हति श्वैतछत्रिकः। वास्त्रयुग्मिकः। शत्यः शतिकः। साहस्रः ॥

१९४० छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। छेदं नित्यमर्हति छैदिकः ॥

१९४१ शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥ शीर्षच्छेदाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्। चाद्यथाविहितः ॥ शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः। शैर्षच्छेदिकः। प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

१९४२ दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ द्वितीयासमर्थेभ्य एभ्यः 'अर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे यः स्यात्[1] ॥ दण्डमर्हति दण्ड्यः ॥

१९४३ छन्दसि च ॥ ६७ ॥ प्रातिप-

---

[1] 'यः' इति स्वपपाठः। यत्प्रत्ययानुवृत्त्यैव 'हनो वध च' 'वध्नितो वा' इति तृतीयाध्यायवार्तिकतो कामात् ॥

दिकाच्छन्दसि 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्विषये यत्स्यात्॥ उदक्याः वृत्तयः। यूप्यः पलाशः' 'गर्त्यो देशः'॥

१९४४ पात्राद् घंश्च ॥ ६८ ॥ पात्राद् घन्स्यात्। चाद् यत् 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे। पात्रमर्हति पात्रयः। पात्रियः॥

१९४५ कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥६९॥ आभ्यां छः स्यात्। चाद् यत् 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे। कडङ्करमर्हति कडङ्करीयो गौः। कडङ्कर्यः। दक्षिणामर्हति दक्षिणीयो भिक्षुः दक्षिण्यो ब्राह्मणः॥

१९४६ स्थालीबिलात् ॥७०॥ स्थालीबिलमर्हति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः। स्थालीबिल्याः॥

१९४७ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥ आभ्यां यथासङ्ख्यं घखञौ स्तः 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्विषये॥ यज्ञियो ब्राह्मणः आर्त्विजीनो ब्राह्मणः॥

* यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् यज्ञकर्मार्हति यज्ञियो देशः। आर्त्विजीनम् ब्राह्मणकुलम्। आर्हीयाणां ठगादीनां पूर्णोवधिः॥ अतः परं ठञेव॥

१९४८ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७२ ॥ द्वितीयासमर्थेभ्य एभ्यो 'वर्तयति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्स्यात्॥ पारायणं वर्तयति पारायणिकः। तौरायणिकः। चान्द्रायणिकः॥

१९४९ संशयमापन्नः ॥७३॥ द्वितीयासमर्थादस्माद् 'आपन्नः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्स्यात्। संशयमापन्नः सांशयिकः॥

१९५० योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ द्वितीयासमर्थाद् योजनशब्दात् 'गच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात्। योजनं गच्छति यौजनिकः॥

* क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः यौजनशतिकः॥

* ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः यौजनशतिक आचार्यः॥

१९५१ पथः ष्कन् ॥७५॥ पथिन् शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'गच्छति' इत्यस्मिन्नर्थे ष्कन्स्यात्॥ पन्थानं गच्छति पथिकः पथिकी॥

१९५२ पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ पथः पन्थ इत्यादेशः स्यात् णश्च प्रत्ययो 'नित्यं गच्छति' इत्यस्मिन्विषये॥ पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः॥

१९५३ उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥ उत्तरपथशब्दात् तृतीयासमर्थाद् 'आहृत'मित्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये 'गच्छति' इति च॥ उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः॥

* आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम्। वारिपथेनाहृत

वारिपथिकम् । वारिपथेनगच्छति वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम् जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः। स्थलपथेन आहृतं स्थालपथिकं स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः । कान्तारपथेन आहृतं कान्तारपथिकम् कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः ॥

* अजपथशङ्कुपथाभ्यामुपसंख्यानम् अजपथेनाहृतं गच्छति वा आजपथिकः शाङ्कुपथिकः ।

* मधुकमरिचयोरण् स्थलात् स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकं मरिचं वा ॥

१९५४ कालात् ॥७८॥ कालादित्यधिकारः 'व्युष्टादिभ्योऽण्' इति यावत् । मासेन निर्वृत्तं मासिकम् ॥

१९५५ तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् । अन्हा निर्वृत्तम् आन्हिकम् अर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

१९५६ तमधीष्टो भृतोभूतो भावी ॥८०॥ द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनोऽधीष्टाद्यर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकारः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ॥

१९५७ मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥ मासाद्वयस्यभिधेये यत्खञौ स्तः । मासं भूतो मास्यः मासीनः ॥

१९५८ द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ मासान्ताद् द्विगोर्यप्स्याद्वयसि ॥ द्वौमासौ भूतः द्विमास्यः ॥

१९५९ षण्मासाण् ण्यच्च ॥ ८३ ॥ अस्माद्वयसि ण्यत्स्यात् यप् च । औत्सर्गिकष्ठञपीष्यते । षाण्मास्यः षण्मास्यः षाण्मासिकः ॥

१९६० अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥ षण्मासशब्दादवयसि ठन्स्यात् । ण्यश्च । षण्मासिको रोगः । षाण्मास्यः ।

१९६१ समायाः खः ॥ ८५ ॥ समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थादधीष्टादिष्वर्थेषु खः स्यात् ॥ समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ॥ केचित्तु 'तेन निर्वृत्तम्' इति सर्वत्रानुवर्तयन्ति—समया निर्वृतः समीनः ॥

१९६२ द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः ॥ द्विसमीनः द्वैसमिकः त्रिसमीनः त्रैसमिकः ।

१९६३ रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥ एतदन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः द्विरात्रीणः द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः त्रैरात्रिकः । द्व्यहीनो द्व्यह्निकः । द्विसंवत्सरीणः द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः त्रिसांवत्सरिकः ॥

१९६४ वर्षाल्लुक् च ॥८८॥ वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः स्यात् । पक्षे ठञ् । तयोश्च वा लुक् ॥ द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः ॥

१९६५ चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

वितवत्यमिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्नि-र्वृत्तादिष्वर्थेषूत्पन्नस्य प्रत्ययस्य नित्यं लुक्। द्विवर्षो दारकः।

१९६६ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ९० षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात्कन् निपात्यते 'पच्यन्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे रात्रिशब्दस्य च लोपः। षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः संज्ञेयं धान्य विशेषस्य। तेन मुद्गादिष्वति-प्रसङ्गो न भवति॥

१९६७ वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥९१॥ वत्सरान्तान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि छः स्यात्। इद्वत्सरीयः। इदावत्सरीयः॥

१९६८ संपरिपूर्वात्ख च ॥९२॥ संपरि-पूर्वाद् वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि खः स्याच्छश्च। संवत्सरीणः परिवत्सरीणः। संवत्सरीयः परिवत्सरीयः॥

१९६९ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥९३॥ तृतीयासमर्थात्कालवाचिन एष्वर्थेषु ठञ्स्यात्। मासेन परिजय्यो मासिको व्याधिः। मासेन लभ्यः मासिकः पटः। मासेन कार्यम् मासिकम्। मासेन सुकरः मासिकः॥

१९७० तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४॥ तदिति द्वितीया समर्थात्काल वाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्स्याद् ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते॥ मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी। अर्धमासिकः सांवत्सरिकः॥

अपरा वृत्तिः प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्। यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्भवति। मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम्॥

* महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठी समर्थेभ्य उपसंख्यानम्। माहानाम्निकम्। गौदानिकम्। आदित्य व्रतिकम्॥

* तच्चरतीति च। महानाम्न्य ऋचः तत्सहचरितं व्रतम् तच्छब्देनोच्यते। महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः। आदित्यव्रतिकः। गौदानिकः॥

* अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः। अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी तिलव्रती॥

* अष्टाचत्वारिंशतो डवुंश्च डिनिर्वक्तव्यः अष्टाचत्वारिंशद् वर्षाणि व्रतं चरति अष्टाचत्वारिंशकः अष्टाचत्वारिंशी॥

* चातुर्मास्यानां यलोपश्च डवुंश्च वक्तव्यः। चातुर्मास्यानि चरति चातुर्मासिकः चातुर्मासी॥

* चतुर्मासयाण् ण्यो यज्ञे। तत्र भवे। चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि॥

* संज्ञायामण् वक्तव्यः। चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी पौर्णमासी। आषाढी। कार्तिकी। फाल्गुनी॥

१९७१ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५॥ तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणा इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्स्यात् अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी॥ वाजपेयिकी राजसूयिकी॥

१९७२ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनो दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययः स्यात्। मासे भवं मासिकम्। सांवत्सरिकम्। प्रावृषेण्यम्। वासन्तिकम्। वासन्तम्। हैमनम्, हैमन्तम्, हैमन्तिकम्। शारदम्। वत्तिः सर्वसादृश्यार्थः। योगविभागश्चात्र कर्तव्यः 'तत्र च दीयते यज्ञाख्येभ्य' इति। आग्निष्टोमिकम् भक्तम्। राजसूयिकम्। वाजपेयिकम् ॥

कालाधिकारस्य पूर्णावधिः॥

१९७३ व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥ सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो 'दीयते' 'कार्य'मित्येतयोरर्थयोरण् स्यात्। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम्। नैत्यम् ॥

* अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्
आग्निपदः ॥ *

१९७४ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥ तृतीयासमर्थाभ्यामाभ्यां क्रमात् णयतौ स्तो दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः। यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम्। हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥

१९७५ संपादिनि ॥ ९९ ॥ संपादिन्यभिधेये तृतीयासमर्थाट्ठञ् स्यात्। कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् मुखम्। वास्त्रयुगिकम् शरीरम् ॥

१९७६ कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥ कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्स्यात्संपादिनीत्येतस्मिन्विषये ॥ कर्मणा संपद्यते कर्मण्यं शरीरम्। वेषेण संपद्यते वेष्यो नटः ॥

१९७७ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ तस्मै इति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये ठञ् स्यात् ॥ सांतापिकः ॥

१९७८ योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥ योगाद्यत्स्यात्, चाट्ठञ् तस्मै प्रभवति इत्यस्मिन्विषये ॥ योगाय प्रभवति योग्यः यौगिकः।

१९७९ कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥ कर्मण उकञ्स्यात्तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्नर्थे ॥ कर्मणे प्रभवति कार्मुकं धनुः।

१९८० समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥ प्रथमासमर्थात्समयादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् स्यात्, यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तत्स्यात् ॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् कार्यम् ॥

१९८१ ऋतोरण् ॥ १०५ ॥ प्रथमासमर्थादृतुशब्दादस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् स्यात् 'तदस्य प्राप्तम्' इत्येतस्मिन्विषये ॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् पुष्पम् ॥

*तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम्। उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम्। प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम्।

१९८२ छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥ ऋतुशब्दाच्छन्दसि घस् 'तदस्य प्राप्तम्' इत्यस्मिन्विषये ॥ 'अयं ते योनिर्ऋत्वियः' (ऋ० ३।२९।१०)

१९८३ कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ कालश-

श्राद् यत्'तदस्य प्राप्तम्' इत्यस्मिन्विषये कालः प्राप्तोऽस्य कालयस्तापः ।

१९८४ प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥ प्रकर्षे वर्तमानात्कालात् प्रथमासमर्थाद 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे ठञ्स्यात् । प्रकृष्टः कालोऽस्य कालिकम् ॥

१९८५ प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्स्याद्यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेद्भवति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् ॥

१९८६ विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥ आभ्यामण् स्यात् 'तदस्य प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये मन्थदण्डयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः ॥

* चूडादिभ्य उपसंख्यानम् । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

१९८७ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ एभ्यश्छः स्यात् 'तदस्य प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । उत्थापनीयम् ॥

* विशिपूरिपतिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् । गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अश्वप्रपतनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ॥

* स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् काम्यम् । धन्यम् ॥

* पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पुण्याहवाचनम् प्रयोजनमस्य पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् ॥

१९८८ समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ सपूर्वपदात्समापनशब्दाच्छः स्यात् 'तदस्य प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये ॥ छन्दःसमापनं प्रयोजनमस्य छन्दःसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् ॥

१९८९ ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥ ऐकागारिकट् इति निपात्यते चौरेऽभिधेये एकागारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकश्चौरः ऐकागारिकी ॥

१९९० आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः ॥ समानकालावाद्यन्तावस्य आकालिकः स्तनयित्नुः । आकालिको विद्युत् ।

* आकालाठञ्च वाच्यः ॥ आकालिका विद्युत् ॥ ठञः पूर्णोविधिः ॥

१९९१ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात् 'तुल्यम्' इत्यर्थे वतिः स्याद् यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा स्यात् ॥ ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते ब्राह्मणवत् । राजवत् ॥

१९९२ तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थात् तस्येतिषष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः स्यात् ॥ मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः । देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः ।

१९९३ तदर्हम् ॥ ११७ ॥ तदिति द्वितीयासमर्थात् 'अर्ह'मित्येतस्मिन्नर्थे वति

स्यात् ।। राजानमर्हति राजवत् पालनम् । ब्राह्मणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ।।

१९९४ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ उपसर्गाद्धात्वर्थे वतिः स्याच्छन्दसि ।। 'यदुद्वतो निवतो यासि वप्सत्' (ऋ.सं० १०।१४२।४) उद्गतानि निगतानि च ।।

१९९५ तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाद्भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ स्तः ।। शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । अश्वस्य भावोऽश्वत्वम् अश्वता । गोत्वम् गोता ॥

१९९६ आ च त्वात् ॥ १२० ॥ 'ब्रह्मणस्त्वः' इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते ।। प्रथिमा पार्थवम् पृथुत्वम् पृथुता । म्रदिमा मार्दवम् मृदुत्वम् मृदुता । अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम् । कर्मणि च विधानार्थं 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति।। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः-स्त्रिया भावः स्त्रैणम् स्त्रीत्वम् । पुंसो भावः पुंस्त्वं पुंस्ता पौंस्नम् ।।

१९९७ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ इत उत्तरे भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न स्युः, चतुरादीन्वर्जयित्वा ।। वक्ष्यति 'पत्यन्तपुरोहितादि' इति यक् अपतित्वम् अपतिता । अपटुत्वम् अपटुता अरमणीयत्वम् अरमणीयता ।। नञ्पूर्वादिति किम्? बार्हस्पत्यम् प्राजापत्यम् ।। तत्पुरुषादिति किम्? नास्य पटवः सन्ति इत्यपटु तस्य भावः आपटवम् आपटवम् ।। अचतुरादिभ्य इति किम्? आचतुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकत्यम्, आरस्यम्. आलस्यम् ।।

१९९८ पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा ॥ १२२ ॥ पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच् वा स्यात् 'तस्य भावः' इत्येतस्मिन्नर्थे । वावचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः प्रथिमा पार्थवम् ।म्रदिमा मार्दवम् । पृथुत्वम् पृथुता । मृदुत्वं मृदुता ।

१९९९ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ॥ १२३ ॥ वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् स्यात् । चादिमनिच् ।। 'तस्य भावः' इत्येतस्मिन्विषये ।। शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम् शुक्लिमा शुक्लत्वम् शुक्लता दार्ढ्यम् द्रढिमा दृढत्वम् दृढता ।।

२००० गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ् स्यात् । चाद्भावे । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । ब्राह्मण्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः।।ब्राह्मणादिराकृतिगणः।।

* चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ।।' चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् ।।

२००१ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥ स्तेनशब्दात्षष्ठीसमर्थाद् भावकर्मणोर्यत् स्यात् । नस्य लोपश्च ।। स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् ।। स्तेनादिति योगविभागात्ष्यञ् स्तैन्यम् ।।

२००२ सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ सखिश-

द्रावः स्याद्भावकर्मणोः । सख्यम् ॥

[* दूतवणिग्भ्यां चेतिवक्तव्यम् दूत्यम् वाणिज्यम् ॥ इति काशिका ॥]

२००३ कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२६ ॥ आभ्यां ढक् स्यात् भावकर्मणोः । कपेर्भावः कर्म वा कापेयम् ज्ञातेयम् ॥

२००४ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥१२८॥ एभ्यो यक् भावकर्मणोः । सेनापतेर्भावः कर्म वा सैनापत्यम् ॥ पौरोहित्यम् ॥

२००५ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥ प्राणभृज्जातिवाचिभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् स्याद्भावकर्मणोः ॥ अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् । औष्ट्रम् ॥ कौमारम् । कैशोरम् ॥ औद्गात्रम् ॥

२००६ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥१३०॥ हायनान्तेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् स्याद्भावकर्मणोः ॥ द्विहायनस्य कर्म भावो वा द्वैहायनम् । त्रैहायनम् ॥

२००७ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥१३१॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् स्याद्भावकर्मणोः ॥ शुचेर्भावः कर्म वा शौचम्। मौनम्॥ नगर्या भावः नागरम्। हरीतक्या भावः हारीतकम् पाटवम् लाघवम् ॥ गौरवम् ।

२००८ योपधाद् गुरूपोत्तमाद्वुञ् १३२ यकारोपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् स्याद्भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा रामणीयकम् । वासनीयकम् ॥ [सहायाद्वेति वक्तव्यम् । साहायकम् साहाय्यम ॥काशिका]

२००९ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् स्याद्भावकर्मणोः । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा गोपालपशुपालिका। शैष्योपाध्यायिका कौत्सकुशिकिका ॥ मानोज्ञकम् ॥

२०१०गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ १३४॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च वुञ् स्याद्भावकर्मणोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु ॥ गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन विकत्थते इत्यर्थः ॥ गार्गिकया अत्याकुरुते काठिकयाऽत्याकुरुते गार्ग्यत्वेन परानधिक्षिपतीत्यर्थ : गार्गिकामवेतः काठिकामवेतः गार्ग्यत्वं कठत्वं वा प्राप्त इत्यर्थः ॥ तद्भावगतवानित्यर्थः ॥

२०११ होत्राभ्यश्छः ॥१३५॥ ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यश्छः स्याद्भावकर्मणोः ॥ अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम । ब्राह्मणाच्छंसीयम् आग्नीध्रम् । प्रतिप्रस्थानीयम् । त्वष्ट्रीयम् ।

२०१२ ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥ ब्रह्मन् शब्दाद्धोत्रावाचिनस्त्वः स्याद्भावकर्मणोः ॥ ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मत्वम् ॥

नञ्स्नञोरधिकारःसमाप्तः ॥

इति पञ्चमोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

२०१३ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥१॥ धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवने

ऽभिधेये खञ्स्यात्तच्चेद्भवनं क्षेत्रं स्यात् ॥ मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् कौद्रवीणम् कौलत्थीनम् ॥

२०१४ व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥ आभ्यां ढक् स्याद्भवने क्षेत्रे । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रैहेयम् शालेयम् ॥

२०१५ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥३॥ एभ्यो यत्स्याद्भवने क्षेत्रे ॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

२०१६ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥४॥ एभ्यो वा यद्भवने क्षेत्रे ॥ तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यं तैलीनम् । माष्यम् माषीणम् । उम्यम् औमीनम् । भङ्ग्यम् भाङ्गीनम् । अणव्यम् आणवीनम् ॥

२०१७ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥५॥ तृतीयासमर्थात्सर्वचर्मन्शब्दात्कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ स्तः ॥ सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन संबध्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वश्चर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थे वृत्तिः । सर्वचर्मीणः सार्वचर्मीणः ॥

२०१८ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥६॥ षष्ठीसमर्थाभ्यामाभ्यां दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः स्यात् । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः ॥ यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः । समस्य सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥

२०१९ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥७॥ सर्वादेः पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्र, पात्र इत्येवमन्तात् प्रातिपदिकाद् द्वितीयासमर्थाद् 'व्याप्नोति' इत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययः स्यात् ॥ सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मीणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीणः ओदनः ।

२०२० आप्रपदं प्राप्नोति ॥८॥ तदिति द्वितीयासमर्थात् आप्रपदशब्दात् 'प्राप्नोति' इत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥ आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनः पटः ॥

२०२१ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥९॥ अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः स्यात् ॥ अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् ॥ सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः ॥ अयः प्रदक्षिणम् अनयः प्रसव्यम्, प्रदक्षिण–प्रसव्य–गामिनां शाराणां यस्मिन्परशारैः पदानामसमावेशो ऽयानयः अयानयं नेयो अयानयीनः शारः फलकशिरस्थित इत्यर्थः ।

२०२२ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥१०॥ परोवरपरम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽनुभवतीत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥

* परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते । परांश्चावरांश्चानुभवति परोवरीणः ॥

*परपरतराणां च परम्परभावो निपात्यते परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः ॥ परम्पर

शब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते 'मन्त्र-परम्परा मन्त्रं भिनत्ति' इति, तच्छब्दान्तर मेव द्रष्टव्यम् ॥

२०२३ अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥ अवारपारअत्यन्तअनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्ये-तस्मिन्नर्थे खः स्यात् । अवारपारं गामी अवारपारीणः ॥

*अवारपारात् विपरीताच्च पारावारीणः ।

* विगृहीतादपीष्यते अवारीणः पारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः ॥ अनुकामं गामी अनुकामीनः ॥

२१२४ समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ समांसमामिति वीप्सायाम् सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यते इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समांसमां विजायते समांसमीना गौः ॥ पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्यः ॥ केचित्तु समायां समायां विजायत इति विगृह्णन्ति गर्भमोचने तु विजनिर्वर्तते इत्याहुः । तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते । परिशिष्टस्या-लुग्वक्तव्यः । अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः * । समांसमां विजायते समायां समायाम् इति वा ॥

२०२५ अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ अद्यश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजनने आसन्ने प्रसवे ॥ अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना गौः ॥ केचित्तु विजायते इति नानुवर्तयन्ति अवष्टब्धमात्रे निपातन-मित्याहुः ॥ अद्यश्वीनं मरणम् अद्यश्वीनो वियोग इति ॥

२०२६ आगवीनः ॥ १४ ॥ आगवीन इति निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः । यो गवा भृतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् ।

२०२७ अनुग्वलं गामी ॥ १५ ॥ अनुगुशब्दादलं गामीत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात् । अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ।

२०२८ अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥ द्वितीयासमर्थादध्वन्शब्दाद् 'अलंगामी' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्खौ स्तः ॥ अध्वानमलं गामी अध्वन्यः । अध्वनीनः ॥

२०२९ अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥ अभ्यमित्राद् द्वितीयासमर्थाद् 'अलंगामी' इत्यस्मिन्नर्थे छः स्यात् । चाद्यत्खौ ॥ अभ्यमित्रमलं गामी अभ्यमित्रीयः । अभ्य-मित्र्यः अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

२०३० गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥ गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खः स्यात् ॥ गोष्ठं भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः ॥

२०३१ अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥ अश्वशब्दात्षष्ठीसमर्थात् 'एकाहगमः' इत्ये-तदर्थे खञ्स्यात् ॥ एकाहेन गम्यते इत्ये-काहगमः । अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा आश्वी-नः । आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

२०३२ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः

॥ २० ॥ शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते अधृष्टेऽकार्ये चाभिधेये ॥ अधृष्टोऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणार्हं विरुद्धम् ॥ शालाप्रवेशनमर्हतीति शालीनो जडः । कूपावतारमर्हतीति कौपीनं पापम् ॥

२०३३ व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥ व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'जीवति' इत्यस्मिन्नर्थे खञ्स्यात् ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः । उत्सेधः शरीरम्, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः । तेषां कर्म व्रातम् । तेन व्रातेन जीवति व्रातीनः ॥

२०३४ साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्येऽभिधेये ॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं सख्यम् ॥

२०३५ हैयंगवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये ॥ ह्यो गोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनम् घृतम् ॥

२०३६ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यश्च पाकमूलयोरर्थयोः कुणब्जाहचौ स्तः ॥ पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥

२०३७ पक्षात्तिः ॥ २५ ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दान्मूले तिः स्यात् ॥ पक्षस्य मूलं पक्षतिः प्रतिपत् ॥

२०३८ तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥ तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप्चणपौ स्तः ॥ विद्यया वित्तः विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ॥

२०३९ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ स्तोऽसहार्थे ॥ विना नाना ॥

२०४० वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ विशब्दाच्छालच्छङ्कटचौ स्तः ॥ विगते विशाले विशङ्कटे शृङ्गे । तद्योगाद् विशालो विशङ्कटो गौः ॥

२०४१ संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ एभ्यः कटच् स्यात् । चाद्वेः ॥ संकटम् प्रकटम् उत्कटम् विकटम्[1] ॥

※ कटच्प्रकरणेऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् । अलाबूनां रजो अलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् ।

※ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् । गवां स्थानं गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् ॥

※ सङ्घाते कटच्वक्तव्यः । अवीनां सङ्घातः अविकटम् ॥

※ विस्तारे पटच् वक्तव्यः । अविपटम् ॥

※ द्वित्वे गोयुगच् । उष्ट्रगोयुगम् अश्वगोयुगम् ॥ षट्त्वे षड्गवच् ।

※ षट्त्वे षड्गवच् । हस्तिषड्गवम् ॥

※ विकारे स्नेहने तैलच् ॥ एरण्डतैलम् तिलतैलम् ॥

१ प्रत्याख्यातानीमानि वार्तिकानि 'उपमानाद्वा सिद्धम्' इति ॥

*भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् मूलकशाकिनम् ॥]

२०४२ अवात्कुटारच्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात्कुटारच् प्रत्ययः स्यात् ॥ चात्कटच् ॥ अवकुटारम् अवकटम् ॥

२०४३ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटच् नाटच् भ्रटचः ॥ ३१ ॥ अवादेते स्युर्नासिकायाः संबन्धिनि नते संज्ञायाम् ॥ नासिकाया नतम् अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् इति ॥

२०४४ नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ ३२ ॥

निशब्दान्नासिकाया नते बिडच्बिरीसचौ स्तः ॥ निबिडम् निबिरीसम् । तद्योगान्नासिकापि पुरुषोऽपि निबिडो निबिरीसः ॥

२०४५ इनच्पिटच्चिकचि च ॥ ३३ ॥

निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटच इत्येतौ प्रत्ययौ स्तस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य चिक चि इत्यादेशौ स्तः ॥ चिकिनः चिपिटः ॥

*ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिकच प्रकृत्यादेशः ॥ चिक्कः ॥

* क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः पिल्लः ॥]

*चुलादेशो वक्तव्यः चुल्लः ॥

२०४६ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥ आसन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्यामाभ्यां स्वार्थे त्यकन् ॥ पर्वतस्यासन्नम् उपत्यका तस्यैवारूढाऽधित्यका ॥

२०४७ कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥

कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् 'घटः' इत्येतस्मिन्नर्थेऽठच् स्यात् ॥ कर्मणि घटते कर्मठः ॥]

२०४८ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥ तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् स्यात् ॥ तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । पुष्पितो वृक्षः ॥ तारकादिराकृतिगणः ॥

२०४९ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ३७ ॥ प्रथमासमर्थाद् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् दघ्नच् मात्रचः स्युः, यत्तत् प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्भवति ॥ ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् ऊरुदघ्नम् ऊरुमात्रम् ॥

* प्रमाणे लो वक्तव्यः प्रमाणेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् ॥ शमः प्रमाणमस्य शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ।

* द्विगोर्नित्यम् द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः । त्रिशमः ।

* डट् स्तोमे वक्तव्यः । पञ्चदशः स्तोमः पञ्चदशी रात्रिः ॥

* शन्शतोर्डिनिर्वक्तव्यः पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः त्रिंशिनो मासाः ॥

* विंशतेश्चेति वक्तव्यम् विंशिनोऽङ्गिरसः

* प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि

संशये मात्रच् वक्तव्यः । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥

* वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्द्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

२०५० पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ ३८ ॥ पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्याम् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थेऽण् स्यात्, चाद्द्वयसजादयः ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषदघ्नम् । पुरुषमात्रम् । हस्तिद्वयसम् । हस्तिदघ्नम् । हस्तिमात्रम् । हास्तिनम् ॥

* द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी त्रिहस्तिनी ॥

२०५१ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्॥३९॥ प्रथमासमर्थेभ्यः एभ्यः परिमाणोपाधिभ्यः 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे वतुप्स्यात् ॥ यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥

* वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये उपसंख्यानम् ॥ 'न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते' (ऋ. सं. ७।३२।२३) 'त्वावतः पुरुवसो' (ऋ. सं. ८।४६।१) 'यज्ञं विप्रस्य मावतः' (ऋ. सं. १।१४२।२)

किमिदंभ्यां वो घः ॥४०॥ किमिदंभ्यां सुप्रत्ययान्ताभ्यां वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति ॥ कियान् । इयान् । एतदेव घादेशविधानं ज्ञापकम् 'किमिदंभ्यां वतुब्भवति' इति ॥

२०५३ किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४१ ॥ संख्यापरिमाणे वर्तमानात् किमः प्रथमासमर्थाद् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे डति स्यात् । चाद् वतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशः ॥ का संख्या येषां ब्राह्मणानां कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः ॥

२०५४ संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ अवयवे वर्तमानायाः संख्याया 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे तयप्स्यात् ॥ पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम् । पञ्चतयी । दशतयम् । दशतयी । चतुष्टयम् । चतुष्टयी ॥

२०५५ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥४३॥ पूर्वेण विहितस्याभ्यां परस्य तयस्यायजादेशो वा ॥ द्वाववयवौ यस्य द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् त्रितयम् ॥

२०५६ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशः स्यात् स चोदात्तः ॥ उभयो मणिः उभये देवमनुष्याः ॥

२०५७ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः

१ इदं सूत्रम् 'प्रमाणे द्वयसच्' इति सूत्रात् प्रागेव वर्तते करणीयं वा इत्येवं विभाषासंज्ञासूत्रस्यानिवत्सूत्रभाष्यसिद्धान्तः । अत एव मात्रच् प्रत्याहाराङ्गीकारे तदग्रहणवैयर्थ्यशङ्कासमाधाने न कृते ॥ इति दाधिमथाः ॥

॥ ४५ ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्ताड्डः स्यात् यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तत्स्यात् ॥ एकादश अधिका अस्मिञ्शते एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् ॥ द्वादशं शतम् । द्वादशं सहस्रम् ॥

२०५८ शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च डः स्यात् अस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये ॥ त्रिंशदधिका अस्मिन्शते त्रिंशं शतम् एकत्रिंशं शतम् ॥

* संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् इह माभूत् गोत्रिंशदधिका अस्मिन्गोशते इति ॥

* विंशतेश्च तदन्तादपीति वक्तव्यम् । एकविंशं शतम् ॥

* संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह माभूत् गोविंशतिरधिका अस्मिन् गोशते ।

२०५९ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ तदिति प्रथमासमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे मयट् स्याद् यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणश्चेन्निमाने वर्तते ॥ यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागेपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यम् ॥ द्विमयमुदश्वित् ॥

२०६० तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥ षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः 'पूरणे' इत्यस्मिन्नर्थे डट् स्यात् ॥ एकादशानां पूरणः एकादशः । त्रयोदशः ॥

२०६१ नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥ नान्तात्संख्यावाचिनोऽसंख्यादेः परस्य डटो मडागमः ॥ पञ्चमः सप्तमः ॥

२०६२ थट् च च्छन्दसि ॥ ५० ॥ नान्तादसंख्यादेः परस्य डटश्छन्दसि थडागमः । चान्मट् ॥ 'पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति' । पञ्चथः । सप्तथः' । 'पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामत्' ॥

२०६३ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥ एषां डटि परतस्थुगागमः ॥ षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः । अत एव ज्ञापकाड्डट् ॥ चतुर्थः ॥

* चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च चतुर्णां पूरणः तुरीयः तुर्यः ॥

२०६४ बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ एषां डटि तिथुगागमः स्यात् ॥ पूगसंघशब्दयोरसंख्यावाचित्वादिदमेव ज्ञापकं डटो भावस्य ॥ बहूनां पूरणो बहुतिथः । पूगतिथः । गणतिथः । सङ्घतिथः ॥

२०६५ वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥ वतोर्डटि परत इथुगागमः । यावतां पूरणो यावतिथः । तावतिथः एतावतिथः ॥

२०६६ द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ द्विशब्दात्तीय प्रत्ययः स्यात् ॥ द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

२०६७ त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ त्रिशब्दात्तीयः प्रत्ययः 'तस्य पूरणे' इत्येतस्मिन्विषये तत्संनियोगेन त्रेः संप्रसारणं च ॥ त्रयाणां पूरणः तृतीयः ॥

२०६८ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ विंशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमः स्याद्वा ॥ विंशतेः पूरणः विंशतितमः विंशः । तदन्तविधिना—एकविंशतितमः एकविंशः ।

२०६९ नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥ शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमः । मासादयः संख्याशब्दा न सन्ति तेभ्योऽस्मादेव ज्ञापकाड्डट् विज्ञायते । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संवत्सरतमः । एकशततमः ॥

२०७० षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥५८॥ षष्ट्यादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यात् । षष्टितमः सप्ततितमः ॥ असंख्यादिप्रतिषेधो ज्ञापकः 'तमडि तदन्तविधिर्भवति' इति ॥

२०७१ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥५९॥ प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः स्यात् । सूक्ते साम्नि चाभिधेये ॥ अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्निति अच्छावाकीयम् मित्रावरुणीयम् साम । यास्वन्तीयम् ॥ अनुकरणशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेनानेकपदादपि अस्यवामीयम् ॥

२०७२ अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥६०॥ मत्वर्थे उत्पन्नस्य छस्य लुक् अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥ केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकम् तद्विधानस्य ॥ विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ति गर्दभाण्डः अध्यायः, अनुवाको वा । गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः दीर्घजीवितीयः । पलितस्तम्भः पलितस्तम्भीयः ॥

२०७३ विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥ विमुक्तादिभ्योऽण्स्यादध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थे ॥ विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥

२०७४ गोपदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥ गोपदादिभ्यो वुन्स्यान्मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः ॥ गोपदशब्दोऽस्मिन्नस्ति गोपदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥

२०७५ तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे वुन्स्यात् ॥ पथि कुशलः पथकः ॥

२०७६ आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥ आकर्षादिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्स्यात् ॥ आकर्षे कुशलः आकर्षिकः ॥

२०७७ धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥ सप्तमीसमर्थाभ्यामाभ्यां काम इत्यस्मिन्नर्थे कन्स्यात् ॥ धने कामः धनको देवदत्तस्य ॥ हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

२०७८ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ स्वाङ्गवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसित इत्यस्मिन्नर्थे कन्स्यात् ॥ केशेषु प्रसितः

केशकः ॥ बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायादपि यथास्यात्—दन्तौष्ठकः, केशनखकः ॥

२०७९ उदराट्ठगाद्यूने ॥६७॥ सप्तमीसमर्थादुदरशब्दात्प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यादाद्यूने ॥ उदरे प्रसितः औदरिकः आद्यूनः ॥

२०८० सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन् स्यात् ॥ सस्येन परिजातः सस्यकः शालिकः। सस्यकः साधुः। सस्यको मणिः ॥

२०८१ अंशं हारी ॥ ६९ ॥ अंशशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्धारीत्यस्मिन्नर्थे कन्स्यात् ॥ अशं हारी अंशको दायादः। अंशकः पुत्रः।

२०८२ तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥ पञ्चमीसमर्थादचिरापहृत इत्यस्मिन्नर्थे कन्स्यात् ॥ तन्त्रादचिरापहृतः तन्त्रकः पटः। तन्त्रकः प्रावारः ॥

२०८३ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥७१॥ ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये ॥ ब्राह्मणको देशः। उष्णिका यवागूः। यत्र आयुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा। अल्पान्ना,यवागूरुष्णिका इत्युच्यते।

२०८४ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥७२॥ शीतोष्णाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्स्यात ॥ शीतं करोतीति शीतकः अलसः। उष्णं करोति उष्णकः शीघ्रकारी ॥

२०८५ अधिकम् ॥७३॥ अधिकमिति निपात्यते अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ॥ अधिको द्रोणः खार्याम्। अधिका खारी द्रोणेन ॥

२०८६ अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥ एते कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते 'कमिता' इत्यस्मिन्नर्थे। अभेः पक्षे दीर्घत्वं वा निपात्यते ॥ अनुकामयते अनुकः। अभिकः अभीकः ॥

२०८७ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ पार्श्वशब्दात् तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्स्यात् ॥ अनृजुरुपायः पार्श्वम्। तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥

२०८८ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ तृतीयासमर्थाभ्यामाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ स्तः ॥ तीक्ष्ण उपायो ऽयःशूलमुच्यते। तेनान्विच्छति आयःशूलिकः। दम्भो दण्डाजिनं,तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः दाम्भिकः ॥

२०८९ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥७७॥ पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद्ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्स्यात् ॥ पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुग् ॥ द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं ग्रहणम् द्वितीयकम्। त्रिकम्,तृतीयकम्, चतुष्कम् चतुर्थकम्।

* तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्य पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक्। षष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति षट्को देवदत्तः। पञ्चकः। चतुर्थकः ॥

२०९० स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थादेषामिति षष्ठ्यर्थे कन्स्यात् । यत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेद्भवति ॥ देवदत्तो ग्रामणीरेषां देवदत्तका यज्ञदत्तकाः ॥

२०९१ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥७९॥ शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे कन्स्यात् यत्तत्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तत्स्यात् । यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्च स भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिषज्यते तदुच्यते 'शृङ्खलमिति ।

२०९२ उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥ उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति उद्गतं मनो यस्य स उन्मनाः उत्को देवदत्तः । उत्कः प्रवासी ॥

२०९३ कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥ कालात्प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगेऽभिधेये कन्स्यात् ॥ कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फ[illegible] वा ॥ द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पको ज्वरः ॥

२०९४ तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन्स्यात् । यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद्भवति ॥ गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका, तिलापूपिका पौर्णमासी ॥

*वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ वटकिनी ॥

२०९५ कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥ कुल्माषशब्दादञ् स्यात्तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायामित्येतस्मिन्विषये ॥ कुल्माषा प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥

२०९६ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥ श्रोत्रियन्निति निपात्यते वा 'छन्दोऽधीते' इत्यस्मिन्नर्थे ॥ श्रोत्रियो ब्राह्मणः । छान्दसः ॥

२०९७ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥८५॥ श्राद्धशब्दाद्भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ स्तः ॥ श्राद्धं भुक्तमनेन श्राद्धी । श्राद्धिकः ॥

२०९८ पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः स्यात् ॥ पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा पूर्वी पूर्विणौ पूर्विणः ॥

२०९९ सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥ सपूर्वात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः स्यात् ॥ पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् ॥

२१०० इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः स्यात् ॥ इष्टमनेन इष्टी यज्ञे । पूर्ती श्राद्धे ॥

२१०१ छन्दसि परिपन्थि-परिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये ॥ 'मा त्वा परिपरिणो विदन्' 'मा त्वा परिपन्थिनो विदन् (ऋ.सं. १०।८५।३२)

२१०२ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥ अनुपदीति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत्स भवति ॥ पदस्य पश्चादनुपदम् अनुपदी गवाम् ॥ अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

२१०३ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ साक्षात्शब्दोऽव्ययम्। तस्मादिनिः स्याद् द्रष्टरि वाच्ये। साक्षाद् द्रष्टा साक्षी साक्षिणौ

२१०४ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ क्षेत्रियजिति निपात्यते 'परक्षेत्रे चिकित्स्य' इत्येतस्मिन्वाक्यार्थे पदवचनम् ॥ परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याधिः। क्षेत्रियं कुष्ठम्। परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरं तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः ॥

२१०४ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते। रूढिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम्। व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति-इन्द्रशब्दात्षष्ठीसमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययः। इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम्। इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम्। तृतीयासमर्थात्प्रत्ययः। इन्द्रेण सृष्टम् इन्द्रियम्। इन्द्रेण जुष्टं इन्द्रियम्। इन्द्रेण दत्तम्। इति शब्दः प्रकारार्थः सति संभवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या रूढेरनियमात् ॥ 'इति वा' शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

२१०५ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ तदिति प्रथमासमर्थाद् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे 'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थे वा मतुप्स्यात्-यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तत्स्यात्। इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा, 'गावोऽस्य सन्ति' गोमान् देवदत्तः 'वृक्षा अस्मिन्सन्ति' वृक्षवान्पर्वतः। यवमान् प्लक्षवान्। इतिकरणाद्विषयनियमः ॥

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥

गोमान्, कुष्ठी, रूपवती कन्या। क्षीरिणो वृक्षाः। उदरिणी कन्या। दण्डी। अस्तिमान् ॥

* गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः। शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः। कृष्णः। श्वेतः ॥

२१०६ रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ रसादिभ्यो मतुप्स्यात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येतस्मिन्विषये ॥ रसवान् रूपवान् ॥

२१०७ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् वा स्यान्मत्वर्थे। चूडालः चूडावान्। कर्णिकालः कर्णिकावान्।

* प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्-चिकीर्षास्त्यस्य चिकीर्षावान् ॥

२१०८ सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ एभ्यो लच् वा स्यान्मत्वर्थे। सिध्मलः सिध्मवान्। गडुलः गडुमान् ॥

२१०९ वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ आभ्यां लच् कामवति बलवति चार्थे। वत्सलः। अंसलः ॥

२११० फेनादिलच्च ॥ ९९ ॥ फेनशब्दादिलच्वा स्यान्मत्वर्थे । चाल्लच् । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादि पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श न इलच् इत्येते प्रत्ययाः स्युर्मत्वर्थे मतुप् च । लोमशः लोमवान् । पामनः पामवान् । पिच्छिलः पिच्छवान् ॥

२११२ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥१०१॥ एभ्यो णः स्यात् मत्वर्थे मतुप् च । प्राज्ञः प्रज्ञावान् । श्राद्धः श्रद्धावान् । आर्चः अर्चावान् । वार्तः वृत्तिमान् ॥

२११३ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥१०२॥ आभ्यां विनि-इनि इत्येतौ स्तो मत्वर्थे । तपोऽस्यास्मिन्वा विद्यते तपस्वी । सहस्री ॥

२११४ अण् च ॥ १०३ ॥ तपःसहस्राभ्याम् अण् स्यान्मत्वर्थे ॥ तापसः साहस्रः ॥

* अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । ज्योत्स्ना विद्यतेऽस्मिन् ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । कौतूहलः । कौतपः । वैसर्पः । वैपादिकः ॥

२११५ सिकताशर्कराभ्यां च ॥१०४॥ आभ्यामण् स्यात् ॥ सैकतो घटः । शार्करं मधु ॥

२११६ देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥ सिकताशर्कराभ्यां लुबिलचौ भवतो मत्वर्थे । चादण् मतुप् च ॥ सिकता अस्मिन्विद्यते सिकता देशः सिकतिलः सैकतः सिकतावान् ॥ शर्करा देशः । शर्करिलः शार्करः शर्करावान् ॥

२११७ दन्तउन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् मत्वर्थे । उन्नता दन्ता अस्य सन्ति दन्तुरः ॥

२११८ ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥१०७॥ एभ्यो मत्वर्थे । ऊषरं क्षेत्रम् । सुषिरम् काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः ॥

* रप्रकरणे खमुख कुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् । खमस्यास्ति कण्ठविवरं महत् = खरः । मुखमस्यास्ति सर्वस्मिन्नस्यकार्ये मुखरः । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः हस्तिहनू कुञ्जशब्देनोच्येते ॥

* नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् नगरम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् ॥

* कच्छ्वाः ह्रस्वत्वं च । कच्छुरम् ॥

२११९ द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥ आभ्यां मः स्यान्मत्वर्थे ॥ द्युमः । द्रुमः ॥

२१२० केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥१०९॥ केशशब्दाद् वः स्याद् वा मत्वर्थे ॥ केशवः केशी केशिकः केशवानिति ॥

* वप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । मणिवः हिरण्यवः कुररावः । कुमारवः । राजीवम् (वः) । कुञ्जावः इष्टकावः ॥

*अर्णसो लोपश्च । अर्णवः ॥

* छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ । चश्च मतुप् च ॥ 'रथीरभूद्मुद्गलानी गविष्टौ'

(ऋ० सं० १०।१०२।२) । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' (ऋ० सं० ०।८५।३३) ॥ वनिप्-'मघवानमीमहे' ॥ वकारमतुपौ च 'उद्वा च उद्वती च' ॥

*मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ । मेधिरः रथिरः ॥

२१२१ गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥११०॥ आभ्यां वः स्यात्संज्ञायाम् मत्वर्थे । गाण्डीव धनुः । अजगवम् धनुः । ह्रस्वादपि गाण्डिवं धनुरिति ॥

२१२२ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥१११॥ आभ्यामीरन्नीरचौ स्तो मत्वर्थे ॥ काण्डीरः अण्डीरः ॥

२१२३ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ रजः प्रभृतिभ्यो वलच्स्यान्मत्वर्थे ॥ रजस्वला स्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः ॥ परिषद्वलो राजा ॥

* वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । भ्रातृवलः पुत्रवलः उत्साहवलः ॥

२१२४ दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥११३॥ आभ्यां वलच्स्यान्मत्वर्थे संज्ञायाम् ॥ दन्तावलः सैन्यः दन्तावलः गजः ॥ शिखावलं नगरम् शिखावला स्थूणा ॥

२१२५ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥११४॥ ज्योत्स्नादयो मत्वर्थे निपात्यन्ते संज्ञायाम् । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमिस्रा रात्रिः । शृङ्गिणः । ऊर्जस्वी ऊर्जस्वलः । गोमी । मलिनः । मलीमसः ॥

२१२६ अत इनिठनौ ॥११५॥ अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ वा स्तः । दण्डी दण्डिकः । छत्री छत्रिकः । दण्डवान् छत्रवान् ॥

एकाक्षरात्कृतो जातेःसप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥ स्ववान् कारकवान् । व्याघ्रवान् । दण्डा अस्यां सन्ति दण्डवती शाला । क्वचिद्भवति कार्यी तण्डुली तण्डुलिकः ॥

२१२७ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ व्रीह्यादिभ्य इनिठनौ स्तो मत्वर्थे वा ॥ व्रीही व्रीहिकः व्रीहिमान् ॥

२१२८ तुन्दादिभ्य इलच्च ॥११७॥ एभ्य इलच्स्यान्मत्वर्थे । चादिनिठनौ मतुप् च ॥ तुन्दिलः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दवान् ॥

२१२९ एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥११८॥ एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च नित्यं ठञ्स्यान्मत्वर्थे । ऐकशतिकः ऐकसहस्रिकः गौशतिकः गौसहस्रिकः ॥

२१३० शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९॥ निष्कात्पराभ्यामाभ्यां ठञ्मत्वर्थे । निष्कशतमस्यास्ति नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥

२१३१ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥१२०॥ आहतप्रशंसाविशिष्टार्थ वर्तमानाद्रूपशब्दाद्यप्स्यान्मत्वर्थे ॥ आहतं रूपमस्य

रूप्यो दीनारः । रूप्यः केदारः ॥ प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः ॥

*यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः । गुण्यः ब्राह्मणः ।

२१३२ अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥१२१॥ असन्तान्मायादिभ्यश्च विनिः स्यान्मत्वर्थे ॥ पयस्वी यशस्वी मायावी मेधावी स्रग्वी ॥ मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाद्विनिठनावपि । मायी मायिकः ॥

२१३३ बहुलं छन्दसि ॥१२२॥ छन्दसि बहुलं विनिः स्यान्मत्वर्थे ॥ अग्ने तेजस्विन् ॥ न भवति–सूर्यो वर्चस्वान् ॥

* छन्दसि विनिप्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् अष्ट्रावी । मेखलावी, द्वयावी, उभयावी, रुजावी, हृदयावी ॥

* मर्मणश्चेति वक्तव्यम् । मर्मावी ॥

* सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् आमयावी ॥

* शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः शृङ्गारकः वृन्दारकः ॥

* फलबर्हाभ्यामिनच् वक्तव्यः फलिनः बर्हिणः ॥

* हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् हृदयालुः हृदयावी हृदयिकः हृदयवान् ॥

* शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहत इत्यालुच वक्तव्यः शीतं न सहते शीतालुः उष्णालुः तृप्रालुः ॥

* तन्न सहते इति हिमाच्चेलुः हिमं न सहते हिमेलुः ।

* बलाच्चोलच् बलं न सहते बलूलः ॥

* वातात्समूहे च वातं न सहते इति च ॥ वातानां समूहो, वातं न सहते इति वा वातूलः ॥

* तप् पर्वमरुद्भ्याम् पर्वतः मरुत्तः ॥

* अर्थाच्चासन्निहिते इनिर्वक्तव्यः अर्थी ॥ तद्भावे 'अर्थवान्' इत्येव ॥

२१३४ ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ ऊर्णाशब्दाद्युस् स्यान्मत्वर्थे । ऊर्णास्य विद्यते । ऊर्णायुः ॥

२१३५ वाचो ग्मिनिः ॥ १२४॥ वाच्शब्दाद्ग्मिनिः स्यान्मत्वर्थे वाग्मी ॥

२१३६ आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥१२५॥ वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ स्तो मत्वर्थे ॥ वाचालः वाचाटः ॥

* कुत्सित इति वक्तव्यम् यो हि सम्यग्बहु वदति स वाग्मीत्येव ॥

२१३७ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥ स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने ॥ स्वमैश्वर्यमस्यास्ति स स्वामी ॥

२१३८ अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥ अर्शस् इत्येवमादिभ्योऽच् स्यान्मत्वर्थे ॥ अर्शसः । उरसः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥

२१३९ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ एभ्यः प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः स्यान्मत्वर्थे ॥ कटकवलयिनी शङ्खनूपुरिणी ॥ कुष्ठी किलासी । ककुदावर्ती काकतालुकी ॥

२१४० वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥१२९॥ वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः स्यात्तत्संनियोगेन च तयोः कुगागमः ॥ वातकी । अतिसारकी ॥

* पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् । पिशाचकी ।

*रोगे चायमिष्यते इह न भवति 'वातवती गुहा' इति ॥

२१४१ वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिर्मत्वर्थे वयसि द्योत्ये ॥ पञ्चमोऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी । दशमी ।

२१४२ सुखादिभ्यश्च ॥१३१॥ सुखादिभ्य इनिर्नियम्यते मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ॥

२१४३ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥१३२॥ धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे नियम्यते । ब्राह्मण धर्मी ब्राह्मणशीली ब्राह्मणवर्णी ॥

२१४४ हस्ताज्जातौ ॥१३३॥ हस्तशब्दादिनिर्नियम्यते मत्वर्थे । समुदायेन जातिश्चेदभिधीयते ॥ हस्ती ॥

२१४५ वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥१३४॥ वर्णशब्दादिनिर्नियम्यते । समुदायेन ब्रह्मचारी चेदभिधीयते ॥ वर्णी ॥

२१४६ पुष्करादिभ्यो देशे ॥१३५॥ पुष्करादिभ्य इनिर्नियम्यते समुदायेन चेद्देशोऽभिधीयते ॥ पुष्करिणी । पद्मिनी

* बलाद्बाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ बाहु बली ऊरुबली ॥

* सर्वादेश्च ॥ सर्वधनी सर्वबीजी ॥

* अर्थाच्चासंनिहिते ॥ अर्थी ॥

* तदन्ताच्च ॥ धान्यार्थी विद्यार्थी ॥

२१४७ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥१३६॥ एभ्यो मतुप् । अन्यतरस्यांग्रहणेन इनिः समुच्चीयते ॥ बलवान् बली । उत्साहवान् उत्साही ॥

२१४८ संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥१३७॥ मन्नन्तान्मशब्दान्ताच्च इनिर्मत्वर्थे । समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते ॥ प्रथिमिनी दामिनी मशब्दान्तात् होमिनी सोमिनी ॥

२१४९ कंशंभ्यां ब–भ–युस्–ति–तु–त–यसः ॥१३८॥ कम् शम् इत्येताभ्यामेते स्युर्मत्वर्थे । कम्बः शम्बः । कम्भः शम्भः । कंयुः शंयुः । कन्तिः शन्तिः । कन्तुः शन्तुः । कन्तः शन्तः । कंयः शंयः सकारो भसंज्ञां बाधित्वा पदसंज्ञार्थः।भसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णौ न स्याताम् ॥

२१५० तुन्दि–वलि–वटेर्भः ॥१३९॥ एभ्यो भ, स्यान्मत्वर्थे ॥तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः ।

२१५१ अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ अहमित्यव्ययमहंकारे वर्तते शुभमित्यव्ययम् शुभपर्यायः, ताभ्यां युस् स्यान्मत्वर्थे । अहंयुः अहंकारवान् । शुभंयुः कल्याणवान् इत्यर्थः ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

२१५२ प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ 'दिक्शब्देभ्य' इत्यतः प्राग् विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ यतः ततः ॥ इतः परं स्वार्थिकाः ।

तेषु समर्थाधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रति योऽनपेक्षत्वान्नोपयुज्यते इति निवृत्तम्। वाचचनमनुवर्तत एव । तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति । कुतः कस्मात् । कुत्र कस्मिन्निर्मात ॥

२१५३ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥ किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्ययाः वेदितव्याः। कुतः कुत्र । यतः यत्र । ततः तत्र । बहुतः बहुत्र ॥

*बहुग्रहणे संख्याग्रहणम्॥ इह न भवति 'बह्वोः सूपात्' । 'बह्वौ सूपे' इति ॥

२१५४ इदम इश् ॥ ३ ॥ इदम इश् इत्ययमादेशः प्राग्दिशीयेषु । इतः ॥

२१५५ एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥ रेफथकारादौ प्राग्दिशीये इदम एतेतावादेशौ स्तः । एतर्हि । इत्थम् ॥

२१५६ एतदोऽन् ॥ ५ ॥ एतदः प्राग्दिशीये एतदः 'अन्' इत्यादेशः । अतः अत्र । 'एतदः' इति योगविभागः कर्तव्यः—एतदो रथोः परतः एत इत् इत्येतावादेशौ स्तः । एतर्हि इत्थम् ।

२१५७ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥६ ॥ सर्वस्य स इत्ययमादेशः प्राग्दिशीये दकारादौ वा ॥ सदा सर्वदा ॥

२१५८ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः तसिल् स्यात् । कुतः । यतः । ततः । बहुतः ॥

२१५९ तसेश्च ॥ ८ ॥ किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् ॥ कुतः आगतः । यतः । ततः बहुतः । आगतः ॥

२१६० पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् स्यात् ॥ सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते । परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः उभयत इत्यर्थः ॥

२१६१ सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥ किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यस्त्रल् स्यात् ॥ कुत्र । तत्र । बहुत्र ॥

२१६२ इदमो हः ॥ ११ ॥ इदमः सप्तम्यन्ताद् हः स्यात् ॥ इह ॥

२१६३ किमोऽत् ॥ १२ ॥ किमः सप्तम्यन्ताद् 'अत्' स्यात् । त्रलोपवादः । क्व भोक्ष्यसे । क्वाध्येष्यते । त्रलमपि केचिदिच्छन्ति 'कुत्र' । तत्कथम् ? उत्तरसूत्राद्वावचनं पुरस्तादपकृष्यते ॥

२१६४ वा ह च च्छन्दसि ॥ १३ ॥ किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः स्याच्छन्दसि ॥ 'कुह स्विद्दिवेषु' 'कुहाचिद्यस्य' 'क्व योऽश्वाः क्व भीशवः' ॥

२१६५ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥१४॥ सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणं प्रायिकविध्यर्थम् । तेन भवदादिभिर्योग एवैतद्विधानम् । के पुनर्भवादयः ? भवान् दीर्घायुरायुष्मान् देवानां प्रिय इति । स भवान्—ततो भवान् तत्र भवान् । तं भवन्तम् तत्र भवन्तम् ततो भवन्तम् । तेन भवता—तत्र भवता ततो भवता ।

तस्मै भवते—ततो भवते तत्र—भवते ।
तस्माद्भवतः ततो भवतः तत्र भवतः ।
तस्मिन्भवति—ततोभवति तत्रभवति ॥
एवं दीर्घायुःप्रभृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

२१६६ सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥ सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा स्यात् सप्तम्यर्थे । त्रलोपवादः काले ॥ सर्वस्मिन्काले सर्वदा एकदा अन्यदा कदा यदा तदा ॥

२१६७ इदमो हिंल् ॥ १६ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्तमानात् हिंल् स्यात् । त्रस्यापवादः ॥ अस्मिन्काले एतर्हि ॥

२१६८ अधुना ॥ १७ ॥ इदमोऽश्भावोऽधुना च प्रत्ययः ॥

२१६९ दानीं च ॥ १८ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्तमानात् 'दानीम्' स्यात् ॥ अस्मिन्काले इदानीम् ॥

२१७० तदो दा च ॥ १९ ॥ तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्तमानाद् 'दा' स्याद्दानीं च ॥ तस्मिन्काले तदा तदानीम् ।

२१७१ तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि ॥ २० ॥ तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दार्हिलौ प्रत्ययौ स्तः छन्दसि ॥ चाद्यथाप्राप्तम् ॥ इदावत्सरीयः । तर्हि । इदानीम् तदानीम् ।

२१७२ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ किं सर्वनाम बहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽनद्यतने कालविशेषे वर्तमानेभ्यो र्हिल् प्रत्ययः स्याद्वा ॥ कर्हि कदा । यर्हि यदा । तर्हि तदा ॥

२१७३ सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ सद्यः प्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते प्रकृतिः प्रत्ययः आदेशः कालविशेष इति सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते ॥ समानेऽहनि सद्यः । पूर्वस्मिन्संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः । उभयोरह्नोः उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः

* द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः । उभयद्युः ॥

२१७४ प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् स्यात् ॥ तेन प्रकारेण तथा यथा सर्वथा ॥

२१७५ इदमस्थमुः ॥ २४ ॥ 'इदम्' शब्दात्प्रकारवचने थमुः ॥ अनेन प्रकारेण इत्थम् ॥

२१७६ किमश्च ॥ २५ ॥ किंशब्दात्प्रकारवचने थमुः स्यात् ॥ केन प्रकारेण कथम् ।

२१७७ था हेतौ च छन्दसि ॥ २६ ॥ किंशब्दाद्धेतौ वर्तमानात्था स्याच्चात्प्रकारवचने छन्दसि ॥ कथा ग्रामं न पृच्छसि' केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । कथा देवा

आसन् पुराविदः ॥

विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णोवधिः ॥

२१७८ दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पञ्चमी प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।२७। दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययः स्यात्स्वार्थे ।। पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

२१७९ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥२८॥ दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थे ऽतसुच् स्यात्। दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो रमणीयम् ॥

२१८० विभाषा परावराभ्याम् ॥२९॥ आभ्यां वातसुच् स्यादस्तातेरर्थे ॥ परतो वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति ।परस्तादागतः ।परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अवरतो रमणीयम् । अवरस्ताद्वसति । अवरस्तादागतः । अवरस्ताद्रमणीयम् ॥

२१८१ अञ्चेर्लुक् ॥३०॥ अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य अस्तातिप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ प्राच्यां दिशि प्राग्वसति । प्रागागतः प्राग्रमणीयम् ॥

२१८२ उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥ उपरि उपरिष्टात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थे । ऊर्ध्वायां दिशि वसति— उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्टाद्वसति । उपरिष्टादागतः । उपरिष्टाद्रमणीयम् ॥

२१८३ पश्चात् ॥३२॥ पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यते अस्तातेरर्थे ॥ अपरस्यां दिशि वसति पश्चाद्वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् ॥

* दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ॥

*अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चार्द्धः उत्तरपश्चार्द्धः ।

*विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः॥ पश्चार्द्धः ॥

२१८४ पश्च पश्चा च च्छन्दसि ॥३३॥ पश्च पश्चाशब्दौ निपात्येते च्छन्दसि । अस्तातेरर्थे ॥ चात् पश्चादित्यपि भवति । परो व्यासो जायते पश्च सिंहः पश्चा सिंहः पश्चात् सिंहः ॥

२१८५ उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥३४॥ एभ्य आतिः स्यादस्तातेरर्थे ॥ उत्तरस्यां दिशि वसति-उत्तराद्वसति उत्तरादागतः उत्तराद्रमणीयम् । अधराद्वसति अधरादागतः अधराद्रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

२१८६ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः

॥ ३५ ॥ उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् स्याद्वाऽस्तातेरर्थे अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति। विभक्तित्रये प्रकृतेऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते। तेनायं सप्तमीप्रथमास्ताद्विधायते॥ उत्तरेण वसति उत्तराद्वसति उत्तरतो वसति। उत्तरेण रमणीयम् उत्तराद्रमणीयम् उत्तरतो रमणीयम्। अधरेण वसति अधराद्वसति अधस्ताद्वसति। अधरेण रमणीयम्। अधराद्रमणीयम् अधस्ताद्रमणीयम्। दक्षिणेन वसति दक्षिणाद्वसति दक्षिणतो वसति। दक्षिणेन रमणीयम्॥ दक्षिणाद्रमणीयम् दक्षिणतो रमणीयम्॥

२१८७ दक्षिणादाच् ॥३६॥ दक्षिणशब्दादाच् अस्तातेरर्थे॥ दक्षिणा वसति दक्षिणा रमणीयम्॥

२१८८ आहि च दूरे। ३७॥ दक्षिणशब्दादाहिः स्यादस्तातेरर्थे। चादाच्। दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति। दक्षिणाहि वसति। दक्षिणा वसति। दक्षिणाहि रमणीयम्॥

२१८९ उत्तराच्च ॥ ३८ ॥ उत्तरशब्दादाजाहौ प्रत्ययौ स्तोऽस्तातेरर्थे। दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति॥ उत्तरा वसति उत्तराहि वसति। उत्तरा रमणीयम्। उत्तराहि रमणीयम्॥

२१९० पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥३९॥ एभ्योऽसि प्रत्ययोऽस्तातेरर्थे तत्संनियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर् अध् अव् एते आदेशाः स्युः॥ पुरो वसति पुर आगतः पुरो रमणीयम्। अधो वसति अध आगतः अधो रमणीयम्। अवो वसति अव आगतः अवो रमणीयम्॥

२१९१ अस्ताति च ॥४०॥ अस्ताति प्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशाः। इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयम्। अधस्ताद्वसति अधस्तादागतः अधस्ताद्रमणीयम्॥

२१९२ विभाषावरस्य ॥ ४१ ॥ अवरस्यास्तातौ वा 'अव्' स्यात्। अवस्ताद्वसति अवस्तादागतः अवस्ताद्रमणीयम् अवरस्ताद्वसति अवरस्तादागतः अवरस्ताद्रमणीयम्॥

२१९३ संख्याया विधार्थे धा ॥४२॥ संख्यावाचिभ्यो विधार्थे वर्तमानेभ्यो धा स्यात् स्वार्थे॥ विधा प्रकारः। स च क्रियाविषय एव गृह्यते॥ एकधा भुङ्क्ते। द्विधा[1] (ऋ० सं० १०।५६।६) गच्छति। त्रिधा (ऋ० सं० १।११७।२४)। चतुर्धा (ऋ० सं० ४।३५।२)। पञ्चधा॥

२१९४ अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥ अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा स्यात्॥ एकं राशिं पञ्चधा कुरु। अष्टधा कुरु। अनेकधा कुरु॥

---

१ द्विधा—त्रिधा इत्यनयोः प्रत्ययस्वरो न वैकल्पिकत्वात् छन्दसि सर्वविधीनाम्।

२१९५ एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥४४॥ एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशो वा स्यात ॥ एकधा राशिं कुरु। ऐकध्यं कुरु। एकधा भुङ्क्ते ऐकध्यं भुङ्क्ते ॥

२१९६ द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुञादेशः ॥ द्विधा द्वैधम्। त्रिधा त्रैधम्। *धमुञन्तात्स्वार्थे ड दर्शनम्॥पथि द्वैधानि संश्रयन्ते पथि त्रैधानि सश्रयन्ते॥

२१९७ एधाच्च ॥ ४६ ॥ द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो वा द्वेधा द्वैधम् द्विधा। त्रेधा त्रैधम् त्रिधा॥

२१९८ याप्ये पाशप्॥ ४७॥ कुत्सिते वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप्स्यात् याप्यो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः। याज्ञिकपाशः ॥

२१९९ पूरणाद्भागे तीयादन्॥ ४८॥ पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्तमाना स्वार्थेऽन्स्यात । द्वितीयो भागः द्वितीयः। तृतीयः॥ स्वरार्थं वचनम्॥

२२०० प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि४९॥ प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्या भागे वर्तमानेभ्यः स्वार्थेऽन्स्याद्छन्दसि विषये॥ पञ्चमः सप्तमः नवमः दशमः ॥ स्वरार्थं वचनम्॥

२२०१ षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥ ५० ॥ षष्ठाष्टमाभ्यां भागेऽभिधेयेऽच्छन्दसि विषये ञः स्याच्चादन्॥ षष्ठो भागः षाष्ठः षष्ठः। आष्टमः अष्टमः ॥

२२०२ मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च॥५१॥ षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च स्तो मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः ॥ षष्ठको भागो मानं चेत्स्याद्भवति कस्य लुक् अस्य लुक् अनो वा। चाद्यथाप्राप्तम्। षाष्ठः। षष्ठः। आष्टमः अष्टमः ॥

२२०३ एकादाकिनिच्चासहाये॥ ५२ ॥ एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनि प्रत्ययः स्यात्। चात्कन्लुकौ च॥ एकाकी एककः एकः।

२२०४ भूतपूर्वे चरट्॥ ५३ ॥ भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे चरट्स्यात्॥ आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः। सुकुमारचरः॥

२२०५ षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥ षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः स्याच्चरट् च। देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः देवदत्तरूप्यः देवदत्तचरः ॥

२२०६ अतिशायने तमबिष्ठनौ॥ ५५ । अतिशायनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे तमबिष्ठनौ प्रत्ययौ स्तः॥ सर्वे इमे आढ्या अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः। दर्शनीयतमः। अयमेषामतिशयेन पटुः पटिष्ठः लघिष्ठः गरिष्ठः॥

२२०७ तिङश्च। ५६ ॥ तिङन्तादाख्यातिशये द्योत्ये तमप्स्यात ॥ स इम पच-

न्तीति अयमेषामतिशयेन पचति पचतितमाम् ॥ जल्पतितमाम् ॥

२२०८ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥ द्व्यर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशये तरबीयसुनौ स्तः ॥ द्वाविमावाढ्यौ अयमनयोरतिशयेनाढ्यतरः। सुकुमारतरः। पचतितराम् जल्पतितराम् । द्वाविमौ पटू अयमनयोरतिशयेन पटुः पटीयान् लघीयान् । विभज्ये चोपपदे माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः दर्शनीयतराः पटीयांसः लघीयांसः ॥

२२०९ अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ इष्ठनीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनियमः क्रियते गुणवचनादेव तौ भवतः, नान्यस्मादिति । पटीयान् लघीयान् पटिष्ठः लघिष्ठः ॥

२२१० तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ तृन्ताच्छन्दसि अजादी प्रत्ययो स्तः ॥ 'आसुतिं करिष्ठः' । 'दोहीयसी धेनुः' ॥

२२११ प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशः स्यादजाद्योः प्रत्यययोः ॥ अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः—श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः—श्रेयान् ॥

२२१२ ज्य च ॥ ६१ ॥ प्रशस्य शब्दस्य ज्य इत्ययमादेशः स्यादजाद्योः प्रत्यययोः । अयमतिशयेन प्रशस्यः ज्येष्ठः, ज्यायान् ॥

२२१३ वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ वृद्धस्य ज्य च इत्ययमादेशः स्यादजाद्योः । सर्व इमे वृद्धाः, अयमेषामतिशयेन वृद्धः—ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ अयमनयोरतिशयेन वृद्धः ज्यायान् । वर्षिष्ठः वर्षीयान् ॥ इति ॥

२२१४ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥ अन्तिकबाढयोर्यथासंख्येन नेद साध इत्येतावादेशौ स्तोऽजाद्योः । सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेषामतिशयेन—नेदिष्ठम् नेदीयः । सर्व इमे बाढमधीयते अयमस्मात्साधीयोऽधीते ॥

२२१५ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ६४ ॥ युवाल्पयोः कनादेशो वा स्यादजाद्योः ॥ सर्व इमे युवानः, अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः इमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन कनीयान् यविष्ठः यवीयान् ॥ सर्व इमेऽल्पाः अयमेषामतिशयेन कनिष्ठः उभाविमौ अल्पौ अयमनयोरतिशयेन कनीयान् अयमस्मात्कनीयान् अल्पिष्ठः अल्पीयान् इति ॥

२२१६ विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ । विनो मतुपश्च लुक् स्यादजाद्योः ॥ सर्व इमे स्रग्विणः अयमेषामतिशयेन—स्रजिष्ठः । उभाविमौ स्रग्विणौ अयमनयोरतिशयेन स्रजीयान् अयमस्मात्स्रजीयान् । सर्व इमे त्वग्वन्त अयमेषामतिशयेन त्वचिष्ठः उभाविमौ त्वग्वन्तौ अयमनयोरतिशयेन त्वचीयान् अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

२२१७ प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥ प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे रूपप् स्यात् ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः याज्ञिकरूपः पचतिरूपम् पचतोरूपम् ।

२२१८ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्कल्पप्देश्यदेशीयर् इत्येते प्रत्ययाः स्युः। ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पः पटुदेश्यः पटुदेशीयः। मृदुकल्पः, मृदुदेश्यः मृदुदेशीयः। पचतिकल्पम् जल्पतिकल्पम् ॥

२२१९ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्सुबन्ताद्वा बहुच् प्रत्ययः स च पुरस्तादेव स्यात्। ईषदसमाप्तः पटुः बहुपटुः, बहुगुडा द्राक्षा। पटुकल्पः ॥

२२२० प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥ प्रकारविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे जातीयर् स्यात्॥ प्रकारवति चायं प्रत्ययः। थाल् पुनः प्रकारमात्र एव। पटुप्रकारः पटुजातीयः मृदुजातीयः दर्शनीयजातीयः ॥

२२२१ प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥ 'इवे प्रतिकृतौ' इति वक्ष्यति। तस्मात्प्रागधिकारः। अश्वकः गर्दभकः। तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते। अकाजिष्यते। तिङश्चेत्यनुवृत्तमुत्तरसूत्रेणैव संबन्धनीयम्।

२२२२ अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः ॥ ७१ ॥ अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्रागिवीयेष्वर्थेष्वकच्स्यात्। स च प्राक् टेः न परतः। उच्चकैः नीचकैः सर्वके विश्वके उभयके। प्रातिपदिकात्सुप इतिद्वयमिहानुवर्तते तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति कचित्प्रातिपदिकस्य प्राक् टेः प्रत्ययः, कचित्सुबन्तस्य। युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः इत्यत्र प्रातिपदिकस्य। त्वयका मयका त्वयकि मयकीत्यत्र सुबन्तस्य॥

* अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्बक्तव्यः स च मित्वादन्त्यादचः परः। तूष्णीकामास्ते तूष्णीकां तिष्ठति।

* शीले को मलोपश्च वक्तव्यः तूष्णीं शीलः तूष्णीकः॥ तिङश्चेति प्रकृतमत्र संबध्यते। पचतकि जल्पतकि॥

२२२३ कस्य च दः ॥ ७२ ॥ ककारान्तस्य प्रातिपादिकस्याकच् संनियोगेनैव दकारादेशः स्यात्। सामर्थ्यादव्ययग्रहणमनुवर्तते, न सर्वनामग्रहणम्, ककारान्तस्य सर्वनाम्नोऽसंभवात्। धिक्-धकित्। हिरुक्-हिरकुत् पृथक्-पृथकत्॥

२२२४ अज्ञाते ॥ ७३ ॥ अज्ञातत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। स्वेन रूपेण ज्ञाते विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत्। कस्यायमश्वः? अश्वकः। गर्दभकः। उष्ट्रकः। निर्मांसमव्यस्थिकम्॥

२२२५ कुत्सिते ॥ ७४ ॥ कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्॥ कुत्सितोऽश्वः-अश्वकः उष्ट्रकः गर्दभकः। उच्चकैः सर्वके पचतकि। निर्मांसमव्यस्थिकम्॥

२२२६ संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥ कुत्सितत्वोपाधिके वर्तमानात्कन्स्यात्। प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते॥ शूद्रकः धावकः॥ चूर्णकः॥

२२२७ अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ॥ पुत्रकः वत्सकः दुर्बलकः बुभुक्षितकः ॥ विश्वसितकि । स्वपितकि ।

२२२८ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ सामदानादिरुपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायामनुकम्पायुक्ताद्यथाविहि प्रत्ययः स्यात् हन्त ते धानकाः । हन्तते तिलकाः । एहकि अद्धकि । अनुकम्प्यमाने दानेनाराधयति ॥

२२२९ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७८ ॥ बह्वचः प्रातिपदिकान्मनुष्यनामधेयाट्ठच स्यात् अनुकम्पायां नीतौ च ॥ देविकः देवदत्तकः । यज्ञिकः यज्ञदत्तकः ॥

२२३० घनिलचौ च ॥ ७९ ॥ बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ स्तः । चाद्यथा प्राप्तम् । देवियः देविलः देविकः देवदत्तकः । यज्ञियः यज्ञिलः यज्ञिकः यज्ञदत्तकः ॥

२२३१ प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ८० ॥ उपादेः प्रातिपदिकाद्बह्वचो मनुष्यनाम्नोऽडज्वुच्प्रत्ययौ स्तः चाद्घनिलचौ ठज्वा ॥ उपडः उपकः उपियः उपिलः उपिकः उपेन्द्रदत्तकः ॥

२२३२ जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ जातिनाम्नोऽनुकम्पायां नीतौ च कन्स्यात् ॥ व्याघ्रकः सिंहकः शरभकः व्याघ्रिकः सिंहिकः ॥

२२३३ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ अजिनशब्दान्तात्प्रातिपदिका मनुष्यनाम्नो ऽनुकम्पायां कन्स्यात्तस्य चोत्तरपदलोपश्च ॥ व्याघ्राजिनोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः सिंहकः ॥

२२३४ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्परे प्रकृतेर्द्वितीयादचःऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपः स्यात् ॥ अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः देवियः देविलः । उपडः उपकः उपेन्द्रदत्तकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थं अजादिलक्षणे हि प्रातिपदिकादित्वप्रसङ्गः वायुदत्तः वायुकः । पितृदत्तः पितृकः ॥

* चतुर्थादच उत्तरस्य लोपो वक्तव्यः । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः बृहस्पतिकः । बृहस्पतिलः बृहस्पतियः ॥

* अजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः देवकः ॥

* लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौच वक्तव्यः दत्तिकः दत्तिलः दत्तियः दत्तकः ॥

* विनापि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तः । दत्तः । देवः ॥

* उवर्णाल्ल इलस्य च । भानुदत्तो भानुलः वसुदत्तो वसुलः ।

* चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च अप्रत्यये तथैवेष्टः उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् कहोडः लहिकः । कहोडः कहिकः ॥

* एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः वागाशीः वाचिकः स्रुचिकः त्वचिलः ॥ कथं पडङ्गुलिदत्तः पड्किक इति? ॥

*षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् ॥

२२२६ शेवलसुपरि विशाल वरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥८४॥ शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात्। अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः शेवलियः शेवलिलः। सुपरिकः सुपरियः सुपरिलः। विशालिकः विशालियः विशालिलः। वरुणिकः वरुणियः वरुणिलः। अर्यमिकः अर्यमियः अर्यमिलः।

* शेवलादीनां द्वितीयादचो लोपः। स चाकृतसंधीनामिति वक्तव्यम् शेवलेन्द्रदत्तः। सुपर्याशीर्दत्तः शेवलिकः सुपरिकः इति यथास्यात्। शेवलयिकः सुपर्यिक इति मा भूत् ॥

२२२७ अल्पे ॥८५॥ अल्पत्वविशिष्टेर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ॥ अल्पं तैलं तैलकम् ॥ घृतकं सर्वकं विश्वकम्। उच्चकैः नीचकैः पचतकि जल्पतकि ॥ वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

२२२८ ह्रस्वे ॥ ८६ ॥ ह्रस्वत्वविशिष्टेर्थे वर्तमानाद्यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। ह्रस्वो वृक्षः वृक्षकः प्लक्षकः स्तम्भकः ॥

२२२९ संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥ ह्रस्वत्वहेतुकायां संज्ञायां कन् स्यात्। वंशकः वेणुकः दण्डकः ॥

२२३० कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥८८॥ एभ्यो ह्रस्वार्थे द्योत्ये रः स्यात् ॥ ह्रस्वा कुटी कुटीरः। शमीरः। शुण्डारः ॥ स्वार्थिकत्वेऽपि पुल्लिङ्गता। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

२२३१ कुत्वा डुपच् ॥८९॥ कुतूशब्दाद् ह्रस्वत्वे डुपः स्यात् ॥ ह्रस्वा कुतूः कुतुपं चर्ममयं स्नेहभाजनम् ॥

२२३२ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥ आभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच्स्यात्। ह्रस्वः कासूः कासुतरी गोणीतरी ॥

२२३३ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यस्तनुत्वे ॥९१॥ एभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरच्स्यात्। यस्य गुणस्य हि भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः तस्य तनुत्वे प्रत्ययः। वत्सतरः उक्षतरः। अश्वतरः ऋषभतरः।

२२३४ किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ । किं यत्तद् एभ्यो द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरच् प्रत्ययः स्यात् निर्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः। जात्या क्रियया गुणेन संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् ॥ कतरो भवतोः कठः कतरो भवतोः कारकः कतरो भवतोः पटुः कतरो भवतोर्देवदत्तः। यतरो भवतोः कारकः। यतरो भवतोः पटुः। यतरो भवतोर्देवदत्तः ततर आगच्छतु ॥ महाविभाषयात्र प्रत्ययो विकल्प्यते ॥ को भवतोर्देवदत्तः यः सः, स आगच्छतु। निर्धारण इति विषयसप्तमीनिर्देशः।

द्वयोरिति समुदायान्निर्द्धारणविभक्तिः ॥ एकस्येति निर्धार्यमाणनिर्देशः ॥

२२३३ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥ बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यो वा डतमच् ॥ कतमो भवतां कठः, यतमः कठः, ततम आगच्छतु। वावचनमकजर्थम्। यको भवतां कठः सक आगच्छतु। महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थाऽनुवर्तत एव। को भवतां कठः यो भवतां कठः स आगच्छतु।

२२३४ एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ एकशब्दात्प्राचायाचार्याणां मते डतरच् डतमच् इत्येतौ स्तः। द्वयोर्निर्द्धारणे डतरच्, बहूनां निर्द्धारणे डतमच् ॥ जातिपरिप्रश्ने इति नानुवर्तते। एकतरो भवतोर्देवदत्तः एकतमो भवतां देवदत्तः ॥

२२३५ अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ अवक्षेपणे वर्तमानात् प्रातिपदिकात्कन् स्यात्। व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः। परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र 'कुत्सिते' इत्यनेन कन् देवदत्तकः यज्ञदत्तकः ॥

इति प्रागिवीयस्य पूर्णोवधिः ॥

२२३६ इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ इवार्थे यत्प्रातिपदिकं तस्मात्कन्स्यात् इवार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणम् ॥ प्रतिकृतिः प्रतिरूपकम् प्रतिच्छन्दकम्। अश्व इव अयमश्वप्रतिकृतिः अश्वकः उष्ट्रकः गर्दभकः ॥

२२३७ संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ इवार्थे गम्यमाने कन्स्यात् समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते ॥ अश्वकः उष्ट्रकः गर्दभकः ॥

२२३८ लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्येऽभिधेये लुप् स्यात् ॥ चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा दासी खरकुटी ॥

२२३९ जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ जीविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुप्। विक्रीयते यत्तत्पण्यम् ॥ वासुदेवः शिवः स्कन्दः विष्णुः। आदित्यः। देवलकादीनां जीविकार्था देवप्रतिकृतय उच्यन्ते ॥

२२४० देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ इवे प्रतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्यश्च उत्तरस्य लुक्स्यात्। आदिशब्दः प्रकारे ॥ आकृतिगणश्चायम्। देवपथः हंसपथः ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥ अर्चासु तावत् शिवः विष्णुः। चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः। ध्वजेषु कपिः गरुडः सिंहः। देवपथः हंसपथः ॥

२२४१ वस्तेर्ढञ् १०१ इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्ये भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च। वास्तशब्दादिवार्थे द्योत्ये ढञ्स्यात् ॥ वस्तिरिव वास्तेयः वास्तेयी ॥

२२४२ शिलाया ढः ॥ १०२ ॥ शिलाशब्दादिवार्थे ढः स्यात् ॥ शिलेव शिलेयं दधि ॥ योगविभागाड्ढञपि शैलेयम् ॥

२२४३ शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥ एभ्यो

यत्स्यात् इवार्थे ।। शाखेव शाख्यः मुख्यः ।।

२२४४ द्रव्यं च भव्ये ।। १०४ ।। द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्येऽभिधेये ।। द्रव्यम् भव्य आत्मवान् अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते । द्रव्यो ऽयं राजपुत्रः । द्रव्योयं माणवकः ।।

२२४५ कुशाग्राच्छः ।। १०५ ।। कुशाग्रशब्दादिवार्थे छः स्यात् ।। कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः कुशाग्रीयम् वस्त्रम् ।।

२२४६ समासाच्च तद्विषयात् ।।१०६।। इवार्थविषयात्समासादप्यस्मिन्निवार्थे एव छः स्यात् ।। काकतालीयम् अजाकृपाणीयम् अन्धकवर्तकीयम् ।। अतर्कितोपनतं चित्रीकरणमुच्यते ।। तत्कथम्? काकस्यागमनं यादृच्छिकम्, तालस्य पतनं च । तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं दस्यूनां चोपनिपातः। तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । अतएव देवदत्तस्य वधः स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । नह्यस्यापरं लक्षणमस्ति। सुप्सुपेति समासः । स चैवंविषय एव ।।

२२४७ शर्करादिभ्योऽण् ।। १०७ ।। एभ्योऽण् इवार्थे ।। शर्करेव शार्करम् । कापालिकम् । शर्करा कापालिका पिष्टिका।।

२२४८ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ।।१०८।। एभ्य इवार्थे ठक् स्यात् । अंगुलीव आंगुलिकः भारुजिकः ।।

२२४९ एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ।। १०९ ।। एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ् ठक् वा ।। एकशालेव एकशालिकः ऐकशालिकः ।।

२२५० कर्कलोहितादीकक् ।।११०।। कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् स्यात् ।। कर्कः शुक्लोऽश्वः तेन सदृशः कार्कीकः । लौहितीकः स्फाटिकः ।। स्वयमेवालोहितोप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ।।

२२५१ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि १११ एभ्य इवार्थे थाल्स्याच्छन्दसि विषये ।। प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋसं५।४४।१) ।।

२२५२ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ।११२। नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् ।। लौहध्वज्यः लौहध्वज्यौ लौहध्वजाः । शैब्यः शैब्यौ शिबयः । चातक्यः चातक्यौ चातकाः ।।

२२५३ व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ।।११३।। व्रातवाचिभ्यश्च्फन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यादस्त्रियाम् ।। कापोतपाक्यः कौञ्जायन्यः ।।

२२५४ आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ।।११४।। वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनःप्रातिपदिकादब्राह्मणराजन्यवर्जितात्स्वार्थे स्यात् ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूप-

ग्रहणमेव। इकारो ङीबर्थः। तेनास्त्रियामिति नानुवर्तते॥ कौण्डीवृस्यः कौण्डीवृस्यौ कौण्डीवृसाः। क्षौद्रक्यः क्षौद्रक्यौ क्षुद्रकाः। मालव्यःमालव्यौ मालवाः। स्त्रियां कौण्डीवृसी क्षौद्रकी मालवी।

२२५५ वृकाद्ण्यण् ॥११५॥ वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे ण्यण् स्यात्। वार्केण्यः वार्केण्यौ वृकाः॥

२२५६ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥११६॥ दामन्यादिभ्यः त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्॥ येषामायुधजीविनां संघानां षड्वर्गाः। तत्र च त्रिगर्तः षष्ठः त्रिगर्तः षष्ठो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः इत्युच्यन्ते तेषु चेयं स्मृतिः-

आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी।
क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोथ जानकिः इति

दामन्यादिभ्यस्तावत् दामनीयः दामनीयौ दामनयः। औलपीयः औलपीयौ उलपयः। त्रिगर्तषष्ठेभ्यः खल्वपि-कौण्डोपरथीयः कौण्डोपरथीयौ कौण्डोपरथाः। दाण्डकीयाः दाण्डकीया दाण्डकयः। क्रौष्टकीयः जालमानीयः ब्रह्मगुप्तीयः जानकीयः॥

२२५७ पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ॥११७॥ पर्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थेऽणञौ प्रत्ययौ स्तः॥ पार्शवः पार्शवौ पर्शवः। यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः॥

२२५८ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥११८॥ अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यःप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ्प्रत्ययः स्यात्॥ आभिजित्यः आभिजित्यौ आभिजिताः। वैदभृत्यः वैदभृत्यौ वैदभृताः। शालावत्यः शालावत्यौ शालावताः। शैखावत्यः। शामीवत्यः। और्णावत्यः। श्रौमत्यः॥ अणप्रत्ययस्याणो ग्रहणमिष्यते। आभिजितो मुहूर्तः। आभिजितः स्थालीपाक इत्यत्र न भवति॥

२२५९ ञ्यादयस्तद्राजाः ॥११९॥ 'पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात्' इत्यतः प्रभृति ये प्रत्ययास्ते तद्राजसंज्ञाः स्युः। तथाचैवोदाहृतम्॥ तद्राजप्रदेशाः-'तद्राजस्य बहुष्वित्येवमादयः अङ्गाः। वङ्गाः कलिङ्गाः इत्यादि।

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयःपादः समाप्तः।

२२६० पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥१॥ 'पादशता'न्तस्य संख्यादेःप्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्यायां वुन्स्यात् तत्संनियोगेन चान्तस्य लोपः स्यात्। यस्येति लोपेनैव सिद्धे पुनर्वचनमनैमित्तिकार्थम्। यस्येति लोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात्'पादः पत्' इति पद्भावो न स्यात्। अस्य त्वनैमित्तिकत्वान्न स्थानिवत्त्वम्। द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपादिकां ददाति। द्वे द्वे शते ददाति द्विशतिकां ददाति 'तद्धिताश्च इति

समासः । ततः प्रत्ययः ॥ स्वभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव ।

* पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमोदकिकां ददाति त्रिमोदकिकां ददाति ॥

२२६१ दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥२॥ दण्ड व्यवसर्गयोर्गम्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वुन्स्यात् अन्तलोपश्च । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः द्विशतिकां व्यवसृजति । त्रिशतिकाम् ।

२२६२ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन्स्यात् ॥ प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः अणुकः । माषकः ।

*चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् चञ्चत्प्रकारः चञ्चत्कः बृहत्कः ॥

* चञ्चबृहयो रिति केचित्पठन्ति तेषां चञ्चकः बृहकः' इत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । (काशिका)

२२६३ अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्तान्तात्कन्स्यात् ॥ भिन्नकः छिन्नकः ॥

२२६४ न सामिवचने । ५। सामिवचन उपपदे क्तान्तात्कन्न स्यात् ॥ सामिकृतम् सामिभुक्तम् ॥ वचनग्रहणं पर्य्यायोर्थम् अर्धकृतम् नेमकृतम् ॥

२२६५ बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ बृहतीशब्दादाच्छादने वर्तमानात्स्वार्थे कन्स्यात् ॥ बृहतिका ॥

२२६६ अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालं पुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥७॥ एभ्यः खः स्यात्स्वार्थे ॥ अविद्यमानानि षडक्षीणि अस्येति षडक्षीभिः ततः षट् । ततः खः प्रत्ययः अषडक्षीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव क्रियते न षड्भिः ॥ अशिता गावोऽस्मिन्नरण्ये आशितंगवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः॥ अलंकर्मन् अलंपुरुष इति 'पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' इति चतुर्थीसमासः । अलंकर्मणे अलंकर्मीणः अलंपुरुषाय अलंपुरुषीणः अध्युत्तरपदस्तत्पुरुषः ॥ अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते राजाधीनः ॥ नित्यश्चायं प्रत्ययः उत्तरत्र विभाषाग्रहणात् ॥ अन्येऽपि स्वार्थिकाः नित्याः प्रत्ययाः स्मर्यन्ते तमबादयः प्राक्कनः, ञ्यादयः प्राग्वुनः आमादयः, प्राङ्मयटः । बृहतीपर्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥ (का०) ॥

२२६७ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥८॥ अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्तमानात्स्वार्थे वा खः स्यात् ॥ प्राक् प्राचीनम् अर्वाक् अर्वाचीनम् ॥

२२६८ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥९॥ जात्यन्तात्प्रातिपदिकादबन्धुनि वर्तमानात्स्वार्थे छः स्यात् ॥ ब्राह्मणजातीयः क्षत्रियजातीयः वैश्यजातीयः ॥

२२६९ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ स्थानान्तात्प्रातिपदिकाच्छ

स्यात्तस्थानेच चेत्स्थानात्तमर्थवद्भवति सस्थान इति तुल्य उच्यते । समानं स्थानमस्येति कृत्वा ॥ पित्रा तुल्यः पितृस्थानीयः पितृस्थानः मातृस्थानीयो मातृस्थानः । राजस्थानीयो राजस्थानः ॥

२२७० किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥ किम एकारान्तात् तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो घः, तदन्तात् प्रातिपदिकादामु प्रत्ययः स्वार्थे, नतु द्रव्यप्रकर्षे ॥ किंतराम् किंतमाम् ॥

पूर्वाह्णेतराम् पूर्वाह्णेतमाम् । पचतितराम् पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् उच्चैस्तमाम् ॥

२२७१ अमु च छन्दसि ॥ १२ ॥ किमेत्तिङव्ययघादद्रव्यप्रकर्षेऽमु स्याच्छन्दसि चादामु । 'प्रतरं नयामः' 'प्रतरां वस्यः' ॥

२२७२ अनुगादिनष्ठक् ॥ १३ ॥ अनुगादिन शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् ॥ आनुगादिकः ॥

२२७३ णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ णजन्तात्स्त्रियामञ् स्वार्थे ॥ व्यावक्रोशी व्यावहासी वर्तते ।

२२७४ अणिनुणः ॥ १५ ॥ इनुणन्तात्स्वार्थेऽण् ॥ सांराविणं वर्तते सांकूटिनम् ॥

२२७५ विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥ विसारिन्शब्दात्स्वार्थेऽण् स्यान्मत्स्येऽभिधेये ॥ वैसारिणो मत्स्यः ॥

२२७६ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥ संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच्स्यात् ॥ पौनःपुन्यम् अभ्यावृत्तिः एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्मसंख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः ॥ पञ्चवारान्भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः ॥

२२७७ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ एभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः सुच्स्यात् ॥ द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते चतुर्भुङ्क्ते ॥

२२७८ एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशः सुच प्रत्ययः स्यात् क्रियागणने ॥ अभ्यावृत्तिरिह न संभवति ॥ सकृद्भुङ्क्ते सकृदधीते ॥

२२७९ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ बहुशब्दात्क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानाद्विभाषा धा स्याद्‌ ॥ बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते ॥

२२८० तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥ प्रथमासमर्थात्प्रकृतवचने वर्तमानात्स्वार्थे मयट् स्यात् ॥ अन्नं प्रकृतम्-अन्नमयम् अपूपमयम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । भावे उदाहृतम् । अधिकरणे-अन्नं प्रकृतम्-अन्नमयो यज्ञः ॥

२२८१ समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ बहुषु प्रकृतेपूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्ययाः स्युः, चान्मयट् ॥ मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम्

मोदकमयम्। द्वितीये,-मोदकाः प्रकृताः यस्मिन् मौदकिकः मोदकमयो यज्ञः।

२२८२ अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥२३॥ अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ञ्यः स्यात् ॥ अनन्त एव आनन्त्यम् ॥ आवसथ्यम्। ऐतिह्यम्। भैषज्यम् ॥

२२८३ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥२४॥ देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्ये यत्स्यात् ॥ अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम्। पितृदेवत्यम्। वायुदेवत्यम्।

२२८४ पादार्घाभ्यां च ॥२५॥ आभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येऽभिधेये यत्स्यात्॥ पादार्थमुदकं पाद्यम्। अर्घ्यम् ॥ अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययः। एष वै सप्तदशाशःछन्दस्यः, प्रजापतिः ॥

* वसु-अपस् ओक कवि क्षेम उदक वर्चस् निष्केवल+उक्थ जन पूर्व नव सूर मर्त यविष्ठ इत्येतेभ्यश्छन्दसि स्वार्थे यत्स्यात् अग्निरीशे वसव्यस्य, अपस्यो वसाना? द्वितीया बहुवचनस्यालुक् अपो वसाना इत्यर्थः। 'स्व ओक्ये' 'कव्योसि' 'क्षेम्यस्य वस्यति' वायुर्वर्चस्यः' 'निष्केवल्यं शंसति' 'उक्थ्यं शंसति' 'जन्यं ताम्रिः' 'पूर्व्यां विशः' 'स्तोमैर्जनयामि नव्यं' 'सूर्यः' 'मर्त्यः' 'यविष्ठ्यः' ॥

* आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानम्। समाशब्दादावतु प्रत्ययो वक्तव्यः। समावद्वसतु ॥

* नवस्य नूः आदेशस्तप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः। नूत्नम् नूतनम् नवीनम् ॥

* नश्च पुराणे प्रात् ॥ नप्तनप्खाश्च पुराणे वर्तमानात् प्रशब्दात् न×त्नप्×तनप्+खाश्च प्रत्ययाः। प्रणम प्रत्नम् प्रीणम् ॥

* भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययः स्वार्थे। भागधेयं। रूपधेयम्। नामधेयम् ॥

* मित्राच्छन्दसि ॥ मित्रधेयं यतध्व।

* आग्नीध्र साधारणादञ्। आग्नीध्रम् साधारणम् ॥

* अपवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ् वक्तव्यः आपवसे रमन्ते। मारुतं शर्धः ॥

२२८५ अतिथेर्ञ्यः ॥२६॥ अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्येऽभिधेये ञ्यः यात् ॥ अतिथये इदमातिथ्यम्।

२२८६ देवात्तल् ॥२७॥ देवशब्दात्स्वार्थे तल् ॥ देव एव देवता ॥

२२८७ अवेः कः ॥२८॥ अविशब्दात्स्वार्थे कः स्यात् ॥ अविरेव अविकः ॥

२२८८ यावादिभ्यः कन् ॥२९॥ याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन्स्यात् ॥ याव एव यावकः। मणिकः ॥

२२८९ लोहितान्मणौ ॥३०॥ लोहितशब्दान्मणौ वर्तमानात्स्वार्थे कन्स्यात् ॥ लोहितो मणिः लोहितकः।

२२९० वर्णे चानित्ये ॥३१॥ अनित्ये वर्णे वर्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कन्स्यात् ॥ लोहितकः कोपेन। लोहितकः पीडनेन।

२२९१ रक्ते ॥३२॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्यात्स्वार्थे । लोहितकः कम्बलः । लोहितकः पटः ।

* लोहितालिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम् लोहितिका लोहिनिका शाटी ।

२२९२ कालाच्च ॥३३॥ कालशब्दादनित्ये वर्तमानाद्रक्ते च कन्स्यात् । कालकं मुखं वैलक्ष्येण ॥ रक्ते कालकः पटः कालिका शाटी ।

२२९३ विनयादिभ्यष्ठक् ॥३४॥ एभ्यः स्वार्थे ठक् स्यात् । विनय एव वैनयिकः सामयिकः औपयिकः ॥

२२९४ वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥३५॥ व्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्याः तस्यां वाचि वर्तमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । वाचिकं कथयति वाचिकं श्रद्दधे

२२९५ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥३६॥ व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थेऽण् स्यात् ॥ कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्युच्यते ।

* अण् प्रकरणे कुलाल वरुड निषादकर्मारचण्डाल मित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम् । कुलाल एव कौलालः । वारुडः । नैषादः । कार्मारः । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः ॥

* सान्नाय्यानुजावरानुषूकानुष्टुभचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृत वारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनाः एतेऽणन्ता स्वार्थिकाश्छन्दसि भाषायां चेष्यन्ते ॥

२२९६ ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥ ओषधिशब्दादजातौ वर्तमानात्स्वार्थेऽण् स्यात् । औषधं पिबति ॥

२२९७ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ प्रज्ञ इत्येवमादिभ्य स्वार्थेऽणस्यात् ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः प्राज्ञी स्त्री ॥

२२९८ मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥ मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन्स्यात् । मृदेव मृत्तिका ।

२२९९ सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥ प्रशंसोपाधिके वर्तमानान्मृच्छब्दात्सस्नौ स्तः ॥ प्रशस्ता मृद् मृत्सा मृत्स्ना ॥

२३०० बृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि ॥ ४१ ॥ बृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिके वर्तमानाभ्यां तिल्तातिलौ स्तश्छन्दसि ।वृकतिः (ऋ०सं०४।४१।४)। ज्येष्ठतातिम् (ऋ० सं० ५।४४।१) ।

२३०१ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्।४२।बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शस्स्याद्वा । बहूनि ददाति बहुशो ददाति । अल्पं ददाति अल्पशो ददाति । भूरिशो ददाति स्तोकशो ददाति ॥

*बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् बहुशो ददाति आभ्युदयिकेषु कर्मसु ॥ अल्पशो ददात्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

२३०२ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्योत्यायाम् शस्स्या-

द्वा द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति द्विशः । त्रिशः ॥ एकवचनात्अल्पेऽपि–कार्षापणं ददाति कार्षापणशः माषशः पादशः ॥

२३०३ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥४४॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात ॥ प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति ॥

* तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् आदौ आदितः । मध्यतः पार्श्वतः पृष्ठतः आकृतिगणोयम् ॥

२३०४ अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः स्यात् । तच्चेदपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति । ग्रामत आगच्छति ग्रामात् । चोरतो बिभेति चौरात् । अध्ययनतः पराजयते अध्ययनात् ॥

२३०५ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः अचलनमव्यथनम्, क्षेपो निन्दा । अतिग्रहादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः स्यात्सा चेत्कर्तरि न स्यात् । वृत्तेनातिगृह्यते वृत्ततोतिगृह्यते । चारित्रेणातिगृह्यते चारित्रतोतिगृह्यते । सुष्ठुवृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः ॥ अव्यथने-वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्रेण न व्यथते चारित्रतो न व्यथते वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे--वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्रेण क्षिप्तः चारित्रतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ॥

२३०६ हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥ हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिरकर्तरि तदन्ताद्वा तसिः स्यात् । वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते । चारित्रेण हीयते चारित्रतो हीयते ॥ पापयोगात्-वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः चारित्रेण पापः चारित्रतः पापः ॥

२३०७ षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् । षष्ठी चात्र पक्षापेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे । कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः ॥

२३०८ रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥ रोगो व्याधिः तद्वाचिनः शब्दाद्या षष्ठी तदन्ताद्वा तसिः स्यादपनयने गम्यमाने ॥ प्रवाहिकातः कुरु । कासतः कुरु । छर्दिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः ।

२३०९ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥५०॥ संपद्यकर्तरि वर्तमानात्प्रातिपदिकादभूततद्भावे गम्यमाने कृभ्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे च्विः स्यात् । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते तं करोति शुक्लीकरोति । शुक्ली स्यात् । शुक्ली भवति ॥

२३१० अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥ अरुःप्रभृतीनामन्त्यस्य लोपः स्याच्च्विश्च । अनरुररुः संपद्यते तं करोति अरूकरोति । अरू स्यात् उन्मनीकरोति । उच्चक्षूकरोति विचेतीकरोति ।

विरही करोति, विरजी करोति, विरजी भवति, विरजी स्यात् ॥

२३११ विभाषा साति कार्त्स्न्ये॥५२॥ पूर्वस्मिन्विषये वा सातिः स्यात् कार्त्स्न्ये गम्यमाने ॥ यदि प्रकृतिः कृत्स्नां विकारात्मतामापद्यते इत्यर्थः ॥ अग्निसाद्भवति शस्त्रम् अग्नी भवति शस्त्रम् । उदकसाद्भवति लवणम् उदकी भवति लवणम् ॥

२३१२ अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥ अभिविधौ गम्यमाने च्विविषये सातिः स्यात्संपदा योगे । चकारात् कृभ्वस्तिभिश्च ॥ विभाषाग्रहणानुवृत्ते श्च्विरप्यभ्यनुज्ञायते। स च कृभ्वस्तियोग एव भवति, न संपदा । अग्निसात्संपद्यते अग्निसाद्भवति । उदकसात्संपद्यते उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नी भवति उदकी भवति ॥

२३१३ तदधीनवचने ॥ ५४ ॥ स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकाद्दीशितव्येऽभिधेये सातिः स्यात् । कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे ॥ राजाधीनं करोति राजसात्करोति राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् राजसात् संपद्यते । ब्राह्मणसात्करोति ब्राह्मणसाद्भवति, स्यात्, संपद्यते वा ॥

२३१४ देये त्रा च ॥५५॥ दातव्यं देयम् तदधीने देये त्रा स्यात् । चात् सातिश्च कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे ॥ ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यत्संकल्पितं तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा त्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति ब्राह्मणसात्करोति ब्राह्मणत्रा करोति, भवति, स्यात, संपद्यते ॥

२३१५ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥ देवादिभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यस्त्रा वा स्यात् ॥ देवान् गच्छति देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति देवत्रा वसति । मनुष्यत्रा गच्छति मनुष्यत्रा वसति ॥ पुरुषत्रा गच्छति पुरुषत्रा वसति । पुरुत्रा गच्छति पुरुत्रा वसति । मर्त्यत्रा गच्छति मर्त्यत्रा वसति ॥ बहुलवचनादन्यत्रापि भवति --'बहुत्रा जीवतो मनः ।'

२३१६ अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥५७॥ यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्धं द्व्यच्कं संपद्यते तस्माद् व्यक्तानुकरणाद् अनितिपराद् डाच् स्यात् । कृभ्वस्तियोग इत्यनुवर्तते । यस्य च द्विर्वचने कृते द्व्यजवरार्धं ततः प्रत्ययः ॥

* डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विर्वचनमेव पूर्वं क्रियते पश्चात्प्रत्ययः । पटपटा करोति, पटपटा भवति, पटपटा स्यात् ॥

२३१७ कृञो द्वितियतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ॥ ५८ ॥ द्वितीयादिभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् स्यात्कृञो योगे ॥ द्वितीया करोति, द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा करोति, अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति, सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः ॥

२३१८ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ५९ संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दोऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्ता इत्युच्यते तादृशात् प्रातिपदिकात् कृषावभिधेयायां डाच् स्यात् कृषौ ॥ त्रिगुणा करोति ॥

२३१९ समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयः, तदत्यतिक्रमणं यापना । समयशब्दाद् यापनायां गम्यमानायां डाच्स्यात्कृञो योगे ॥ समया करोति 'यापयति' कालक्षेपं करोतीत्यर्थः ॥

२३२० सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥६१॥ सपत्रनिष्पत्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच्स्यात् कृञो योगे । सपत्रा करोति मृगं व्याधः । सपत्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्रा करोति शरीराच्छरमपरपार्श्वे निष्क्रामयतीत्यर्थः ॥

२३२१ निष्कुलान्निष्कोषणे ॥६२॥ निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्तमानात्कृञो योगे डाच्स्यात् । निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् ॥ निष्कुला करोति पशून् ॥

२३२२ सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥ सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् ॥ आनुलोम्यमनुकूलता आराध्यचित्तानुवर्तनम् । सुखा करोति, प्रिया करोति ॥

२३२३ दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥६४॥ दुःखशब्दात्प्रातिलोम्ये गम्यमाने डाच्स्यात्कृञो योगे ॥ प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता स्वाम्यादेश्चित्तपीडनम् ॥ दुःखा करोति भृत्यः ॥

२३२४ शूलात्पाके ॥६५॥ शूलशब्दात्पाकविषये डाच्स्यात्कृञो योगे ॥ शूले पचति शूला करोति मांसम् ॥

२३२५ सत्यादशपथे ॥६६॥ सत्यशब्दादशपथे डाच्स्यात्कृञो योगे ॥ सत्या करोति वणिक्भाण्डम् । मयैतत् क्रेतव्यमिति तथ्यं करोति ॥

२३२६ मद्रात्परिवापणे ॥६७॥ मद्रशब्दात्परिवापणे डाच्स्यात्कृञो योगे । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः ॥ मङ्गलं मुण्डनं करोति मद्रा करोति ॥ * भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ भद्रा करोति नापितः कुमारम् ॥

२३२७ समासान्ताः ॥६८॥ अधिकारोऽयम्। पादपरिसमाप्तेर्ये प्रत्यया विहिताः, ते समासस्यान्तावयवाः स्युः 'तद्ग्रहणेन गृह्यन्त' इति वेदितव्यम् । प्रयोजनम् अव्ययीभावद्विगुद्वंद्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । उपराजम् अधिराजम् 'नाव्ययीभावा'दित्येष विधिर्भवति । 'अनश्चेति टच् ॥ द्विपुरी । 'द्विगोरिति ङीप् भवति ॥ कटकवलयिनी शङ्खनूपुरिणी 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्या'दिति इनिर्भवति । विधुरः प्रधुरः।'तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः नीचैर्धुरः 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्भवति ॥

२३२८ न पूजनात् ॥ ६९ ॥ पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा अतिराजा ॥

* पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—परमराजः परमगवः ॥

*प्राग् बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति सुसक्थः अतिसक्थः स्वक्षः अत्यक्षः॥

२३२९ किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ क्षेपे यः किम्शब्दः, ततः परस्य समासान्तो न स्यात् ॥ किंराजा यो न रक्षति । किंसखा योऽभिद्रुह्यति । किंगौर्यो न वहति । 'किं क्षेपे' इति समासः ॥

२३३० नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयः तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न स्यात् । अराजा । असखा । अगौः ॥

२३३१ पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ नञः परो यो पथिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो वा स्यात् ॥ अपन्थाः। अपथम्॥

२३३२ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥७३॥ संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्मादबहुगणान्ताड्डच्स्यात् ॥ उपदशाः उपविंशाः। उपत्रिंशाः आसन्नदशाः अदूरदशाः अधिकदशाः द्विदशाः ॥ पञ्चषाः पञ्चदशाः ॥

* डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थम् । निर्गतानि त्रिंशतः निस्त्रिंशानि वर्षाणि निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य।। निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ॥

२३३३ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥७४॥ ऋगाद्यन्तानां समासानामकारः प्रत्ययः समासान्तः । अक्षे न ॥ सामर्थ्याद्धुर एतद्विशेषणम्, नऋगादीनाम् । अक्षसंबन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न ॥ अनृचः बह्वृचः । अर्धर्चः । ललाटपुरम् । द्वीपम् अन्तरीपम् । राजधुरा महाधुरा । जलपथः ।

'अनृचो माणवे बह्वृचश्चरणाख्यायाम्' अनृचो माणवकः बह्वृचो ब्राह्मणः । अनृक्साम बह्वृक् सूक्तमित्यत्र न भवति ।

२३३४ अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ ७५ ॥ प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच्स्यात्। प्रतिसामम् अनुसामम् अवसामम् । अनुलोमम् अवलोमम् ।

[कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्च प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि॥ कृष्णभूमः उदग्भूमः पाण्डुभूमः । सप्तगोदावरम् पञ्चनदम् ॥ भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच्प्रत्यय इष्यते । द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् । अन्यत्रापि च दृश्यते पद्मनाभः ऊर्णनाभः दीर्घरात्रः समरात्रः अरात्रः । तदेतत्सर्वमिह योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ।] (काशिका] ॥

२३३५ अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ दर्शनादन्यत्र योऽक्षिशब्दस्तदन्तादच्स्यात्॥ लवणाक्षम् पुष्कराक्षम् ॥

२३३६ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधे-

न्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥ अच्प्रत्ययान्ता एते निपात्यन्ते । समासव्यवस्थापि निपातनादेव प्रतिपत्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः अविद्यमानानि चत्वारि यस्य स अचतुरः । विचतुरः सुचतुरः । तत एकादश द्वन्द्वाः स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्च साम च ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिभ्रुवम् दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च 'ऊर्वष्ठीवम्' टिलोपो निपात्यते । पादौ च अष्ठीवन्तौ च 'पदष्ठीवम्' पादस्य पद्भावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च नक्तंदिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम् । अहनि च दिवा च 'अहर्दिवम्' वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । ततस्तत्पुरुषः–निश्चितं श्रेयो 'निःश्रेयसम्' । ततः षष्ठीसमासः–पुरुषस्यायुः 'पुरुषायुषम्' । ततो द्विगू–द्वे आयुषी समाहृते द्व्यायुषम् त्र्यायुषम् ॥ ततो द्वन्द्वः–ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । ततः कर्मधारयाः–जातोक्षः महोक्षः वृद्धोक्षः । ततोऽव्ययीभावः –शुनः समीपम् उपशुनम् । ततस्तत्पुरुषः–गोष्ठे श्वा 'गोष्ठश्वः' ।

* चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम् त्रिचतुराः उपचतुराः ॥

२३३७ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥७८॥ ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासादच् । ब्रह्मवर्चसम् हस्तिवर्चसम् ॥ *पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् पल्यवर्चसम् राजवर्चसम् ॥

२३३८ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ एभ्यः परो यस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासादच् स्यात् । अवतमसम् । संतमसम् । अन्धतमसम् ।

२३३९ श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥८०॥ श्वसः परो यो वसीयःश्रेयश्शब्दौ तदन्तात्समासादच् । श्वोवसीयसम् श्वःश्रेयसम् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः स्वभावाच्च श्वःशब्दः उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे श्वःश्रेयसं ते भूयात् शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः ॥

२३४० अन्ववतप्ताद्रहसः ॥८१॥ एभ्यः परो यो रहश्शब्दस्तदन्तात्समासादच् स्यात् । अनुरहसम् अवरहसम् तप्तरहसम् ॥

२३४१ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥८२॥ प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् स्यात्स चेदुरस्शब्दः सप्तमीस्थः । उरसि इति प्रत्युरसम् ।

२३४२ अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये । अनुगवम् यानम् ॥

२३४३ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥८४॥ द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चे-

दभिधेया भवति । अच्प्रत्ययष्टिलोपः स- मासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदि स्तवो द्विगुणा त्रिगुणा वा कस्यांचिद्वि- तौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा त्रि- स्तावा वेदिः ॥ द्विस्तावती रज्जुः ।

२३४४ उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो योऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समा- सादच् स्यात् ॥ प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ॥

२३४५ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् स्यात् ॥ द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलम् । निर्गतम- ङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥ तत्पुरुषाधिकारश्च 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति यावत् ॥

२३४६ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥ अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् स्यात् । चात्संख्यादेरव्ययादेश्च ॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वा- र्थम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । सर्वरात्रः पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः अपररात्रः संख्यात रात्रः द्वे रात्री समाहृते द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः नीरात्रः ।

२३४७ अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात् द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः त्र्यह्नः अहरतिक्रान्तः अत्यह्नः निरह्नः सर्वाह्नः अपराह्न सं- ख्याताह्नः ।

२३४८ न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्या- हन्शब्दस्य अह्नादेशो न स्यात ॥ द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः त्र्यहः ।

२३४९ उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह्न इत्ययमादेशो न स्यात् ॥ उत्तमशब्दोऽन्त्यवचनः पुण्य- शब्दमाचष्टे । पुण्यग्रहणमेव न कृतं वै- चित्र्यार्थम् । पुण्याहः एकाहः ॥ केचित्तू- पोत्तमस्यापि प्रतिपदयर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति-'संख्या- ताह' इति ॥

२३५० राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजनहन्सखि इत्येवमन्तात्प्रातिपदिका- ट्टच् स्यात । महाराजः-मद्रराजः परमराजः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा राजसखः । ब्राह्मणसखः ॥

२३५१ गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि ॥ परमगवः । पञ्चगवम् ॥

२३५२ अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥

उरस्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्स चेदुरः शब्दोऽग्राख्यायाम् । अश्वानामुरः अश्वोरसम् मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

२३५३ अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च ॥ उपानसम् । महानसम् । अमृताश्मः । पिण्डाश्मः । कालायसः । लोहितायसम् । मण्डूकसरसम् जलसरसम्

२३५४ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९५ ॥

ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्दस्तदन्ता-

त्पुरुषा ट्टच्स्यात् ॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । कुट्यां भवः कौटः । स तक्षा कौटतक्षः ॥

२३५५ अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ अतिशब्दात्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात् ॥ अतिक्रान्तः श्वानमतिश्वो वराहः, सेवको वा ॥ अतिश्वी सेवा ॥

२३५६ उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ उपमानवाची यः श्वन्शब्दोऽप्राणिषु तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात् । आकर्षः श्वा इव आकर्षश्वः । फलकश्वः ॥

२३५७ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥९८॥ एभ्यः परो यः सक्थिशब्दः [चादुपमानाच्च] तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात् समासान्तः । उत्तरसक्थः । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ॥

२३५८ नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच्स्यात्समासान्तः ॥ द्वे नावौ समाहृते द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्विनावरूप्यम् । द्विनावमयम् ॥

२३५९ अर्धाच्च ॥ १०० ॥ अर्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात् ॥ अर्द्धं नावः अर्द्धनावम् ॥

२३६० खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥ खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च । परो यः खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात् प्राचां मतेन ॥ द्वे खार्यौ समाहृते द्विखारम् द्विखारि, त्रिखारं त्रिखारि, अर्धं खार्याः अर्द्धखारी ॥

२३६१ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ । द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात् ॥ द्वावञ्जली समाहृतौ द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् ॥

२३६२ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ अनन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषाट्टच्स्याच्छन्दसि ॥ 'हस्तिचर्मे जुहोति' 'ऋषभचर्मेऽभिषिञ्चति' । असन्ताद् 'देवच्छन्दसानि' मनुष्यच्छन्दसानि

* अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वावचनम्

ब्रह्मसाम देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

२३६३ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते ॥ सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः ॥

२३६४ कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ । आभ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तात्पुरुषाट्टच्स्याद्वा ॥ कुब्रह्मः कुब्रह्मा ॥ महाब्रह्मः महाब्रह्मा ॥

२३६५ द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे १०६ द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद्दकारान्तात्षकारान्ताद् हकारान्ताच्च टच्स्यात्स चेद् द्वन्द्वः समाहारे ॥ वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । श्रीस्रजम् । समिद्दृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् ॥

२३६६ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ शरदादिभ्यष्टच्स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपम्

वणशरदम्। उपविपाशम्।

२३६७ अनश्च ॥ १०८ ॥ अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच्स्यात्समासान्तः ॥ उपराजम्। अध्यात्मम्। प्रत्यात्मम् ॥

२३६८ नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥१०९॥ अन्नन्तं यन्नपुंसकलिङ्गं तदन्तादव्ययीभावाद्वा टच्स्यात् ॥ प्रतिचर्मम् प्रतिचर्म ॥

२३६९ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ एतदन्तादव्ययीभावाद्वा टच् स्यात् ॥ नद्याः समीपं उपनदम् उपनदि। उपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि। उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि ॥

२३७० झयः ॥ १११ ॥ झयन्तादव्ययीभावाद्वा टच्स्यात् ॥ उपसमिधम् उपसमित् ॥

२३७१ गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥ गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच्स्यात्सेनकस्य मतेन ॥ अन्तर्गिरम् अन्तर्गिरि ॥ उपगिरम् उपगिरि ॥

२३७२ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥ स्वाङ्गवाची यः सक्थिशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद् बहुव्रीहेः षच्स्यात्समासान्तः ॥ दीर्घं सक्थि यस्य दीर्घसक्थः। कल्याणाक्षः। जलजाक्षी ॥

१ 'अनश्च' इत्यतः प्रागेवास्य पाठः। अत एव "आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न तद्विशेषेभ्यो भवति' इति। यदयं विपाट्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति" इति संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्यं संगच्छते ॥ इति दाधिमथाः ॥

२३७३ अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥ अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्स्यात्समासान्तः ॥ दारुणि समासार्थे ॥ द्व्यङ्गुलं दारु। पञ्चाङ्गुलम् ॥

२३७४ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥ द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षः समासान्तः ॥ द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः ॥

२३७५ अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ पूरण्यन्तात् प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्स्यात्समासान्तः ॥ कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ॥

* अपि प्रधानपूरणीग्रहणम्। यत्रान्यपदार्थे पूरण्यनुप्रविशति न केवलं वर्तिपदार्थमेव, तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् ॥ पुंवद्भावप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरण्येव गृह्यते। इह न भवति कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ स्त्री प्रमाणी येषां ते स्त्रीप्रमाणाः ॥

* नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम्। मृगो नेता यासां रात्रीणाम् मृगनेत्राः रात्रयः। पुष्यनेत्राः ॥

* छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम्। बृहस्पतिनेत्राः देवाः। सोमनेत्राः ॥

* मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधिः। पञ्चको मासोऽस्य पञ्चमासिकः कर्मकरः। दशमासिकः 'सोऽस्यांशवस्नभृतयः' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ॥

२३७६ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ ११७

अन्तर्बहिर्भ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्स्यात् ॥ अन्तर्गतानि लोमानि अस्य अन्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः

२३७७ अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥ नासिकान्ताद् बहुव्रीहेरच्स्यान्नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते । न चेत्स्थूलशब्दात्परा नासिका, संज्ञायाम् ॥ द्रुरिव नासिकास्य द्रुणसः । वार्ध्रीणसः गोनसः ॥

* खुरखराभ्यां नस्वक्तव्यः । खुरणाः खरणाः ॥

[पक्षेऽजपीष्यते ॥ खुरणसः खरणसः ॥]

* शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः इति निगमे ॥

२३७८ उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ उपसर्गात् परो यो नासिकाशब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् ॥ उन्नता नासिकाऽस्य उन्नसः ॥

* वेर्ग्रो वक्तव्यः । विगता नासिकास्य विग्रः ॥

* ख्यश्च ॥ विख्यः ॥

२३७९ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्ष चतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥ सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् ॥ शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः ॥ शोभनं दिवास्य सुदिवः । शारिरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः ॥ अजस्येव पादावस्य अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

२३८० नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ एभ्यः परौ यौ हलि—सक्थि-शब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् वा स्यात्समासान्तः ॥ अविद्यमाना हलिरस्य अहलः अहलिः । दुर्हलः दुर्हलिः । सुहलः सुहलिः । असक्थः असक्थिः दुःसक्थः दुःसक्थिः सुसक्थः सुसक्थिः

२३८१ नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥ नञ् दुः सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच्स्यात् ॥ अविद्यमानाः प्रजाः अस्य अप्रजाः दुष्प्रजाः सुप्रजाः अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः ॥ नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवति—

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

२३८२ बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥ बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते ॥ बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश' (ऋ० १० ३ । १६४ । ३२) ॥

२३८३ धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ केवलपूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्स्यात्समासान्तः ॥ कल्याणो धर्मो यस्य कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा ॥

२३८४ जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥ बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतानिजन्तमुत्तरपदं निपात्यते ॥ जम्भशब्दोऽभ्यवहार्यवाची दन्तविशेषवाची च ॥ शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा देवदत्तः। हरितजम्भा ॥ तृणजम्भा। सोमजम्भा ॥

२३८५ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥ दक्षिणेर्मा इति कृतानिजन्तो बहुव्रीहौ निपात्यते लुब्धयोगे ॥ दक्षिणमिर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृगः ॥ इर्मं व्रणमुच्यते। दक्षिणमङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः ॥

२३८६ इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच्स्यात्। 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इत्ययं बहुव्रीहिर्गृह्यते। केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। कचाकचि। मुसलैर्मुसलैः प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं मुसलामुसलि। दण्डादण्डि ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच्प्रत्ययः पठ्यते ॥

२३८७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवः स्युः ॥ द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी। द्विदण्ड्याद्यर्थमिच्प्रत्ययस्तथा भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिध्यन्तीत्यर्थः। समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषेऽवरुध्यन्ते। द्विदण्डि प्रहरति। द्विमुसलि प्रहरति। इह न भवति-द्विदण्डा शालेति। बहुव्रीह्यधिकारेऽपि तत्पुरुषात्कचिद्विधानमिच्छन्ति। निकुच्य कर्णौ धावति 'निकुच्यकर्णि धावति प्रौह्यपादि हस्तिनं वाहयति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥

२३८८ प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञुः ॥ १२९ ॥ 'प्रसम्' इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रज्ञुः। संज्ञुः ॥

२३८९ ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३० ॥ ऊर्ध्वशब्दात्परस्य जानुशब्दस्य विभाषा ज्ञुरित्ययमादेशः स्यात् ॥ ऊर्ध्वे जानुनी अस्य ऊर्ध्वजानुः ऊर्ध्वज्ञुः ॥

२३९० ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥ ऊधस्शब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्समासान्तः ॥ कुण्डमिव ऊधोऽस्याः सा कुण्डोध्नी। घटोध्नी ॥

* ऊधसोऽनङि स्त्री ग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्—महोधाः पर्जन्यः। घटोधो धेनुकम् ॥

२३९१ धनुषश्च ॥ १३२ ॥ धनुस्शब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् ॥ शार्ङ्गं धनुरस्य शार्ङ्गधन्वा ॥ गाण्डीवधन्वा ॥

२३९२ वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशो वा स्यात्संज्ञायां विषये ॥ शतधनुः शतधन्वा। दृढधनुः दृढधन्वा ॥

२३९३ जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्। युवतिर्जाया यस्य युवजानिः। वृद्धजानिः ॥

२३९४ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः

॥ १३५ ॥ एभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ उद्गतो गन्धो यस्य उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥

२३९५ अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ सूपोऽल्पोऽस्मिंस्तत्सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि ॥

२३९६ उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ॥ पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । उत्पलगन्धिः करीषगन्धिः ॥

२३९७ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपो बहुव्रीहौ समासे ॥ स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य स व्याघ्रपाद् । सिंहपाद् ॥

२३९८ कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ कुम्भपदी प्रभृतयः कृतपादलोपाः पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्रेदं सूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपः स्यात्कुम्भपद्यादिविषये ॥ यथा कुम्भपद्यादयः सिध्यन्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः स्त्रियामेव । तत्र ङीष्प्रत्यय एव नान्यत्र । कुम्भपदी ॥

२३९९ संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यः पादशब्दस्तस्य लोपः समासान्तः ॥ द्वौ पादौ यस्य द्विपात् । त्रिपाद् । शोभनौ पादावस्य सुपात् ॥

२४०० वयसि दन्तस्य दतृ ॥ १४१ ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दतृ इत्ययमादेशः स्यात्समासान्तो वयसि गम्यमाने ॥ द्वौ दन्तावस्य द्विदन् चतुर्दन् ॥

२४०१ छन्दसि च ॥ १४२ ॥ छन्दसि च दन्तस्य दतृ इत्ययमादेशः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ 'पञ्चदन्तमालभेत उभयदत आलभेत' ॥

२४०२ स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ स्त्रियामभिधेयायां संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशः स्यात् । अयोदती फालदती ॥

२४०३ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥ श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशः स्याद्वा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् श्यावदन्तः अरोकदन् अरोकदन्तः ॥

२४०४ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ एभ्यः परस्य दन्तशब्दस्य दतृ वा स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । कुड्मलाग्रदन् कुड्मलाग्रदन्तः । शुभ्रदन् शुभ्रदन्तः । वृषदन् वृषदन्तः । वराहदन् वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः अहिदन् अहिदन्तः । मूषिकदन् मूषिकदन्तः । गर्दभदन् गर्दभदन्तः । शिखरदन् शिखरदन्तः ॥

२४०५ ककुदस्यावस्थायां लोपः

॥ १४६ ॥ ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहे- र्लोपः स्यात्समासान्तोऽवस्थायाम् । असं- जातं ककुदमस्य असंजातककुत् पूर्णककुत् उन्नतककुत् ॥

२४०६ त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥ त्रिककुदिति बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये । त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत्पर्वतः ॥

२४०७ उद्विभ्यां काकुदस्य ॥१४८॥ आभ्यां परस्य काकुदस्य लोपः स्याद्बहु- व्रीहौ । उद्गतं काकुदमस्य उत्काकुत् । विकाकुत् । तालु काकुदमित्यते ॥

२४०८ पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥ पूर्णात्परस्य काकुदस्य वा लोपो बहुव्रीहौ पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः ॥

२४०९ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः॥१५० सुहृद् दुर्हृद् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः॥ शोभनं हृदयमस्य सुहृन् मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृद् अमित्रः ॥

२४१० उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥ उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप्स्यात् ।व्यूढमु- रोऽस्य व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्कः ॥

२४११ इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ इन्नन्ताद्बहुव्रीहेः कप् स्यात् स्त्रियाम् । बहवो दण्डिनो यस्यां बहुदण्डिका शाला बहु- छत्रिका ॥

२४१२ नद्यृतश्च ॥ १५३ ॥ नद्यन्ता- द्बहुव्रीहेर्ऋकारान्ताच्च कप्स्यात् । बहवः कु- मार्यो ऽस्मिन् बहुकुमारीको देशः । बहुब्रह्मबन्धूकः बहुकर्तृकः ॥

२४१३ शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्वा कप्स्यात् ॥ बह्वयः खट्वा अ- स्मिन्बहुखट्वकः बहुमालकः बहुवीणाकः बहुखट्वः बहुमालः बहुवीणः ॥

२४१४ न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ संज्ञा- यां बहुव्रीहौ समासे कप् न स्यात् ॥ विश्वे देवा अस्य विश्वदेवाः विश्वयशाः ॥

२४१५ ईयसश्च ॥ १५६ ॥ ईयसन्ता- द्बहुव्रीहेः कप् न स्यात् । बहवः श्रेयांसो- ऽस्य बहुश्रेयान् बह्वयः श्रेयस्योऽस्य बहु- श्रेयसीः ॥

२४१६ वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् न स्यात् ॥ शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता ॥

२४१७ ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ ऋद- न्ताद्बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् स्यात् ॥ हता माताऽस्य हतमाता । हतपिता ॥

२४१८ नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥१५९॥ स्वाङ्गे यो नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहे कप् न स्यात् । बह्वयो नाड्योऽस्य बहुनाडीः कायः । बहुतन्त्रीः ग्रीवा ॥

२४१९ निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥ निष्प्रवाणिरिति नद्यीलक्षणस्य कपः प्रति- षेधो निपात्यते प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी प्रवयन्ति तया इति वा प्रवाणी । अधिकर-

णसाधनः करणसाधनो घाऽयं ल्युट् ॥ तन्तुवायशलाका। निर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्रवाणिः कम्बलः अपनीतशलाकः स-माप्तवानः प्रत्यग्रः नवक उच्यते ॥

इति प्रत्ययविधि प्रकरणम् ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

इति श्रीसमस्तमहीमण्डलमहितरणराणा-वतान्ववायसमुद्रसमुद्भूत कामधेन्वा सवाई जयपुरनगराधीशमहाराजा-धिराज-श्रीसवाई रामसिंह-सह-धर्मिण्या रूपकुमारीदेव्या कारि-तायां माथुरचतुर्वेद श्रीराजकुमार-तनय जानकीलाल विरचितायां राणावतीयपाणिनीयसूत्रवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथादेशागमविधिप्रकरणम् ।

षाष्ठ द्वित्व प्रकरणम् ।

२४२० एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥ अधिकारोयम्। इतः उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक्संप्रसारणविधानात्, तत्र 'प्रथमस्य एकाचः द्वे भवतः' इति वेदितव्यम् ॥ जजागार ॥ पपाच। इयाय। आर ॥

२४२१ अजादेर्द्वितीयस्य ॥२॥ आदि-भूतादचः परस्य सति संभवे द्वितीयस्यै-काचो (द्वितीयैकाजभावे तु प्रथमस्यैवैका-चो) द्वे भवतः ॥ अटिटिषति। अशिशि-षति ॥

२४२२ न न्द्राः संयोगादयः ॥३॥ आ-दिभूताद् अचः परा द्वितीयैकाचो ऽवयव-भूताः संयोगादयो नकार-दकार-रेफा न द्विरुच्यन्ते ॥ उन्दिदिषति। अड्डिडिषति ॥ अर्चिचिषति। कण्डुनाव ॥

* यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवति इति वक्तव्यम्। अरार्यते ॥

* ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्त-व्यम् ईर्ष्यिषिषति ॥ केचिदाहुः-'व्यञ्जन-स्यैति ॥ ईर्ष्यियिषति ॥

* कण्ड्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवतः इति वक्तव्यम्। कण्डूयियिषति ॥

* वा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवतः इति वक्तव्यम्। अश्वीयियिषति अशिश्वीयिषति ॥ अपर आह—

* यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् पुपुत्रीयिषति पुतित्रीयिषति पुत्रीयियिष-ति (पुपुतित्रियिष्यति) पुत्रीयियिषति ॥

२४२३ पूर्वोभ्यासः ॥४॥ अस्मिन्प्रकर-णे ये द्वे विहिते तयोर्यः पूर्वोऽवयवः सा ऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥ पपाच। पिपक्षति। पापच्यते। जुहोति। अपीपचत् ॥

२४२४ उभे अभ्यस्तम् ॥५॥ ये द्वे वि-हिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥ ददति। ददत्। दधतु ॥

२४२५ जक्षित्यादयः षट् ॥६॥ जक्षिति रित्ययं धातु रित्यादयश्चान्ये षड् धातवो ऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षति जाग्रति

दरिद्रति । चकास्ति । शासति । दीध्यते वेव्यते ॥

२४२६ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥७॥ तुजादीनामिति प्रकारे आदि शब्दः । कश्च प्रकारः ? तुजादीर्घोऽभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च । ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति ॥ 'तूतुजानः' (ऋ०सं०१।३।६) ।,मामहानः (............)। दाधार (ऋ० सं० १ । ६१ । २) । तूताव (ऋ० सं० १ । ६४ । २) । दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे यत्र दृश्यते । ततोऽन्यत्र न भवति 'तुतोज शवलान्' ।

२४२७ लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥८॥ लिटि परेऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचः (आदिभूताद् अचः परस्य सति संभवे द्वितीयस्यैव यथा योगं) द्वे स्तः ॥ पपाच पपाठ । ऊर्णुनाव ।

* द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् 'यो जागार तमृचः कामयन्ते' (ऋ० सं० ५ । ४४ । १४) ॥ 'दाति प्रियाणि' (ऋ० सं० ४ । ८ । ३ ।

२४२८ सन्यङोः ॥ ९ ॥ सन्नन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचः अजादेर्द्वितीयस्यैव यथा योगं द्वे स्तः ॥ पिपक्षति अरिरिषति । उन्दिदिषति । पापच्यते । अटाट्यते । याबज्यते । अरार्यते । ऊर्णोनूयते ॥

२४२९ श्लौ ॥१०॥ श्लौ विषयेऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य (प्रथमस्यैकाचः अजादेर्द्वितीयस्यैव यथायोगं) द्वे भवतः ॥ जुहोति । बिभेति । जिह्रेति ॥

२४३० चङि ॥११॥ चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचः, अजादेर्द्वितीयस्यैव यथायोगं द्वे भवतः ॥ अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशत् । आर्दिदत् ॥

२४३१ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥१२॥ दाश्वान साह्वान मीढ्वान् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । 'दाशृदाने, इत्येतस्य धातोः क्वसावद्विर्वचनमनिट्त्वं च । ' दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ' (ऋ० १।३।७) ॥ ' षह मर्षणे ' इत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान् ॥ मिह सेचने इत्यस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ढत्वं च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ । ऋ० २।३३। १४) ॥ एकवचनमतन्त्रम् ॥

* कृञादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ क्रियतेऽनेनेति चक्रम् । चिक्लिदम् ।

* चरि चलि पति वदीनां द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य ॥ चरादीनां धातूनामचि प्रत्यये द्वे भवतः अभ्यासस्याागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादि शेषो न । चराचरः चलाचलः पतापतः वदावदः ॥

* वेति वक्तव्यम् ॥ तेन चरः चलः पतः वदः ॥

※ हन्ते र्घत्वं च ॥ घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् (ऋ० १०।१०३।१)

※ पाटेर्णि लुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ पाटूपटः ॥

इति षाष्ठ द्वित्वप्रकरणम् ॥

अथ संप्रसारणप्रकरणम् ॥

२४३२ ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥१३॥ पुत्रपति इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ष्यङः संप्रसारणं स्यात् ॥ कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः कौमुदगन्धीपतिः ॥

२४३३ बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥ बन्धुशब्दे उत्तरपदे बहुव्रीहौ ष्यङः संप्रसारणं स्यात् ॥ कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः कौमुदगन्धीबन्धुः ॥

※ मातच् मातृक मातृषु वा ॥ कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धीमातः कारीषगन्ध्यामातः ॥ कारीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृकः,। कारीषगन्धीमाता कारीषगन्ध्यामाता ॥

२४३४ वचि स्वपियजादीनां किति ॥१५॥ वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात् किति प्रत्यये। उक्तः उक्तवान्। सुप्तः सुप्तवान्। इष्टः। उप्तः। ऊढः। उषितः। उतः। संवीतः। हूतः। उदितः। शूनः।

२४३५ ग्रहिज्या वयिव्यधि वष्टिविचति वृश्चति पृच्छति भृज्जतीनां ङिति च ॥१६॥ एषां संप्रसारणं स्यात्किति ङिति च प्रत्यये ॥ गृहीतः गृह्णाति। जीनः। जिनाति। ऊयतुः। विद्धः विध्यति। उशितः उष्टः उशन्ति। विचितः विचति। वृक्णः वृश्चति।

※ व्यचेः कुटादित्वमनसि इति प्रतिपादितम्। तेन सर्वत्राऽञ्णिति संप्रसारणं अहिचिता उद्विचितुम् ॥ वृकणः। अथ कथमत्र कुत्वम्? 'वृश्चेर्नित्यत्वेन भवितव्यम्,

※ निष्ठापत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः तत्र पत्वं प्रति नत्वस्य सिद्धत्वाज् झलादिर्निष्ठा न भवति। कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वम् ॥ वृश्चति ॥ पृष्टः, पृच्छति। भृष्टः भृज्जति ॥

२४३६ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥१७॥ वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि ॥ उवाच, इयाज जग्राह उग्रहिथ ॥

२४३७ स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥ स्वापेश्चङि संप्रसारणं स्यात् ॥ असूषुपत् ॥

२४३८ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥१९॥ एषां यङि संप्रसारणं स्यात् ॥ सोषुप्यते सेसिम्यते वेवीयते ॥

२४३९ न वशः ॥२०॥ वशेर्यङि न संप्रसारणम् ॥ वावश्यते ॥

२४४० चायः की ॥२१॥ चायतेः की इत्यादेशः स्याद्यङि ॥ चेकीयते ॥

२४४१ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥२२॥ स्फायतेर्निष्ठायां स्फीत्ययमादेशः स्यात् ॥ स्फीतः स्फीतवान् ॥

२४४१ स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३॥ स्त्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य निष्ठायां संप्रसारणं स्यात् ॥ प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् ॥

२४४२ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥२४॥ द्रवमूर्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शे वर्तमानस्य श्यैङो निष्ठायां संप्रसारणं स्यात् ॥ शीनं घृतम् शीना वसा । शीनं मेदः ।

२४४४ प्रतेश्च ॥२५॥ प्रतेरुत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां संप्रसारणं स्यात् । प्रतिशीनः प्रतिशीनवान् ॥

२४४५ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥ अभि अव इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां वा संप्रसारणं स्यात् । अभिशीनम् अभिश्यानम् । अवशीनम् अवश्यानम् ॥

२४४६ शृतं पाके ॥२७॥ श्रातिश्रपत्योः शृतमिति वा निपात्यते ॥ शृतं क्षीरम् । शृतं हविः । श्राणा यवागूः श्रपिता यवागूरिति ॥

२४४७ प्यायः पी ॥२८॥ प्यायतेर्निष्ठायां वा पीभावः स्यात् ॥ पीनं मुखम् ॥ पीनौ बाहू । पीनमुरः ॥ इयमपि व्यवस्थितविभाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यम्, सोपसर्गस्य तु नैव भवति—प्रप्यानः आप्यानश्चन्द्रमाः ॥

* आङ्पूर्वस्यान्धूधसोर्भवत्येव ॥ आपीनोऽन्धुः आपीनमूध इति ॥

२४४८ लिड्यङोश्च ॥ २९ ॥ प्यायः पीत्ययमादेशः स्याल्लिटि यङि च ॥ आपिप्ये आपिप्यिरे । आपेपीयते ॥

२४४९ विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥ लिटि यङि च श्वयतेर्धातोर्वा संप्रसारणं स्यात् । शुशाव शुशुवतुः शिश्वाय शिश्वियतुः शोशूयते शेश्वीयते ॥

२४५० णौ च संश्चङोः ॥३१ ॥ सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेर्वा संप्रसारणम् ॥ शुशावयिषति शिश्वाययिषति । अशूशवत् अशिश्वयत् ॥

२४५१ ह्वः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥ सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः संप्रसारणं स्यात् ॥ जुहावयिषति अजूहवत् ॥

२४५२ अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥ अभ्यस्तो भविष्यतो ह्वः संप्रसारणं स्यात् । जुहाव जोहूयते जुहूषति ॥

२४५३ बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥ छन्दसि ह्वेञ् धातोर्वा संप्रसारणं स्यात् ॥ 'हुवे' (ऋ. सं. ३।१२।७) ह्वेञो लडात्मनेपदोत्तमैकवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवङादेशश्च ॥ न च भवति—ह्वयामि (ऋ. सं. १।३५।१) ॥

२४५४ चायः की ॥ ३५ ॥ चायतेर्धातोश्छन्दसि बहुलं कीत्ययमादेशः स्यात् ॥ न्यग्न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् (ऋ. सं. १।१६४।३८) चिक्युरिति रूपम् ॥ न भवति निचाय्यः—(ऋ.सं.१।१०५।१४) ॥

२४५५ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याज श्राताःश्रितमाशीराशीर्ताः॥३६॥ छन्दसीति वर्तते । 'स्पर्ध संघर्षे' इत्यस्य

कहि माथामि द्विर्वचने रेफस्य संप्रसारणम् अकारलोपश्च निपातनात्।'इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्' (ऋ.सं. ६।६९।८) अस्पर्धेथामिति भाषायाम् ॥ 'अर्चपूजायाम्' अर्हपूजायाम् इत्यनयोर्लिटयुसि संप्रसारणम् अकारलोपश्च निपातनात्। ततो द्विर्वचनम्। हलादित्वम्।अत आदेरिति दीर्घत्वम्'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुडागमः । अर्कमानृचुः (ऋ. सं.१।१९।४) । 'न वह्न्यानृहुः'। आनर्चुः आनर्हुः इति भाषायाम् ॥ 'च्युङ् गतावित्यस्य क्विटि सेशब्देऽभ्यासस्य संप्रसारणम्, अनिट्त्वं च निपातनात्। विच्युषे (ऋ.सं. ४।३०।२२) । 'चुच्युविषे' इति भाषायाम् ॥ 'त्यज हानावित्यस्य लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणम् निपात्यते 'वित्याज' (ऋ.सं.१०।७१।६) । तत्याजेति भाषायाम् ॥ 'श्रीञ् पाके' इत्येतस्य निष्ठायां श्रीभावः 'श्रातः (ऋ. सं. १०। १७।११)॥ श्रितमिति तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् 'सोमो गौरी अधि श्रितः' (ऋ.सं.९।१२।३) श्रिता नो ग्रहाः' ॥ अनयोः श्राभावश्रिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति सोमेषु बहुषु श्राभाव एव, अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र कचिदेकस्मिन्नपि श्राभावो दृश्यते 'यदि श्रातो जुहोतन (ऋ. सं. १०।१७९।१) तस्य 'श्राता' इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपलंभहो द्रष्टव्यः ॥ तस्यैव श्रीणातेराङ्पूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च शीरादेशः, निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् 'तामाशीरा दुहन्ति' श्रीरैर्मध्यत आशीर्तः' (ऋ.सं. ८।२।१)॥

२४५६ न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥३७॥ संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् ॥ यूनः यूना ॥

* ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि ॥ तिस्र ऋचो यस्मिंस्तत्तृचं सूक्तम्।तृचं साम ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे इति समासान्तः॥

* रयेर्मतौ बहुलम् ॥ रयिशब्दस्य छन्दसि मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं स्यात् ॥ आ रेवानेतु नो विशः '(न च भवति —'रयिवान् पुष्टिवर्धनः') ॥

२४५७ लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥ लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न स्यात् ॥ उवाय ऊयतुः ऊयुः ॥

२४५८ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥३९॥ वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशः स्यात्॥ ऊवतुः ऊवुः ऊयतुः ऊयुः ॥

२४५९ वेञः ॥ ४० ॥ वेञो लिटि परतः संप्रसारणं न स्यात् ॥ ववौ ववतुः ववुः ॥

२४६० ल्यपि च ॥ ४१ ॥ ल्यपि च वेञः संप्रसारणं न स्यत् ॥ प्रवाय । उपवाय ॥

२४६१ ज्यश्च ॥ ४२ ॥ जिनातेर्ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् ॥ प्रज्याय। उपज्याय

२४६२ व्यश्च ॥ ४३ ॥ व्येञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् ॥ प्रव्याय। उपव्याय ॥

२४६३ विभाषा परेः ॥ ४४ ॥ परेर्व्य-

रस्य व्येञो ल्यपि संप्रसारणं न स्याद्वा ॥ परवीय । परिव्याय ॥

२४६४ आदेच उपदेशेऽशिति ॥४५॥ उपदेशे एजन्तस्य धातोराकारः स्यात्, न तु शिति ॥ 'ग्लै'-ग्लाता । ग्लातुम् । ग्लातव्यम् । 'शो' निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् ॥

२४६५ न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥ व्येञो लिटि आत्वं न स्यात् ॥ विव्याय संविव्ययिथ ॥

२४६६ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥ अनयोरेच आत्वं स्याद् घञि परे ॥ विस्फारः विस्फालः विस्फारः विस्फालः ॥

२४६७ क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥ आत्वम् ॥ क्रापयति अध्यापयति॥ जापयति॥

२४६८ सिध्यतेरपारलौकिके ॥४९॥ अपारलौकिकेऽर्थे वर्तमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं णौ ॥ अन्नं साधयति । ग्रामं साधयति ॥

२४६९ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥५०॥ एषामात्वं स्याल्ल्यपि, चादशित्येज्निमित्ते ॥ प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय ॥ निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदातुम् । उपदाय ॥

२४७० विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥ लीयतेर्ल्यपि एज्विषये उपदेशे एवं चाऽऽत्वं स्यात् । विलाय । विलाता । विलातुम् विलातव्यम् । विलेता । विलीय विलेतुम् विलेतव्यम् ॥

* निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ईषन्निमयः । सुनिमयः । विनिमयो वर्तते । ईषत्प्रमयः । प्रमयो वर्तते । ईषद्विलयः । विलयो वर्तते ॥ अत्र लियो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् । एवं च प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्यमात्वं भवति । कस्त्वामुल्लापयते ॥

२४७१ खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥ खिदेरेचो वाऽऽकारादेशः स्यात् ॥ 'चित्तं चिखाद' 'चित्तं चिखेद' ॥

२४७२ अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥ अपपूर्वस्य गुरेरेचो वाऽऽकारादेशः स्याण्णमुलि ॥ अपगारमपगारम् ॥ अपगोरमपगोरम् । अस्यपगारं युध्यन्ते अस्यपगोरं युध्यन्ते ॥

२४७३ चिस्फुरोर्णौ ॥५४॥ अनयोरेचो वाऽऽत्वं स्याण् णौ ॥ चापयति चाययति । स्फापयति स्फोरयति ॥

२४७४ प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥ प्रजने वर्तमानस्य णौ परतो वीयतेरेच आत्वं वा स्यात् ॥ पुरोवातो गाः प्रवापयति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥

२४७५ बिभेतेर्हेतुभये ॥५६॥ बिभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥ मुण्डो भापयते । मुण्डो भीषयते ॥

२४७६ नित्यं स्मयतेः ॥५७॥ स्मयतेरैचो नित्यमात्वं स्यात्। हेतुभये॑। मुण्डो विस्मापयते ॥

२४७७ सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ५८ ॥ सृजिदृशोर्झलादावकिति अमागमः स्यात्। स्रष्टा। स्रष्टुम्। स्रष्टव्यम्। द्रष्टा। द्रष्टुम्। द्रष्टव्यम् ॥

२४७८ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति ॥ अम्वा सर्प्ता। सर्पिता। दर्पिता द्रप्ता दर्प्ता ॥

२४७९ शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥ शीर्षमिति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि निपात्यते। न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य। सोपि हि छन्दसि प्रयुज्यते ॥ शीर्ष्णा (ऋ०सं०१।११६।१२) शीर्ष्णः(ऋ०सं०१।१६४।७)।

२४८० ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥ शीर्षन्निति वर्तते आदेशोऽयमिष्यते। स कथम्? तद्धित इति हि परं निमित्तमुपादीयते॥ तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति। यकारादौ तद्धिते शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात्॥ शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति' 'शीर्षण्यम् (ऋ०सं०१०।१६३।१)।

* वा केशेषु । शिरसः शीर्षन्नादेशो वा वक्तव्यः। शीर्षण्याः केशाः ॥

२४८१ अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥ अजादौ तद्धिते परे शिरसः शीर्ष आदेशः स्यात्॥ हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः ॥

२४८२ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥६३ पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य एषां स्थाने पदादय आदेशाः स्युः शसादौ ॥ अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्तयन्ति तेन पादादयोऽपि प्रयुज्यन्ते ॥ पदः। पदा। पद्भ्याम्। पत्सु ॥ दतः। दता। दद्भ्याम्। दत्सु ॥ नसः। नसा। नोभ्याम्। नःसु॥मासः। मासा। माभ्याम्। माःसु ॥ हृदि हृदा हृत्सु ॥ निशः निशा निट्सु॥ असानि असभ्याम् असत्सु ॥ यूष्णः यूषभ्याम् यूषसु। दोष्णः दोषभ्याम्। यकानि यकभ्याम् ॥ शकानि शकभ्याम्। उदानि उदभ्याम्॥ आसानि 'आस्नो वृकस्य' (ऋ० सं० १।११६।१४)। प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्। तेन 'शकाकोदोपणी' 'आसन्यं प्राणम्' सिद्धम्।

* पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्। मांस पृतना सानु इत्येषां स्थाने स्युः 'मांस्पचन्या उखायाः' (ऋ०सं० १।१६२।१३) मांसपचन्या इति प्राप्ते। 'पृत्सु मर्त्यम्' पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते ॥ 'स्नुना (ऋ०सं०४।२८।२)' सानुनेति प्राप्ते ॥

* नस्नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु नस्यम्। नस्तः। नःक्षुद्रः ॥

* यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् ॥ नासिक्यो वर्णः। नासिक्यं नगरम्॥

२४८३ धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥ धात्वादेः षकारस्य सकारादेशः स्यात् ॥

सहते सिडवति ॥ 'आदेशप्रत्यययोरित्यत्र षत्वव्यवस्थार्थं पादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः। के पुनस्ते? ये तथा पठ्यन्ते अथवा लक्षणं क्रियते—अज्दन्त्यपरास्सादयः षोपदेशाः। स्मिस्विदिस्वदिस्वञ्जस्वपिश्यश्च ॥ मकारवकारयोरनज्दन्त्यत्वान्न प्रवतीति अप्राप्ते विधानम्। सृपिस्तृहिस्तृस्त्यासेक सृजश्व म् ॥

* सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः षोढीयति षण्डीयति। ष्वष्कते। ष्ठिवु इत्यस्य द्वितीयस्थकारपाठस्येष्यते। तेन टेष्ठीव्यते टेष्ठीव्यते इति भवति ॥

२४८४ णो नः ॥ ६५ ॥ धातोरादेर्णस्य नकारादेशः स्यात् ॥ नयति नमति नहति सुब्धातोरयमपि नेष्यते णकारमिच्छति णकारीयति ॥ 'उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वार्थं व्यवस्थार्थं णादयो धातवः केचिदुपदिश्यन्ते ॥ के पुनस्ते ? ये तथा पठ्यन्ते अथवा लक्षणं क्रियते-'सर्वे णादयो णोपदेशाः नृनन्दिनर्दिनक्कनाटि नाथनाधृवर्जम् ॥

२४८५ लोपो व्योर्वलि ॥६६॥ वकारयकारयोर्लोपो वलि परे। दिव्-दिदिवान्। ऊयी 'ऊतम्'। 'क्नूयी क्नूतम्। 'क्ष्मायी क्ष्मा' गोधेरः पचेरन् ॥ वकारस्य 'जीवे रदानुः जीरदानुः। स्त्रिव आस्त्रेमाणम्। 'उणादयो बहुलमिति बहुलवचनात् छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊठ् न भवति ॥

२४८६ वेरपृक्तस्य ॥६७॥ अपृक्तस्य वेर्लोपः स्यात्। ब्रह्महा भ्रूणहा घृतस्पृक् अर्धभाक् ॥

२४८७ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥६८॥ हलन्तात्परं, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते ॥ राजा तक्षा उखास्रत्। कुमारी गौरी शार्ङ्गरवी खट्वा बहुराजा कारीषगन्ध्या ॥ हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च। तत्र सिलोपस्तावत्-अबिभर्भवान्। तिलोपः-अभिनोऽत्र ॥ संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते॥

२४८८ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६९ ॥ एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परो हल्लुप्यते स चेत्संबुद्धेरवयवः ॥ हे अग्ने, हे वायो, हे देवदत्त, हे नदि, हे वधु, हे कुण्ड ॥ अङ्गादित्युक्तेनेह—हे कतरत् ॥

२४८९ शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥ 'शि' इत्येतस्य छन्दसि बहुलं लोपः ॥ 'अग्ने त्री ते वाजिना त्री सधस्था' (ऋ० स० ३।२०।२)। 'अग्ने त्रीणि ते वाजिनानि त्रीणि सधस्थानि' इति प्राप्ते ॥

२४९० ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥७१॥ पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमः स्यात् ॥ अग्निचित्। सोमसुत् प्रकृत्य। प्रहृत्य। उपस्तुत्य ॥

२४९१ संहितायाम् ॥ ७२ ॥ अधि-

कोदीयम्। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (६।१।१५५) इति यावत्। प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामः 'संहितायाम्' इत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति 'इको यणचि' दध्यत्र। मध्वत्र। संहिताया अभावे दधि+अत्र, मधु+अत्र॥

२४९२ छे च ॥ ७३ ॥ छकारे ह्रस्वस्य तुगागमः संहितायाम्॥ इच्छति। गच्छति॥

२४९३ आङ्माङोश्च ॥७४॥ अनयोस्तुगागमः स्याच्छे॥ आच्छादयति। मा च्छैत्सीत्। मा च्छिदत्॥

२४९४ दीर्घात् ॥७५॥ दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमः स्यात्॥ ह्रीच्छति म्लेच्छति॥

२४९५ पदान्ताद्वा ॥७६॥ पदान्ताद्दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य वा तुक्स्यात्॥ कुटीच्छाया कुटीछाया॥

* विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् विश्वजनच्छत्रम् विश्वजनछत्रम्। 'न च्छायां कुरवोपराम्' न छायां कुरवोपराम्॥

२४९६ इको यणचि ॥ ७७ ॥ अचि परतः इको यणादेशः स्यात्॥ दध्यत्र। मध्वत्र। कर्त्रर्थम्। लाकृतिः॥

* इकः प्लुतपूर्वस्य (सवर्णदीर्घबाधनार्थं) यणादेशो वक्तव्यः भो ३+इ+इन्द्र=भो यिन्द्र॥ भो ३+इ+इह=भो ३ यिह॥ अचीति व्याप्यमधिकारः 'दिव उत्' (६।१।१३०) इत्यतः प्राक्॥

२४९७ एचोऽयवायावः ॥ ७८ ॥ एचः स्थानेऽचि क्रमादय् अव् आय् आव् इत्येते आदेशाः स्युः॥ चयनम्। लवनम्। नायकः। लावकः॥

२४९८ वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥ यकारादौ प्रत्यये ओदौतोरवावौ स्तः॥ बाभ्रव्यः माण्डव्यः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। नाव्यो ह्रदः॥

* गोर्यूतौ छन्दसि आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् (ऋ० सं० ३।६२।१६)॥

* अध्वपरिमाणे च। गव्यूतिमात्रमध्वानं गतः॥

२४९९ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥ यादौ प्रत्यये धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव॥ लव्यम्। पव्यम्। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्॥

२५०० क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥ एतौ शक्यार्थे निपात्येते। क्षेतुं शक्यः क्षय्यः। जेतुं शक्यः जय्यः॥

२५०१ क्रय्यस्तदर्थे ॥८२॥ क्रीणातेर्धातोस्तदर्थे क्रयार्थे यत्तस्मिन्नभिधेये यति अयादेशो निपात्यते॥ क्रय्या गौः॥ क्रय्यः कम्बलः॥ क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते॥

२५०२ भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ॥८३॥ बिभेतेः, प्रपूर्वस्य च 'वी' इत्येतस्य, यति छन्दसि अयादेशो निपात्यते॥ भय्यं किमासीत्॥ वत्सतरी प्रवय्या॥

* हृदय्या आप उपसंख्यानम्। हृदय्या आपः॥

२५०३ एकः पूर्वपरयोः ॥८४॥ अधिकारोऽयम् 'ख्यत्यात्परस्य' इति प्रागे-तस्मात्सूत्रादित उत्तरं वक्ष्यामस्तत्र 'पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवति' इत्येतद् वेदितव्यम्॥

वक्ष्यति 'आद्गुणः' खट्वेन्द्रः मालेन्द्रः॥

२५०४ अन्तादिवच्च ॥८५॥ 'एकः पूर्वपरयोः' इति योऽयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति परस्यादिवद्भवति॥ ब्रह्मबन्धूरित्यत्र 'ब्रह्मबन्धु' इति प्रातिपदिकम्, ऊङित्यप्रातिपदिकम्, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद्भवति यथा शक्यते कर्तुम् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति स्वादिविधिः। वृक्षावित्यत्र सुबौकारः, असुबकारः, तयोः सुबसुबोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति यथा शक्यते कर्तुम् 'सुबन्तं पदमिति'॥

* उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्॥ अभीयात् प्रतीयात्॥

* वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्भावो नेष्यते। तथाहि खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्भावाद् 'अतो भिस ऐस्' इति न भवति॥ इयतेज्‌ ह्वायेति संप्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्भावाभावात् 'आतयोणलः' इति न भवति॥

२५०५ षत्वतुकोरसिद्धः॥८६॥ षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धः स्यात्॥ कोऽसिचत्, कोऽस्य, योऽस्य, कोऽस्मै योऽस्मै॥ तुग्विधौ -अधीत्य प्रेत्य॥

* संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधः॥ अत्र ह्वपु परिवोषु संप्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात् त्वत्वं न प्राप्नोति। ङौ-वृक्षे छत्रम् वृक्षे छत्रम्। इटि- अपचे छत्रम् अपचे छत्रम्। आद्गुणस्यासिद्धत्वादह्रस्वलक्षणो नित्यो ऽत्र तुक् प्राप्नोति।'दीर्घात्पदान्ताद्वा'इति तुग् विकल्प इष्यते॥

२५०६ आद्गुणः॥८७॥ अवर्णात्परो योऽच्, अचि च पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशः स्यात्॥ तवेदम्। गङ्गेदं। नरेशः प्रजेशः। कूपोदकम् गङ्गोदकम्। वरोरू रम्भोरू। तवर्श्यः। खट्वर्श्यः। तवल्कारः॥

२५०७ वृद्धिरेचि ॥८८॥ अवर्णादेचि पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशः स्यात्॥ ब्रह्मैडका खट्वैडका। ब्रह्मैतिकायनः खट्वैतिकायनः। ब्रह्मौदनः। खट्वौदनः। ब्रह्मौपगवः खट्वौपगवः॥

२५०८ एत्येधत्यूठ्सु ॥८९॥ अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे पूर्वपरयोः वृद्धिरेकादेशः स्यात्॥ उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः॥

*अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या॥ अक्षौहिणी

* स्वादीरेरिणोः वृद्धिर्वक्तव्या॥ स्वैरम् स्वैरी। स्वैरिणी॥

* प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। प्रौहः। प्रौढः॥ प्रौढिः। प्रैषः। प्रैष्यः॥

* ऋते च तृतीयासमासे। सुखेन ऋतः सुखार्तः॥

* प्रवत्सतरकम्बल वसनार्णदशानामृणे। प्रार्णम् वत्सतरार्णम् कम्बलार्णम् वसनार्णम् । ऋणार्णम्। दशार्णम् ॥ 'ऋणं दुर्गे जले दुर्गे' ॥

२५०९ आटश्च ॥९०॥ आटोऽचिपरे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ आसत् ऐन्दत औहत ऐक्षिष्यत ॥ चकारो ऽधिकविधानार्थ उस्योमाङ्क्षोश्च पररूपबाधनार्थः । औस्रीयत् औङ्कारीयत् आऊढा ओढा तामैच्छत् औढीयत् ॥

२५१० उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥उपार्छति । प्रार्छति ॥

२५११ वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ वृद्धिर्वा स्यात् ॥ उपार्षभीयति उपर्षभीयति। सावर्ण्यात् लृकारादौ नामधातावपि उपाल्कारीयति उपल्कारीयति ॥

२५१२ औतोऽम्शसोः ॥ ९३ । ओतोऽमि शसि च सुपि परतः पूर्वपरयोराकार एकादेशः ॥ गां पश्य द्याः पश्य ॥

२५१३ एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः । उपेलयति प्रेलयति उपोषति प्रोषति ॥ केचित्तु 'वा सुप्यापिशलेः, इत्यनुवर्तयन्ति ॥ तद्वाक्यभेदेन सुब्धातौ विकल्पं करोति, उपेडकीयति उपैडकीयति उपोदनीयति उपौदनीयति ॥

* शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् शक + अन्धुः शकन्धुः । कुल + अटा कुलटा । आकृतिगणोऽयम् ॥

* एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ इह एव = इहेव । अद्य एव = अद्येव ॥

* ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपम् । स्थूल + ओतुः स्थूलोतुः स्थूलौतुः। बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः ॥

* एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् । अपां त्वा एमन् 'अपां त्वेमन्' (यजु०१३।५३) अपां त्वा ओद्मन् 'त्वोद्मन्' (यजु० १३।५३)

२५१४ ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥ अवर्णादोमि आङि च पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ कः ओमित्यवोचत् कोमित्यवोचत् । सोमित्यवोचत् ॥ आ + ऊढा ओढा । अद्य + ओढा = अद्योढा । कदा ओढा कदोढा ॥

२५१५ उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥ अवर्णादपदान्तादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ भिन्द्या उस् भिन्द्युः अद्युः ॥

२५१६ अतो गुणे ॥ ९७ ॥ अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः स्यात् । पचन्ति यजन्ति ॥

२५१७ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥ अव्यक्तानुकरणे यः 'अत्' शब्दस्तस्मादितौ पररूपमेकादेशः स्यात् पटिति ॥ घटिति झटिति ॥

* अनेकाच इति वक्तव्यम् इह माभूत श्रत् इति श्रदिति ॥

२५१८ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥

९९॥ अव्यक्तानुकरणस्याऽत इतौ ॥ अव्यक्तानुकरणस्य यः 'अत्' शब्दस्तस्य इतौ पररूपं न स्यात्, अन्त्यस्य तकारस्य वा स्यात् ॥ पटत् पटदिति 'पटत् पटेति' करोति ॥

* नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ डाच्परं यदा म्रेडितं तस्मिन्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याऽवयवस्य योऽन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ पटपटा करोति दमदमा करोति ॥

२५१९ अकः सवर्णे दीर्घः ॥१००॥ अकः सवर्णेऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशः स्यात् ॥ दण्डाग्रम् । दधीन्द्रः । मधूदकम् । होतॄश्यः ॥

* सवर्णदीर्घत्वे ऋति ॠ वा वचनम् होतृ ऋकारः होतॄकारः होतृकारः ॥

* लृति लृ वा वचनम् होतृ+लृकारः होतॢकारः । होतृकारः ॥

२५२० प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥१०१॥ अकः प्रथमा—द्वितीययोरचि पूर्वसवर्ण दीर्घ एकादेशः स्यात् ॥ अग्नी । वायू । वृक्षाः वृक्षाः वृक्षान् प्लक्षान् ॥

२५२१ तस्माच्छसो नः पुंसि ॥१०२॥ पूर्वसवर्णादीर्घात्परस्य शसोऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारादेशः स्यात् । वृक्षान् अग्नीन् वायून् कर्तॄन् हर्तॄन् ॥

२५२२ नादिचि ॥१०३॥ अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् ॥ वृक्षौ प्लक्षौ खट्वे कुण्डे ॥

२५२३ दीर्घाज्जसि च ॥१०४॥ दीर्घाज्जसि इचि च न पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ कुमार्यौ कुमार्यः । ब्रह्मबन्ध्वौ ब्रह्मबन्ध्वः ।

२५२४ वा छन्दसि ॥१०५॥ दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्याच्छन्दसि ॥ 'मारुतीर्चैत्यः' (ऋ०सं० ८ । १७ । २८) वाराही वाराह्यौ उपानही उपानहौ ॥

२५२५ अमि पूर्वः ॥१०६॥ अकोऽम्यचि पूर्वरूपमेकादेशः ॥ वृक्षम् प्लक्षम् अग्निम् वायुम् ॥ 'वा छन्दसीत्येव' 'शमीम्' (ऋ० सं० ९ । ३२ । १०) च शम्यं च गौरी च 'गौर्यम्' (ऋ० सं० ४ । १२ । ६)

२५२६ संप्रसारणाच्च ॥ १०७ ॥ संप्रसारणादचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ यजि—इष्टम् । वपि—उप्तम् । ग्रहि—गृहीतम् ॥

२५२७ एङः पदान्तादति ॥ १०८ ॥ पदान्तादेङोऽति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ अग्नेऽत्र । वायोऽत्र ॥

२५२८ ङसिङसोश्च ॥ १०९ ॥ एङो ङसिङसोरति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ अग्नेरागच्छति वायोरागच्छति ॥ अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् ॥

२५२९ ऋत उत् ॥ ११० ॥ ऋकारान्तादुत्तरयोर्ङसिङसोरति पूर्वपरयोरुकारादेशः स्यात् । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् ॥

२५३० ख्यत्यात्परस्य ॥ १११ ॥ खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणा-

देशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात् ॥ सख्युरागच्छति सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति, । पत्युः स्वम् ।

२५३१ अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥११२॥ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेति ॥ कक्षोऽश्व प्लक्षोऽश्व ॥

२५३२ हशि च ॥ ११३ ॥ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद् हशि । पुरुषो याति ॥

२५३३ प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे॥११४॥ अवकारयकारपरेऽति एङ् प्रकृत्या स्यात्, तौ चेन्निमित्तकार्यिणावन्तःपादमृक्पादमध्ये स्याताम् । उपप्रयन्तोअध्वरम् (ऋ०सं०१। ७४।१)। शिरो अपश्यम् (ऋ० सं० १।१६३ ६)॥ 'सुजाते अश्वसूनृते' (ऋ० सं० ५। ७९ । १) । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् (ऋ० सं० ८।५।११) ॥

२५३४ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११५ ॥ एषु एङ् प्रकृत्या स्यात् । वसुभिर्नो अव्यात्' 'मित्रमहो अवद्यात् (ऋ०सं० ४ ।४।१५।) शिवासो अवक्रमुः' ऋ० ७ । ३२। २७) । 'ते नो अव्रताः' 'शतधारो अयं मणिः' 'ते नो अवन्तु पितरः' (ऋ० स० १०। १५।१) कुशिकासो अवस्यवः' (ऋ० स० ३।४२।८) ॥

२५३५ यजुष्युरः ॥ ११६ ॥ उरःशब्दः एङन्तो यजुषिविषयेऽति प्रकृत्या ॥ 'उरो अन्तरीक्षम्' ॥

२५३६ आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेम्बेम्बालेम्बिकेपूर्वे ॥११७॥ आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च यौ अम्बिके शब्दात्पूर्वौ यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या स्युः ॥ 'आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु' (शु० य० ४।२)'। जुषाणो अप्तुराज्यस्य' (यजु० ५।३५) वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिभिः' 'वर्षिष्ठे अधिनाके' । 'अम्बे अम्बाले अम्बिके' यजुषीद्दृशमेव पठ्यते। अस्मादेव निपातनाद् 'अम्बार्थनद्योः' इति ह्रस्वत्वं न भवति ॥

२५३७ अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११८ ॥ अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या स्यात् ॥ ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत्' 'ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यत्' 'ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अशोचिषम् ॥

२५३८ अनुदात्ते च कुधपरे ॥११९॥ अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषये एङ् प्रकृत्या॥ अयं सो अग्निः (शु० यजु० ३।१२) ॥ 'अयं सो अध्वरः '॥

२५३९ अवपथासि च ॥ १२० ॥ अवपथाः शब्देऽनुदात्ते अकारादौ परतो

१अत्रेदव्योऽयं मन्त्रब्राह्मणान्यतरभाग : ॥ यज्ञोऽयम् (ऋ० सं० १०।५।१) 'सोऽयम्' (ऋ० सं० १०।५२।१) इत्यादौ तु सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् प्रकृतिभावाभावः ॥

२ 'प्रवासोऽवन्तु' (ऋ० सं० ६।५२।६) इत्यादौ तु वैकल्पिकत्वात्समाधेयम् ॥

यजुषि एङ् प्रकृत्या स्यात् ॥ 'श्री रुद्रेभ्यो अवपथाः' ।

२५४० सर्वत्र विभाषा गोः ॥१२१॥

छन्दसि भाषायां चाति परतो गोरेङ् प्रकृत्या वा स्यात् । गोअग्रम् गोऽग्रम् । छन्दसि 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, पशवो वा गोअश्वाः' ।

२५४१ अवङ् स्फोटायनस्य ॥१२२॥

अतीति निवृत्तम् । अचीत्येतदनुवर्तत एव । अचि परतो गोरवङादेशो वा स्यात् ॥ गोअग्रम् गवाग्रम् । गवोदनम् गवौदनम् ॥

२५४२ इन्द्रे च ॥ १२३ ॥ इन्द्रशब्दस्थेऽचि गोर्नित्यमवङादेशः स्यात् ॥ गवेन्द्रः गवेन्द्रयज्ञश्वरः ।

२५४३ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् १२४॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । देवदत्ता ३ अत्रागच्छ । यज्ञदत्ता ३ इदमानय । अग्नी इति । वायू इति । खट्वे इति । पचेते इति ॥

२५४४ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ।१२५

आङोऽचि परतः संहितायां छन्दसि अनुनासिकादेशः स्यात्, स च प्रकृत्या स्यात् ॥ अभ्र आँ अपः (ऋ० सं० ५।४८।१) 'गभीर आँ उग्रपुत्रे जिघांसतः' (ऋ० सं० ८।६७। ११) ॥

२५४५ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२६ ॥ इकोऽसवर्णेऽचि परतो वा प्रकृत्या स्युः ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने स्यात् ॥ दधि अत्र, दध्यत्र ॥ कुमारि अत्र कुमार्यत्र ॥

* सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ सिति 'ऋत्वियः' (ऋ.सं.१।१३५।३) नित्यसमासे-'व्याकरणम्' । 'कुमार्यर्थम्' ॥

* ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वाच्यम् 'ईषा अक्षः' (ऋ.सं.८।५।२९)॥

२५४६ ऋत्यकः ॥ १२७ ॥ ऋति परे अकः प्रकृत्या वा स्युः, तत्पाक्षे ह्रस्वश्च ॥ खट्व ऋष्यः माल ऋष्यः । कुमारि ऋक्षः ॥

२५४७ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२८ ॥

उपस्थितमनार्ष इति शब्दः । तस्मिन्प्लुतोऽप्लुतवद्भवति ॥ सुश्लोका ३ इति 'सुश्लोकेति' (शु० य० प० क्रम० २०।३) ॥

२५४८ ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १२९ ॥

ई३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा ॥ उभयत्र विभाषेयमिति काशिका ॥ 'चिनु हीदम् चिनु ही३ इदम्' ॥ इकारादन्यत्राप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते-वशा३ + इयम्' वशेयम्' (अथर्वसं० १२।४।४२) ॥

२५४९ दिव उत् ॥ १३० ॥ दिवः पदस्योकारादेशः स्यात् । द्युकामः । द्युमान् विमलद्युभ्याम् । द्युभिः ।

२५५० एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३१ ॥ अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि, न तु नञ्समासे ॥ एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्क्ते । स भुङ्क्ते ॥

२५५१ स्यश्छन्दसि बहुलम् । १३२ ॥ स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परे बहुलं सोर्लोपः स्यात् ॥ उत स्य वाजी क्षिपणिं

तुरव्यति ग्रीवायां बद्धोऽपि कक्ष आसनि' (ऋ. सं. ४।४०।४)॥ 'एष स्य ते मधुमां इन्द्र सोमः' (ऋ. सं. ९।८७।४) ॥ न च भवति -'यत्र स्यो निपतेत्' ॥

२५५२ सोचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ १३३ ॥ स इत्यस्याचि परतः सुलोपो भवति, लोपे सति चेत्पादः पूर्येत ॥ 'सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (ऋ. सं. १।३२।१५) ॥ 'सैव दाशरथो रामः' ॥

२५५३ सुट् कात् पूर्वः ॥ १३४ ॥ अधिकारोऽयम् । 'पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् (६।१।१५४) इति यावत् । संचस्कार ॥

* अडभ्यासव्यवायेऽपि । अड्व्यवाये ऽभ्यासव्यवायेऽपि सुट्कात्पूर्व एव भव-तीति वक्तव्यम् । समस्करोत् समस्का-र्षीत् । परिचस्कार ॥

२५५४ संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ॥ १३५ ॥ आभ्यां भूषणार्थे करोतौ परतः कात्पूर्वः सुट् स्यात् ॥ संस्कर्ता संस्कर्तुम् संस्कर्त-व्यम् परिष्कर्ता परिष्कर्तुम् परि-ष्कर्तव्यम् ॥

२५५५ समवाये च ॥ १३६ ॥ समवायः समुदायस्तस्मिंश्चार्थे करोतौ संपरिभ्यां कात्पूर्वः सुडागमः ॥ तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिष्कृतम् ॥

२५५६ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्या-ध्याहारेषु च ॥ १३७ ॥ एष्वर्थेषु करो-तौ परत उपात्सुट् कात्पूर्वः स्यात् ॥ एधो दकस्योपस्कुरुते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उप-स्कृतं जल्पति ॥ चाद् भूषणसमवाययोः ॥ उपस्कर्तुम् । तत्र न उपस्कृतम् ॥

२५५७ किरतौ लवने ॥ १३८ ॥ उपात् किरतौ लवनविषये सुट् कात्पूर्वः । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः (णमुलत्र वक्तव्यः (का०) ॥

२५५८ हिंसायां प्रतेश्च ॥ १३९ ॥ उपात् प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किरतौ सुट्कात्पूर्वः स्यात् । उपस्कीर्णं हन्त ते वृषल भूयात् प्रतिष्कीर्णं हन्त ते वृषल भूयात् ॥

२५५९ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४० ॥ अपादुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु य आलेखनं तस्मिन्विषये सुट् कात्पूर्वो भवति ॥ अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी ॥

* हर्षजीविका कुलायकरणेष्विति वक्त-व्यम् इह मा भूत-मपस्किरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः ॥

* हर्षजीविका कुलायकरणेष्वेव किरते-रात्मनेपदस्योपसंख्यानम् ॥

२५६० कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ १४१ ॥ कुस्तुम्बुरूणीति सुट् निपात्यते जाति-श्चेद्भवति ॥ कुस्तुम्बुरुर्नामौषधिजाति-र्धान्याकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरूणि ॥

२५६१ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४२ ॥ अपरस्परा इति सुट् निपात्यते, क्रियासा-

तत्ये गम्यमाने ॥ अपरस्परा: सार्था गच्छन्ति ॥ सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः॥ लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हिततत्तयोर्मासस्य पचियुड्घञोः॥

२५६२ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४३ ॥ गोष्पदमिति सुट् निपात्यते षस्य च षत्वं सेविते ऽसेविते प्रमाणे च विषये ॥ गोष्पदो देशः ॥ अगोष्पदान्यरण्यानि गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् ॥

२५६३ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥१४४॥ आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते । आस्पदमनेन लब्धम् ॥

२५६४ आश्चर्यमनित्ये ॥ १४५ ॥ अनित्यतया विषयभूतया ऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते ॥'चरेराङि चागुरौ' इति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत ॥

२५६५ वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४६ ॥ कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम् तस्मिन्नभिधेयेऽवस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि 'ऋदोरप्' इत्यप्. निपातनात्सुट् ॥ अवकीर्यते इत्यवस्करोऽन्नमलम् ॥

२५६६ अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४७ ॥ अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेत् भवति ॥ अपस्करो रथावयवः ॥

२५६७ विष्किरः शकुनौ वा ॥१४८॥ विष्किर इति किरतेर्विपूर्वस्य 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्यये विहिते सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्भवति विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति । 'सर्वे शकुनयो भक्ष्या विकिराः कुक्कुटादृते ॥' विष्किरो वा शकुनाविति वा ग्रहणादेव सुट् विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगोमाभूत् ॥ इति वृत्तिः । तन्न भाष्यविरोधात् ॥

२५६८ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥१४९॥ चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये ॥ सुश्चन्द्रो युष्मान् ॥

२५६९ प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५० ॥ 'कश गतिशासनयो'रित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते तस्यैव षत्वम् ॥ 'ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः' वार्तापुरुषः सहायः पुरोयायी वा 'प्रतिष्कशः' इत्यभिधीयते ॥

२५७० प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥१५१॥ प्रस्कण्वः हरिश्चन्द्रः इति सुट् निपात्यते ऋषी चेदभिधेयौ भवतः ॥ प्रस्कण्व ऋषिः हरिश्चन्द्र ऋषिः ॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् ॥

२५७१ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥१५२॥ मस्कर, मस्करि न्नत्यौ वेणौ परिव्राजके च निपात्येते ॥ मस्करशब्दो ह्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते, परिव्राजके त्विनिरिति ॥ मस्करो वेणुः । मस्करी परिव्राजकः ॥

२५७२ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥१५३॥ कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये ॥ ईषत् तीरमस्य अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते । नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् ॥

२५७३ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५४ ॥ पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि संज्ञायां निपात्यन्ते ॥ पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । किष्कन्धा गुहा । तस्करश्चौरः । बृहस्पतिर्देवः । प्रायश्चित्तम् प्रायश्चित्तिः ॥

(अथ स्वरविधि प्रकरणम्) ।

२५७४ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥१५५॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्र 'अनुदात्तं पदं भवति एकं वर्जयित्वा' इत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥ अनुदात्तानुक्रम्–अनुदात्तम् ॥ कः पुनरेको वर्ज्यते ? यस्यासौ स्वरो विधीयते । वक्ष्यति 'धातोरन्त उदात्तो भवति इति । गोपायति धूपायति धातोरन्त्यमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नास्वरो वा पुनाति श्नास्वरं तस्स्वरः- पुनीतः तः ॥ तस्स्वरमाम्स्वरः -लुनीतस्त म् ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च । पृथक् स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य' चतुरनडुहोरामुदात्तः 'चत्वारः अनड्वाहः' आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य-अस्थनि अस्थभिः इत्यनङ्स्वरः प्रकृतेः । गोपायति धूपायति प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्तव्यम् प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परनित्यान्तरङ्गापवादैः स्वरैः व्यवस्था, सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन्सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति । तथाहि गोपायति इत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सति शिष्टत्वाद्बाध्यते । कार्ष्णो राजपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरं न बाधते । गृणीतः (ऋ० सं० ३ । ६ । १०) तस एव स्वरो भवति ॥

* विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । अतिस्र इत्यत्र 'तिसृभ्यो जसः ' इति सति शिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥

* विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ अचत्वारः अनड्वाह इति यस्य विभक्तिर्निमित्तमामः, तस्य यदुदात्तत्वं तन्नञ्स्वरेण बाध्यते ॥

२५७५ कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः ॥ १५६ ॥ कर्षतेराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ कर्षः । पाकः ॥

२५७६ उञ्छादीनां च ॥ १५७ ॥ उञ्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तः ॥ उञ्छः म्लेच्छः ॥

२५७७ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १५८ ॥ यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । कुमार + ई कुमारी ॥

२५७८ धातोः ॥ १५९ ॥ धातोरन्त उदात्तः ॥ पचति पठति ऊर्णोति । गोपायति । याति ॥

२५७९ चितः ॥ १६० ॥ चितोन्त उदात्तः । भङ्गुरम् भासुरम् मेदुरम् ॥

* चिति सक्तिप्रत्ययसमुदायान्तस्य उदात्त इष्यते ॥ बहुज्जटवः ॥

२५८० तद्धितस्य ॥ १६१ ॥ चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ कौञ्जायनाः ।

२५८१ कितः ॥ १६२ ॥ तद्धितस्य कितोन्त उदात्तः स्यात् । नाडायनः ॥

२५८२ तिसृभ्यो जसः ॥ १६३ ॥ तिसृभ्य उत्तरस्य जसोन्त उदात्तः स्यात् ॥ तिस्रस्तिष्ठन्ति ॥

२५८३ चतुरः शसि ॥ १६४ ॥ चतुरः शसि परतोन्त उदात्तः ॥ चतुरः पश्य ॥

२५८४ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६५ ॥ साविति सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मात्परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता स्यात् । वाचा । वाग्भ्याम् । वाग्भिः ॥

२५८५ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६६ ॥ नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् तस्मात्परा तृतीयादिविभक्तिर्वोदात्ता स्यात् ॥ परमवाचा परमवाचा । परमत्वचे । परमत्वचे ॥ यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव ॥

२५८६ अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १६७ ॥ अञ्चेः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता छन्दसि विषये ॥ 'इन्द्रो दधीचः अस्थभिः' (ऋ० प० १।८४।१३) ॥

२५८७ ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १६८ ॥ ऊठ् इदम्, पदादि, अप्, पुंस्, रै, दिव्, इत्येतेभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता ॥ ऊठ् प्रष्ठौहः प्रष्ठौहा ।

* ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् । इह माभूत् अक्षद्युवा अक्षद्युवे ॥ इदम् आभ्याम् एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति 'अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति ॥ पदादयः पद्दन्नोमास्इत्येवमादयो निशपर्यन्ता इह गृह्यन्ते । 'नि पद्भ्चतुरो जहि' 'या

द्रुतो धावति । आसन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिर-नुदात्तैव—'ग्रीवायां बद्धोऽपि कक्ष आसनि ' मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ॥ अप्-अपः पश्य' । अद्भिः । अद्भ्यः ॥ पुंस्-पुंसः । पुंस्याम् । पुंसा ॥ रै—रायः पश्य । राभिः ॥ दिव्—दिवः पश्य । दिवा ॥

२५८८ अष्टनो दीर्घात् ॥१६९॥ दीर्घा-न्तादष्टनोऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् ॥ अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु ॥

२५८९ शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७० ॥ अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्ता-त्परा नदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थाना उदात्ता स्यात् । तुदती लुनती । तुदता लुनता ॥

२५९० उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥१७१॥ उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी, अजादिर्वाऽसर्वनामस्थानविभक्तिरु-दात्ता स्यात् । कर्त्री प्रलवित्री कर्त्रा प्रलवित्रा ॥

२५९१ नोङ्धात्वोः ॥ १७२ ॥ ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वस्तस्मा-त्पराऽजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता न स्यात् ॥ ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वे वीर-बन्ध्वा वीरबन्ध्वे सकृल्ल्वा सकृल्ल्वे ॥

२५९२ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७३ ॥ ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदा-त्तः स्यात् ॥ अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । अक्षण्वान् (ऋ० सं० १।१४।२६)

* रैशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ आ रेवान् । (ऋ० सं० १।१८।२) ॥

* त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'त्रिवतीर्या-ज्यानुवाक्या भवन्ति ॥

२५९३ नामन्यतरस्याम् ॥ १७४ ॥ मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात् नाम् उदात्तो वा स्यात् । अग्नीनाम् वायूनाम् कर्तॄणाम् ॥ अग्नीनाम् वायूनाम् कर्तॄणाम्

२५९४ ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥१७५॥ ङ्यन्ताच्छन्दसि नाम् बहुलमुदात्तः ॥ देव-सेनानामभिभञ्जतीनाम् । बह्वीनां पिता । न च भवति—'नदीनां पारे' 'जयन्तीनाम्'॥

२५९५ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः॥१७६॥ षट्संज्ञकेभ्यः त्रि, चतुर्, इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । षण्णाम् षड्भिः । सप्तानाम् ॥ 'त्रिभिः' त्रयाणाम् । 'चतुर्णाम्' ।

२५९६ झल्युपोत्तमम् ॥१७७॥ षट्त्रि-चतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिः तं परे य-

दुपोत्तमं तदुदात्तं स्यात्। सप्तभिः, तिसृभिः॥

२५९७ विभाषा भाषायाम् ॥१७८॥ षट्-त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिः, तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं वा स्याद्भाषायाम्। पञ्च-भिः तिसृभिः चतसृभिः पञ्चभिः सप्तभिः तिसृभिः चतसृभिः ॥

२५९८न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥१७९॥ गो, श्वन्, प्रथमैकवचने यदवर्णा-न्तम्, राड्, अङ्, क्रुङ्, कृद्, इत्येतेभ्यो यदुक्तं तन्न स्यात्। गवा गोभ्यामिति 'सावे-काचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' इति प्राप्तिः प्रति-षिध्यते॥ सुगवा 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' इति प्राप्तिः॥ श्वन् 'शुना' 'श्वभ्याम् परम-शुना परमशुने परमश्वभ्याम् पूर्ववत्प्राप्तिः॥ साववर्ण–येभ्यः तेभ्यः केभ्यः॥ राड्–राजा परमराजः॥ अङ्–अञ्चतिः पूजार्थक एवा-लुप्तनकारो गृह्यते–प्राङ्भिः। प्राङ्क्षु॥ गत्यर्थकस्याञ्चतेस्तु लुप्तनकारत्वाद् अङ् एवत्वाभावेन नैव निषेधः—प्राग्भ्याम् प्राक्षु॥ क्रुङ्–क्रुञ्चा॥ कृद् करोतिः तिर्वा क्विबन्तः कृता परमकृता॥

२५९९ दिवो झल् ॥ १८० ॥ दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति॥ द्युभ्याम् द्युभिः 'सावेकाचः' इति, 'ऊडिदं-पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' इति वा प्राप्तिः प्रति-षिध्यते।

२६०० नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८१ ॥ नृइत्येतस्मात्परा झलादिर्विभक्तिर्वा नोदात्ता नृभ्याम् नृभिः नृभ्याम् नृभिः॥

२६०१ तित्स्वरितम् ॥१८२॥ तिदन्तं स्वरितं स्यात्॥ सन्नन्ताद्यत् 'चिकीर्षम्' 'जिहीर्षम्'॥ ऋहलोर्ण्यत्' कार्यम् हार्यम् कर्तव्यम्॥

२६०२ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥१८३॥ तासेः, अनुदात्तेतो, ङितो, ऽकारान्तो-पदेशाच्च, शब्दात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्॥ न्हुङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्ज-यित्वा॥ तासेः–कर्ता कर्तारौ कर्तारः प्रत्ययस्वरापवादोयम्। अनुदात्तेतः आसः 'आस्ते' (ऋ० सं० ।७।५५।६) । वस 'वस्ते' (ऋ० सं० ४।२५।२) ङित् षूङ् 'सूते' अदुपदेशात् तुदतः। पचत (ऋ०सं० ।५।३४।१)। अनुबन्धस्यानेकान्तत्वाद-कारोन्तोपदेश एव शप् ॥ यजमानः। (ऋ० सं० १।२४।११) यद्यत्र लुक् अकार मात्रस्य स्यात्तदा लसार्वधातुकमदुपदेशा-दनन्तरमिति सिद्धो निघातः। अथाकारा-न्तस्याङ्गस्य तथापि लसार्वधातुकमनुदा-

त्तत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम्। चित्स्वरोऽप्यनेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद्बाध्यते।

२६०३ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्॥१८४॥ सिजन्तस्याऽऽदिरुदात्तो वा स्यात्॥ 'मा हि कार्ष्टाम्' 'मा हि कार्ष्टाम्' पक्षेऽऽद्युदात्तोऽपरोऽन्तोदात्तः॥ मा हि लाविष्टाम्' 'मा हि लाविष्टाम्' पक्षेऽऽद्युदात्तोऽपरो मध्योदात्तः॥ सिचश्चित्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते॥

* सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पितः पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम् माहि कार्षम्, कार्षम्॥

२६०४ स्वपादिहिंसामच्यनिटि॥१८५॥ स्वपादीनां हिंसेश्चाऽऽनावनिटि लसार्वधातुके परतो वाऽऽदिरुदात्तः॥ स्वपन्ति स्वपन्ति श्वसन्ति श्वसन्ति। हिंसन्ति हिंसन्ति प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्योदात्तः॥

२६०५ अभ्यस्तानामादिः॥ १८६॥ अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तः स्यात्॥ ददति ददतु दधति दधतु। जक्षति जक्षतु। जाग्रति जाग्रतु॥

२६०६ अनुदात्ते च॥ १८७॥ अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परतोऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः स्यात्। अनजाद्यर्थ आरम्भः। ददाति, जहाति दधाति जिहीते। अनुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः। मा हि स्म दधात्। दधात्यत्र॥

२६०७ सर्वस्य सुपि॥ १८८॥ सर्वशब्दस्य सुपि परतः आदिरुदात्तः स्यात्॥ सर्वः सर्वौ सर्वे॥

* सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति वक्तव्यम्। सर्वकः चित्स्वरेणान्तोदात्तः।

२६०८ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति॥ १८९॥ एषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात्। बिभेति जिह्रेति बिभर्ति जुहोति। ममत्तु नः परिज्मा॥ मदेः 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः॥ अजनत् इन्द्रम् 'जन जनने' इत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम्। धन धान्ये इत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत्। दरिद्राति। जागर्ति॥

२६०९ लिति॥१९०॥ लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं स्यात्॥ चिकीर्षकः भौरिकिविधः॥

२६१० आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्॥१९१॥ णमुलि वाऽऽदिरुदात्तः स्यात्॥ लोलूयम् लोलूयम्॥

२६११ अचः कर्तृयकि॥१९२॥ अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि वाऽऽदिरुदात्तः स्यात्॥ लूयते (लूयते) केदारः स्वयमेव। स्तीर्यते (स्तीर्यते) केदारः स्वयमेव॥ यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा लसार्वधातुकनिघाते कृते यक एव स्वरो भवति॥ अनादीनामुपदेश एवाऽत्वं द्रष्टव्यम्। तत्राऽऽत्वं स्वरे इष्यते—जायते (जायते वा)

स्वयमेव । स्नायते स्नायते वा स्वयमेव । स्नायते स्नायते वा स्वयमेव ॥

२६१२ थलि च सेटीडन्तो वा ॥१९३॥ सेटि थलि इट् वोदात्तोऽन्तो वादिर्वा ॥ लुलविथ लुलविथ । लुलविथ ॥ यदा नैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् लुलविथ । तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति ॥

२६१३ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ १९४ ॥ ञिति निति च नित्यमादिरुदात्तः स्यात् । गार्ग्यः वात्स्यः वासुदेवकः भर्जुनकः ॥

२६१४ आमन्त्रितस्य च ॥ १९५ ॥ आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् । देवदत्त देवदत्तौ देवदत्ताः ॥

२६१५ पथिमथोः सर्वनामस्थाने॥१९६॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने परतः आदिरुदात्तः स्यात् ॥ पन्थाः पन्थानौ पन्थानः । मन्थानौ मन्थानः ।

२६१६ अन्तश्च तवै युगपत् ॥१९७॥ तवैप्रत्ययान्तः चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ स्तः । मतवै (ऋ० सू० १।४६।१०)

२६१७ क्षयो निवासे ॥ १९८ ॥ क्षयशब्दो निवासे आद्युदात्तः स्यात् ॥ क्षये (निवासे) आगृहि प्रपश्यन्' । अन्यत्र-'क्षयो (नाशो) वर्तते दस्यूनाम्' ॥

२६१८ जयः करणम् ॥१९९॥ जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तः ॥ जयन्ति तेनेति जयः (अश्वः) ॥ अन्यत्र-'जयो वर्तते ब्राह्मणानाम् ॥'

२६१९ वृषादीनां च ॥ २०० ॥ वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तः स्यात् । वृषः । जवः । आकृतिगणोऽयम् ॥

२६२० संज्ञायामुपमानम् ॥ २०१ ॥ उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः स्यात् । चञ्चा वध्रिका खरकुटी दासी ॥

२६२१ निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०२ ॥ निष्ठान्तं च द्व्यच्संज्ञायामाद्युदात्तं स्यात्स चेदाकारो न ॥ दत्तः गुप्तः बुद्धः ॥ अन्यत्र—त्रातः आप्तः ॥

२६२२ शुष्कधृष्टौ ॥ २०३ ॥ शुष्कधृष्टौ इत्येतावाद्युदात्तौ स्तः ॥ शुष्कः धृष्टः ।

२६२३ आशितः कर्ता ॥ २०४ ॥ आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तः स्यात् ॥ आशितो देवदत्तः ॥

२६२४ रिक्ते विभाषा ॥२०५॥ रिक्तशब्दो वादिरुदात्तः ॥ रिक्तः । रिक्तः ॥

२६२५ जुष्टार्पिते च छन्दसि ॥२०६॥ जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये वाद्युदात्ते स्तः ॥ जुष्टः जुष्टः अर्पितः अर्पितः ॥

२६२६ नित्यं मन्त्रे ॥ २०७ ॥ जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः॥जुष्टं देवानाम् अर्पितं पितृणाम्॥

२६२७ युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २०८ ॥ युष्मदस्मदी मपर्यन्तप्रत्ययान्ते अन्तोदात्ते तयोर्ङसि परतः आदिरुदात्तः स्यात् ॥ तव स्वम् । मम स्वम् ॥

२६२८ ङयि च ॥ २०९ ॥ ङे इत्येत-स्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तः स्यात् ॥ तुभ्यम् मह्यम् ॥

२६२९ यतोऽनावः ॥ २१० ॥ यत्प्र-त्ययान्तस्य द्व्यचः आदिरुदात्तः स्यान्न नौशब्दात्परः ॥ 'अचो यत्' जेयम् जेयम् ॥ कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् ॥ नाव्यम् ।

२६३० ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः॥२११॥ एषां यो ण्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ ईड्यम् । वन्द्यम् । वार्यम् । शंस्यम् दोह्या धेनुः।

२६३१ विभाषा वेण्विन्धानयोः॥२१२॥ वेणु इन्धान एतयोर्वादिरुदात्तः स्यात् ॥ वेणुः वेणुः । इन्धानः इन्धानः ॥

२६३२ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥२१३॥ एषां वादिरुदात्तः स्यात् ॥ त्यागः त्यागः । रागः रागः । हासः हासः । एते घञन्ताः । तेषां पक्षे 'कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः' इत्युदात्तत्वमेव स्यात् ॥ कुहः कुहः श्वठः श्वठः क्रथः क्रथः एते पचाद्यजन्ताः ॥

२६३३ उपोत्तमं रिति ॥२१४॥ रिद-न्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् ॥ त्रिप्रभृतीनाम-न्त्यमुत्तमं तस्य समीपे यत्तदुपोत्तमम् ॥ करणीयम् । मृदुजातीयाः ॥

२६३४ चङ्यन्यतरस्याम् ॥२१५॥ च-ङ्यन्ते वा उपोत्तममुदात्तं स्यात् ॥ मा हि चीकरताम् मा हि चीकरताम् ॥

२६३५ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्॥२१६॥ मतोः पूर्व आकार उदात्तः स्यात्तच्चेन्मत्व-न्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा स्यात ॥ उदुम्बरावती । पुष्करावती वीरणावती शरावती ॥

२६३६ अन्तोऽवत्याः ॥२१७॥ अवती-शब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तः स्यात ॥ अजिरवती हंसवती ॥

२६३७ ईवत्याः ॥२१८॥ ईवतीशब्दा-न्तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ स्त्रियां संज्ञायां विषये ॥ अहीवती ॥

२६३८ चौ ॥ २१९ ॥ लुप्तनकाराकारेऽञ्चतौ पूर्वस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ दधीचः पश्य । मधूचः पश्य ॥

* चावतद्धित इति वक्तव्यम् । दाधीचः प्रत्ययस्वर एवात्र ॥

२६३९ समासस्य ॥२२०॥ समासस्या-न्त उदात्तः स्यात॥ राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः । कन्यास्वनः ।

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

२६४० बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥१॥ बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या स्यात् ॥ 'कार्ष्णोत्तरासङ्गः' कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्ष्णः 'प्राणिरजता-दिभ्योऽञित्यञ् प्रत्ययान्तो ञित्स्वरेणाद्य-

दात्तः ॥ 'यूपवलजः' यूपशब्द. माद्युदात्तः ॥ ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः ॥

२६४१ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥ सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या ॥ तुल्यश्वेतः । किरिणा काणः किरिकाणः ।

पत्रयन्मन्दयत्सखम् (ऋ०सं० १ । ४ । ७) मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः ॥ शस्त्रीश्यामा ॥

*अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ।'अयज्ञः अयशः' 'कुब्राह्मणः' 'प्रकरणिः' ॥ परिगणनं किम् ? स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्यलवणम् ॥

२६४२ वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥ वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतशब्दवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ॥ कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः ॥

२६४३ गाधलवणयोः प्रमाणे ॥४॥ एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ अरित्रगाधम् उदकम् 'गोलवणम्' यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रान्तो मध्योदात्तः। प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रम्, न पुनरायाम एव ॥

२६४४ दायाद्यं दायादे ॥५॥ तत्पुरुषे प्रकृत्या ॥ धन दायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ॥

२६४५ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥६॥ प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे ॥ गमनचिरम् व्याकरणकृच्छ्रम् ॥ गमन कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते ॥

२६४६ पदेऽपदेशे ॥७॥ व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् तत्पुरुषे ॥ मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन ॥ मूत्रशब्दोऽत्र घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥

२६४७ निवाते वातत्राणे ॥८॥ निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ कुटीनिवातम् कुड्यनिवातम् ॥ कुटी शब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो ड्यगन्तोऽन्तोदात्तः ॥

२६४८ शारदेऽनार्तवे ॥९॥ ऋतौ भवमार्तवम् तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः सद्यो रज्जुसमुद्धृतम् ॥ रज्जुशब्दः 'सृजेरसुम् चेत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः ॥

२६४९ अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥१०॥ एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ॥ कठाध्वर्युः । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद् वैशम्पायनान्ते—

वासिस्यश्चेति निते: 'कठबरकाल्लुगिति लुग् ॥ दौवारिककषायम् । द्वारि नियुक्तः' इति ठगन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः ॥

२६५० सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ११॥ अनयोः पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ पितृसदृशः ।

२६५१ द्विगौ प्रमाणे ॥१२॥ द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ॥ प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्दः आद्युदात्तः । प्राच्यः सप्तसमः-प्राच्यसप्तसमः ॥

२६५२ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥१३॥ वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ॥ मद्रवाणिजः गोवाणिजः ॥ सप्तमीसमासः ॥ मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः ॥

२६५३ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥१४॥ मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ॥ भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् भिक्षाशब्दो 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययान्तः ॥ पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्दः आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्दः आद्युदात्तो नित्वात् ॥

२६५४ सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥ एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ॥ गमनप्रियम् गमनसुखम् ॥ गमनशब्दे लित्स्वरः ॥

२६५५ प्रीतौ च ॥१६॥ प्रीतौ गम्यायां पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ॥ ब्राह्मणसुखम् पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्याय ॥ ब्राह्मणछात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ ॥

२६५६ स्वं स्वामिनि ॥१७॥ स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा ॥ गोस्वामी ॥

२६५७ पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥ दमुना गृहपतिर्दमे ॥

२६५८ न भू वाक् चिद्दिधिषु ॥१९॥ पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या ॥ भुवः पतिः भूपतिः वाक्पतिः, चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥

२६५९ वा भुवनम् ॥२०॥ उक्तविषये । भुवनपतिः । भुवनपतिः ॥ कृपुक्तो भुवनशब्दः ॥

२६६० आशङ्काबाधनेदीयःसु संभावने ॥ २१ ॥ तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कमस्ति गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते । आबाध्यते । निकटतरमिति वा संभाव्यते ॥

२६६१ पूर्वे भूतपूर्वे ।२२॥ आढ्यो भूतपूर्वः 'आढ्यै ऽपूर्वः' ॥

२६६२ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु ॥२३॥ एषु पूर्वपदं प्रकृत्या सामीप्ये॥ 'मद्रसविधम्' 'गान्धारऽसनीडम्' 'काश्मीरऽसमर्यादम्'। 'मद्रऽसवेशम्'। 'मद्रऽसदेशम्'॥

२६६३ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥२४॥ 'विस्पष्टऽकटुकम्'। विस्पष्टशब्दो नञि स्वरान्तः। इत्याद्युदात्तः॥

२६६४ श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥२५॥ श्र-ज्य-अवम-कन्-पापवत्सु उत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ गमनश्रेष्ठम्, गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् ॥

२६६५ कुमारश्च ॥ २६ ॥ कर्मधारये कुमारः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । कुमारश्रमणा ॥

२६६६ आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥ कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये ॥ प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः कुमारप्रत्येनाः ॥

२६६७ पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥२८॥ पूगा गणास्तेपूक्तं वा ॥ कुमारचातकाः कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः कुमारजीमूताः ॥

२६६८ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥२९॥ एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या॥ पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्नि दश मासान्भूतो दशमास्यः पञ्चमासान्भूतः पञ्चमास्यः 'तमधीष्टे' इत्यधिकारे 'द्विगोर्यप्'। पञ्चकपालः। पञ्चभगालः। पञ्चशरावः। 'ष्णः संख्यायाः' इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः॥

२६६९ बह्वन्यतरस्याम् ।३०। बहुशब्दस्तथा वा ॥ बह्वरत्निः। बहुशब्दोऽन्तोदात्तः तस्य यणि कृते 'उदात्त-स्वरितयोर्यण' इति भवति ॥ बहुमास्यः बहुकपालः । बहुभगालः बहुशरावः।पक्षे-बह्वरत्निः बहुमास्यः बहुकपालः ॥ बहुभगालः बहुशरावः ॥

२६७० दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥ एतयोः परतः पूर्वपदं वा प्रकृत्या द्विगौ ॥ पञ्चदिष्टिः पञ्चवितस्ति॥ पक्षे-पञ्चदिष्टिः पञ्चवितस्तिः॥

२६७१ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥ अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु ॥ साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यान्तः ॥ आतपशुष्कः ॥ भ्राष्ट्रपक्वः ॥भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः। चक्रबन्धः चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

२६७२ परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥ एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् ॥ उपसर्गा आद्युदात्ताः ॥

२६७३ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥ राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ श्वाफल्कचैत्रकाः ॥ शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते ॥

२६७४ संख्या ॥ ३५ ॥ संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे ॥ एकादश । द्वादश त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो निपात्यते ॥

२६७५ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न—पाणिनीयदेवदत्तौ ॥

२६७६ कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥ एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ कार्तकौजपौ अणन्तावेतौ ॥ सावर्णिमाण्डूकेयौ ॥

२६७७ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥ महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः महाजाबालः महाभारः महाभारतः महाहैलिहिलः महारौरवः महाप्रवृद्धः ॥ महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह=महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ॥

२६७८ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥ चान्महत् ॥ क्षुल्लकवैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादल्पार्थे कन्नन्तोदात्तः ॥ महावैश्वदेवम् ।

२६७९ उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥ उष्ट्रसादी उष्ट्रवामी । उषेष्ट्रनि उष्ट्रशब्दः आद्युदात्तः ॥

२६८० गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥ प्रकृत्या ॥ गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥

२६८१ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभाराणां च ॥ ४२ ॥ एषां सतानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुशब्दः ॥

* वृजेरिति वाच्यम् । वृजिगार्हपतम् । धजिराद्युदात्तः ॥ रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः

रिक्तशब्दः आद्युदात्तो वा ॥ असूता जरती असूतजरती ॥ अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीरस्यास्ति तत् श्लीलं सिध्मादित्वाल्लच् कपिलकादित्वाल्लत्वम् ॥ पारे वडवेव पारेवडवा निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः ॥ तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः तितिलिनो पत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः ॥ पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः पण्यकम्बलः ॥

* संज्ञायामिति वक्तव्यम् अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव। प्रतिपदोक्ते समासे 'कृत्याः' इत्येष स्वरो विहितः ॥ दास्या भारो दासीभारः ॥ देवहूतिः। यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितम् स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स राये सपुरन्ध्याम् (ऋ. सं. १।५।३)। पुरं शरीरं धारयतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे चेति' किप्रत्ययः अलुक् छान्दसः 'नब्विषयस्येति' आद्युदात्तः पुरशब्दः ॥

२६८२ चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ॥ यूपाय दारु यूपदारु ॥ यूपशब्द आद्युदात्तः ॥

२६८३ अर्थे ॥ ४४ ॥ अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ॥ देवार्थम् ॥

२६८४ क्ते च ॥ ४५ ॥ क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। अश्वहितम्। अश्वशब्दोऽन्तोदात्तः। मनुष्यहितम्। मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः ॥

२६८५ कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥ कर्मधारये समासे क्तान्त उत्तरपदेऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ श्रेणिकृताः ॥ श्रेणिशब्दः आद्युदात्तः ॥ पूगकृताः पूगशब्दोऽन्तोदात्तः

२६८६ अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥ अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या ॥ थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥ कष्टश्रितः कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ ग्रामगतः ग्रामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥

* अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् नेह-सुखप्राप्तः

२६८७ तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥ कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या ॥ त्वोतासः (ऋ. सं. १।८।२)। रुद्रहतः रुद्रो रगन्तः। महाराजहतः।

२६८८ गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥ कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या ॥ पुरोहितम् ॥

२६८९ तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥ तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परे

ऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या ॥ प्रभृतौ (अ. सं. ३।१६।३) । सङ्कृतिं गौः ॥

२६९० तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥
तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तः, गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् ॥ अन्वेतवा उ ॥

२६९१ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥५२॥
अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या ॥ ये पराञ्चस्तान् । कृत्स्वर त्पः रत्यादरमेव ॥ अग्निं सूर्प्यानि कृणुहि पराचैः (अ.सं. प० ३।३०।६)

२६९२ न्यधी च ॥ ५३ ॥ वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या ॥ न्यङ्ङुत्तानः 'उदात्तस्वरितयोर्यण इति अवतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥

२६९३ ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥
ईषत्कडारः ईषदित्ययमन्तोदात्तः ॥ पक्षे ईषत्कडारः ॥ ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥

२६९४ हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥
सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् द्विसुवर्णधनम् ॥ बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव ॥

२६९५ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥
प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याभिनवत्वे ॥ प्रथमवैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । पक्षे प्रथमवैयाकरणः ॥

२६९६ कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥
वा प्रकृत्या ॥ कतरकठः कतमकठः ॥ पक्षे कतरकठः कतमकठः ॥

२६९७ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥५८॥
कर्मधारये ॥ आर्यकुमारः आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यन्तत्वात्तित्स्वरितः ॥ पक्षे- आर्यब्राह्मणः आर्यकुमारः ॥

२६९८ राजा च ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये ॥ राजब्राह्मणः । राजकुमारः ॥ पक्षे राजब्राह्मणः राजकुमारः ॥

२६९९ षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥
षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या ॥ राजप्रत्येनाः ॥ पक्षे-राजप्रत्येनाः ॥

२७०० क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥ क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या ॥ नित्यप्रहसितः । 'कालाः' इति द्वितीयासमासोऽयम् ॥ नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ पक्षे नित्यप्रहसितः ॥

२७०१ ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

वा प्रकृत्या ॥ ग्रामनापितः ॥ ग्रामशब्दः आद्युदात्तः ॥ पक्षे–ग्रामनापितः ॥

२७०२ राजा च प्रशंसायाम् ॥६३ ॥

शिल्पिनि वाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या ॥ राजनापितः 'राजकुलालः पक्षे—राजनापितः । राजकुलालः ॥

२७०३ आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

अधिकारोयम् ॥

२७०४ सप्तमी हारिणौ धर्म्येहरणे॥६५॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे ॥ देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् ॥ मुकुटे कार्षापणम् । हलेद्विपदिका ।'संज्ञायामिति सप्तमीसमासः' । 'कारनाम्नि चेत्यलुक्' ॥ याज्ञिकाश्वः वैयाकरणहस्ती ॥ क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यम् याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति ॥

२७०५ युक्ते च ॥ ६६॥ कर्तव्ये तत्परो युक्तः ॥ युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् ॥ गोवल्लवः ॥ अश्वबल्लवः ॥

२७०६ विभाषाध्यक्षे ॥ ६७ ॥

गवाध्यक्षः । गवाध्यक्षः ॥ अश्वाध्यक्षः अश्वाध्यक्षः ॥

२७०७ पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापनापितः । पापनापितः ।

२७०८ गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥ भार्यासौश्रुतः सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः। अन्तेवासी- कुमारीदाक्षः । ओदनपाणिनीयाः कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते ते एवं क्षिप्यन्ते ।'भिक्षामाणवः' भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः ॥ 'भयब्राह्मणः' भयेन ब्राह्मणः संपद्यते ॥

२७०९ अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः ॥ मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् ॥

२७१० भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमन्नम् ॥ भिक्षाकंसः । भाजीकंसः ॥ भिक्षादयोऽन्नविशेषाः ॥

२७११ गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥ धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः ॥ धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादित्वात्समासः ।।गवाकृत्या संनिवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते ॥

२७१२ अके जीविकार्थे ॥७३॥ 'दन्तलेखकः' । यस्य दन्तलेखनेन जीविका ॥ 'नित्यं क्रीडेति समासः ।

२७१३ प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्राग्देशवासिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासेऽकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात्

उद्दालकपुष्पभञ्जिका॥'संज्ञायामिति ण्वुल्॥

२७१४ अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥ अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्॥ छत्रधारः॥

२७१५ शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥ शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तम्, स चेदण् कृञः परो न भवति ॥ तन्तुवायः॥

२७१६ संज्ञायां च ॥ ७७ ॥ अणन्ते परे॥ तन्तुवायो नाम क्रिमिः॥ अकृञ इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मणः॥

२७१७ गोतन्तियवं पाले ॥७८॥ गोपालः तन्तिपालः यवपालः॥

२७१८ णिनि ॥ ७९ ॥ पुष्पहारी ॥

२७१९ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव॥८०॥ उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्॥ उष्ट्रक्रोशी ध्वाङ्क्षरावी बकवाशी॥

२७२० युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥ आद्युदात्ताः॥ युक्तारोही। आगतयोधी। क्षीरहोता॥

२७२१ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥८२॥ कुटीजः। काशजः। तुषजः। भ्राष्ट्रजः। वटजः॥

२७२२ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥ बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं जे उत्तरपदे। उपसरजः आमलकीजः॥

२७२३ ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥ ग्रामे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं तच्चेद् निवसद्वाचि न॥ मल्लग्रामः। ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची। देवग्रामः देवस्वामिकः॥

२७२४ घोषादिषु च ॥ ८५ ॥ दाक्षिघोषः दाक्षिकटः दाक्षिह्रदः॥

२७२५ छात्र्यादयः शालायाम् ॥८६॥ छात्रिशाला व्याडिशाला॥

२७२६ प्रस्थे वृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥८७॥ प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्॥ इन्द्रप्रस्थः॥

२७२७ मालादीनां च ॥ ८८ ॥ मालाप्रस्थः। शोणाप्रस्थः॥

२७२८ अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम्॥८९॥ नगरे परे महन्नववर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न॥ ब्रह्मनगरम्॥

२७२९ अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्॥९०॥ अर्मे परे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तम्॥ गुप्तार्मम् कुक्कुटार्मम्॥

२७३० न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९१ ॥ अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि॥ भूतार्मम् अधिकार्मम् संजीवार्मम्॥

*मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् मद्रार्मम् अश्मार्मम् मद्राश्मार्मम् कज्जलार्मम् ॥

*आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । दिवो दासाय दाशुषे ॥

२७३१ अन्तः ॥ ९२ ॥ अधिकारोयम् प्रागुत्तरपदादि ग्रहणात् ॥

२७३२ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ ९३ ॥
सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ सर्वश्वेतः । सर्वमहान् ॥

२७३३ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥
एतयोः परतः पूर्वपदमन्तोदात्तं संज्ञायाम् ॥ अञ्जनागिरिः । मौण्डिनिकायः ॥

२७३४ कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥
पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तत्र वय इह गृह्यते, न कुमारत्वमेव ॥

२७३५ उदकेऽकेवले ॥ ९६ ॥ अकेवलं मिश्रम् तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वपदमन्तोदात्तम् । गुडोदकम् स्वरे कृतेऽत्रैकादेशः ॥ 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितः ॥ ॥ गुडोदकम् ।

२७३६ द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥ द्विगा उत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तम् गर्गत्रिरात्रः ॥

२७३७ सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥
सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ गोपालसभम् । स्त्रीसभम् ॥

२७३८ पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥ देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् ॥

२७३९ अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥
पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् ॥

२७४० न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥
पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि ॥ हास्तिनपुरम् फलकपुरम् । मार्देयपुरम् ॥

२७४१ कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२
एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे ॥ कुसूलबिलम् कूपबिलम् कुम्भबिलम् शालबिलम् ॥

२७४२ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥ दिक्शब्दा अन्तोदात्ताः स्युरेषु परेषु ॥ पूर्वेषुकामशमी ॥ अपरकृष्णमृत्तिका । जनपदं पूर्वपञ्चालाः आख्यान-पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् ।

२७४३ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ॥ पूर्वपाणिनीयाः ॥

२७४४ उत्तरपदे वृद्धौ सर्वं च ॥१०५॥
उत्तरपदस्ये त्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दा श्चान्तोदात्ता भवन्ति ॥ सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः ॥ पूर्वपाञ्चालकः ॥

२७४५ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥१०६॥
बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् ॥ विश्वकर्मा । विश्वदेवः । आविश्वदेवं सत्पतिम् (ऋ० सं० ५ । ८२ । ७) ॥ प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः ॥

* अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनामुपसंख्यानम् ॥ मरुद्वृधः सुवया उपतस्थे ॥

२७४६ उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥
संज्ञायाम् ॥ वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ॥

२७४७ क्षेपे ॥ १०८ ॥ उदराश्वेषुषु पूर्वपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् ॥ घटोदरः ॥ कटुकाश्वः । चलाचलेषुः ॥ अनुदरा इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' इति भवति विप्रतिषेधेन ॥

२७४८ नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥
बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥ गार्गीबन्धुः ॥

२७४९ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥११०॥ निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा ॥ प्रधौतपादः प्रधौतपादः ॥

२७५० उत्तरपदादिः ॥१११॥ उत्तरपदाधिकारः आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु 'प्रकृत्या भगालम्' इत्यवधिकः ॥

२७५१ कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥
वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तः बहुव्रीहौ ॥ शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः ॥

२७५२ संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥
कर्ण आद्युदात्तः ॥ मणिकर्णः । औपम्ये गोकर्णः ॥

२७५३ कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घम् ॥११४॥
संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ ॥ शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः सुग्रीवः नाडीजङ्घः ॥ औपम्ये खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः गोजङ्घः ॥

२७५४ शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥
शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ ॥ उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः ॥ अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था ॥ संज्ञायाम्—ऋष्यशृङ्गः उपमायाम्—मेषशृङ्गः ॥

२७५५ नञो जरमरमित्रमृताः ॥११६॥
नञः परे एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ ॥ न सन्ति जरा अजरम् ॥ अमरम् । अमित्रमर्दय ॥ अमृतम् ॥

२७५६ सोर्मनसी अलोमोषसी ॥११७॥
सोः परं लोमोषसीवर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् ॥ 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः ॥ सुकर्माणः सुब्रह्मा ।

सुमनाः सुवर्चाः ॥

२७५७ क्रत्वादयश्च ।११८। सोः परे आद्युदात्ताः स्युः ॥ सात्राज्यम् सुक्रतुः । सुप्रतीकाः । सुहव्यः ॥

२७५८ आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ॥११९॥ यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तमेव ॥ अधास्वश्वाः । सुरथाः । आतिथिग्वे (ऋ० सं० ८ । ६८ । १६) नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ ॥

२७५९ वीरवीर्यौ च ॥१२०॥ सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ ॥ सुवीरेण सुवीर्यस्य ॥ वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः तत्र यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ॥

२७६० कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ उत्तरपदमाद्युदात्तम ॥ उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते ॥

२७६१ कंसमन्थशूर्पपाय्य काण्डं द्विगौ ॥१२२॥ उत्तर पदमाद्युदात्तं ॥ द्विकंसः द्विमन्थः द्विशूर्पः द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् ॥

२७६२ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥१२३। शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ ब्राह्मणशालम् ॥

२७६३ कन्था च ॥१२४॥ तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् ॥

२७६४ आदिश्चिहणादीनाम् ।१२५। कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः ॥ चिहणकन्थम् मडुरकन्थम् ॥ आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥

२७६५ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥१२६॥ चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादि सादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः ॥

२७६६ चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥ उपमानवाचि चीरमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं स्यात् ॥ वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् कम्बलचीरम् ॥

२७६७ पललसूप शाकं मिश्रे ॥१२८॥ घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः ॥

२७६८ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ आद्युदात्तास्तत्पुरुषे संज्ञायाम् ॥ दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः ॥ ग्रामसंज्ञा एताः

२७६९ अकर्मधारये राज्यम् ॥१३०॥ कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ ब्राह्मणराज्यम् ॥

* वेलराज्यादिस्वराद्व्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ कुचेलम् कुराज्यम् ॥

२७७० वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः ॥

२७७१ पुत्रः पुंभ्यः ॥ १३२ ॥ पुंशब्देभ्यः परः पुत्रशब्दः आद्युदात्तस्तत्पुरुषे ॥ दाम्भिकपुत्रः माहिषकपुत्रः ।

२७७२ नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥ एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः ॥ आख्याग्रहणात् पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् ॥ आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः ॥ ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः ।संयुक्ताः स्त्री संबन्धिनः श्यालपुत्रः ॥ ज्ञातयो मातापितृसंबन्धेन बान्धवाः ज्ञातिपुत्रः भ्रातुष्पुत्रः ॥

२७७३ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः १३४॥ एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे ॥ मुद्गचूर्णम् ॥

२७७४ षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥ अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि तत्पुरुषे ॥ दर्भकाण्डम् दर्भचीरम् तिलपललम् मुद्गसूपः । मूलकशाकम् नदीकूलम् ॥

२७७५ कुण्डं वनम् ॥१३६॥ कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे ॥ दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये ॥

२७७६ प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥ भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या ॥ कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीकपालम् । मध्योदात्ता एते ॥ 'प्रकृत्या' इत्यधिकृतम् 'अन्तः' इति यावत् ॥

२७७७ शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥ शितेः परं नित्याबह्वच्कं भसद्भिन्नं प्रकृत्या ॥ शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात् । शितिराद्युदात्तः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः ॥

२७७८ गतिकारकोपपदात्कृत् ॥१३९॥ एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे ॥ प्रकारकः प्रहरणम् । नवाहसा । इध्मप्रव्रश्चनः । उपपदात् उच्चैः कारम् ईषत्करः ॥

२७७९ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥ एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या ॥ वनस्पतिः । बृहस्पतिः । बृहच्छब्दोऽऽद्युदात्तो निपात्यते ॥ शचीऽपतिः (ऋ० सं० ४।६।१७) शचीपते शचीपते (ऋ० सं० ८।४।२)शार्ङ्गरवादित्वाद्दादुदात्तः शचीशब्दः

'शचीभिः' (ऋ० १।३०।१५) इति दर्शनात् ॥ तनूनपात् (ऋ० सं ३।२६।११) । नराशंसः (ऋ० सं० २।३।२) निपातनादीर्घः ॥ शुनःशेपः (ऋ० सं० १।२४।१२) ॥

२७८० देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥ उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः ॥ आव इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती (ऋ० सं० ४।४९।५)

२७८१ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥ पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न ॥ इन्द्राग्निभ्याम् (ऋ० सं० १।१०९।३) ॥ अपृथिव्यादौ किम् 'द्यावापृथिवी' । आद्युदात्तौ 'द्यावा' निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः ॥ सोमारुद्रौ 'रोदेर्णिलुक्' इति रगन्तो रुद्रशब्दः ।

इन्द्रापूषणौ । 'श्वन्नुक्षन्पूषन्' इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते ॥ शुक्रामन्थिनौ' मन्थिशब्दोऽन्तत्वादन्तोदात्तः ॥ इहोत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात्, द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादावित्ति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ॥

२७८२ अन्तः ॥ १४३ ॥ अधिकारोऽयम् ॥

२७८३ थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥ थ अथ घञ्, क्त, अच्, अप्, इत्र, क, एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः ॥ प्रभृथस्य । आवसथः । प्रभेदः । पुरुष्टुतः । प्रक्षयः प्रजवः । प्रलविञम् । गोवृषः ॥ 'गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

२७८४ सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥ सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् ॥ सुकृतस्य । शशप्लुतः ॥

२७८५ संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥१४६॥ गतिकारकोपपदात क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा । उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः कौण्डिन्यः ॥

२७८६ प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥ एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् ॥ प्रवृद्धः। प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोयमारम्भः ॥ आकृतिगणः ॥

२७८७ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि १४८ संज्ञायामन्त उदात्तः ॥ देवदत्तः । विष्णुश्रुतः ।

२७८८ इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥१४९॥ इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ सुप्तप्रलपितम् प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रिया सामान्ये । करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव तेन प्रलपितायपि कृतं भवति । 'तृतीया कर्मणी' त्यस्यापवादः ॥

२७८९ अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥ कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाव वचनं कर्म वचनं चान्तोदात्तम्। पयःपानं सुखम्, राजभोजनाः शालयः ॥

२७९० मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥ कारकात्पराण्येतानि उत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे। कृत्स्वरापवादः ॥ रथवर्त्म पाणिनिकृतिः। छन्दोव्याख्यानाम्। राजशयनम्। राजासनम्। अश्वस्थानम्। ब्राह्मणयाजकः गोक्रीतः, ॥

२७९१ सप्तम्याः पुण्यम् ॥१५२॥ अन्तोदात्तम् ॥ अध्ययनपुण्यम् ॥

२७९२ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥१५३॥ माषोनम् माषविकलम्। वाक्कलहः ॥ तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् ॥ अत्र केचिदर्थेतिस्वरूपग्रहणमिच्छन्ति। धान्यार्थः। ऊन शब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

२७९३ मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ॥१५४॥ पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः तिलमिश्राः। सर्पिर्मिश्राः ॥ मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम्।

२७९४ नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥ सम्पाद्यर्थतद्धितान्तान्नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परे ऽन्तोदात्ताः ॥ कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम्। न कार्णवेष्टकिकम् = अकार्णवेष्टकिकम् ॥ छेदमर्हति छैदिकः। न छैदिकः = अच्छैदिकः ॥ वत्सेभ्यो हितः = अवत्सीयः ॥ न संतापाय प्रभवति = असांतापिकः ॥

२७९५ ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥ ययतौ यो तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात् परस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ पाशानां समूहः पाश्या। न पाश्या- अपाश्या। अदन्त्यम् ॥ तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति। नेह अवामदेव्यम् ॥

२७९६ अच्कावशक्तौ ॥ १५७॥ अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् ॥ अपचः पक्तुमशक्तः। अविलिखः ॥

२७९७ आक्रोशे च ॥१५८॥ नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे ॥ अपचो जाल्मः पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते ॥

२७९८ संज्ञायाम् ॥१५९॥ नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायाम् आक्रोशे ॥ अदेवदत्तः ॥

२७९९ कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ॥१६०॥ नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः ॥ कृत्य-अकर्तव्यः।

उक-अनागामुकः । इष्णुच्-अनलंकरिष्णुः ॥ इष्णुच्ग्रहणे खिष्णुचो ह्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यंभविष्णुः । चार्वादि अचारुः असाधुः ॥

* राजान्होश्छन्दसि अराजा । अनहः ॥ भाषायां नञः स्वर एव ॥

२८०० विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥१६१॥ तृन्-अकर्ता । अन्न—अनन्नम् अतीक्ष्णम् । अशुचि ॥ पक्षेऽव्ययस्वरः अकर्ता अनन्नम् अतीक्ष्णम् अशुचि ॥

२८०१ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥१६२ ॥ एभ्योऽन्त उदात्तः ॥ इदं प्रथममस्य स इदंप्रथमः एतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः ॥ 'बहुव्रीहौ' इत्यधिकारः 'वनं समासे' इत्यतः प्राग् बोध्यः ॥

२८०२ संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥ बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना चतुस्तना ॥

२८०३ विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥ द्विस्तना द्विस्तना ॥

२८०४ संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥१६५॥ देवमित्रः । कृष्णाजिनम् ॥

* ऋषिप्रतिषेधो मित्रे । विश्वामित्र ऋषिः ॥

२८०५ व्यवायिनोऽन्तरम् ॥१६६॥ व्यवधानवाचकात्परमन्तरमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः ॥

२८०६ मुखं स्वाङ्गम् ॥१६७॥ स्वाङ्गं मुखमुत्तरपदं बहुव्रीहौ अन्तोदात्तम् ॥ गौरमुखः ॥

२८०७ नाव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥१६८॥ उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥

२८०८ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥ प्रक्षालितमुखः । पक्षे 'निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वे (प्रक्षालितमुख) पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वेन गति स्वरोपि भवति ॥ (प्रक्षालितमुखः) उपमानात् सिंहमुखः ॥

२८०९ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमित प्रतिपन्नाः ॥१७०॥ आच्छादनवर्जिताज्जातिवाचिनः कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमित प्रतिपन्नान् वर्जयित्वा बहुव्रीहावन्तोदात्तम् ॥ सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः ॥

२८१० वा जाते ॥१७१॥ जाति कालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः ।

दुग्धजातः । दन्तजातः । मासजातः मासजातः । सुखजातः सुखजातः ॥

२८११ नञ्सुभ्याम् ॥१७२॥ बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अव्रीहिः । सुमाषः ॥

२८१२ कपि पूर्वम् ॥१७३॥ नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमन्तोदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ॥

२८१३ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ॥१७४॥ ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तम् कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ ॥ अव्रीहिकः सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्त्येऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं, न 'कपि पूर्वमिति ॥ अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

२८१४ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥१७५॥ उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् ॥ बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः ॥ बहुपलीकः ॥

२८१५ न गुणादयोऽवयवाः ॥१७६॥ अवयव वाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ ॥ बहुगुणा रज्जुः, बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः ॥ गुणादिराकृतिगणः ॥अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः॥

२८१६ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥१७७॥ प्रपृष्ठः प्रललाटः ॥ ध्रुवमेकरूपम् ॥ उद्बाहुः ॥

२८१७ वनं समासे ॥ १७८ ॥ समासमात्रे उपसर्गादुत्तर पदं वनमन्तोदात्तम् ॥ तस्येदिमे प्रवणे ॥

२८१८ अन्तः ॥१७९॥ अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् ॥ अन्तर्वणो देशः ॥

२८१९ अन्तश्च ॥ १८० ॥ उपसर्गादन्तशब्दोऽन्तोदात्तः पर्यन्तः समन्तः ॥

२८२० न निविभ्याम् ॥१८१॥ अन्तशब्दोऽन्तोदात्तो न । न्यन्तः व्यन्तः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥

२८२१ परेरभितोभावि मण्डलम् ॥१८२॥ परेः परमभित उभयतोभावो यस्यास्ति तत् कूलादि, मण्डलं चान्तोदात्तम् ॥ परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥

२८२२ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥१८३॥ प्रगृहम् ॥

२८२३ निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥ अन्तोदात्तानि ॥ निरुदकम् ॥ निरुपलम् ॥

२८२४ अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥ अन्तोदात्तम् ॥ अभिमुखम् । 'उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे वचनम् बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥

२८२५ अपाङ्गं ॥ १८६ ॥ मुखमन्तोदात्तम् ॥ अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

२८२६ स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥ अपादिमान्यन्तोदात्तानि ॥ अपस्फिगम् । अपपूतम् अपवीणम् । अञ्जस् अपाञ्जः । अध्वन् अपाध्वा । 'उपसर्गादध्वन' इत्यस्याभावे इदम् ॥ एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे ॥ अपकुक्षिः । सीरनाम-अपसीरम् अपहलम् । नाम अपनाम ॥

२८२७ अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥ अध्यारूढो दन्तः अधिदन्तः ॥ दन्तस्योपरिजातो दन्तः ॥

२८२८ अनोरप्रधानकनीयसी ॥१८९॥ अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् ॥ अनुगतो ज्येष्ठम् अनुज्येष्ठः । पूर्वापदार्थप्रधानः प्रादिसमासः ॥ 'अनुगतः कनीयान् अनुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः ॥ प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् ॥

२८२९ पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥ अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः ॥ अन्वादिष्टः पुरुषः अनुपुरुषः ॥

२८३० अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥ अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री ॥

* अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् ॥ इह मा भूत्—शोभनो गार्ग्यः = अतिगार्ग्यः । इह च स्यात् अतिक्रान्तः कारकम् —अतिकारकः ॥

२८३१ नेरनिधाने ॥ १९२ ॥ नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तम् ॥ निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः ॥ निमूलम् न्यक्षम् ॥

२८३२ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥१९३॥ प्रतेः परेंऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः ॥ प्रतिराजो समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥

२८३३ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥ उपात्परं द्व्यच्कमजिनं चान्तोदन्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा ॥ उपदेवः । उपेन्द्रः उपाजिनम् ॥

२८३४ सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥ तत्पुरुषे सुशब्दात् परमुत्तरपदमन्तोदात्तम् निन्दायाम् ॥ सुस्थगिडले सुस्फीताभ्याम् । सुप्रत्यवसितः ॥सुरत्र पूजायामेव॥ वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा, असूयया तथाऽभिधानात् ॥

२८३५ विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥तत्पुरुषे ॥ उत्क्रान्तः पुच्छात् उत्पुच्छः उत्पुच्छः॥यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते । पचच् । उत्पुच्छः तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्रविभाषा ॥

२८३६ द्वित्रिभ्यां पाद्न्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा ॥

द्विपात् द्विपात् । त्रिपाद् त्रिपाद् । द्विदन् द्विदन् । त्रिमूर्द्धानम् त्रिमूर्धानम् मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्द्धशब्दः तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासे अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ एतदेव ज्ञापकम्–'अनित्यः समासान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः ॥

२८३७ सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

क्र' शब्दरहितात् पूर्वपदात् कृतसमासान्तमुत्तरपदं सक्थ अन्तोदात्तं वा ॥ गौरसक्थः गौरसक्थः ॥ श्लक्ष्णसक्थः श्लक्ष्णसक्थः ॥

२८३८ परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा ॥ अञ्जिसक्थ मालभेत ॥ अत्र वार्तिकम्

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः ॥

इति । परादिः–उरुक्षया । परान्तः—तुविजातः । सुमित्स्वया । त्रिचक्र ॥ पूर्वान्तः–विश्वा + आयुः (ऋ० ए० १ । ६ । ७) ॥

इति पञ्चाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अलुक्प्रकरणम्—

२८३९ अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

'अलुक्' इति 'उत्तरपदे' इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । अलुगधिकारः प्रागानङः, उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

२८४० पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकादिभ्यः पञ्चम्या अलुगुत्तरपदे ॥ स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्यासादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः ॥

* ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ब्राह्मणादादाय शंसतीति ऋत्विग्विशेषस्य रूढिरियम् ॥

२८४१ ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥ एभ्यः परस्यास्तृतीयाया अलुक् उत्तरपदे ॥ ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् ।

* अञ्जस उपसंख्यानम् अञ्जसाकृतम् ।

* पुंसानुजो जनुषान्ध इति वाच्यम् । पुंसानुजः । जनुषान्धः ।

२८४२ मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनसस्तृतीयाया अलुक्स्यात्संज्ञायाम् ॥ मनसादत्ता । मनसागुप्ता ॥

२८४३ आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥ आज्ञायिन्युत्तरपदे मनसस्तृतीयाया अलुक् ॥ मनसाज्ञायी ॥

२८४४ आत्मनश्च ॥ ६ ॥ * पूरण

इति वाच्यम् ॥ आत्मनस्तृतीयाया अलुक् पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे॥ आत्मनापञ्चमः।

२८४५ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥७॥ आत्मनश्चतुर्थ्या अलुक् वैयाकरणाख्यायाम्॥ आत्मनेपदम्। आत्मनेभाषा॥

२८४६ परस्य च ॥८॥ परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायाम् अलुक्॥ परस्मैपदम्। परस्मैभाषा॥

२८४७ हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥९॥ हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम्॥ युधिष्ठिरः। अरण्येतिलकाः॥

२८४८ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥१०॥ प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् स्तूपेशाणः दृषदिमाषकः। हलेद्विपदिका। कारविशेषस्य संज्ञा एताः। तत्र पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थम्॥

२८४९ मध्याद्गुरौ ॥११॥ मध्यात्सप्तम्या अलुक् उत्तरपदे गुरौ॥ मध्येगुरुः।

* अन्ताच्चेति वक्तव्यम्॥ अन्तेगुरुः॥

२८५० अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ॥१२॥ मूर्द्धमस्तकवर्जितात्स्वाङ्गात्सप्तम्या अलुक् स्यादकाम उत्तरपदे॥ कण्ठेकालः। उरसिलोमा॥

२८५१ बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥ बन्धे उत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुग्वा। हस्तेबन्धः हस्तबन्धः। चक्रेबन्धः चक्रबन्धः॥

२८५२ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥१४॥ तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुक् स्यात्॥ स्तम्बेरमः। कर्णेजपः॥ न च भवति—कुरुचरः मद्रचरः॥

२८५३ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥१५॥ एषां जे उत्तरपदे सप्तम्या अलुक्॥ प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः॥

२८५४ विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥१६॥ एभ्यः सप्तम्या अलुक् विभाषोत्तरपदे॥ वर्षेजः वर्षजः। क्षरेजः क्षरजः। शरेजः शरजः। वरेजः वरजः॥

२८५५ घकालतनेषु कालनाम्नः ॥१७॥ घसंज्ञके प्रत्यये परे, कालशब्दे तनप्रत्यये च कालनाम्न सप्तम्या विभाषा अलुक्॥ घ—पूर्वाह्णेतरे पूर्वाह्णतरे। पूर्वाह्णेतमे पूर्वाह्णतमे। 'पूर्वाह्णेकाले पूर्वाह्णकाले। पूर्वाह्णेतने पूर्वाह्णतने॥

२८५६ शयवासवासिष्वकालात् ॥१८॥ शयवासवासिष्विति एषूत्तरपदेष्वकालवाचिनः सप्तम्या विभाषा अलुक् स्यात्॥ खेशयः खशयः। ग्रामेवासः ग्रामवासः। ग्रामेवासी ग्रामवासी॥

* अपो योनि यन्मतिषु सप्तम्या अलुग्वक्तव्यः॥ अप्सुयोनिः। अप्सव्यः। अप्सुमतिः॥ हरदत्तस्तु 'मतुपु' इति पठित्वा अप्सुमन्तौ इत्युदाजहार॥

२८५७ नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥

हलन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुक् स्यात्। स्थण्डिलशायी। सांकाश्यसिद्धः। चक्रबन्धः॥

२८५८ स्थे च भाषायाम्॥ २०॥ स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुग्न स्यात्। समस्थः। विषमस्थः॥

२८५९ षष्ठ्या आक्रोशे॥ २१॥ आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुक् स्यात्॥ चौरस्यकुलम् वृषलस्यकुलम्॥

॥* षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग्वक्तव्यः॥ वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः॥

* आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालुग्वक्तव्यः॥ अमुष्यापत्यम् आमुष्यायणः नडादित्वात्फक्। अमुष्यपुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका मनोज्ञादित्वाद् वुञ्। तथा आमुष्यकुलिकेति॥

*देवानां प्रिय इत्यत्र षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः॥ देवानांप्रियः॥

* शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायां षष्ठ्याअलुग्वक्तव्यः॥ शुनःशेपः। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गूलः।

* दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः॥ दिवोदासाय गायति॥

२८६० पुत्रेऽन्यतरस्याम्॥ २२॥ पुत्रशब्दे उत्तरपदे आक्रोशे गम्ये वा षष्ठ्या अलुक्॥ दास्याःपुत्रः दासीपुत्रः। वृषल्याःपुत्रः। वृषलीपुत्रः॥

२८६१ ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः॥ २३॥ ऋकारान्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनिसंबन्धवाचिभ्यः षष्ठ्या अलुक् स्यात्॥ होतुरन्तेवासी। होतुःपुत्रः। पितुरन्तेवासी। पितुःपुत्रः॥

* विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्॥ विद्यायोनिसंबन्धवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यादन्यत्र माभूत्—होतृधनम्। पितृधनम्॥

२८६२ विभाषा स्वसृपत्योः॥ २४॥ अनयोरुत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचिभ्यो विभाषाऽलुक्॥ मातुःष्वसा मातुःस्वसा—मातृष्वसा। पितुःष्वसा पितुःस्वसा पितृष्वसा। दुहितुःपतिः दुहितृपतिः॥

२८६३ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे॥ २५॥ ऋदन्तानां विद्यायोनिसंबन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वस्यानङादेशः॥ होतापोतारौ। नेष्टोद्गातारौ। मातापितरौ॥ पुत्र इत्यनुवर्तते अत इति च॥ तेन पुत्रे ऋदन्तस्यानङ्—पितापुत्रौ॥

२८६४ देवताद्वन्द्वे च॥ २६॥ उत्तरपदे आनङ्॥ इन्द्रावरुणौ॥ द्वन्द्व इत्यनुवर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थम्। अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्व इति नियम्यते। तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्तेषामिह ग्रहणं भवति। तेन ब्रह्मप्रजापती

शिववैश्रवणौ इत्येवमादौ न भवति ॥

* उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अग्निवायू। वाय्वग्नी ॥

२८६५ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥ सोमवरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशः। अग्नीषोमौ। आग्नीवरुणौ।

२८६६ इद्वृद्धौ ॥२८॥ वृद्धिमत्युत्तरपदेऽग्नेरीदादेशः स्यात्। आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। आग्निमारुतं क्रियते। अग्नीवरुणौ देवता यस्य अग्नामरुतौ देवताऽस्येति तद्धितः। तत्र 'देवताद्वन्द्वे चे'त्युभयपदवृद्धौ कृतायाम् आनङ्म् ईत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते।

*इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। आग्नावैष्णवं चरु' निर्वपेत्।

२८६७ दिवो द्यावा ॥ २९ ॥ दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशः स्यात् देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे। द्यावाक्षमा। द्यावाभूमी।

२८६८ दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥ पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशः। चाद् द्यावा॥ दिवस्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ। अकारोच्चारणं सकारस्य विकारामात्रप्रतिपत्त्यर्थम्। तेन रुत्वादीनि न भवन्ति ॥ कथं 'द्यावाचिदस्मै पृथिवी नमेते' इति? कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

२८६९ उषासोषसः ॥३१॥ उषस उषासा इत्ययमादेशो देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ॥ उषासासूर्यम्। उषासानक्ता।

२८७० मातरपितरावुदीचाम् ॥३२॥ उदीचां मते मातरपितरौ निपात्येते। मातरपितरौ।

२८७१ पितरामातरा च छन्दसि॥३३॥ पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते। आमागन्तां पितरामातरा च ॥

२८७२ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥ भाषितपुंस्कादनूङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे पूरणीप्रियादिवर्जिते स्त्रीलिङ्ग उत्तरपदे ॥ दर्शनीयभार्यः। श्लक्ष्णचूडः। दीर्घजङ्घः। दृढभक्तिरित्येवमादिषु—

* पूर्वपदे स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात्सिद्धमिति समाधेयम् ॥

२८७३ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥३५॥ 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यतः प्रभृति 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति प्रोक्तसमाप्ते प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः पुंवद्भवति। तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्यम् ततो, तत्रभवो, तद्जातीयो, कल्पदेश्यदेशीयरः, रूपप्पाशपौ, थमुथालौ दाहिलौ तिलतातिलौ ॥ तस्याः शालायाः 'ततः'। तस्याम् 'तत्र'।

*शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि। अल्पाभ्यो देहि अल्पशो देहि।

*त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः पट्व्या भावः पटुत्वम् पटुता।

* भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्।

* ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः। भवत्याश्छात्रा भावत्काः भवदीयाः।

२८७४ क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥ क्यङि परतो मानिनि च भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः पुंवद्भवति। एनी एतायते। श्येनी श्येतायते। दर्शनीयमानिनी अयमस्याः॥

२८७५ न कोपधायाः ॥ ३७ ॥ कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति॥ पाचिकाभार्यः, वृजिकाभार्यः मद्रिकाभार्यः।

* कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यम्॥ इह मा भूत—पाकभार्यः।

२८७६ संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥ संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न स्यात्॥ दत्ताभार्यः। पञ्चमीभार्यः॥

२८७७ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ३९ वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः। स यदि रक्तार्थे विकारे च न विहितस्तदन्तस्य न पुंवद्भवति। स्रौघ्नीभार्यः। माथुरीभार्यः॥

२८७८ स्वाङ्गाच्चेतः ॥४०॥ अमानिनि स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवदमानिनि परे॥ दीर्घकेशीभार्यः॥

२८७९ जातेश्च ॥ ४१ ॥ जातेश्च स्त्रिया न पुंवदमानिनि॥ कठीभार्यः। बह्वृचीभार्यः। अयं प्रतिषेधः सौपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नेष्यते। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्॥

२८८० पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥ कर्मधारये, जातीयदेशीययोश्च भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः पुंवद्भवति। प्रतिषेधार्थोयमारम्भः। पाचकवृन्दारिका दत्तवृन्दारिका। पञ्चमवृन्दारिका। स्रौघ्नवृन्दारिका। श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका। कठवृन्दारिका॥

* कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुक्कुट्या अण्डम्—कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदम् मृगपदम्। काक्याः शावः काकशावः॥

२८८१ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥ एषु परतो भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ह्रस्वः स्यात्॥ ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणिरूपा ब्राह्मणिकल्पा ब्राह्मणिचेली ब्राह्मणिब्रुवा ब्राह्मणिगोत्रा। ब्राह्मणिमता। ब्राह्मणिहता॥ तरूपकल्पाः प्रत्ययाः। चेलडादीन्युत्तरपदानि॥ ब्रू इति ब्रवीतीति ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशो गुणश्च निपातनाच्च भवति॥

२८८२ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तैकाचश्च

घादिषु ह्रस्वो वा ॥ ग्रहचन्द्रुतरा ब्राह्मणेन्धूतरा ब्रिलतरा स्त्रीतरा ॥

* कृदथाः प्रतिषेधः लक्ष्मीतरा ॥

२८८३ उगितस्च ॥ ४५ ॥ उगितः परो या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ॥ विदुषितरा विदुषीतरा ।

२८८४ आन्महतः सामानाधिकरण जातीययोः ॥ ४६ ॥ समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत आकारादेशः स्यात् ॥ महादेवः महाब्राह्मणः महाबाहुः । महाजातीयः ॥

* महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानम् । पुंवद्वचनं चासमानाधिकारणार्थम् । महत्या घासः महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥

* अष्टन आत्वे कपाले हविष्युपसंख्यानम् अष्टाकपालं चरुं निर्वपेत् ॥

* गवि च युक्तेऽष्टन उपसंख्यानम् । अष्टागवेन शकटेन ॥

२८८५ अष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥४७॥ द्व्यष्टन् इत्येतयोरा-कारादेशः स्यात्संख्यायामुत्तरपदेऽबहुव्रीह्य-शीत्योः ॥ द्वादश द्वाविंशतिः द्वात्रिंशत् । अष्टादश अष्टाविंशतिः अष्टात्रिंशत् ॥

*प्राक्शतादिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत् द्विशतम् द्विसहस्रम् अष्टशतम् अष्टसहस्रम्॥

२८८६ त्रेस्त्रयः ॥ ४८ ॥ त्रिइत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशः स्यात्संख्यायामबहु-व्रीह्यशीत्योः ॥ त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् ॥

*प्राक्शतादित्येव । त्रिशतम् त्रिसहस्रम्॥

२८८७ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥ चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदेऽबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्विअष्टन् त्रिइत्येतेषां यदुक्तं तद्वा स्यात् ॥ द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । त्रिपञ्चाशत् त्रयःपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् अष्टपञ्चाशत् ॥ प्राक्शता दित्येव । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् ॥

२८८८ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥ हृदयस्य हृदादेशः स्यात् लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः ॥ हृदयं लिखतीति हृल्लेखः हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृदयस्य[1] लासो हृल्लासः । लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते घञि तु हृदयलेखः ॥

२८८९ वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ ५१ ॥ एषु हृदयस्य हृदादेशो वा ॥ हृच्छोकः हृदयशोकः । सौहार्दम् सौहृदयम् । हृद्रोगः हृदयरोगः ॥ हृदयशब्देन समानार्थो 'हृद्'

---

१ 'शाद्वले तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां मच्छब्दो न दीयते ॥ (प्रयुज्यते) । इत्युक्त्या विपरीतलक्षणया निन्दार्थक एव ॥

शब्दोऽस्ति प्रकृत्यन्तरम्। तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम्॥

२८९० पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥५२॥ पादस्य 'पद' इत्ययमादेशः स्याद् आजि आति ग उपहत इत्येतेषूत्तरपदेषु। पादाभ्यामजतीति 'पदाजिः'। पादाभ्यमततीति 'पदातिः'। पादाभ्यां गच्छतीति 'पदगः'। पादेनोपहतः 'पदोपहतः'॥

२८९१ पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥ पादस्य पदित्ययमादेशोऽतदर्थे यति॥ पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः॥

* पद्भावे इके चरता उपसंख्यानम्। पादेन चरति पदिकः॥

२८९२ हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥ एषु पादशब्दस्य पदादेशः स्यात्॥ पद्धिमम्। अथ पत्काषिणो यान्ति। पद्धतिः॥

२८९३ ऋचः शे ॥ ५५ ॥ ऋचः पादस्य पदादेशः स्याच्छे॥ पच्छो गायत्रीं शंसति॥

२८९४ वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥ एषूत्तरपदेषु पादस्य वा पदादेशः स्यात॥ पद्घोषः पादघोषः। पन्मिश्रः पादमिश्रः। पच्छब्दः पादशब्दः॥

* निष्के चेति वाच्यम्। पन्नि(न्नि)ष्कः पादनिष्कः॥

२८९५ उदकस्योदः संज्ञायाम्॥ ५७ ॥ संज्ञायामुदकस्योदादेशः॥ उदमेघः॥

* उत्तरपदभूतस्य चेति वक्तव्यम्। लोहितोदः नीलोदः क्षीरोदः।

२८९६ पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥ एषु चोत्तरपदेषूदकस्योदादेशः स्यात्। 'उदपेषं' पिनष्टि। उदकस्य वासः 'उदवासः' उदकस्य वाहनः 'उदवाहनः'। उदकं धीयते ऽस्मिन्निति 'उदधिः'॥

२८९७ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्॥ ५९ ॥ एकहलादावुत्तरपदे पूरयितव्यवाचिनि उदकस्योदादेशः स्यात्। उदकुम्भः। उदपात्रम्। उदककुम्भः। उदकपात्रम्॥

२८९८ मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥ एषूत्तरपदेषूदकस्योदादेशः स्याद्वा॥ उदकेन मन्थः उदमन्थः उदकमन्थः। उदौदनः उदकौदनः। उदसक्तुः, उदकसक्तुः। उदबिन्दुः, उदकबिन्दुः। उदवज्रः उदकवज्रः। उदभारः उदकभारः। उदहारः उदकहारः। उदवीवधः उदकवीवधः। उदगाहः उदकगाहः॥

२८९९ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ६१ इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वः स्याद्वा॥ ग्रामणिपुत्रः ग्रामणीपुत्रः। ब्रह्मबन्धुपुत्रः ब्रह्मबन्धूपुत्रः।

* इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च न॥ श्रीकुलम् भ्रूकुलम्। ककाभूतम्। वृषलीभूतम्।

* अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् भ्रुकुंसः भ्रुकुटिः ॥ अपर आह—

* भ्रकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् । भ्रकुंसः भ्रकुटिः ॥

२९०० एक तद्धिते च ॥६२॥ एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च परे । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकक्षीरम् ॥

२९०१ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ६३ ङ्यन्तस्यापन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वः स्यात् ॥ रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः भरणिपुत्रः । न च भवति—'नान्दीकरः नान्दीघोषः ॥ छन्दसि—कुमारिदाश । प्रफ्-र्विदा न च भवति—"फाल्गुनीपौर्णमासी" 'जगतीछन्दः' ॥ शिलवहम्' 'शिलप्रस्थम् । न च भवति—'ऊर्णाकारहम्' 'ऊर्णाका-रहः ॥ अजक्षीरेण जुहोति' 'ऊर्णम्रदा पृथिवीं विश्वधायसम्' ॥ न च भवति—'ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ॥

२९०२ त्वे च ॥ ६४॥ प्रत्यये ङ्यापोर्बहुलं ह्रस्वः स्यात् । अजाया भावः 'अजत्वम् अजात्वम् ॥ रोहिण्या भावः 'रोहिणित्वम्' रोहिणीत्वम् ॥

२९०३ इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु६५ इष्टकादीनां चितादिषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मालभारिणी कन्या ॥

२९०४ खित्यनव्ययस्य ॥६६॥ खिदन्ते उत्तरपदेऽनव्ययस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ कालिंमन्या ॥

२९०५ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥६७॥ अरुस्द्विषत् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्ते उत्तरपदे मुमागमः स्यात् नत्वव्ययस्य ॥ अरुंतुदः । द्विषंतपः कालिंमन्या ॥

२९०६ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥६८॥ इजन्तस्यैकाचः खिदन्त उत्तरपदेऽमागमो भवति स च स्वाद्यमूवत् ॥ गांमन्यः 'स्त्रियंमन्यः स्त्रींमन्यः । भ्रुवंमन्यः ॥

२९०७ वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥ वाचंयमपुरंदर इत्येतौ निपात्येते ॥ वाचंयमः । पुरंदरः ॥

२९०८ कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥ कारशब्दे उत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयो मुंमागमः स्यात् । सत्यंकारः अगदंकारः ॥

* अस्तु सत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम् । अस्तुंकारः ॥

* भक्षस्य छन्दसि कारे मुम्वक्तव्यः । भक्षंकारः ॥

* धेनोर्भव्यायाम् । धेनुंभव्या ॥

* लोकस्य पृणे । लोकंपृणः ॥

* इत्येऽनभ्यासस्य । अनभ्याशमित्यः ॥

* भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे । भ्राष्ट्रमिन्धः अग्निमिन्धः ॥

* गिलेऽगिलस्य । तिमिङ्गिलः ॥

* गिलगिले चेति वक्तव्यम् । तिमिङ्गिलगिलः ॥

* उष्णभद्रयोः करणे मुम् । उष्णंकरणं भद्रंकरणम् ॥

* सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रड़ादेशो वा वक्तव्यः । सूतपुत्री सूतदुहिता । उग्रपुत्री उग्रदुहिता । राजपुत्री राजदुहिता । भोजपुत्री भोजदुहिता । कुलपुत्री कुलदुहिता । मेरुपुत्री मेरुदुहिता ॥ यद्वा शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दः पठ्यते । तेन पुत्रीति सिद्धम् ॥

२९०९ श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ ७१ ॥ श्येनतिल इत्येतयोः ञप्रत्ययान्ते पातशब्दे उत्तरपदे मुमागमो भवति । श्येनपातोऽस्यां क्रीडायां श्येनंपाता । तैलंपाता ॥

२९१० रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥ रात्रेः कृदन्त उत्तरपदे वा मुमागमः ॥ रात्रिंचरः रात्रिचरः । रात्रिमटः रात्र्यटः ॥

२९११ न लोपो नञः ॥ ७३ ॥ नञो नस्य लोप उत्तरपदे ॥ अब्राह्मणः अवृषलः ॥

* नञो नलोपोऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् । अपचसि त्वं जाल्म ॥

२९१२ तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥ लुप्तनकारान्नञ उत्तरस्याजादेरुत्तरपदस्य नुडागमः ॥ अनजः । अनश्वः ॥

२९१३ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥ एषु नञ् प्रकृत्या न भ्राजते 'नभ्राट्' । न पातीति 'नपात्' । न वेत्तीति 'नवेदाः' अनुमन्ता । न असत्या 'नासत्या' । न मुञ्चतीति 'नमुचिः' । नास्य कुलमस्ति 'नकुलः' । न खमस्ति 'नखम्' । न स्त्री न पुमान् 'नपुंसकम्' स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते । न क्षरति क्षीयते वा 'नक्षत्रम्' । न क्रामति 'नक्रः' । नास्मिन्नकमिति 'नाकम्' ॥

२९१४ एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥ एकादिश्च नञ् प्रकृत्या, एकस्यादुगागमश्च । एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः ॥

२९१५ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ नञ्प्रकृत्या ॥ नगाः वृक्षाः अगा वृक्षाः ॥ नगाः अगाः पर्वताः ॥

२९१६ सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥ सहस्य स इत्यादेशः संज्ञायामुत्तरपदे ॥ साश्वत्थम् । सपलाशम् ॥

२९१७ ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥ ग्रन्थान्ते अधिके च वर्तमानस्य सहस्य स आदेशः ॥ सकलं ज्योतिषमधीते । समुहूर्तम् ॥

२९१८ द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥ द्वितीये ऽनुपाख्ये सहस्य सादेशः स्यात् ॥ साग्निः कपोतः ॥ 'सपिशाचा' वात्या ॥

२९१९ अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥ सहस्य सः स्यादव्ययीभावे, न तु काले ॥ सचक्रं धेहि । सधुरम् ॥

२९२० वोपसर्जनस्य ॥८२॥ बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा ॥ सपुत्रः । सहपुत्रः ॥

२९२१ प्रकृत्याऽऽशिषि ॥ ८३ ॥

* अगवादिषु सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि अगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देवदत्ताय 'सहपुत्राय' 'सगवे' 'सवत्साय' 'सहलाय' ॥

२९२२ समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु ॥८४॥ समानस्य स इत्ययमादेशः स्याच्छन्दसि उत्तरपदे मूर्द्धादीन् वर्जयित्वा ॥ अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । 'यो नः सनुत्यः ॥

२९२३ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥८५॥ एषूत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः ॥ सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

२९२४ चरणे ब्रह्मचारिणि । ८६ ॥ चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशः । समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी ॥

२९२५ तीर्थे ये ॥८७॥ तीर्थे उत्तरपदे यादिप्रत्ययान्ते समानस्य स इत्ययमादेशः ॥ सतीर्थ्यः ॥

२९२६ विभाषोदरे ॥ ८८ ॥ उदरशब्दे उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य स इत्ययमादेशो वा ॥ सोदर्यः समानोदर्यः ॥

२९२७ दृग् दृशवतुषु ॥८९॥ एषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशः स्यात् ॥ सदृक् । सदृशः ॥

*दृक्षे चेति वक्तव्यम् । सदृक्षः । वतुग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

२९२८ इदंकिमोरीश्की ॥९०॥ अनयोः ईश् की इत्येतावादेशौ स्तः दृग् दृश् वतुषु । ईदृक् । ईदृशः । इयान् ॥ कीदृक् । कीदृशः कियान् ॥

* दृक्षे चेतिवक्तव्यम् ईदृक्षः कीदृक्षः ॥

२९२९ आ सर्वनाम्नः ॥९१॥ सर्वनाम्न आकारादेशः स्यात् दृग् दृशवतुषु । तादृक् तादृशः तावान् । यादृक् यादृशः यावान् ॥

*दृक्षे चेति वक्तव्यम् । तादृक्षः यादृक्षः ॥

२९३० विश्व(ष्व)ग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ॥९२॥ विश्व(ष्व)ग्देवयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रीत्ययमादेशः स्यात् वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ उत्तरपदे ॥ विश्व(ष्व)गञ्चतीति विष्वद्र्य (ष्व) द्र्यङ् । देवद्र्यङ् । तद्र्यङ् । यद्र्यङ् ॥

२९३१ समः समि ॥९३॥ सम् इत्येतस्य समि इत्ययमादेशः स्यात् 'व' प्रत्ययान्ते

वुत्तरपदेऽञ्चतौ ॥ सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः

२९३२ तिरसस्तिर्यलोपे ॥९४॥ तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशः स्यादलुप्तस्याऽन्तेऽञ्चतावुत्तरपदेऽलोपे (यदा अस्य लोपो न भवति) ॥ तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चः ॥

२९३३ सहस्य सध्रिः ॥९५॥ सह इत्येतस्य सध्रिरित्ययमादेशो वत्ययान्तेऽञ्चता उत्तरपदे ॥ सध्र्यङ् ॥

२९३४ सध मादस्थयोश्छन्दसि॥९६॥ छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः ॥ सधमादः (ऋ० सं० प० १।१२१।१५)। सधस्था (ऋ० सं० प० ३।२०।२)

२९३५ अन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत्॥९७॥ द्वि अन्तरित्येताभ्या मुपसर्गाच्चोत्तरस्याप इत्येतस्येकारादेशः ॥ द्वीपः। अन्तरीपः। उपसर्गात्। नीपम् वीपम् समीपम् ॥

※ ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । इह मा-भूत-प्रापम् परापम् ॥

२९३६ ऊदनो देशे ॥९८॥ अनोरुत्तरस्याप इत्यस्य ऊकारादेशः स्यात् ॥ अनूपो देशः ॥

२९३७ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥ अषष्ठीस्थस्यातृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमः आशीरादिषु ॥ अन्या आशीः 'अन्यदाशीः'। अन्या आशा 'अन्यदाशा'। अन्यो आस्था 'अन्यदास्था'। अन्य आस्थितः 'अन्यदास्थितः'। अन्य उत्सुकः 'अन्यदुत्सुकः'॥ अन्या ऊतिः। 'अन्यदूतिः'। अन्यः कारकः 'अन्यत्कारकः'। अन्यो रागः 'अन्यद्रागः'। अन्यस्मिन्मत्रो 'अन्यदीयः'॥ कारके छे च अषष्ठीत्यादि न निषेधो द्विर्नञ्ग्रहणात् ॥

२९३८ अर्थे विभाषा १००॥ अर्थशब्दे उत्तरपदे अन्यस्य दुगागमः ॥ 'अन्यदर्थः, अन्यार्थः' ॥

२९३९ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥१०१॥ कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशस्तत्पुरुषेऽजादा उत्तरपदे ॥ कदजः। कदश्वः। कदन्नम् ॥

※ कद्भावे त्रा उपसंख्यानम् कुत्सितास्त्रयः 'कत्त्रयः' ॥

२९४० रथवदयोश्च ॥१०२॥ अनयोः कोः कदादेशः ॥ कद्रथः कद्वदः ॥

२९४१ तृणे च जातौ १०३ तृणे च परे जातावभिधेयायां कोः कदादेशः ॥ कत्तृणा नाम जातिः ॥

२९४२ का पथ्यक्षयोः ॥१०४॥ अनयोः कोः का इत्ययमादेशः ॥ कापथः। काक्षः ॥

२९४३ ईषदर्थे ॥१०५॥ ईषदर्थे कोः का इत्ययमादेशः। कामधुरम्। कालवणम् कोष्णम् ॥

२९४४ विभाषा पुरुषे ॥१०६॥ पुरुष शब्दे उत्तरपदे वा को कादेशः ॥ कापुरुषः कुपुरुषः ॥

२९४५ कवं चोष्णे ॥१०७॥ उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः 'कवम्' इत्यादेशः का च वा ॥ कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

२९४६ पथि च छन्दसि ॥१०८॥ पथि शब्दे उत्तरपदे छन्दसि कोः कव का इत्येतावादेशौ वा । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

२९४७ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९॥पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि,येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिताः, दृश्यन्ते च, तानि) यथोपदिष्टानि साधूनि स्युः । यानि यथोपदिष्टानि शिष्टैरुच्चारितानि प्रयुक्तानि तथैव अनुगन्तव्यानि ॥ पृषत् उदरं पृषोदरम् । वारिवाहको बलाहकः । जीवनस्य मूतः जीमूतः । शवानां शयनं श्मशानम् ॥

२९४८ संख्याविसायपूर्वस्यान्हस्याहन्यतरस्यां ङौ ॥११०॥ संख्यादिपूर्वस्यान्हस्याहन्नित्यादेशो वा ङौ ॥ द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः । द्व्यहः । द्व्यह्नि द्व्यहनि द्व्यह्ने । त्र्यह्नि त्र्यह्नि त्र्यह्ने । व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने ॥ सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने ॥

२९४९ ढ्रलोपे पूर्वस्यदीर्घोऽणः ॥१०१॥ ढकाररेफयोर्लोपो यस्मिन्स ढ्रलोपः तत्र पूर्वस्याणो दीर्घः॥ लीढम् मीढम् ॥ ऊढ ॥ नीरक्तः । अग्नी रथः ॥

२९५० सहिवहोरोदवर्णस्य ॥११२॥ अनयोरवर्णस्यौत्स्याड् ढलोपे सति ॥ सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् ॥ वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् ॥

२९५१ साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३॥ एते वेदे निपात्यन्ते ॥ 'साढ्यै' समन्तात् । साढ्वा शत्रून् । साढा ॥

२९५२ संहितायाम् ॥११४॥ अयमधिकारः ॥

२९५३ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥११५॥ कर्ण शब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घः स्यात् विष्टादीन् वर्जयित्वा ॥ दात्राकर्णः द्विगुणाकर्णः । त्रिगुणाकर्णः ॥ विष्टकर्णः। अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

२९५४ नहि वृतिवृषिव्यधिरुचि सहि तनिषु क्वौ ॥११६॥ क्वि प्रत्ययान्तेषु पञ्चु पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात्संहितायाम ॥ उपानत् । परीणत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्माविध् । नीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् ॥

२९५५ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥११७॥ कोटरादीनां वने परे, किंशुलकादीनां गिरौ परे, दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ कोटरावणम्। मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम । सारिकावणम् ।

किंशुलकागिरिः अञ्जनागिरिः ॥

२९५६ वले ॥११८॥ वले परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् ॥ आसुतीवलः । कृषीवलः । दन्तावलः ॥

२९५७ मतौ च बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥११९॥ मतौ परतोऽजिरादिवर्जितस्य दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ उदुम्बरावती । मशकावती । अमरावती ॥

२९५८ शरादीनां च ॥१२०॥ शरादीनां मतौ दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ शरावती वंशावती ॥

२९५९ इको वहेऽपीलोः ॥१२१॥ पीलुवर्जितस्येगन्तस्य पूर्वपदस्य दीर्घो वहे परे। कपीवहम् । मुनीवहम् ॥

२९६० उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥१२२॥ उपसर्गस्य दीर्घो घञन्ते उत्तरपदे बहुलम् । न तु मनुष्ये । वीमार्गः अपामार्गः । न च भवति-प्रसादः ॥

२९६१ इकः काशे ॥१२३॥ इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे परे ॥ नीकाशः वीकाशः । अनूकाशः ॥

२९६२ दास्ति ॥१२४॥ दा इत्येतस्य यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात् ॥ नीत्तम् परीत्तम् ॥

२९६३ अष्टनः संज्ञायाम् ॥१२५॥ अष्टनो दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् ॥ अष्टावक्रः । अष्टापदम् ॥

२९६४ छन्दसि च ॥१२६॥ छन्दसि अष्टनो दीर्घः स्यादुत्तरपदे ॥ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा ॥ * गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । अष्टागवं शकटम् ॥

२९६५ चितेः कपि ॥१२७॥ चितेर्दीर्घः स्यात्कपि परे ॥ एकचितीकः द्विचितीकः ॥

२९६६ विश्वस्य वसुराटोः ॥१२८॥ विश्वस्य दीर्घः स्याद् वसौ राट्शब्दे च परे। विश्वावसुः । विश्वाराट् ॥

२९६७ नरे संज्ञायाम् ॥१२९॥ नरशब्दे उत्तरपदे संज्ञायां विश्वस्य दीर्घः स्यात्। विश्वानरः ॥ विश्वराजो ॥

२९६८ मित्रे चर्षौ ॥ १३० ॥ मित्रे चोत्तरपदे ऋष्यभिधेये विश्वस्य दीर्घः स्यात् । विश्वामित्रो नाम ऋषिः ।

२९६९ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥१३१ ॥ मन्त्रे सोमादीनां दीर्घः स्यान्मतुपि । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती विश्वदेव्यावती ॥

२९७० ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥१३२॥ ओषधेर्दीर्घः स्यादप्रथमायां विभक्तौ । ओषधीमिदपीपदत् । नमः पृथिव्यैनम ओषधीभ्यः ॥

२९७१ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्या-

णाम् ॥ १३३ ॥ ऋचि विषये एषां दीर्घः स्यात्। 'आ तू न' 'नू करणे' 'वा स्याकात् मक्षू गोमन्तमीमहे'। तङ् 'भरता जातवेदसम्' तङिति थादेशस्य ङित्वपक्षे ग्रहणम्। तेनेह न 'शृणोत ग्रावाणः'। कुमनः। 'अत्रा गौः'। 'उरुष्य'। णोऽग्नेः॥

२९७२ इकः सुञि ॥ १३४ ॥ इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रे दीर्घः स्यात्॥ अभी षु णः। ऊर्ध्व ऊ षु णः॥

२९७३ द्व्यचोऽतस्तिङः ॥ १३५ ॥ द्व्यचस्तिङन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घः स्यात्। 'विद्मा हि त्वा'।

२९७४ निपातस्य च ॥ १३६ ॥ निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशः स्यात्॥ एवा ते। अच्छा ते॥

२९७५ अन्येषामपि दृश्यते ॥१३७ ॥ अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः। केशाकेशि। कचाकचि। जलाषाट्। नारदः। पूरुषः।

*शुनोदन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु। श्वादन्तः। श्वादंष्ट्रः। श्वाकर्णः श्वाकुन्दः। श्वावराहः। श्वापुच्छः। श्वापदः।

२९७६ चौ ॥ १३८॥ चौ परतो दीर्घः स्यात् पूर्वस्य। 'चौ' इत्यनेन लुप्ताकारनकारोऽञ्चतिर्गृह्यते। दधीचः मधूचः पश्य। दधीचा मधूचा॥

२९७७ संप्रसारणस्य च ॥ १३९ ॥ संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे परे दीर्घः स्यात्॥ कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः॥ कौमुदगन्धीपुत्रः॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

२९७८ अङ्गस्य ॥ १ ॥ अधिकारोऽयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः॥

२९७९ हलः ॥ २ ॥ अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्॥ हूतः। जीनः। संवीतः॥

२९८० नामि ॥ ३ ॥ नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्॥ घटानाम्॥ अग्नीनाम् वायूनाम् पितॄणाम्॥

२९८१ न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥ तिसृ चतसृ इत्यनयोर्नामि दीर्घो न स्यात्॥ तिसृणाम्। चतसृणाम्॥

२९८२ छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥ तिसृचतसृ एतयोर्नामि दीर्घो वा छन्दसि। तिसृणां मध्यन्दिने (तिसृणाम्)। चतसृणं मध्यन्दिने चतसॄणां मध्यन्दिने॥

२९८३ नृ च ॥ ६ ॥ नृ इत्येतस्य नामि दीर्घो वा॥ त्वं नृणां नृपते। त्वं नॄणां नृपते॥

२९८४ नोपधायाः ॥ ७ ॥ नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घः स्यात्॥ पञ्चानाम्। सप्तानाम्॥

२९८५ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥८॥ नान्तस्योपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने॥ राजा राजानौ राजानः राजानं

राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य ॥

२९८६ वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥ षपूर्वाया नोपधाया वा दीर्घः सर्वनामस्थानेऽसंबुद्धौ निगमे ॥ स तक्षाणं तिष्ठन्तमब्रवीत् स तक्षणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । ऋभुक्षाणमिन्द्रम्, ऋभुक्षणमिन्द्रम् ।

२९८७ सान्तमहतः संयोगस्य ॥१०॥ सकारान्तस्य संयोगस्य महतश्च यो नकारः तस्योपधाया दीर्घः स्यात्सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ ॥ श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसि । महान् महान्तौ महान्तः ॥

२९८८ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ॥ ११ ॥ अबादीनामुपधाया दीर्घःस्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने । आपः । कर्तारः कर्तान् । कर्तारौ कटस्य । स्वसारौ नप्तारौ नेष्टारौ त्वष्टारौ क्षत्तारौ होतारौ पोतारौ प्रशास्तारौ ॥ स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थम् 'पतयोरेव योनिसंबन्धवाचिनोर्दीर्घः । अन्येषां मा भूत्—पितरौ मातरौ ॥

२९८९ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ एषामुपधाया शावेव (शिभिन्ने न) दीर्घः॥ बहुदण्डीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि ॥ दण्डिनौ वृत्रहणौ पूषणौ अर्यमणौ ॥

२९९० सौ च ॥ १३ ॥ इन्नादीनामुपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सौ । दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा ॥

२९९१ अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥ अतु अस् इत्येवमन्तस्याधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ दीर्घः स्यात् ॥ भवान् । कृतवान् । गोमान् । सुपयाः । सुस्रोताः ॥

२९९२ अनुनासिकस्य क्विझलोःक्ङिति अनुनासिकान्तस्याङ्गस्योपधाया दीर्घो भवति क्वि प्रत्यये झलादौ क्ङिति । प्रशान् । प्रतान् । शान्तवान् । शशान्तः ॥

२९९३ अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥ अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि ॥ चिचीषति । तुष्टूषति ॥ चिकीर्षति । जिघांसति । अधिजिगांसते॥

२९९४ तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥ तनोतेरङ्गस्य सनि झलादौ वा दीर्घः स्यात् ॥ तितांसति । तितंसति ॥

२९९५ क्रमश्च क्त्वि ॥ १८ ॥ क्रम उपधाया दीर्घो झलादौ क्त्वा प्रत्यये॥क्रान्त्वा क्रन्त्वा ॥

२९९६ च्छ्वोःशूडनुनासिके च ॥१९॥ सतुकस्य छस्य वस्य च क्रमात् शूऊठ् एतावादेशौ स्तः अनुनासिकादौ प्रत्यये, क्वौ, झलादौ क्ङिति ॥ प्रश्नः विश्नः । अक्षद्यूः । पृष्टः पृष्टवान् पृष्ट्वा । द्यूतः द्यूतवान् द्यूत्वा ॥

२९९७ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥ एषामङ्गानां वकारस्योपधायाश्च स्थाने ऊठित्ययमादेशः स्यात् क्वौ परतोऽनुनासिके, झलादौ च क्ङिति ॥

जूः जुरौ जुरः । तूः तुरौ तुरः । तूर्तिः । सूः सुवौ सुवः ॥ सूतवान् सूतिः ॥ ऊः उवौ । ऊतिः । मूः मुवौ मूतः मूतवान् मूतिः ॥

२९९८ राल्लोपः ॥ २१ ॥ रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादौ क्ङिति च ॥ मूः मुरौ मुरः मूर्तिः । तूः तुरौ तुरः ॥

२९९९ असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥ आ पादपरिसमाप्तेराभीयं समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् ॥ एधि शाधि इत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्भवति ॥

* भुवो वुग्लुङ्लिटोः । उवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ । बभूव बभूवतुः बभूवुः । दिदीये दिदीयाते दिदीयिरे ॥

३००० श्नान्नलोपः ॥ २३ ॥ श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति ॥

३००१ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥ हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात् क्ङिति । स्रस्तः ध्वस्तः सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते ॥

* अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विलगितः । विकपितः ।

* रञ्जेर्णौ मृगरमणे रजयति मृगान् ॥

* घिनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानम् रागी ॥

* रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम् रजकः । रजनम् । रजः ॥

३००२ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥ एषामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्याच्छपि ॥ दशति । सजति । परिष्वजति ॥

३००३ रञ्जेश्च ॥ २६ ॥ रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपः स्यात् ॥ रजति रजतः रजन्ति ॥

३००४ घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥ भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नस्य लोपः स्यात् ॥ आश्चर्यो रागः । रजति येनेति रागः ॥

३००५ स्यदो जवे ॥ २८ ॥ जवे घञि स्यद इति निपात्यते । गोस्यदः ॥

३००६ अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥ एते निपात्यन्ते ॥ अवोदः उन्देः । इन्धेः-एधः । उन्देः ओद्मः । श्रन्थेः प्रश्रथः हिमश्रथः ।

३००७ नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥ अञ्चेः पूजायामर्थे नलोपो न स्यात् ॥ अञ्चिता अस्य गुरवः ॥

३००८ क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥ स्कन्दिस्यन्दोर्नस्य लोपो न क्त्वाप्रत्यये परे । स्कन्त्वा स्यन्त्वा ॥

३००९ जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥ जान्तानां नशेश्च वा नस्य लोपः क्त्वाप्रत्यये परे ॥ रङ्क्त्वा रक्त्वा । भङ्क्त्वा भक्त्वा । न ष्ट्वा नंष्ट्वा ॥

२०१० भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥
भञ्जेश्च चिणि नलोपो वा ॥ अभाजि अभञ्जि ॥

२०११ शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥
शास उपधाया इकारादेशः स्यादङि हलादौ च क्ङिति ॥ अन्वशिषत् । शिष्टः । शौ शिष्टः ॥

* क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् आर्यान् शास्तीति आर्यशीः ॥

२०१२ शा हौ ॥ ३५ ॥ शास हौ शा इत्ययमादेशः स्यात् ॥ अनुशाधि । प्रशाधि

२०१३ हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥ हन्तेर्जे इत्ययमादेशः स्यात् हौ ॥ जहि शत्रून् ॥

२०१४ अनुदात्तोपदेशवनति तनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥३७॥
अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ यमि रमि नमि गमि हनि मन्यतयः अनुदात्तोपदेशाः अनुनासिकान्ताः । यम् यत्वा यतः यतवान् । रम् रत्वा रतः रतवान् ॥ नत्वा । गत्वा । हत्वा । मत्वा । वनति वतिः । तनोत्यादयः—ततः ततवान् । सतः क्षितः ऋतः तृतः घृतः वतः मतः ॥

२०१५ वा ल्यपि ॥ ३८ ॥ ल्यपि परतः ऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्यात् । प्रयत्य प्रयम्य । प्ररत्य प्ररम्य । प्रणत्य प्रणम्य । आगत्य आगम्य । आहत्य समत्य प्रवत्य प्रक्षत्य ॥

२०१६ न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥
क्तिचि परतोऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न स्यात् ॥ यन्तिः वन्तिः तन्तिः ॥

२०१७ गमः क्वौ ॥ ४० ॥ गमः क्वौ परतोऽनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । कलिङ्गगत् ॥

* गमादीनामिति वक्तव्यम् । संयत् परीतत् ॥

* ऊङ् गमादीनामिति वक्तव्यम् । अग्रेगूः अग्रेभ्रूः ॥

२०१८ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥
विटि वनि च प्रत्ययेऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशः स्यात् ॥ अब्जाः । गोजाः । ऋतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । कूपखाः । शतखाः । विजावा ॥

२०१९ जनसनखनां सञ्झलोः ॥४२॥
एषां झलादौ सनि क्ङिति चाकारः स्यात् ॥ जातः जातिः । सिषासति । सातः सातिः । खातः खातवान् खातिः ॥

२०२० ये विभाषा ॥४३॥ यकारादौ क्ङिति प्रत्यये जनसनखनामाकारो वा स्यात् ॥ जायते जन्यते ॥ जाजायते जञ्जन्यते । सायते । सन्यते सासायते संसन्यते । खायते खन्यते चाखायते चङ्खन्यते ॥

२०२१ तनोतेर्यकि ॥४४॥ तनोतेर्यकि वाकारः स्यात् ॥ तायते तन्यते ॥

३०२२ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥ सनोतेः क्तिचि आकारादेशो लोपश्चास्य वा ॥ सातिः सन्तिः सतिः ॥

३०२३ आर्द्धधातुके ॥४६॥ अधिकारोऽयम् 'न ल्यपी'ति प्राक् ॥

३०२४ भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ४७ भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वार्द्धधातुके ॥ स्थानषष्ठी निर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः ॥ मित्वादन्त्यादचः परः ॥ भर्ष्टा भ्रष्टा भर्ष्टुम् भ्रष्टुम् भर्ष्टव्यम् भ्रष्टव्यम् ॥

३०२५ अतो लोपः ॥ ४८ ॥ अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपः स्यात् ॥ बुभूषिता ॥

३०२६ यस्य हलः ॥ ४९ ॥ लोप आर्धधातुके ॥ बेभिदिता ॥

३०२७ क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥ हलः परस्य क्यस्य लोपो वा स्यादार्द्धधातुके ॥ समिधिता समिध्यिता ॥

३०२८ णेरनिटि ॥ ५१ ॥ अनिडादावार्द्धधातुके णेर्लोपः स्यात् ॥ अततक्षत् अशिशत् । कारणा हारणा ॥ कार्यते ॥

३०२९ निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥ सेटि निष्ठायां णेर्लोपः स्यात् । कारितम् । कारितवान् ॥

३०३० जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥ जनिता इति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते ॥ यो नः पिता जनिता ॥ अमन्त्रे तु जनयिता ॥

३०३१ शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥ यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते ॥ शृतं हविः शमिता ॥

३०३२ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ५५ एषु णेरयादेशः स्यात् । कारयाञ्चकार । गण्डयन्तः । स्पृहयालुः । स्पृहयाय्यः । स्तनयित्नुः । पोषयिष्णवः ॥

३०३३ ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥ ल्यपि लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ॥ प्रणमय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः ॥

३०३४ विभाषाऽऽपः ॥५७॥ आप उत्तरस्य णेर्ल्यपि वा अयादेशः स्यात् ॥ प्रापय्य गतः प्राप्य गतः ॥

३०३५ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥ एतयोर्ल्यपि छन्दसि दीर्घः स्यात् ॥दान्त्यनुपूर्वं वियूय । यत्रा यो दक्षिणा परिप्लूय ॥

३०३६ क्षियः ॥ ५९ ॥ क्षियश्चदीर्घो ल्यपि ॥ प्रक्षीय ॥

३०३७ निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥ ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥ आक्षीणो देवदत्तः ।

३०३८ वा क्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥ आक्रोशे दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे दीर्घो वा स्यात् ॥ क्षितायुरेधि क्षीणायुरेधि । क्षितोऽयं तपस्वी क्षीणोयं तपस्वी ।

३०३९ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥ उपदेशे योऽच् तदन्तानां हन

प्रहहृशां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात् स्यादिषु परेषु,स्यादीनामिडागमश्च भावकर्मणोः ॥ चायिष्यते चेष्यते । घानिष्यते हनिष्यते । ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते । अचायिषाताम् अचेषाताम् । अघानिषाताम् आवधिषाताम् । अहसाताम् । अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् । अदर्शिषाताम् अदृक्षाताम् ॥ चायिषीष्ट चेषीष्ट । घानिषीष्ट वधिषीष्ट । ग्राहिषीष्ट ग्रहीषीष्ट । दर्शिषीष्ट दृक्षीष्ट । चायिता चेता । घानिता हन्ता । ग्राहिता ग्रहीता । दर्शिता द्रष्टा ॥

२०४० दीङो युडचि क्ङिति ॥६३॥ दीङो युडागमोऽजादौ क्ङिति ॥दिदीये । दीङ इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युडागमः । उपदिदीये ॥

२०४१ आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥ इडादावार्द्धधातुकेऽचि क्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपः स्यात् ॥ पपिथ । तस्थिथ । पपतुः पपुः । तस्थतुः तस्थुः । गोदः कम्बलदः । प्रदा । प्रधा ॥

२०४२ ईद्यति ॥ ६५ ॥ यति आकारान्तस्येकारादेशः स्यात् ॥ देयम् धेयम् ॥

२०४३ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥ घुसंज्ञकानां मास्थादीनां चेकारादेशः स्याद्धलादौ क्ङिति । दीयते धीयते देदीयते देधीयते । मीयते मेमीयते । स्थीयते तेष्ठीयते । गीयते जेगीयते । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् । पीयते पेपीयते हीयते जेहीयते । अवसीयते अवसेसीयते ।

२०४४ एर्लिङि ॥ ६७ ॥ घुमास्थागापाजहातिसामेत्वं स्यात् क्ङिति लिङि ॥ देयात् धेयात् मेयात् स्थेयात् गेयात् पेयात् हेयात् सेयात् ॥

२०४५ वान्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥ घ्वादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्यैकारादेशो वा स्यात् क्ङिति लिङि ॥ ग्लेयात् ग्लायात् म्लेयात् म्लायात् ॥

२०४६ न ल्यपि ॥ ६९ ॥ ल्यपि परे घुमास्थादीनामुक्तं न स्यात् ॥ प्रदाय प्रधाय प्रमाय प्रस्थाय प्रगाय प्रपाय प्रहाय अवसाय ॥

२०४७ मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥ मयतेरिकारादेशः स्याद्वा ल्यपि ॥ अपमित्य अपमाय ॥

२०४८ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥७१॥ एषु परेषु अङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः । अकार्षीत् । अकरोत् । अकरिष्यत् ॥

२०४९ आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥ अजादीनामङ्गानामडागमः स्यात् लुङादिषु । स चोदात्तः ॥ ऐक्षीत् ऐहिष्ट ऐक्षत ऐहत ऐक्षिष्यत ।

२०५० छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥ अनजादीनामित्यर्थः । सुरुचो वेन आवः । आनक् । आयुनक् ।

२०५१ न माङ्योगे ॥ ७४ ॥ माङ्योगेऽडाटौ न स्तः ॥ मा भवान् कार्षीत् । मा भवानीहिष्ट ॥

३०५२ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि ॥७५॥ छन्दसि माङ्योगेपि बहुलमडाटौ स्तः ॥ अमाङ्योगेपि न स्तः ॥ जनिष्ठा उग्रः । काममूनयीत् । काममर्दयीत् । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । मा अभित्थाः । मा आवः ॥

३०५३ इरयो रे ॥ ७६ ॥ इरेत्यस्य छन्दसि विषये बहुलं रेभावः स्यात् ॥ गर्भं प्रथमं दध्र आपः । याऽस्य परिदध्रे ॥ न च भवति—'परमायाधियो ग्निकर्माणि चक्रिरे । अत्ररेशब्दस्य इटि कृते पुनरपि रेभावस्तदर्थमिरयोरिति द्विवचननिर्देशः ॥

३०५४ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७७ ॥ श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य, धातोरिवर्णोवर्णान्तस्य, भ्रू इत्येतस्येयङुवङौ स्तोऽचि ॥ आप्नुवन्ति । चिक्षियतुः । लुलुवतुः । भ्रुवौ भ्रुवः ॥

* इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम् । तन्वं, पुषेम तनुवं पुषेम । विषुवं पुषेम ॥ स्वर्गो लोकः सुवर्गो लोकः ॥ त्र्यम्बकं यजामहे त्रियम्बकं यजामहे ॥

३०५५ अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥ अभ्यासस्येवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेचि ॥ इयेष उवोष । इयर्ति ॥

३०५६ स्त्रियाः ॥ ७९ ॥ स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ ॥ स्त्रियौ ॥ स्त्रियः ॥

३०५७ वाम्शसोः ॥८०॥ अमि शसि च स्त्रिया इयङादेशः स्यात् ॥ स्त्रीं पश्य स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य स्त्रियः पश्य ॥

३०५८ इणो यण् ॥८१॥ इणोऽङ्गस्य यण् अजादौ प्रत्यये ॥ यन्ति यन्तु ॥

३०५९ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥८२॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादचि ॥ निन्यतुः निन्युः । उन्न्यौ उन्न्यः । ग्रामण्यौ ग्रामण्यः ॥

३०६० ओः सुपि ८३ ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादचि सुपि ॥ खलप्वौ खलप्वः सकृल्ल्वौ ॥

३०६१ वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥ अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि ॥ वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः ॥

* वर्षादनूकारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् । दृन्भ्वौ दृन्भ्वः । कारभ्वौ कारभ्वः । पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः ।

३०६२ न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥ एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि ॥ प्रतिभुवौ प्रतिभुवः । सुधियौ सुधियः ॥

३०६३ छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥ छन्दसि विषये भूसुधी इत्येतयो रुभयथा दृश्यते ॥ वनेषु चित्रं विभ्वम् ॥ विभुवम् । सुध्यो हव्यमग्ने, सुधियो हव्यमग्ने ॥

३०६४ हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ हु इत्येतस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसं-

योगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके यणादेशः स्यात् ॥ जुह्वति जुह्वन्तु ॥

२०६५ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥८८॥ भुवो वुगागमः स्याल्लुङ्लिटोरचि। अभूवन् अभूवम् बभूव बभूवतुः बभूवुः ॥

२०६६ ऊदुपधाया गोहः ॥८९॥ गोहोऽङ्गस्योपधाया ऊकारादेशः स्यादजादौ प्रत्यये। गूहति। गूहकः। साधुनिगूही गूहनम् ॥ गोह इति विकृतनिर्देशो विषयार्थः। यत्रास्यैतद्रूपम् तत्र यथा स्यात्। इह माभूत् निजुगुहतुः ॥

२०६७ दोषो णौ ॥९०॥ दोष उपधाया ऊकार आदेशः स्याण्णौ ॥ दूषयति।

२०६८ वा चित्तविरागे ॥९१॥ चित्तविरागार्थे दोष उपधाया वोकारादेशः स्याण्णौ। चित्तं दूषयति। चित्तं दोषयति।

२०६९ मितां ह्रस्वः ॥९२॥ घटादयो मित इत्येवमादयो धातवो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ ॥ घटयति व्यथयति ॥

२०७० चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ९३ चिण्परे णमुल्परे च णौमितामङ्गानामुपधाया दीर्घःस्याद्वा ॥ अशमि अशामि अतमि अतामि। शमं शमम् शामं शामम् ॥

२०७१ खचि ह्रस्वः ॥९४॥ खच्परे णौ ह्रस्वः स्यादङ्गस्योपधायाः ॥ द्विषंतपः। परंतपः पुरंदरः ॥

२०७२ ह्लादो निष्ठायाम् ॥९५॥ ह्लादोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वः स्यान्निष्ठायाम् ॥ प्रह्लन्नः प्रह्लन्नवान् ॥ ह्लद इति योगविभागात् क्तिन्यपि। ह्लत्तिः ॥

२०७३ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥९६॥ छादेरङ्गस्याद्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये उपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ उरश्छदः। प्रच्छदः। दन्तच्छदः ॥

* अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्। समुपाभिच्छादः। उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्तयति ॥ न हि त्रिपुत्रो 'द्विपुत्रः' इति व्यपदिश्यते ॥

२०७४ इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥९७॥ एषु छादेरुपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ छदिः। छद्म। छत्रम्। धामच्छत् ॥

२०७५ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ९८ ॥ एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति नत्वङि। जग्मतुः। जग्मुः जघ्नतुः जघ्नुः। जज्ञतुः जज्ञुः। चख्नतुः चख्नुः ॥ जक्षतुः जक्षुः ॥

२०७६ तनिपत्योश्छन्दसि ॥९९॥ एतयोश्छन्दस्युपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति ॥ वितत्निरे कवयः। शकुना इव पप्तिम ॥

२०७७ घसिभसोर्हलि च ॥१००॥ एतयोरुपधाया लोपः स्याद्धलजादौ हलादौ च क्ङिति ॥ सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे। बब्धां ते हरी धानाः। बप्सति ॥

२०७८ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०१ ॥ होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् ॥ जुहुधि । भिन्धि छिन्धि ॥

२०७९ श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥१०२॥ एभ्यो हेर्धिः स्याच्छन्दसि ॥ श्रुधी हवमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पूर्धि । उरु णस्कृधि । अपावृधि ॥

२०८० अङितश्च ॥ १०३ ॥ अङितश्च हेर्धिरादेशः स्यात् ॥ 'वा छन्दसीति पित्वेनास्याङित्वम् ॥ सोम रारन्धि ॥ अस्मभ्यं तद्धर्यश्व प्रयन्धि । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः ॥

२०८१ चिणो लुक् ॥ १०४ ॥ चिणः परस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ अकारि । अहारि । अकारि । अकारितराम् अहारितरामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात्तरतमपोर्न लुक् । चिणो लुगित्येतद्विपरमेदाद्विद्यते ॥

२०८२ अतो हेः ॥ १०५ ॥ अदन्तादङ्गाद् हेर्लुक् स्यात् ॥ पच पठ गच्छ ॥

२०८३ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥ असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेर्लुक् स्यात् ॥ चिनु । सुनु । कुरु ॥

* उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वावचनम् । आवनुहि यातुधानान् । चिनुहि यज्ञपातिम् । तेन मा भागिनं कृणुहि ॥

२०८४लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः॥१०७ असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा स्याद् म्वोः परयोः ॥ सुन्वः सुनुवः ॥ सुन्मः सुनुमः ॥

२०८५ नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥ करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपः स्यान्म्वोः परयोः ॥ कुर्वः कुर्मः ॥

२०८६ ये च ॥ १०९ ॥ यकारादौ प्रत्यये करोतेरुत्तरस्योकार प्रत्ययस्य नित्यं लोपः स्यात् ॥ कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः ॥

२०८७ अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥ उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति ॥ कुरुतः कुर्वन्ति ॥

२०८८ श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥ श्नस्यास्तेश्चाऽकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति ॥ रुन्धः । रुन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति ॥

२०८९ श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥ अनयोरातो लोपः स्यात्क्ङिति ॥ लुनते । लुनताम् । मिमते । मिमताम् ॥

२०९० ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥ घुवर्जितानां श्नान्तानामभ्यस्तानां चाङ्गानामात ईकारादेशः स्याद्धलादौ सार्वधातुके क्ङिति ॥ लुनीते । पुनीतः । मिमीते । मिमीषे ॥

२०९१ इद्दरिद्रस्य ॥ ११४ ॥ दरिद्रातेः हलादौ सार्वधातुके क्ङिति इकारादेशः स्यात् ॥ दरिद्रितः । दरिद्रिथः ॥

* दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥

* सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारा-

न्तलक्षणो णप्रत्ययो न भवति, पचादित्वा-
दजेव भवति ॥

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।
दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

*अद्यतन्यां वेतिवक्तव्यम् अदरिद्रीत्
अदरिद्रासीत् ॥

३०९२ भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥
भियो वा इकारादेशः स्याद्धलादौ क्ङिति
सार्वधातुके ॥ बिभितः । बिभीतः ॥

३०९३ जहातेश्च ॥ ११६ ॥जहातेरि-
कारादेशो वा स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधा-
तुके ॥ जहितः जहीतः ॥

३०९४ आ च हौ ॥११७॥ जहातेरा-
कारश्चान्तादेशः स्यादिदीतौ हौ परे
जहाहि, जहिहि, जहीहि ॥

३०९५ लोपो यि ॥ ११८ ॥ जहाते-
र्लोपः स्याद् यादौ क्ङिति सार्वधातुके ॥
जह्यात् ॥

३०९६ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ११९
घुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्चैकारादेशः स्या-
द्धौ अभ्यासलोपश्च ॥ देहि धेहि । एधि ॥

३०९७ अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि
॥१२०॥ लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति
यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्यात
एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥रेणतुः
रेणुः । येमतुः येमुः ॥

*दम्भेरेत्वं वक्तव्यम् देभतुः । देभुः ॥

३०९८ थलि च सेटि ॥ १२१ ॥
इडादौ थलि प्रागुक्तं स्यात् ॥ पेचिथ ।
शेकिथ ॥

३०९९ तॄफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥
एषामङ्गानामत एकारादेशः स्यादभ्यासलो-
पश्च किति लिटि सेटि थलि च ॥ तेरतुः
तेरुः । तेरिथ । फेलतुः फेलुः ॥ फेलिथ ।
भेजतुः भेजुः भेजिथ । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे ॥
श्रन्थेश्चेति वक्तव्यम् । श्रेथतुः श्रेथुः ॥ क)

३१०० राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥
राधो हिंसायामवर्णस्यैकारादेशः स्या-
दभ्यासलोपश्च किति लिटि, सेटि थलि
च ॥ अपरेधतुः अपरेधुः अपरेधिथ ॥

३१०१ वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥
एषामत एत्वमभ्यासलोपश्च स्यात्किति
लिटि, सेटि थलि च ॥ जेरतुः । जेरुः,
जेरिथ । जजरतुः, जजरुः, जजरिथ ॥
भ्रेमतुः बभ्रमतुः । भ्रेमुः बभ्रमुः । भ्रेमिथ
बभ्रमिथ । त्रेसतुः तत्रसतुः । त्रेसुः तत्रसुः
त्रेसिथ तत्रसिथ ॥

३१०२ फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥
फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने
वैकारादेशः स्यादभ्यासलोपश्च किति
लिटि, सेटि थलि च ॥ फेणतुः फेणुः फेणिथ
पफणतुः पफणुः पफणिथ । रेजुः रराजुः ।
रेजिथ रराजिथ । भ्रेजे बभ्राजे भ्रेजिथ
बभ्राजिथ । भ्रेशे बभ्राशे । भ्लेशे बभ्लाशे
स्येमतुः सस्यमतुः । स्येमिथ सस्यमिथ ।
स्वेनुः सस्वनुः । स्वेनिथ सस्वनिथ ॥

३१०३ न शसददवादिगुणानाम् ॥१२६॥
शसदद इत्येतयोर्वकारादीनां च गुण इत्ये

वमभिनिर्वृत्तस्य च योऽकारस्तस्य स्थाने एकारादेशोऽभ्यासलोपश्च न स्यात् ॥ विशशसतुः विशशसिथ । ददवे ददाते ॥ ववमतुः ववमुः । विशशरतुः लुलविथ ॥

३१०४ अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥
नञा रहितस्यार्वन्नित्येतस्याङ्गस्य तृ इत्ययमादेशः स्यान्न तु सौ ॥ अर्वन्तौ अर्वन्तः॥

३१०५ मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥
मघवन्नित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तृ इत्ययमादेशः स्यात् ॥ मघवान् मघवन्ता ॥ बहुलग्रहणात्-मघवा मघवानौ मघवानः ॥

३१०६ भस्य ॥ १२९ ॥ आ अध्यायपरिसमाप्तेरयमधिकारः ॥

३१०७ पादः पत् ॥ १३० ॥ पाद्शब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । द्विपदः द्विपदा द्विपदे ॥

३१०८ वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥
वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् ॥ विदुषः पश्य । विदुषा ॥

३१०९ वाह ऊठ् ॥ १३२॥ भस्य वाह ऊठ् संप्रसारणं स्यात् ॥ प्रष्ठौहः प्रष्ठौहा ॥

३११० श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥१३३॥
अन्नन्तानां भानामेषामतद्धिते संप्रसारणम्। शुनः शुना । यूनः यूना ॥ मघोनः मघोना ॥

३१११ अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥
अनित्येवमन्तस्य भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ राज्ञः पश्य । राज्ञा ॥

३११२ षपूर्वहन् धृतराज्ञामणि ॥१३५॥
षपूर्वो योऽन्हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपः स्यादणि परतः ॥ औक्ष्णः ताक्ष्णः ॥ भ्रौणघ्नः धार्तराज्ञः ॥

३११३ विभाषा ङिश्योः ॥ १३६ ॥
ङौ परतः शीशब्दे चानोऽकारलोपो वा स्यात् ॥ राज्ञि राजनि । साम्नि सामनि । साम्नी सामनी ॥

३११४ न संयोगाद्वमन्तात् ॥१३७॥
वकारमकारान्त संयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् ॥ पर्वणः पर्वणे । ब्रह्मणः ब्रह्मणा ॥

३११५ अचः॥ १३८ ॥ लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ दधीचः पश्य ॥

३११६ उद ईत् ॥१३९॥ उदः परस्या च ईकारादेशः स्यात् ॥ उदीचः उदीचा उदीचे ॥

३११७ आतो धातोः ॥१४०॥ आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपः स्यात् ॥ कीलालपः पश्य । शुभंयः पश्य ।

३११८ मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥१४१॥
मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपः स्यात् ॥ त्मना देवेभ्यः । त्मना सोमेषु ॥ आङोऽन्यत्रापि छन्दसि लोपो दृश्यते ॥ 'त्मन्या समञ्जन्' 'त्मनोदःतस्थः ॥

३११९ ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥
भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति ॥ विंशत्या क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् ॥ विंशतेः पूरणो विंशः ॥ एकविंशः ॥

३१२० टेः ॥१४३॥ डिति भस्य टेर्लोपः स्यात्॥ कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान्

३१२१ नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥ नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते ॥ औडुलोमिः ॥

*नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापि कुथुमि तैतिलि जाजलि लाङ्गलि शिलालि शिखण्डि सूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् । अत्र ये इन्नन्तास्तेषाम् 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः प्राप्तः, ये त्वन्नन्तास्तेषाम् 'अन्' इति ॥ सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः । पीठसर्पिणः पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कुथुमिना कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनावाचार्यौ, तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात्तैतिलिजाजलिशब्दाभ्यामभिधीयते । तं ग्रन्थमधीयते तैतिलाः । जाजलाः ॥ शैषिकेष्वर्थेषु वृद्धत्वादत्र छः प्राप्नोति ॥ एवं लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः-शैखण्डाः । सूकरसद्मनः-सौकरसद्माः । सुपर्वणः सौपर्वाः ।

* अश्मनो विकार उपसंख्यानम् । अश्मनो विकारः आश्म । आश्मनोऽन्यः ॥

* चर्मणः कोश उपसंख्यानम् । चार्मः कोशः । चार्मणोऽन्यः ॥

* शुनः संकोच उपसंख्यानम् । शौवः संकोचः । शौवनोऽन्यः ।

* अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम् । के पुनः सायंप्रातिकादयः ? येषाम् अव्ययानामविहितष्टिलोपः प्रयोगे दृश्यते ते सायंप्रातिकादयः । सायंप्रातर्भवः सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । पाठः ॥ कौतस्कुतः ॥ आरातीयः शाश्वतिकः शाश्वतः इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

३१२२ अह्नष्टखोरेव ॥ १४५ ॥ अहन्नित्येतस्य टखोरेव टिलोपः स्यात् ॥ द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः । त्र्यहः । द्वे अहनी अधीष्टो भृतो भावी वा द्व्यहीनः त्र्यहीनः ॥

३१२३ ओर्गुणः ॥ १४६ ॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । बाभ्रव्यः माण्डव्यः ॥

३१२४ ढे लोपोऽकद्र्वाः ॥ १४७ ॥ ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याऽकद्र्वा लोपः स्यात् ॥ कामण्डलेयः । शैतिबाहेयः । जाम्बेयः । माद्रबाहेयः ॥

३१२५ यस्येति च ॥ १४८ ॥ भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च ॥ दाक्षी प्लाक्षी सखी ॥ सवर्णदीर्घत्वे हि सति अतिसखेरागच्छति इत्यत्रैकादेशस्यान्तवद्भावादत्वमीति घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् ॥ दुलि-दौलेयः । वलि-वालेयः । अत्रि आत्रेयः ॥ कुमारी गौरी । दाक्षिः प्लाक्षिः ॥

* यस्येत्यौङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः । कुड्ये काण्डे ।

३१२६ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥ अङ्गस्योपधाया या

यस्तस्य लोपः स्यात्स चेत्सूर्याद्यवयवः ॥ सूर्येणैकदिक् सौरी बलाका । तैषम् अहः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री आगस्ती । आगस्तीयः । मत्सी ॥

*मत्स्यस्य ङ्यामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ।

*सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च । सौरीयः सौरी । आगस्तीयः आगस्ती । इह मा भूत् 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' आगस्त्यः ॥

*तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः तैषः । पौषः ।

*अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च

अन्तिकशब्दस्य तसि प्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्यः । अन्तितो न दूरात् ॥

* तमे तादेश्च कादेश्च लोपो वक्तव्यः अस्ति त्वं नो अन्तमः ॥ अन्तितमे अवरोहति ॥

*कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् अन्यत्रापि दृश्यते—अन्ति के सीदतीति अन्तिषत्॥

*ये च अन्तियः ॥

३१२७ हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥ हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे ॥ गार्गी वात्सी ।

३१२८ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥ हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यादनाकारादौ तद्धिते । गर्गाणां समूहो गार्गकम् ।

३१२९ क्यच्व्योश्च ॥ १५२ ॥ क्यचि च्वि परतयोश्च परतो हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् ॥ वात्सीयति गार्गीयति । च्वौ गार्गीभूतः । वात्सीभूतः ।

३१३० बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् १५३॥ नडादिषु बिल्वकादयः पठ्यन्ते । नडादीनां कुक् चेति कृतकुगागमा बिल्वकादयो भवन्ति तेभ्य उत्तरस्य भस्य छस्य लुक् स्यात्तद्धिते ॥ बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया तस्यां भवाः बैल्वकाः । वेणुकीयाः वैणुकाः ॥

३१३१ तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥ इष्ठादिषु परेषु तृशब्दस्य लोपः स्यात् ॥ आसुतिं करिष्ठः । वहिष्ठः । दोहीयसी धेनुः

३१३२ टेः ॥ १५५ ॥ भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठादिषु । पटु-पटिष्ठः पटिमा पटीयान् । लघु-लघिष्ठः लघिमा लघीयान् ॥

* णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम्? पुंवद्भावरभावटिलोप यणादिपरार्थम् । पटुमाचष्टे पटयति । प्रथयति । पटयति । स्थूलमाचष्टे स्थवयति ॥ केचित्तु 'विन्मतोर्लुक्' कनर्थमपि स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । वसुमन्तमाचष्टे वसयति । युवानमाचष्टे यवयति कनयति । एतदुभयमपि उदाहरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोऽपि ग्रहीष्यन्ते प्रियमाचष्टे प्रापयति ॥

३१३३ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते इष्ठेमेयस्सु परतः, पूर्वस्य च गुणः स्यात् ॥ स्थविष्ठः स्थवीयान् । दविष्ठः दवीयान् । यविष्ठः यवीयान् । ह्रसिष्ठः ह्रसीयान् । ह्रसिमा । क्षेपिष्ठः क्षेपीयान् क्षेपिमा । क्षोदिष्ठः क्षोदीयान् क्षोदिमा ॥

३१३४ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहि गर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥ एषामेते आदेशाः स्युः इष्ठेमेयस्सु ॥ प्रेष्ठः प्रेमा प्रेयान् । स्थेष्ठः स्थेमा स्थेयान् । स्फेष्ठः स्फेयान् । वरिष्ठः वरिमा । बंहिष्ठः बंहीयान् बंहिमा । गरिष्ठः गरीयान् गरिमा । वर्षिष्ठः वर्षीयान् त्रपिष्ठः त्रपीयान् । द्राघिष्ठः द्राघीयान् द्राघिमा । वृन्दिष्ठः वृन्दीयान् ।

३१३५ बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥ बहोरुत्तरेषामिष्ठमेयसां लोपो बहोः स्थाने भूरादेशः ॥ भूयान् भूमा ॥

३१३६ इष्ठस्य यिट् च ॥ १५९ ॥ बहोरुत्तरस्येष्ठस्य यिडागमो बहोश्च भूरादेशः ॥ भूयिष्ठः ॥

३१३७ ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥ ज्यादुत्तरस्य ईयस आकारादेशः स्यात् । ज्यायान् ॥

३१३८ र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥ हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादिष्ठेमेयस्सु ॥ प्रथिष्ठः प्रथीयान् प्रथिमा । म्रदिष्ठः म्रदीयान् म्रदिमा ॥

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ॥ परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति—कृतमाचष्टे कृतयति ॥

३१३९ विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥ ऋजु इत्येतस्य ऋत स्थाने वा रेफादेशः स्यादिष्ठेमेयस्सु छन्दसि ॥ रजिष्ठमेति पन्थानम् । त्वमृजिष्ठः ॥

३१४० प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥ एकाज् यद् भसंज्ञकं तदिष्ठेमेयस्सु प्रकृत्या स्यात् ॥ स्रग्विन्नित्येतस्य विन्नन्तस्य स्रजिष्ठः स्रजीयान् स्रजयति ॥ स्रुग्वदित्येतस्य मत्वन्तस्य स्रुचिष्ठः स्रुचीयान् स्रुचयति ॥

* प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः । राजन्यानां समूहो राजन्यकम् । मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । यूनो भावः यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् ॥ तत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न ॥

३१४१ इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥ इनन्तमनपत्यार्थेऽणि प्रकृत्या स्यात् । सांराविणम् सांमार्जिनम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' इतीनुणन्तात् 'अणिनुणः' इत्यण् ॥ स्रग्विण इदम् स्राग्विणम् ॥

३१४२ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥ 'अनपत्ये' इति नाधिक्रियते ॥ एतेऽणि प्रकृत्याः स्युः ॥ गाथिनोऽपत्यं गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥

३१४३ संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥ संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या स्यात्॥ शङ्खिनोऽपत्यं शाङ्खिनः माद्रिणः वाज्रिणः ॥

३१४४ अन् ॥ १६७ ॥ अनन्तमणि प्रकृत्या स्यात् ॥ सामनः। वैमनः।

३१४५ ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥ यादौ तद्धितेऽन् प्रकृत्या स्याद्भावकर्मणो-रर्थयोः ॥ सामसु साधुः सामन्यः ॥

३१४६ आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥ एतौ खे प्रकृत्या स्तः ॥ आत्मने हित आत्मनीनः। अध्वनीनः ॥

३१४७ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥१७०॥ वर्मन्भिन्नमपूर्वोऽन् अपत्येऽर्थेऽणि प्रकृत्या स्यात् ॥ सुषाम्णोऽपत्यं सौषामः। चान्द्रसामः ॥

* मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वाच्यम् हितनाम्नोपत्यं हैतनामः हैतनामनः ॥

३१४८ ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥ योगविभागोऽत्र क्रियते ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राणि टेर्लो-पार्थं निपात्यते॥ ब्राह्मो गर्भः। ब्राह्मम-स्त्रम्। ब्राह्मं हविः ॥ ततः—

*जातौ अपत्यं जातावणि ब्रह्मणष्टि लोपो न ॥ ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः ॥

३१४९ कार्मस्ताच्छील्ये ॥१७२॥ कार्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते ॥ कर्मशीलः कार्मः 'शीलं छत्रादिभ्योणः' इति णप्रत्ययः ॥ यद्येवं किमर्थमिदम् 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपः सिद्धः? सत्य-मेतत्। ज्ञापकार्थं तु। तज्ज्ञापयति—

* 'ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति' इति। तेन चौरी, तापसीति णान्तोऽपी-कारः सिद्धो भवति ॥

३१५० औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥ औक्षमित्यनपत्येणि टिलोपो निपात्यते ॥ औक्षम् पदम् ॥

३१५१ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्य धैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेय हिरण्मयानि ॥१७४ एतानि निपात्यन्ते दण्डिनोऽपत्यं दाण्डि-नायनः। हस्तिनोऽपत्यं हास्तिनायनः। अथर्वणमधीते आथर्वणिकः। जिह्माशिनो ऽपत्यं जैह्माशिनेयः। वासिनोऽपत्यं वासि-नायनिः। भ्रूणघ्नो भावः भ्रौणहत्यम् ॥ धीवनो भावो धैवत्यम्। सरय्वां भवं सार-वम् उदकम्। इक्ष्वाकोरपत्यम् ऐक्ष्वाकः। मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः। हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयः ॥

३१५२ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिर-ण्ययानि छन्दसि ॥ १७५ ॥ ऋतौ भवं ऋत्व्यम्। वास्तौ भवं वास्त्व्यम्। वस्तुनि भवो वास्त्वः। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः। हिरण्ययेन सविता रथेन ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थःपादः समाप्तः।
इति श्री समस्तमहीमण्डलमहितरण राणा-वतान्ववायसमुद्रसमुद्भूतकामधेन्वा स,

वाईजयपुरनगराधीशमहाराजाधिराज
सवाई रामसिंह सद्धर्मिण्या रूप
कुमारी देव्या कारितायां माथुर
चातुर्वेद-श्री राजकुमार तनय
जानकीलाल विरचितायां
राणावतीयपाणिनीय
सूत्रवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः
समाप्तः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमःपादः ।

३१५३ युवोरनाकौ ॥ १ ॥ अनुनासिकयोर्यु वु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ स्तः ॥ नन्दनः रमणः । सायंतनः चिरंतनः । कारकः हारकः । वासुदेवकः अर्जुनकः ॥

३१५४ आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ॥२॥ प्रत्ययादिभूतानामेषां यथासंख्येन फढखछघ इत्येतेषां आयन् एय् ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशाः स्युः । नाडायनः । वैनतेयः । आढ्यकुलीनः । गार्गीयः । क्षत्रियः ॥

३१५५ झोन्तः ॥ ३ ॥ प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । कुर्वन्ति सुन्वन्ति ॥

३१५६ अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥ अभ्यस्तात्परस्य झस्यात् ॥ ददति दधति जक्षति ॥

३१५७ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥५॥ अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्यात्स्यात् । चिन्वते लुनते

३१५८ शीङो रुट् ॥६॥ शीङोऽङ्गात्परस्य झादेशस्यातो रुडागमः । शेरते शेरताम् अशेरत ।

३१५९ वेत्तेर्विभाषा ॥७॥ वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य झादेशस्यातो रुडागमः । संविद्रते सविदते ॥

३१६० बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥ छन्दसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात् । देवा अदुह्र । अपसरसो अदुह । दुहेर्लङि झस्यादादेशे रुट् 'लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपः ॥ न च भवति-अदुहत ॥ बहुलवचनादन्यत्रापि भवति-'अदृश्रमस्य केतवः । 'अदृशोऽङ्गिगुणः' इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

३१६१ अतो भिस ऐस ॥ ९ ॥ अदन्तादङ्गाद्भिस ऐसादेशः स्यात् । वृक्षैः प्लक्षैः ॥ अत इत्यधिकारो 'अतः शीति यावत् ॥

३१६२ बहुलं छन्दसि ॥१०॥ छन्दसि बहुलमैसादेशः स्यात् ॥ नद्यैः । देवेभिः सर्वेभिः प्रोक्तमिति ॥

३१६३ नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥ अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् ॥ एभिः । अमीभिः ॥

३१६४ टाङसिङसामिनात्स्याः॥१२॥ अदन्तादङ्गाट्टादीनामिनादयः स्युः । वृक्षेण वृक्षात् वृक्षस्य ॥

३१६५ ङेर्यः ॥ १३ ॥ अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य ङे इत्येतस्य यादेशः स्यात् ॥ वृक्षाय प्लक्षाय ॥

२१६६ सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥ अदन्तात्सर्वनाम्नो ङेः स्मै स्यात् ॥ सर्वस्मै विश्वस्मै यस्मै कस्मै तस्मै ॥

२१६७ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥ अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् विश्वस्मात् ॥ सर्वस्मिन् ।

२१६८ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥ एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वे । परस्मात् परात् । परस्मिन् परे । अवरस्मात् अवरात् अवरस्मिन् अवरे । दक्षिणस्माद्दक्षिणात् दक्षिणस्मिन् दक्षिणे । उत्तरस्मात् उत्तरात् उत्तरस्मिन् उत्तरे । अपरस्मात् अपरात् अपरस्मिन् अपरे । स्वस्मात् स्वात् स्वस्मिन् स्वे । अन्तरस्मात् अन्तरात् अन्तरस्मिन् अन्तरे ॥

२१६९ जसः शी ॥ १७ ॥ अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् ॥ सर्वे विश्वे ये के ते ॥

२१७० औङ आपः ॥ १८ ॥ आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् ॥ माले तिष्ठतः । माले पश्यतः ॥

२१७१ नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥ नपुंसकादङ्गादौङः शी स्यात् ॥ कुण्डे तिष्ठतः । कुण्डे पश्य । त्रपुणी जतुनी ॥

२१७२ जश्शसोः शिः ॥ २० ॥ नपुंसकादङ्गाज्जश्शसोः शिः स्यात् ॥ कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । त्रपूणि ।

२१७३ अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥ कृताकारादष्टनो जश्शसोरौश् स्यात् ॥ अष्टन इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति ॥ अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य ॥

२१७४ षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥ षट्संज्ञकेभ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् ॥ षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । अष्ट । पञ्च । सप्त । नव । दश ॥

२१७५ स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥ नपुंसकादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् ॥ दधि तिष्ठति । दधि पश्य ॥

२१७६ अतोऽम् ॥ २४ ॥ अदन्तादङ्गान्नपुंसकात्स्वमोरम् स्यात् ॥ कुण्डं तिष्ठति कुण्डं पश्य ॥

२१७७ अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥ एभ्यः नपुंसकलिङ्गेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् ॥ कतरत् तिष्ठति । कतरत्पश्य ॥

२१७८ नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥ इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि अद्डादेशो न स्यात् ॥ इतरमितरमण्डमजायत । वार्त्रघ्नमितरम् ॥

*एकतरात् सर्वत्र प्रतिषेध इष्यते। एकतरं तिष्ठति एकतरं पश्येति ।

२१७९ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २७ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसोऽश् स्यात् ॥ तव स्वम् । मम स्वम् ।

२१८० ङेप्रथमयोरम् ॥ २८ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमा, द्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ॥ तुभ्यं दीयते । मह्यं दीयते । त्वम् अहम् युवाम् आवाम् । यूयम् वयम् । त्वाम् माम् युवाम् आवाम् ।

३१८१ शसो न ॥ २९ ॥ आभ्यां शसो न स्यात्। युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् अस्मान्कुलानि ॥

३१८२ भ्यसोऽभ्यम् ३० आभ्यां परस्य भ्यसोऽभ्यमादेशः स्यात्। युष्मभ्यं दीयते। अस्मभ्यं दीयते ॥

३१८३ पञ्चम्या अत् ३१ आभ्यां पञ्चम्या भ्यसो ऽत् स्यात् । युष्मद् गच्छति। अस्मद् गच्छन्ति ॥

३१८४ एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥ आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्यात्स्यात् । त्वद् गच्छति। मद् गच्छन्ति ॥

३१८५ साम आकम् ॥ ३३ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य साम आकमादेशः स्यात्। युष्माकम् अस्माकम् ॥

३१८६ आत औ णलः ॥ ३४ ॥ आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात्। ययौ। तस्थौ ॥

३१८७ तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् ३५ ॥ आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात्। जीवतात् जीवतु भवान्। जीवतात् जीव त्वम् ॥

३१८८ विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥ वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात्। विद्वान् विदन् ॥

३१८९ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ३७ ॥ अनञ्पूर्वे समासे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबादेशः स्यात्। प्रकृत्य प्रहृत्य ॥

३१९० क्त्वापि च्छन्दसि ॥ ३८ ॥ समासे अनञ्पूर्वे 'क्त्वा' इत्येतस्य 'क्त्वा' इत्ययमादेशः स्याल्ल्यप् च। कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्पयित्वा। उद्धृत्य जुहोति ॥

३१९१ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥ छन्दसि सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्ण आ आत् शे या डा ड्या याच् आल् इत्येते आदेशाः स्युः। 'आनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः' पन्थान इति प्राप्ते ॥

* सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् 'धुरि दक्षिणायाः' दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥

*तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम्। 'चषालं येऽश्वयूपाय तक्षति' तक्षन्तीति प्राप्ते । लुक् 'आर्द्रे चर्मन्' चर्मणीति प्राप्ते । 'हविर्धाने यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाह' यस्मिन्सुन्वन्ति तस्मिन्सामिधेनीरिति प्राप्ते ॥ पूर्वसवर्णः 'धीती' मती सुष्टुती' धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते ॥ आ- 'उभा यन्तारौ' उभा यन्तारौ इति प्राप्ते ॥ आत् 'नताद् ब्राह्मणाद् निन्दामि' नतान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते ॥ शे 'न युष्मे वाजबन्धवः' 'अस्मे इन्द्राबृहस्पती' यूयम् वयमिति प्राप्ते ॥ या-'उरुया धृष्णुया' उरुणा धृष्णुनेतिप्राप्ते ॥ डा 'नाभा पृथिव्याम्' नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते ॥ ड्या 'अनुष्ठ्या च्यावयतात्' अनुष्ठ्येति प्राप्ते ॥ याच् 'साधुया' साध्विति सोर्लुकि प्राप्ते। आल्-'वसन्ता यजेत' वसन्त इति प्राप्ते

*इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । इया 'उर्विया परिधानम्' 'दार्विया' उरुणा दारुणेति प्राप्ते ।। डियाच् 'सुक्षेत्रिया सुगात्रिया' सुक्षेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते । ईकारः 'दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्' सरसि शयानमिति प्राप्ते ।। ४०

* आङयाजयारामुपसंख्यानम् । आङ् 'प्रवाहवा' प्रवाहुनेति प्राप्ते ।। अयाच् 'स्वप्नया सच सेवनम्' । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयार्-'सिन्धुमिव नावया' नावेति प्राप्ते ।।

३१९२ अमो मश् ।। ४० ।। मिबादेशा स्यामः छन्दसि मशादेशः स्यात् ।। 'वधीं वृत्रम्' कर्मी वृक्षस्य शाखाम्' ।।

३१९३ लोपस्त आत्मनेपदेषु ।। ४१ ।। आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि लोपः स्यात् ।। देवा अदुह 'गन्धर्वाप्सरसो-ऽदुह्र' अदुह्रतेति प्राप्ते । 'दुह्रामश्विभ्यां पयोऽघ्न्येयम्' दुग्धामिति प्राप्ते । 'दक्षिणतः शये' शेते इति प्राप्ते ।। अपोलयधिका राश्च भवति-'य आत्मानममृतं कुरुते' ।

३१९४ ध्वमो ध्वात् ।। ४२ ।। छन्दसि ध्वमो ध्वादित्ययमादेशः स्यात् ।। 'अन्तरे वोष्माणं वारयध्वात्' वारयध्वमिति प्राप्ते ।।

३१९५ यजध्वैनमिति च ।। ४३ ।। एतन्निपात्यते ।। 'यजध्वैनं प्रियमेधाः' यजध्वमेनमिति प्राप्ते ।।

३१९६ तस्य तात् ।। ४४ ।। लोण्मध्यमपुरुष बहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशः स्यात् ।। 'गात्रं गात्रमस्या नूनं कृणुतात्' कृणुतेति प्राप्ते ।। 'ऊवध्यं गोहं पार्थिवं खनतात्' खनतेति प्राप्ते ।। 'अस्मारक्षः संसृजतात्' संसृजतेति प्राप्ते ।। 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्' गमयतेति प्राप्ते ।।

३१९७ तप्तनप्तनथनाश्च ।। ४५ ।। छन्दसि तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशाः स्युः ।। तप् 'शृणोत ग्रावाणः' शृणुतेति प्राप्ते । 'सुनोत' सुनुतेति प्राप्ते ।। तनप् 'संवरत्रा दधातन' धत्तेति प्राप्ते ।। तन-'जुजुष्टन' जुषतेति प्राप्ते छान्दसत्वाच्छ्लुः ।। थन 'यदिष्ठन' यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करणमङित्त्वार्थम् ।।

३१९८ इदन्तो मसि ।। ४६ ।। छन्दसि मसित्ययं शब्द इकारान्तः स्यात् ।। मसः सकारान्तस्य इकारागमः । स च तस्यान्तो भवति । तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः ।। 'पुनस्त्वा दीपयामसि' दीपयाम इति प्राप्ते ।। 'शलभं भञ्जयामसि' भञ्जयाम इति प्राप्ते ।। 'त्वयि रात्रिं वासयामसि' वासयाम इति प्राप्ते ।।

३१९९ क्त्वो यक् ।। ४७ ।। क्त्वाइत्येतस्य यगागमः स्याच्छन्दसि ।। 'दत्वाय सविता धियः' दत्त्वेति प्राप्ते ।।

३२०० इष्ट्वीनमिति च ।।४८।। इष्ट्वीनमिति निपात्यते छन्दसि ।। 'इष्ट्वीनं देवान्' इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ।। पीत्वीनमित्य-पीष्यते ।।

३२०१ स्नात्व्यादयश्च । ४९ ॥ स्नात्वी इत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि ॥ 'स्नात्वी मलादिव' स्नात्वेति प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे' पीत्वेति प्राप्ते ॥

३२०२ आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥ अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुक् आगमः स्याच्छन्दसि । ब्राह्मणासः' 'पितरः सोम्यासः' ब्राह्मणाः सोम्याः इति प्राप्ते ॥

३२०३ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥ आत्मप्रीतिविषये क्यचि एषामसुगागमः स्यात्क्यचि ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । लवणस्यति उष्ट्रः ॥

* अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥ अपरआह—

* सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायाम सुग्वक्तव्यः । दध्यस्यति मध्वस्यति इत्येवमाद्यर्थम् ॥ अपरआह—

* सुग्वक्तव्यः । दधिस्यति । मधुस्यति ।

३२०४ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥ अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् ॥ सर्वेषाम् । विश्वेषाम् ॥

३२०५ त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥ आमि परे त्रेस्त्रयादेशः स्यात् ॥ त्रयाणाम् ॥ त्रीणाम् इत्यपि छन्दसीष्यते—त्रीणामपि समुद्राणाम् ॥ (काशिका) ॥

३२०६ ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥ ह्रस्वान्तान्नद्यन्ता दाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः ॥ वृक्षाणाम् अग्नीनाम् । वायूनाम् कर्तॄणाम् । कुमारीणाम् ब्रह्मबन्धूनाम् । खट्वानाम् ॥

३२०७ षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥ षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥ षण्णाम् पञ्चानाम् । चतुर्णाम् ।

३२०८ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥ अनयोश्छन्दसि आमो नुडागमः स्यात् ॥ श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्' 'सूतग्रामणीनाम् ॥

३२०९ गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥ गो इत्येतस्माद्दृक्पादान्ते वर्तमानात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥ 'विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूर गोनाम् ॥

३२१० इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥ इदितो धातोर्नुमागमः ॥ कुण्डिता कुण्डितुम् कुण्डितव्यम् । हुण्डिता हुण्डितुम् हुण्डितव्यम् ॥

३२११ शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥ शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमः स्यात्, मुञ्चति लुम्पति ॥

३२१२ मस्जिनशोर्झलि ॥ ६० ॥ एतयोर्नुम्स्याज्झलादौ प्रत्यये ॥ मङ्क्ता मङ्क्तुम् मङ्क्तव्यम् । नंष्टा नंष्टुम् नंष्टव्यम् ॥

३२१३ रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥ एतयोर्नुम् स्यादजादौ ॥ रन्धयति रन्धकः साधुरन्धी रन्धो वर्तते । जम्भयति जम्भकः । साधुजम्भी । जम्भं जम्भम् । जम्भो वर्तते ॥

३२१४ नेट्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥ अलिटि इडादौ रधेर्नुम् न स्यात् ॥ रधिता रधितुम् रधितव्यम् ॥

३२१५ रभेरशब्लिटोः ॥ ६३ ॥ रभेरङ्गस्य शब्लिड्वर्जिते ऽजादौ नुमागमः स्यात् ॥ आरम्भयति आरम्भकः साध्वारम्भी । आरम्भम् आरम्भम् । आरम्भो वर्तते ।

३२१६ लभेश्च ॥ ६४ ॥ लभेश्चाजादौ शब्लिड्वर्जिते नुमागमः स्यात् ॥ लम्भयति लम्भकः । साधुलम्भी । लम्भं लम्भम् । लम्भो वर्तते ॥

३२१७ आङो यि ॥६५॥ आङः परस्य लभेर्नुमागमः स्याद् यादौ प्रत्यये ॥ आलम्भ्या गौः ॥

३२१८ उपात् प्रशंसायाम् ॥६७॥ उपात्परस्य लभेर्नुम् स्याद् यादौ प्रत्यये प्रशंसायां गम्यायाम् । उपलम्भ्या भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि ॥

३२१९ उपसर्गात्खल्घञोः ॥ ६७ ॥ उपसर्गादेव परस्य लभेर्नुमागमः स्यात्खल्घञोः । ईषत्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः दुष्प्रलम्भः । विलम्भः ।

३२२० न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥६८॥ केवलाभ्यां सुदुर्भ्यां परस्य लभेर्नुम् न स्यात्खल्घञोः । सुलभम् दुर्लभम् सुलाभः दुर्लाभः ।

३२२१ विभाषा चिण्णमुलोः ॥६९॥ लभेर्नुम्वा स्याच्चिण्णमुलोः । अलम्भि अलाभि । लम्भं लम्भम् । लाभम्२ । व्यव-स्थितविभाषा चेयम् । तेनानुपसृष्टस्य विकल्पः, उपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रालम्भि प्रलम्भं प्रलम्भम् ।

३२२२ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥ अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने । भवतु— भवान् भवन्तौ । ईयसुन् श्रेयान् श्रेयांसौ श्रेयांसः । शतृ पचन् पचन्तौ । अञ्चतेः प्राङ् प्राञ्चौ ।

३२२३ युजेरसमासे ॥७१॥ युजेः सर्वनामस्थाने नुमागमः स्यादसमासे । युङ् युञ्जौ युञ्जः ॥

३२२४ नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥ झलन्तस्याजन्तस्य च नपुंसकस्य नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने । उदश्विन्ति शकृन्ति पयांसि । यशांसि । कुण्डानि वारीणि त्रपूणि धातॄणि ॥

* बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

* अन्त्यात्पूर्वं नुममेक इच्छन्ति । बहूर्ञ्जि ब्राह्मणकुलानि ।

३२२५ इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥ इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्य नुम् स्यादजादौ विभक्तौ । वारिणी जतुनी तुम्बुरुणी त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे ।

३२२६ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य ॥ ७४ ॥ प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं नपुंसकलिङ्गं पुंवद्वा-

हादार्थं च । ग्रामणीः ब्राह्मणः, ग्रामणि ब्राह्मणकुलम् । ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन ग्रामणिना ब्राह्मणकुलेन । ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय ग्रामणिने ब्राह्मणकुलाय । ग्रामण्यः ग्रामणिनः ब्राह्मणकुलात् । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले ग्रामणिनि ब्राह्मणकुले ।

३२२७ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ ७५ ॥ एषामनङ् स्यान्नपुंसकेऽजादिषु तृतीयादिषु विभक्तिषु । स चोदात्तः । अस्थ्ना अस्थ्ने । दध्ना दध्ने । सक्थ्ना सक्थ्ने । अक्ष्णा अक्ष्णे ।

३२२८ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः,' 'भद्रं पश्येमाक्षभिः' 'अस्थान्युत्कृत्य जुहोति' 'अक्षण्वता लाङ्गलेन' 'अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति' ।

३२२९ ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥ द्विवचने छन्दसि अस्थ्यादीनामीकारादेशः स्यात् स चोदात्तः । 'अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले कपेरिव' 'अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्' । 'अक्षी इत्यत्र नुम्परत्वादीकारेण बाध्यते ।

३२३० नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥ अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् ददतौ ददतः । दधत् दधतौ जक्षत् जाग्रत् ।

३२३१ वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥ अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमः स्यात् । ददन्ति । ददति ॥

३२३२ आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥ अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमः स्यात् शीनद्योः । तुदती तुदन्ती कुले । तुदती तुदन्ती ब्राह्मणी ॥

३२३३ शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥ शप्श्यनोः शतुः शीनद्योः परतो नित्यं नुमागमः स्यात् । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी ॥

३२३४ सावनडुहः ॥ ८२ ॥ सावनडुहो नुमागमः स्यात् । अनड्वान् । हे अनड्वन् ।

३२३५ दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ८३ ॥ दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमः स्याच्छन्दसि । ईदृङ् तादृङ् यादृङ् सदृङ् । स्ववान् । स्वतवान् पायुरग्ने ।

३२३६ दिव औत् ॥ ८४ ॥ दिवित्येतस्य सौ परतो औदित्ययमादेशः स्यात् ॥ द्यौः ॥

३२३७ पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ८५ ॥ एषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशः स्यात् ॥ पन्थाः मन्थाः ऋभुक्षाः ।

---

१ प्रायेणेत्यर्थः । अतएव व्याकरणोपज्ञात्रा भगवता पाणिनिनैव स्वीये पातालविजयापरनामके जाम्बुवतीजयाभिधाने काव्ये "अपश्यती वत्समिवेन्दुबिम्बं तच्छर्वरी गौरिव हुंकरोति" इति पद्ये "अपश्यती" इत्यत्र नुमोऽकरणेऽपि न भ्रान्तिरिति दाधिमथाः ॥

३२३८ इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥ पथ्यादीनामिकारस्य स्थानेऽकारादेशः सर्वनामस्थाने । पन्थाः पन्थानौ पन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ । मन्थाः मन्थानौ मन्थानःमन्थानम् । मन्थानौ । ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः ऋभुक्षाणम् ऋभुक्षाणौ ॥

३२३९ थो न्थः ॥ ८७ ॥ पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने ॥ पन्थाः पन्थानौ । मन्थानौ मन्थानः ॥

३२४० भस्य टेर्लोपः ॥ ८८ ॥ भसंज्ञकानां टेर्लोपो भवति । पथः पथा । मथे । मथः । ऋभुक्षः ऋभुक्षि ॥

३२४१ पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥ सर्वनामस्थाने पुंसोऽसुङ् स्यात् ॥ पुमान् पुमांसौ पुमांसः पुमांसम् पुमांसौ ।

३२४२ गोतोणित् ॥ ९० ॥ गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् । गौः गावौ गावः ।

* ओतो णिदिति वाच्यम् द्यौः द्यावौ द्यावः ।

३२४३ णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥ उत्तमो णल् वा णित्स्यात् ॥ अहं चकार अहं चकर ॥

३२४४ सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥ सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् ॥ सखायौ सखायः सखायम् सखायौ ॥

३२४५ अनङ् सौ ॥ ९३ ॥ सख्युरङ्गस्यानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ ॥ सखा ॥

३२४६ ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसां च ॥ ९४ ॥ ऋदन्ताना मुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ कर्ता हर्ता ॥ पिता माता भ्राता । उशना पुरुदंशा अनेहा ॥

* उशनसः संबुद्धावनङ् नलोपश्च वा वाच्यः ॥ उशन हेउशनन् हेउशनः ॥

३२४७ तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥ क्रोष्टुशब्दोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने तृज्वत्स्यात् ॥ क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृ प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः ॥

३२४८ स्त्रियां च ॥ ९६ ॥ स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृज्वद्रूपं लभत ॥ क्रोष्ट्री क्रोष्ट्रीभ्याम् ॥

३२४९ विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥ अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वद् । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्टरि क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमनुटौ भवतः प्रियक्रोष्टुनेऽरण्याय प्रियक्रोष्टुने वृषलकुलाय । नुट् क्रोष्टूनाम् ॥

३२५० चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥ अनयोः सर्वनामस्थाने आमागमः स्यात्स चोदात्तः । चत्वारः । अनड्वान् अनड्वाहौ ॥

* अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् अनड्वाही अनडुही ॥

३२५१ अमु संबुद्धौ ॥ ९९ ॥ चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ ॥ हेप्रियचत्वः हेअनड्वन् ।

३२५२ ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥ ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्येकारादेशः स्यात् ॥ किरति गिरति । आस्तीर्णम् विस्तीर्णम् ॥

३२५३ उपधायाश्च ॥ १०१ ॥ धातोरुपधाभूतस्य ऋकारस्येकारादेशःस्यात् ॥ कीर्तयति ॥

३२५४ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥ अङ्गावयव ओष्ठ्यपूर्वो य ऋकारस्तदन्तस्योत्स्यात् ॥ पूर्तिः पिपर्तिः । पुपूर्षति मुमूर्षति । वुवूर्षति ऋत्विजम् ॥

* इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन आस्तरणम् आस्तारकः ॥

३२५५ बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥ छन्दसि ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशः स्यात् ॥ मित्रावरुणौ ततुरिः दूरे ह्यध्वा जगुरिः ॥ न च भवति-पप्रितमम् ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

३२५६ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥१॥ परस्मैपदे परे सिचि इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् ॥ अचैषीत् अलावीत् अपारीत् मकार्षीत् ॥

३२५७ अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥ अतः समीपौ यौ लकाररेफौ तदन्ताङ्गस्याचो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि । अज्वालीत् अक्षारीत् ॥ अक्षारीत् अत्सारीत् ॥

३२५८ वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥ वदव्रजोहलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि ॥ अवादीत् अव्राजीत् । अपाक्षीत् अभौत्सीत् अच्छौत्सीत् अरौत्सीत् ॥

३२५९ नेटि ॥ ४ ॥ इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न स्यात् ॥ अदेवीत् असेवीत् अकोषीत् अमोषीत् ॥

३२६० ह्मयन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥५॥ हकारमकारयकारान्तानां क्षणश्वसजागृणिश्वि इत्येतेषामेदितश्च परस्मैपदे इडादौ सिचि वृद्धिर्न स्यात् ॥ अग्रहीत् । अस्यमीत् । अव्ययीत् । अक्षणीत् । अश्वसीत् । अजागरीत् । औनयीत् । अश्वयीत् । अरगीत् । अकखीत् ॥

३२६१ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥ ऊर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदे विभाषा वृद्धिः स्यात् ॥ प्रौर्णावीत् प्रौर्णवीत् प्रौर्णुवीत् ॥

३२६२ अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥ हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्येडादौ सिचि परस्मैपदे विभाषा वृद्धिः स्यात् ॥ अकणीत् अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् ॥

३२६३ नेड्वशि कृति ॥ ८ ॥ वशादेः कृत इण्न ॥ ईश्वरः । दीप्रः । भस्म । याच्ञा ॥

३२६४ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥९॥ तितुत्रतथसिसुसरकस इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न स्यात् ॥

* क्तिच् तन्तिः, क्तिन् दीप्तिः ॥

* तुन् सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् सक्तुः ॥

* त्र 'दाम्नीति ष्ट्रन्-पत्रम् ॥ उणादेरवि-वक्षत्रम् ॥

* त 'हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधुर्विभ्य-स्तन्' । हस्तः । स्रोतः । पोतः । धूर्तः । औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते, न पुनः क्तस्य, हसितमित्येव तत्र भवति ॥

* थ 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' कुष्ठम् काष्ठम् ॥

* सि 'प्लुषिशुषि कुषिभ्यः क्सिः' कुक्षिः ॥

* सु 'सुक् च इषेः' इक्षुः ॥

* सर 'अशेः क्सरन्' अक्षरम् ॥

* क 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' शल्कः ॥

* स 'वृतृवदिहनि कमिकषि युशुषिभ्यः सः' वत्सः ॥

* तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् । ग्रहादयो ग्रप्रकाराः येषामिट् क्वचित् दृश्यते विगृहीतिः उपस्निहितिः निकुचितिः निपठितिः । कृतीत्यं । रोदितिः स्वपिति ॥

३२६५ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥१०॥ उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न स्यात् ।

ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णु शीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

शक्लृपच् मुचरिच् वच्विच् सिच् प्रच्छि-त्यज् निजिर्भजः ॥

भञ्ज्भुज् भ्रस्ज् मस्जि यज् युज् रुज् रञ्ज्विजिर् स्वञ्जि सञ्ज सृजः ॥ २ ॥

अद्-क्षुद्-खिद्-छिद्-तुदि-नुदः पद्य भिद् विद्य तिर्विनद् । शद्सदी स्विद्यति स्कन्दि हदी क्रुध क्षुधि-बुध्यती ॥ ३ ॥

बन्धिर्युधि रुधी राधि व्यध शुधः साधि-सिध्यती । मन्य हन्नाप् क्षिप्छुपितपतिपस्तृ-प्यति-दृप्यती ॥ ४ ॥

लिप् लुप् वप् शप् स्वप् सृपि यभ् रभ्लभ् गम् नम् यमो रमिः । क्रुशिर्दंशिदिशी दृश् मृश रिश् रुश् लिश् विश् स्पृशः, कृषिः ॥५॥

त्विष् तुष् द्विष् दुष् पिष् पुष्य विष् शिष् शुष् श्लिष्यतयो घसिः । वसतिर्दह दिहिदुहो नह मिहरुहलिहवहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ तृपदृपीतौवारयितुं श्यना निर्देश आहृतः ॥

किच स्विद्यथौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्य-श्लिषः श्यना ॥ ८ ॥

घसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥ ६ ॥

निजिर्विजिरद्शक्ल इति सानुबन्धा अमी- तथा । विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते । १० ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् । रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद क्षुद शुषिपुषी शिषिः । ११ ।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमताः ॥ १२ ॥

पाता नेता स्तोता हर्ता कर्ता इत्यादि ॥

३२६६ श्र्युकः किति ॥ ११ ॥ श्रिञ् एकाच उगन्ताञ्च परयोर्गित्किते.रिणो

श्रित्वा श्रितः श्रितवान् । युत्वा युतः युतवान् । लूत्वा लूनः लूनवान् । वृत्वा वृतः । वृतवान् । तीर्त्वा तीर्णः तीर्णवान् ।

* वाच्यऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

प्रोर्णुतः प्रोर्णुतवान् ।

३२६७ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥ ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात् । जिघृक्षति जुघुक्षति । बुभूषति रुरूषति ।

३२६८ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥ क्रादिभ्य एव लिट इण्न स्यात् अभ्यस्मादनिटोपि स्यात् । बिभिदिव बिभिदिम । लुलुविव लुलुविम ।

* कृञोऽसुट इति वक्तव्यम् । संचस्करिव ।

३२६९ श्व्यीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न स्यात् । शूनः शूनवान् । लग्नः लग्नवान् । उद्विग्नः उद्विग्नवान् । दीप्तः दीप्तवान् ।

३२७० यस्य विभाषा ॥ १५ ॥ यस्य धातोः क्वचिद्विभाषा इड्विहितस्तस्य निष्ठाया इण्न स्यात् । विधूतः विधूतवान् । गूढः गूढवान् ।

३२७१ आदितश्च ॥ १६ ॥ आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात् । मिन्नः मिन्नवान् क्ष्विण्णः क्ष्विण्णवान् ।

३२७२ विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥ भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठाया इडागमः स्यात् । मिन्नमनेन मेदितमनेन । प्रमेदितः ।

३२७३ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥ क्षुब्धादीनि निपात्यन्ते मन्थादिष्वर्थेषु । क्षुब्धो मन्थश्चेत् । क्षुभितमन्यत् । स्वान्तम् मनश्चेत्, स्वनितमन्यत् । ध्वान्तं तमश्चेत् ध्वनितमन्यत् । लग्नं सक्तं चेत, लगितमन्यत् । म्लिष्टमविस्पष्टं चेत, म्लेच्छितमन्यत् । विरिब्धं स्वरश्चेत् , विरेभितमन्यत् । फाण्टमनायासश्चेत् फणितमन्यत् । बाढं भृशं चेत, बाहितमन्यत् ।

३२७४ धृषि शसी वैयात्ये ॥ १९ ॥ वियातस्य भावो वैयात्यं प्रागल्भ्यं तत्र धृष् शस इत्येतयोर्निष्ठायामिडागमो न स्यात् धृष्टोऽयम् विशस्तोऽयम् ।

३२७५ दृढः स्थूलबलयोः ॥ २० ॥ स्थूले बलवति च दृढ इति निपात्यते । दृढः स्थूलः दृढो बलवान् ।

३२७६ प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥ परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेत्स्यात् । परिवृढः कुटुम्बी ।

३२७७ कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥ कृच्छ्रे गहने च कषेर्निष्ठाया इण्न । कष्टोऽग्निः

कष्टं व्याकरणम् । गहने—कष्टानि वनानि । कष्टः पर्वतः ।

३२७८ घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥ घुषेरविशब्दनेऽर्थे निष्ठाया इडागमो न स्यात् ॥ घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ ।

३२७९ अर्देः संनिविभ्यः ॥२४॥ एभ्यः परस्यार्देर्निष्ठाया इडागमो न स्यात् । समर्णः न्यर्णः व्यर्णः ।

३२८० अभेश्चाविदूर्ये ॥२५॥ अभिशब्दादुत्तरस्यार्देराविदूर्येऽर्थे निष्ठाया इडागमो न स्यात् । अभ्यर्णा सेना । अभ्यर्णा शरत् ।

३२८१ णेरध्ययने वृत्तम् ॥२६॥ ण्यन्तस्य वृतेर्निष्ठायां वृत्तमिति निपात्यते । वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन ।

३२८२ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ २७ ॥ एते वा निपात्यन्ते । दान्तः दमितः । शान्तः शमितः । पूर्णः पूरितः । दस्तः दासितः । स्पष्टः स्पाशितः । छन्नः छादितः । ज्ञप्तः ज्ञपितः ।

३२८३ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥२८॥ एभ्यो निष्ठाया वेडागमः । रुषितः रुष्टः । अभ्यान्तः अभ्यमितः । तूर्णः त्वरितः । संघुष्टौ पादौ संघुषितौ पादौ ।

३२८४ हृषेर्लोमसु ॥ २९ ॥ लोमसु विषये हृषेर्निष्ठाया वेडागमः स्यात् । हृष्टानि लोमानि हृषितानि ।

३२८५ अपचितश्च ॥ ३० ॥ अपचित इति निपात्यते ॥ अपचितोऽनेन गुरुः । अपचायितोऽनेन गुरुः ॥

* क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् । अपचितिः ।

३२८६ हु ह्वरेश्छन्दसि ॥३१॥ ह्वरतेश्छन्दसि निष्ठायां हु आदेशः स्यात् ॥ हुतस्य चाहुतस्य च । अहुतमसि हविर्धानम् ॥

३२८७ अपरिह्वृताश्च ॥ ३२ ॥ अपरिह्वृता इति निपात्यते छन्दसि । अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम्' ॥

३२८८ सोमे ह्वरितः ॥३३॥ ह्वरतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि, सोमश्चेद्ध्वरति ॥ 'मा नः सोमो ह्वरितो विह्वरितस्त्वम्' ॥

३२८९ ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरुत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च ॥३४॥ छन्दस्येते निपात्यन्ते । 'ग्रसितं वा एतत्सोमस्य' ग्रस्तमिति भाषायाम् । 'विष्कभिते अजरे' विष्कब्धेति भाषायाम् । 'येन स्वः स्तभितम्' स्तब्धमिति भाषायाम् । 'सत्येनोत्तभिता भूमिः' उत्तब्धेति भाषायाम् । 'चत्ता वर्षेण विद्युत्' चतितेति भाषायाम् । 'उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम्' विकसितमिति भाषायाम् ॥ निपातन बहुत्वापेक्षं विकस्ता इति बहुवचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशः । 'एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता' विशसितेति भाषायाम् ।

'उत शंस्ता सुविप्रः' शंसितेति भाषायाम्। 'प्रशास्ता' प्रशासितेति भाषायाम्। 'तरुतारं रथानां तरुतारम्' तरितारं तरीतारमिति भाषायाम्। 'वरुतारं रथानाम्' 'वरूतारं रथानाम्' वरितारं वरीतारमिति भाषायाम्।'वरूत्रीभिः त्वा देवीर्विश्वदेव्यावती' जलि पूर्वसवर्णोच्चारणं प्रयोगदर्शनार्थम्। अतन्त्रं चैतत्। इदमपि हि-'भवति अहोरात्राणि वै वरूत्रयः' इति। छान्दसिकमत्र ह्रस्वत्वम्। 'अग्निरुज्ज्वलिति' उज्ज्वलतीति भाषायाम्। 'स्तोमं क्षमिति' क्षमतीति भाषायाम्।। 'स्तोकं क्षरिति' क्षरतीति भाषायाम्। 'यः सोमं वमिति' वमतीति भाषायाम्। 'अभ्यमिति वरुणः' अभ्यमतीति भाषायाम्॥ इतिकरणः प्रदर्शनार्थः। तेन क्वचिदीकारो भवति-'रथिमभ्यमीति वरुण' इत्यपि हि वेदे पठ्यते॥

३२९० आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥३५॥ वलादेरार्द्धधातुकस्येडागमः स्यात्॥ कविता लवितु' लवितव्यम्॥

३२९१ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६॥ यत्र स्नुक्रमौ आत्मनेपदनिमित्ते न भवतस्तत्रैवेट्॥ प्रस्नविता प्रस्नवितुम् प्रस्नवितव्यम्॥ निष्क्रमिता निष्क्रमितम् निष्क्रमितुम्॥

३२९२ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥ ग्रहः परस्येटो दीर्घः स्यात्, न तु लिटि॥ ग्रहीता ग्रहीतुम् ग्रहीतव्यम्॥ लिटि तु जगृहिव॥

३२९३ वृतो वा ॥ ३८ ॥ वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यात्, न तु लिटि॥ वरिता वरीता प्रावरिता प्रावरीता तरिता तरीता॥

३२९४ न लिङि ॥ ३९ ॥ वृत इटो लिङि दीर्घो न स्यात्। विवरिषीष्ट प्रावरिषीष्ट आस्तरिषीष्ट विस्तरिषीष्ट

३२९५ सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥ परस्मैपदे सिचि वृत उत्तरस्येटो दीर्घो न स्यात्। प्रावारिषम् प्रावारिषुः अतारिषम् अतारिषुः॥

३२९६ इट् सनि वा ॥ ४१ ॥ वृतः सनो वेडागमः स्यात्॥ वुवूर्षते विवरिषते विवरीषते। प्रावुवूर्षति प्राविवरिषति प्राविवरीषति तितीर्षति तितरिषति तितरीषति॥

३२९७ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥४२॥ आत्मनेपदेषु लिङ्सिचोर्वृत इड्वा स्यात्॥ वृषीष्ट वरिषीष्ट प्रावृषीष्ट प्रावरिषीष्ट आस्तरिषीष्ट आस्तीर्षीष्ट॥

३२९८ ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥ ऋदन्ताद्धातोः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वेडागमः स्यात्॥ ध्वृषीष्ट ध्वरिषीष्ट। स्मृषीष्ट स्मरिषीष्ट। अध्वृषाताम् अध्वरिषाताम्। अस्मृषाताम् अस्मरिषाताम्॥

३२९९ स्वरति सूति सूयति धूञूदितो वा ॥ ४४ ॥ एभ्यः परस्य वलादेरार्द्ध

धातुकस्येड्वा स्यात् । स्वरिता स्वर्ता । प्रसविता प्रसोता । सोता सविता । धोता धविता । विगाहिता विगाढा ॥

३३०० रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ रधादिभ्यः परस्य वलाद्यार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥ रधिता रद्धा । नशिता नंष्टा । त्रप्ता तर्प्ता तर्पिता । द्रप्ता दर्प्ता दर्पिता । द्रोग्धा द्रोढा द्रोहिता । मोग्धा मोढा मोहिता । स्नोग्धा स्नोढा स्नोहिता । स्नेग्धा स्नेढा स्नेहिता ॥

३३०१ निरः कुषः ॥ ४६ ॥ निरुत्तरात्कुषः परस्य वलाद्यार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । निष्कोषिता निष्कोष्टा ॥

३००२ इण्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥ निरः कुषो निष्ठाया इडागमः स्यात् ॥ निष्कुषितः निष्कुषितवान् ॥

३३०३ तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥ इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥ एषिता एष्टा । सहिता सोढा । लोभिता लोब्धा । रोषिता रोष्टा । रेषिता रेष्टा ॥

३३०४ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ॥ ४९ ॥ एभ्यः सन इडागमो वा स्यात् । दिदेविषति दुद्यूषति अर्दिधिषति ईर्त्सति । बिभ्रज्जिषति बिभ्रक्षति बिभर्जिषति बिभर्क्षति । दिदम्भिषति धिप्सति धीप्सति । शिश्रयिषति शिश्रीषति । सिस्वरिषति सुस्वूर्षति । यियविषति युयूषति । प्रोर्णुनविषति प्रोर्णुनुविषति प्रोर्णुनूषति । बिभरिषति बुभूर्षति । जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति । सिसनिषति सिषासति ॥

* तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेड्वाच्यः ॥ तितनिषति । तितंसति तितांसति । पिपतिषति पित्सति । दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति ॥

३३०५ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिडागमः स्यात् ॥ क्लिष्ट्वा क्लेशित्वा । क्लिष्टः क्लिशितः । क्लिष्टवान् क्लिशितवान् ॥

३३०६ पूङश्च ॥ ५१ ॥ पूङश्च क्त्वानिष्ठयोरिडागमः स्यात् । पूत्वा पवित्वा । पूतः पवितः पूतवान् पवितवान् ॥

३३०७ वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥ वसतेः क्षुधेश्च क्त्वानिष्ठयोरिडागमः स्यात् ॥ उषित्वा । उषितः । उषितवान् । क्षुधित्वा क्षुधितः । क्षुधितवान् ॥

३३०८ अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥ अञ्चेः पूजायामर्थे क्त्वानिष्ठयोरिडागमः स्यात् । अञ्चित्वा जानु जुहोति । अञ्चिता अस्य गुरवः ॥

३३०९ लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥ विमोहनेऽर्थे लुभः क्त्वानिष्ठयोरिडागमः स्यात् । लुभित्वा । लोभित्वा । विलुभिताः केशाः । विलुभितः सीमन्तः ॥

३३१० जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥५५॥ आभ्यां क्त्वाप्रत्ययस्येडागमः स्यात् । जरित्वा जरीत्वा । व्रश्चित्वा ॥

३३११ उदितो वा ॥ ५६ ॥ उदितः परस्य क्त्वा प्रत्ययस्येड्वा ॥ शमित्वा शान्त्वा ॥

३३१२ सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः॥५७॥ एभ्यःसिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येड्वा कर्तिष्यति कर्त्स्यति । चर्तिष्यति चर्त्स्यति । छर्दिष्यति छर्त्स्यति । तर्दिष्यति तर्त्स्यति । नर्तिष्यति नर्त्स्यति ॥

३३१३ गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥ गमेः सकारादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् तङानयोरभावे ॥ गमिष्यति जिगमिषति ॥

३३१४ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥ वृतुवृधुशृधुस्यन्दूभ्यः परस्य सकारादेरार्धधातुकस्येड् न स्यात्तङानयोरभावे । वर्त्स्यति विवृत्सति । विवृत्सति वर्त्स्यति । शर्त्स्यति शिशृत्सति । स्यन्त्स्यति ॥ सिस्यन्त्सति ॥

३३१५ तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥ क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेश्चार्धधातुकस्येडागमो न स्यात्तङानयोरभावे । कल्प्ता कल्प्स्यति चिक्लृप्सति ॥

३३१६ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥ तासौ ये नित्यानिटो धातवोऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव थलि इडागमो न स्यात् । याता ययाथ । चेता चिचेथ । नेता निनेथ । होता जुहोथ ॥

३३१७ उपदेशेऽत्वतः ॥ ६२ ॥ उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाविव थलीडागमो न स्यात् । पक्ता पपक्थ । यष्टा इयष्ठ । शक्ता शशक्थ ॥

३३१८ ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥ भारद्वाजस्य मते तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थल इडागमो न स्यात् । ऋदन्तभिन्नात्तु थल इडागमःस्यादेव ॥ स्मर्ता सस्मर्थ । ययिथ चिचयिथ । जुहविथ । पेचिथ । येजिथ । शेकिथ ॥

३३१९ बभूथाततन्थ जगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥ एतानि निपात्यन्ते निगमविषये ॥ बभूथ । 'त्वं हि होता प्रथमो बभूथ' । बभूविथेति भाषायाम् ॥ 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ' आततनिथेति भाषायाम् ॥ 'जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्' जगृहिमेति भाषायाम् । 'ववर्थ त्वं हि ज्योतिषा' ववरिथेति भाषायाम् ॥

३३२० विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥ सृजिदृशि इत्येतयोस्थलि इडागमो वा स्यात् ॥ सस्रष्ठ ससर्जिथ । दद्रष्ठ ददर्शिथ

३३२१ इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥ एषां थलीडागमः स्यात् ॥ आदिथ । आरिथ । संविव्ययिथ ॥

३३२२ वस्वेकाजाद्घसाम् ॥ ६७ ॥ कृतद्विर्वचनानामेकाचामाकारान्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् ॥ आदिवान् पेचिवान् पपिवान् । तस्थिवान् । जक्षिवान् ॥

३३२३ विभाषा गमहनविदविशाम् ६८॥ एषां वसोरिडागमो वा स्यात्॥ जग्मिवान् जगन्वान्। जघ्निवान् जघन्वान्। विविदिवान् विविद्वान्। विविशिवान् विविश्वान्॥

* दृशेश्चेति वक्तव्यम्। ददृशिवान् ददृश्वान्॥

३३२४ सनिंससनिवांसम् ॥ ६९ ॥ सनिंससनिवांसमिति निपात्यते॥ 'अग्ने त्वाग्ने सनिंससनिवांसम्' छन्दसीदं निपातनम्। भाषायां सेनिवांसम्॥

३३२५ ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥ ऋकारान्तानां हन्तेश्च स्यस्येट् स्यात्॥ करिष्यति हरिष्यति हनिष्यति॥

३३२६ अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥ अञ्जेः सिचोऽडागमः स्यात्। आञ्जीत् आञ्जिष्टाम्।

३३२७ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु॥७२॥ एभ्यः सिचि परस्मैपदेष्विडागमः स्यात्॥ अस्तावीत्। असावीत्। अधावीत्॥

३३२८ यमरमनमातां सक्च ॥ ७३॥ एषां सगागमः स्यात्परस्मैपदे सिचि सिच इडागमश्च॥ अयंसीत् अयंसिष्टाम् अरंसीत्। अनंसीत्। अयासीत् अयासिष्टाम् अयासिषुः॥

३३२९ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥७४॥ एषां सनीडागमः स्यात्। सिस्मयिषते पिपविषते अरिरिषति अञ्जिजिषति अशिशिषते॥

३३३० किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥ कृ गृ दृङ् धृङ् प्रच्छ इतिभ्यः सनीडागमः स्यात्॥ चिकरिषति जिगरिषति दिदरिषते दिधरिषते पिपृच्छिषति॥

३३३१ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥७६॥ रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य वलादेः सार्वधातुकस्येडागमः॥ रोदिति स्वपिति श्वसिति प्राणिति जक्षिति॥

३३३२ ईशः से ॥७७॥ ईशः परस्य 'से' इत्येतस्य सार्वधातुकस्येडागमः स्यात्। ईशिषे ईशिष्व॥

३३३३ ईड्जनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥ ईड्जनोरुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य सेइत्यस्य च सार्वधातुकस्येडागमः स्यात्॥ ईडिध्वे ईडिध्वम्। ईडिषे ईडिष्व। जनिध्वे जनिध्वम्। जनिषे जनिष्व॥

३३३४ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥७९॥ सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात्॥ कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः। कुर्वीत कुर्वीयाताम् कुर्वीरन्॥

३३३५ अतो येयः ॥ ८० ॥ अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यासित्येतस्य इयस्यात्॥ पचेत् पचेताम् पचेयुः॥

३३३६ आतो ङितः ॥ ८१ ॥ अतः परस्य ङितामाकारस्य इयस्यात्॥ पचेते पचेथे पचेताम् पचेथाम्॥

३३३७ आने मुक् ॥ ८२ ॥ अतोऽङ्गस्य मुगागमः स्यात्॥ पचमानः यजमानः॥

३३३८ ईदासः ॥ ८३ ॥ आसः परस्यानस्य ईस्यात्॥ आसीनो यजते॥

३३३९ अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८५ ॥ अष्ट न आत्वं वा स्याद् हलादौ विभक्तौ ॥ अष्टा(ष्ट)भिः । अष्टा(ष्ट)भ्यः । अष्टा(ष्ट)सु ॥

३३४० रायो हलि ॥ ८५ ॥ रैशब्दस्याकारादेशः स्याद्धलादौ विभक्तौ । राभ्याम् राभिः ॥ राभ्यः रासु ॥

३३४१ युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥ युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ आकारादेशः स्यात् ॥ युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु अस्मासु ॥

३३४२ द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥ युष्मदस्मदोराकारादेशः स्याद्द्वितीयायाम् ॥ त्वाम् । माम् युवाम् आवाम् । युष्मान् अस्मान् ॥

३३४३ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥ प्रथमाद्विवचने तु भाषायां युष्मदस्मदोराकारः स्यात् ॥ युवाम् आवाम् ॥

३३४४ योऽचि ॥ ८९ ॥ युष्मदस्मदो यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ विभक्तौ ॥ त्वया मया । युवयोः आवयोः । त्वयि मयि ।

३३४५ शेषे लोपः ॥ ९० ॥ शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपः स्यात् ॥ कश्च शेषः? यत्राकारो यकारश्च न विहितः ॥ त्वम् अहम् । यूयम् वयम् । तुभ्यम् मह्यम् । युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् । त्वत् मत् । युष्मत् अस्मत् । तव मम । युष्माकम् अस्माकम् ॥ केचित्तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्ति । कथम्? । वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शेषः। ते च आदेशाः मपर्यन्तस्य विधीयन्ते । तेन मपर्यन्ताद्योऽन्यः स शेषस्तस्यायं लोप इति टिलोपो भवति ॥

३३४६ मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥ मपर्यन्तस्य विकारो यदितः ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो 'मपर्यन्तस्य' इत्येतद्वेदितव्यम् ।

३३४७ युवावौ द्विवचने ॥ ९२ ॥ द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥ युवाम् आवाम् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् ॥ युवयोः आवयोः ॥

३३४८ यूयवयौ जसि ॥ ९३ ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूयवयौ स्तो जसि ॥ यूयम् वयम् ॥

३३४९ त्वाहौ सौ ॥ ९४ ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वाहौ स्तः सौ ॥ त्वम् अहम् ॥

३३५० तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ९५ ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङसि ॥ तुभ्यम् मह्यम् ॥

३३५१ तवममौ ङसि ॥ ९६ ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥ तव मम ॥

३३५२ त्वमावेकवचने ॥ ९७ ॥ एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥ त्वाम् माम् । त्वया मया । त्वत् मत् । त्वयि मयि ॥

१ वेदे तु प्रथमाद्विवचने एवाकारो न दृश्यते, द्वितीयाद्विवचने तु आकारो दृश्यत एवेति वाभिप्रायः ॥

३३५३ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ९८ ॥ एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो प्रत्यये, उत्तरपदे च परतः ॥ तवायं त्वदीयः । ममायं मदीयः । त्वत्तरः मत्तरः । त्वयति मयति । त्वत्पुत्रः मत्पुत्रः । त्वन्नाथः मन्नाथः ॥

३३५४ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ९९ ॥ स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ स्तो विभक्तौ॥ तिस्रः चतस्रः । तिसृभिः चतसृभिः ॥ प्रियतिसा ब्राह्मणः । प्रियत्रिः ब्राह्मणी ॥

३३५५ अचि र ऋतः ॥१००॥ तिसृचतस्रृयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ तिस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य ॥

३३५६ जराया जरसन्यतरस्याम् १०१ जराशब्दस्य जरस् इत्यादेशो वा स्यादजादौ विभक्तौ । जरसा दन्ताः शीर्यन्ते जरया दन्ता शीर्यन्ते । जरसे त्वा परिदद्युः जरायै त्वा परिदद्युः ॥

३३५७ त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥ एषामकारः स्याद्विभक्तौ ॥ स्यः त्यौ त्ये । सः तौ ते । यः । एषः । इमम् । अमू अमी । द्वौ २ द्वाभ्याम् ३ द्वयोः २ ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते । इह न भवति-भवान् भवन्तौ भवन्तः ॥

३३५८ किमः कः ॥ १०३ ॥ किम् शब्दस्य कः स्याद्विभक्तौ ॥ कः कौ के ॥

३३५९ कु तिहोः ॥ १०४ ॥ किमः कु स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ । कुतः कुत्र कुह ॥

३३६० क्वाति ॥ १०५ ॥ किमः क्व स्यादति विभक्तौ ॥ क्व गमिष्यसि ॥

३३६१ तदोः सः सावनन्त्ययोः १०६॥ त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परतः ॥ स्यः सः सा एषः असौ॥

३३६२ अदस औ सुलोपश्च ॥१०७॥ अदस औकारादेशः स्यात्सौ सुलोपश्च ॥ असौ देवः देवा च ॥

*औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च असुकः असकौ ॥

३३६३ इदमो मः ॥१०८॥ इदमो मः स्यात्सौ ॥ इयम् । अयम् ॥

३३६४ दश्च ॥१०९॥ इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशः स्यात्सौ । इमौ इमे इमम् इमौ इमान् ॥

३३६५ यः सौ॥ ११ ॥ इदमो दस्य यः स्यात्सौ ॥ इयम् ॥

३३६६ इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥ इदम इदः स्थाने अय् स्यात्सौ पुंसि ॥ अयम् ब्राह्मणः ।

३३६७ अनाप्यकः ११२॥ अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । अनेन अनयोः ॥

३३६८ हलि लोपः ॥११३ ॥ अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ ॥ आभ्याम् एभिः एषाम् एषु ॥

३३६९ मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥ मृजेरङ्गस्येको वृद्धिः स्यात्। मार्ष्टा मार्ष्टुम् मार्ष्टव्यम् ॥

३३७० अचो ञ्णिति ॥ ११५ ॥

अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्याद्ञिति णिति च। एकस्तण्डुलनिश्चायः ही शूर्पनिष्पावौ ह्वारः कारः। णिति—गौः गावौ गावः। सखायौ सखायः। जैत्रम्।

३३७१ अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च ॥ पाचयति पाकः। पाठयति पाठः ॥

३३७२ तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

ञिति णिति च तद्धितेऽङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥ गार्ग्यः वात्स्यः। दाक्षिः प्लाक्षिः। णिति—औपगवः कापटवः ॥ त्वाष्ट्रो जागतः इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते ॥

३३७३ किति च ॥ ११८ ॥ किति च तद्धितेऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिः स्यात्। नाडायनः चारायणः आक्षिकः ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

३३७४ देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्त्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥ एषामङ्गानामचामादेरचः स्थाने आकारो भवति ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ देविकायां भवं दाविकम् दाविकाः कूलाः। पूर्वदाविकः। शिंशपायाः विकारः शांशपश्चमसः। शांशपा स्थूणा। पूर्वशांशपः। दित्यौह इदं दात्यौहम्। दीर्घसत्त्रे भवं दार्घसत्त्रम्। श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥

* वहीनरस्येद्वचनम् वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः।

३३७५ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥ एषां यकारादेरिय इत्ययमादेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ केकयस्यापत्यं कैकेयः। मित्रयुभावेन श्लाघते मैत्रेयिकया श्लाघते। प्रलयादागतं प्रालेयमुदकम् ॥

३३७६ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥ यकारवकाराभ्यामुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न स्यात् ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैजागमौ स्तो ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ व्यसने भवं वैयसनम्। व्याकरणमधीते वैयाकरणः। स्वश्वस्यापत्यं सौवश्वः ॥

३३७७ द्वारादीनां च ॥ ४ ॥ द्वारादिगणपठितानां य्वाभ्यामुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न स्यात्पूर्वौ तु ताभ्यामैचावागमो स्तः। द्वारे नियुक्तो दौवारिकः। स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौवरः। वैयल्कशः सौवस्तिकः। स्फैयकृतः। सौवादुमृदवम्। शौवनः। श्वस्येदं शौवम् ॥

३३७८ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥ केवलस्य न्यग्रोधशब्दस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न स्यात् तस्मात् पूर्वमैकार आगमः स्यात्। न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधश्चमसः ॥

३३७९ न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥ अत्र ऐच न । व्यावक्रोशी व्यावलेखी व्यावर्वती व्यावहासी ॥

३३८० स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥ स्वागतादिगणपठितानामैच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः ॥

३३८१ श्वादेरिञि ॥ ८ ॥ श्वादेरङ्गस्य इञि परतो यदुक्तं तन्न स्यात् । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः श्वादंष्ट्रिः ॥

* इकारादिग्रहणं कर्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थम् श्वगणेन चरति श्वागणिकः ॥

३३८२ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥ पदशब्दान्तस्य श्वादेरङ्गस्यैज् वा स्यात् । श्वापदस्येदं श्वापदम् शौवापदम् ॥

३३८३ उत्तरपदस्य च ॥ १० ॥ उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः । 'हनस्त इति प्रागेतस्मात् यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्यत्येव तद्वेदितव्यम् ।

३३८४ अवयवादृतोः ॥ ११ ॥ अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्या चामादेरचो वृद्धिःस्यात्तद्धिते

३३८५ सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥ एभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्या चामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः ॥

३३८६ दिशोऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥ दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ पूर्वपाञ्चालकः अपरपाञ्चालकः दक्षिणपाञ्चालकः ॥

३३८७ प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥ प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेपामचामादेरचो वृद्धिः स्याद् ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । अपरैषुकामशमः ॥

३३८८ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥ संख्याया उत्तरस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचो वृद्धिः स्यात्तद्धिते ञिति णिति किति च ॥ द्वौ संवत्सरावधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः द्विषाष्टिकः ।

३३८९ वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥ संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याद् भाव्यर्थभिन्ने तद्धिते ञिति णिति किति च ॥ द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो भूतो वा द्विवार्षिकः त्रिवार्षिकः ॥

३३९० परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥ परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात्तद्धिते ञिति णिति किति च । संज्ञायां विषये, शाणेचोत्तरपदे न स्यात् ॥ द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् ॥ असंज्ञाशाणयोरिति किम् पाञ्चलोहितिकं पाञ्चकपालिकम् । द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं द्वैशाणं द्विशाणम् ॥

३३९१ जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥ जातार्थे यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन्ञिति णिति किति च प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥ प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः ॥

३३९२ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥ हृद्भगसिन्धु इत्येवमन्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात्तद्धिते ञिति णिति किति च ॥ सुहृदयस्येदं सौहार्दम् । सुहृदो भावः सौहार्दम् । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः सक्तुसिन्धुषु भवः साक्तुसैन्धवः पानसैन्धवः ॥

३३९३ अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥ अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिः स्यात्तद्धिते ञिति णिति किति च ॥ अनुशतिकस्येदमानुशातिकम् । आनुहौडिकं ॥

३३९४ देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥ देवता द्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ आग्निमारुतीमनड्वाहीमालभेत । आग्निमारुतं कर्म ॥

३३९५ नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥ इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तन्न स्यात् ॥ सौमेन्द्रः आग्नेन्द्रः ॥

३३९६ दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥ दीर्घात्परस्य वरुणस्य यदुक्तं तन्न स्यात् ॥ ऐन्द्रावरुणं मैत्रावरुणम् ॥

३३९७ प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥ प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिः स्याद् ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौण्ड्रनागरः ॥

३३९८ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥ जङ्गलधेनुवलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यादुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ कुरुजङ्गलेषु भवं कौरुजङ्गलम् कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजः सौवर्णवालजः ॥

३३९९ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥ अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ अर्धद्रोणेन क्रीतम् अर्धद्रौणिकम् । आर्धद्रौणिकम् । अर्धकौडविकम् । आर्द्धकौडविकम् ॥

३४०० नातः परस्य ॥ २७ ॥ अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न स्यात् पूर्वस्य तु वा ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ अर्द्धप्रस्थिकः आर्द्धप्रस्थिकः अर्द्धकंसिकः आर्द्धकंसिकः ॥

३४०१ प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥ अस्य ढे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः

स्यात्। पूर्वपदस्य वा ॥ प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः ॥ प्रवाहणेयः ॥

२४०२ तत्प्रत्ययस्य च ॥२९॥ ढक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्य ञिणिकित्सु तद्धितेषु परेषु उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा ॥ प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिः। प्रावाहणेयकं प्रवाहणेयकम् ॥ वाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्द्वार्थ्येण विकल्पेन बाधितुं न शक्येति सूत्रारम्भः।

२४०३ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥ नञ उत्तरेषामेषामचामादेरचो वृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ आ(अ)शौचम्। आनैश्वर्यम् अनैश्वर्यम्। अक्षेत्रज्ञम् आक्षैत्रज्ञम्। आकौशलम् अकौशलम्। अनैपुणम् आनैपुणम् ॥

२४०४ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥ नञ उत्तरयोरनयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिः स्यात्तद्धिते ञिति णिति किति च ॥ आयथातथ्यम् अयाथातथ्यम्। आयथापुर्यम् अयाथापुर्यम् ॥

२४०५ हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥ हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णलौ वर्जे ञ्णिति प्रत्यये। घातयति। घातकः। साधुघाती। घातं घातम्। घातो वर्तते ॥

२४०६ आतो युक् चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥ आकारान्तस्य युगागमः स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च ॥ अदायि अधायि दायः दायकः धायः धायकः ॥

२४०७ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः ॥ ३४ ॥ उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याचमिवर्जितस्य चिणि ञिति णिति कृति चोपधावृद्धिर्न स्यात् ॥ अशमि अतमि अदमि शमकः तमकः दमकः ॥

* अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्। आचामः कामः वामः ॥

२४०८ जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥ जनिवध्योर्न वृद्धिश्चिणि ञ्णिति कृति च ॥ अजनि जनकः। अवधि वधकः ॥

२४०९ अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ ॥३६॥ एषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमः स्यात्। अर्पयति ह्रेपयति व्लेपयति रेपयति क्नोपयति। क्ष्मापयति। दापयति धापयति ॥

२४१० शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥३७॥ एषामङ्गानां युगागमः स्याण्णौ ॥ निशाययति अवच्छाययति अवसाययति ह्वाययति संव्याययति वाययति पाययति ॥

*पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः। पालयति ॥

* धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः। धूनयति प्रीणयति ॥

१ ह्रीसाहचर्याज् जौहोत्यादिक एव ऋधातुर्गृह्यते। तेन भौवादिकस्य आरयति इत्येव। तेन कुम्भार—चर्मार—लौहार प्रभृतीनां सिद्धिरिति दाधिमथाः ॥

३४११ वो विधूनने जुक् । ३८ ॥ वा इत्येतस्य विधूननेऽर्थे जुगागमः स्याण्णौ पक्षेणोपवाजयति ॥

३४१२ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥ ईकारान्तस्य लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुगावागमौ वा स्तो णौ स्नेहविपातने । घृतं विलीनयति विलाययति । घृतं विलालयति विलापयति वा ॥

३४१३ भियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥ ईकारान्तस्य भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे षुक् स्याण्णौ । मुण्डो भीषयते जटिलो भीषयते ॥

३४१४ स्फायो वः ॥ ४१ ॥ स्फायी इत्येतस्य वः स्याण्णौ । स्फावयति ॥

३४१५ शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥ शदेरगतावर्थे तकारादेशः स्याण्णौ ॥ पुष्पाणि शातयति ॥

३४१६ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥ रुहेरङ्गस्य वा पकारादेशः स्याण्णौ ॥ व्रीहीन् रोपयति व्रीहीन्रोहयति ॥

३४१७ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥ प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारादेशः स्यादापि परे स चेदाप् सुपः परो न ॥ जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हारिका । पठिका

* मामकनरकयोरुपसंख्यानमप्रत्ययस्थत्वात् ॥ ममेयं मामिका ॥ नरान्कायति नरिका ॥

* त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम् दाक्षिणात्यिका इहत्यिका ॥

३४१८ न यासयोः ॥ ४५ ॥ या सा इत्येतयोरिकारादेशो न । यका सका । या सा इति निर्देशो न तन्त्रम् । यत्तदोरुपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इष्यते 'यकां यकामधीमहे' । 'तकां तकां पचाम' ॥

* यत्तदोः प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानम् उपत्यका अधित्यका ॥

* पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः' 'अलोमकाः

* आशिषि चोपसंख्यानम् । जीवतात् जीवका नन्दतात् नन्दका भवतात् भवका पुत्री ॥

* उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् देवदत्तिका देवका ॥

* क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् । क्षिपका ध्रुवका ॥

* तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् । तारका ॥

* वर्णका तान्तवे उपसंख्यानम् । वर्णका प्रावरणभेदः ॥

* वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् । वर्तका शकुनिः ॥

* अष्टका पितृदैवत्ये अष्टका ॥

* सूतकापुत्रिका वृन्दारकाणां वाकारः सूतका सूतिका पुत्रिका पुत्रका वृन्दारिका वृन्दारका ॥

३४१९ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥४६॥ यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्येद्वा स्यात् ॥

इभ्यिका इभ्यका । क्षत्रियिका क्षत्रियका । चटकिका चटकका । मूषिकिका मूषिकका ॥

* यकपूर्वत्वे धात्वन्तप्रतिषेधः । सुनयिका सुशयिका स्पाकिका आशोकिका ॥

३४२० भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥ एषामातःस्थानेऽत इद्वा स्यात् । भस्त्रिका भस्त्रका अभस्त्रका अभस्त्रिका । एषिका एषका । अजिका अजका अनजिका अनजका । ज्ञका ज्ञिका । अज्ञिका अज्ञका । द्विके । द्वके । स्विका स्वका आस्विका अस्वका ॥

३४२१ अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥ अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्येद्वा स्यात् ॥ खट्विका खट्वका । अखट्वका अखट्विका । परमखट्वका परमखट्विका ॥

३४२२ आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥ पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् ॥ खट्वका अखट्वाका परमखट्वाका ॥

३४२३ ठस्येकः ॥ ५० ॥ अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् ॥ कार्षिकः शाकाकिकः ॥

३४२४ इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥ इस् उस् उक् त इत्यन्तादङ्गात् उत्तरस्य ठस्य क इत्ययमादेशः स्यात् ॥ सार्पिष्कः । धानुष्कः नैषादकर्षुकः । शावरजम्बुकः । मातृकम् पैतृकम् । औदश्वित्कः । शाकृत्कः

*दोष उपसंख्यानम् । दोर्भ्यां चरति दौष्कः ॥

३४२५ चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ ५२ ॥ चकारजकारयोः कवर्गादेशः स्याद् घिति ण्यति च ॥ पाकः त्यागः रागः । पाक्यं रेक्यम् ॥

३४२६ न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥ न्यङ्क्वु इत्येवमादीनां कवर्गादेशः स्यात् ॥ न्यङ्क्कु इत्यादि ॥

३४२७ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ५४ ॥ हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशः स्याद् ञिति णिति प्रत्यये,नकारे च । घातयति घातकः साधुघाती । घातं घातम् । घातो वर्तते । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् ॥

३४२८ अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥ अभ्यासादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ॥ जिघांसति जङ्घन्यते जघान ॥

३४२९ हेरचङि ॥ ५६ ॥ अभ्यासादुत्तरस्य हिनोतेर्हकारस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि ॥ जिघीषति प्रजेघीयते ॥ प्रजिघाय ।

३४३० सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥ सनि लिटि च प्रत्यये जयतेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशः स्यात् ॥ जिगीषति जिगाय ॥

३४३१ विभाषा चेः ॥ ५८ ॥ चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य वा कवर्गादेशः स्यात् । चिचीषति चिकीषति चिकाय चिचाय ॥

३४३२ न क्वादेः ॥ ५९ ॥ क्वर्गादेर्धा-तोश्चजोः कवर्गादेशो न स्यात् ॥ कूजः खर्जः गर्जः । कूज्यं भवता । खर्ज्यम् । गर्ज्यम् ॥

३४३३ अजिव्रज्योश्च ॥ ६० ॥ अजि व्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न स्यात् ॥ न्याजः उदाजः परिव्राजः परिव्राज्यम् ॥

३४३४ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥ भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ नि-पात्येते पाणावुपतापे च ॥ भुज्यतेऽनेन भुजः पाणिः । न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्निति न्युब्जः रोगः ॥

३४३५ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥६२॥ प्रयाजअनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः पञ्चानुयाजाः । त्वमग्ने प्र-याजानां पश्चात्त्वं पुरस्तात् ॥

३४३६ वञ्चेर्गतौ ॥ ६३ ॥ वञ्चेरङ्गस्य गतौ वर्तमानस्य कवर्गादेशो न स्यात् ॥ वञ्च्यं वञ्चन्ति वणिजः ॥

३४३७ ओक उचः के ॥ ६४ ॥ उच-र्धातोः के प्रत्यये ओक इति निपात्यते ॥ न्योकः शकुन्तः न्योको वृक्षः ॥

३४३८ ण्य आवश्यके ॥ ६५ ॥ आव-श्यकेऽर्थे ण्ये परतः कवर्गो न स्यात् ॥ अ-वश्य पाक्यम् अवश्यवाच्यम् अवश्यरेच्य

३४३९ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥६६॥ एषां ण्ये कवर्गादेशो न स्यात् । याज्यं याच्यं रोच्यं प्रवाच्यम् अर्च्यम् ॥

* ण्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम् । त्याज्यम् ।

३४४० वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ वचोऽशब्दसंज्ञायां ण्यति कवर्गो न स्यात् । वाच्यमाह अवाच्यमाह ॥

३४४१ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥६८ प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्येते । प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः नि-योज्यः ॥

३४४२ भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥ भोज्यं निपात्यते भक्ष्येऽभिधेये ॥ भोज्य ओदनः ॥

३४४३ घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥ घुसंज्ञकानां लेटि लोपो वा स्यात् । 'दधद् रत्नानि दाशुषे 'सोमो ददद्गन्धर्वाय' ॥ न च भवति-'यदग्निरग्नये ददात्' ॥

३४४४ ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥ ओका-रान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपः स्यात् ॥ शो 'निश्यति । छो 'अवच्छ्यति । दो 'अवद्यति । सो 'अवस्यति ।

३४४५ क्सस्याचि ॥ ७२ ॥ अजादौ प्रत्यये क्सस्य लोपः स्यात् । अधुक्षाताम् अधुक्षाथाम् ॥

३४४६ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥ एषामात्मनेपदे दन्त्यादौ क्सस्य वा लुक् स्यात् । अदुग्ध अधुक्षत । अदुग्धाः अधुक्षथाः । अधुग्ध्वम् अधुक्षध्व अदिग्ध अधिक्षत । अलीढ अलिक्षत । न्यगूढ न्यघुक्षत ॥

३४४७ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि॥७४॥ एषामष्टानां दीर्घः स्याच्छ्यनि ॥ शाम्यति ताम्यति दाम्यति श्राम्यति क्षाम्यति क्ला-म्यति माद्यति ॥

२४४८ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ॥ ७५ ॥ एषां दीर्घः स्याच्छिति । ष्ठीवति क्लामति-

* दीर्घत्वमाङि चम इति वक्तव्यम् । आचामति ॥

२४४९ क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥ क्रमः परस्मैपदे परे शिति दीर्घः स्यात् ॥ क्रामति क्रामतः क्रामन्ति ॥ क्राम्यति ॥

२४५० इषुगमियमां छः ॥ ७७ ॥ एषां शिति छः स्यात् ॥ इच्छति गच्छति यच्छति ॥

२४५१ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥ पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ । पिबति जिघ्रति धमति तिष्ठति मनति यच्छति पश्यति ऋच्छति धावति शीयते सीदति ॥

२४५२ ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥ शिति ॥ जानाति जानीते । जायते ॥

२४५३ प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥ पूङ्त्येवमादीनां ह्रस्वः शिति । पुनाति ॥

२४५४ मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥ मीनातेह्रस्वः स्याच्छिति निगमे । 'प्रमिणन्ति व्रतानि ॥

२४५५ मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥ मिदेरङ्गस्येको गुणः स्याच्छिति । मेद्यते मेद्यतः मेद्यन्ति ॥

२४५६ जुसि च ॥ ८३ ॥ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजुहवुः अबिभयुः ॥

२४५७ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥ अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । तरति नयति भवति कर्ता चेता स्तोता ॥

२४५८ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ८५ जागर्तेर्गुणः स्यात् विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जागरयति । जागरकः । साधुजागरी ॥ जागरं जागरम् । जागरो वर्तते । जागरितः । जागरितवान् ॥

२४५९ पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥ पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् । ह्रेपयति क्नोपयति रेपयति क्नोपयति भेदनं छेदनम् । भेत्ता छेत्ता ॥

२४६० नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्य गुणो न स्यादजादौ पिति सार्वधातुके ॥ नेनिजानि । अनेनिजम् परिवेविषाणि पर्यवेविषम् ॥

* बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् जुजोपक्षिति यथा स्यात् ॥

२४६१ भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥ एतयोः सार्वधातुके तिङि गुणो न ॥ अभूत् अभूः अभूवम् । सुवै सुवावहै सुवामहै ।

२४६२ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥ उकारान्तस्य वृद्धिः स्याल्लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके । यौति यौषि । नौति ॥

२४६३ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥ ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके

प्रोर्णौति प्रोर्णोति प्रोर्णौषि प्रोर्णोषि प्रोर्णौमि प्रोर्णोमि ॥

३४६४ गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥ ऊर्णोतेरपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके गुणः स्यात्। प्रोर्णोत् प्रोर्णोः ॥

३४६५ तृणह इम् ॥ ९२ ॥ तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके ॥ तृणेढि तृणेक्षि तृणेह्मि अतृणेट् ॥

३४६६ ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥ ब्रुवः परस्य हलादेः पितः सार्वधातकस्येट् स्यात्। ब्रवीति ब्रवीषि ब्रवीमि अब्रवीत्।

३४६७ यङो वा ॥ ९४ ॥ यङ उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येडागमो वा स्यात्। दुन्दुभिर्वावदीति 'त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां आविवेश॥' न च भवति 'वर्वर्ति चक्रम्। वर्वर्मि।

३४६८ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥ एभ्यः परस्य हलादेः सार्वधातुकस्य वेडागमः स्यात् ॥ उत्तौति उत्तवीति उपरौति उपरवीति उपस्तौति उपस्तवीति शाम्यध्वम् शमीध्वम् ॥ अभ्यमति अभ्यमीति।

३४६९ अस्तिसिचोऽपृक्ते ९६ सकारान्ताद् अस्तेः सिचश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् ॥ आसीत्। अकार्षीत्।

३४७० बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥ अस्तिसिचोऽपृक्तस्य सार्वधातुकस्येडागमः स्याद्बहुलं छन्दसि ॥ 'आप एवेदं सलिलं सर्वमाः' आसीदिति स्थाने 'आः' क्रियापदम्। 'अहरेवासीन्न रात्रिः'। सिचः-'गोभिरक्षाः' 'प्रत्यञ्च मत्साः'। 'अभैषीर्मा पुत्रकेति च भवति 'अक्षाः' 'अत्साः' इति सिच ईडभावः॥

३४७१ रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ९८ ॥ रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेः पृक्तस्येडागमः स्यात्। अरोदीत्। अस्वपीत् अश्वसीत् प्राणीत् अजक्षीत् ॥

३४७२ अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ ९९ ॥ रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमः स्यात् गार्ग्यगालवयोर्मतेन ॥ अरोदत् अरोदः। अस्वपत् अस्वपः। अश्वसत् अश्वसः। प्राणत् प्राणः। अजक्षत् अजक्षः ॥

३४७३ अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥ अदः परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमः स्यात् सर्वेषां मतेन ॥ आदत् आदः ॥

३४७४ अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥ अदन्ताङ्गस्य दीर्घो यञादौ सार्वधातुके ॥ पचामि पचावः। पक्ष्यामि पक्ष्यामः ॥

३४७५ सुपि च ॥ १०२ ॥ यञादौ सुपि अदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् ॥ वृक्षाय प्लक्षाय वृक्षाभ्याम् प्लक्षाभ्याम् ॥

३४७६ बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥ झलादौ बहुवचने सुपि अदन्ताङ्गस्यैत्वं स्यात्। वृक्षेभ्यः। प्लक्षेभ्यः।

३४७७ ओसि च ॥ १०४ ॥ ओसि परेऽदन्ताङ्गस्यैकारः स्यात् ॥ वृक्षयोः स्वं निधेहि। दक्षयोः स्वं निधेहि ॥

३४७८ आङि चापः ॥ १०५ ॥ आङि ओसि चाबन्तस्याङ्गस्यैकारः ॥

१ 'दिसकारो निर्देश इति भाष्ये द्विपदमनेकपरमिति दाधिमथैर्माष्यटिप्पण्यां सिद्धान्तितम् ॥

खट्वया मालया । खट्वयोः मालयोः ॥

२४७९ संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥ आबन्तस्याङ्गस्यैकारः स्यात्संबुद्धौ ॥ हे खट्वे हे माले । हे सीमे । हे कारीषगन्ध्ये ॥

२४८० अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥ अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्संबुद्धौ ॥ हे अम्ब हे अक्क हे अल्ल ॥ हे कुमारि हे शार्ङ्गरवि हे ब्रह्मबन्धु ॥

* (असंयुक्त) डलकवतीनां प्रतिषेधः ॥ हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥

* छन्दसि वेति वक्तव्यम् । हे अम्बाड हे अम्बाडे । हे अम्बाल हे अम्बाले । हे अम्बिक हे अम्बिके ॥ (काशिका) ॥

*तलो ह्रस्वो वा ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यम् । देवतायां भक्तिः, देवते भक्तिः । हे देवत हे देवते ॥

* मातॄणां मातच् पुत्रार्थमर्हते । हे गार्गीमात ॥

२४८१ ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥ ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ ॥ हे अग्ने हे वायो ॥

२४८२ जसि च ॥ १०९ ॥ ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि ॥ अग्नयः वायवः ॥

* जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राक् 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्येतस्मात्, इतः प्रकरणात्प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पश्वे किकिदीव्या ॥ अम्बे अम्ब । दर्वि दर्वे शतक्रत्वः शतक्रतवः । पश्वे पशवे । किकिदीव्या किकिदीविना ।

२४८३ ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥ ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यान्ङौ सर्वनामस्थाने च ॥ मातरि पितरि । कर्तारौ कर्तारः मातरौ पितरौ भ्रातरौ ॥

२४८४ घेर्ङिति ॥ १११ ॥ घ्यन्ताङ्गस्य गुणः स्यान्ङिति ॥ अग्नये वायवे । अग्नेरागच्छति वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् वायोः स्वम् ॥

२४८५ आण्नद्याः ॥ ११२ ॥ नद्यन्तादङ्गात्परस्य ङितः प्रत्ययस्याडागमः स्यात् ॥ नद्यै धेन्वै कुमार्यै । ब्रह्मबन्ध्वै । नद्याः धेन्वाः कुमार्याः ब्रह्मबन्ध्वाः ॥

२४८६ याडापः ॥ ११३ ॥ आबन्तादङ्गात्परस्य ङितो याडागमः स्यात् ॥ खट्वायै बहुराजायै । कारीषगन्ध्यायै । खट्वायाः कारीषगन्ध्यायाः बहुराजायाः ॥

२४८७ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ ११४ ॥ आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्याडागमः स्यादापश्च ह्रस्वः ॥ सर्वस्यै विश्वस्यै यस्यै तस्यै कस्यै । सर्वस्याः विश्वस्याः यस्याः तस्याः कस्याः ॥

२४८८ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ २१५ ॥ आभ्यामुत्तरस्य ङितो वा स्याडागमो ह्रस्वश्च ॥ द्वितीयस्यै द्वितीयायै तृतीयस्यै तृतीयायै ॥

प्रत्याख्यातमिदम् 'तीयस्य ङित्सु' इति वार्तिकेन सिद्धत्वात् ॥

३४८९ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥ नद्यन्तादाबन्तान्नी शब्दात्परस्य ङेरामादेशः स्यात् ॥ कुमार्याम् गौर्याम् ब्रह्मबन्ध्वाम् खट्वायाम् बहुराजायाम् कारीषगन्ध्यायाम् । राजन्याम् सेनान्याम् ॥

३४९० इदुद्भ्याम् ॥ ११७ ॥ (१) नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेराम् आदेशः स्यात् ॥ कृत्याम् धेन्वाम् ॥

३४९० औत् ॥ ११७ ॥ (२) इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौकारादेशः ॥ सख्यौ पत्यौ ॥

३४९० अच्च घेः ॥ ११७ ॥ (३) घिसंज्ञकादुत्तरस्य ङेरौत्स्यात् घेरत् ॥ अग्नौ वायौ कृतौ धेनौ ॥

३४९१ आङो नास्त्रियाम ॥ ११८ ॥ घेरुत्तरस्याङो नाभावः स्यादस्त्रियाम् ॥ अग्निना वायुना पटुना ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

३४९२ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥ चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ अचीकरत् अजीहरत् अलीलवत् अपीपठत् ॥

३४९३ नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥ अग्लोपिनामङ्गानां शास्नेर्ऋदितां च णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न स्यात् ॥ अममालत् अन्वलुलोमत् । अशशासत् । अबबाधत् । अययाचत् । अडुढौकत् ॥

३४९४ भ्राजभासभाषदीपजीवमील पीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ एषामङ्गानां णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो वा स्यात् ॥ अबिभ्रजत् अबभ्राजत । अबीभसत अबभासत । अबीभषत । अबभाषत । अदीदिपत अदिदीपत । अजीजिवत अजिजीवत । अमिमीलत अमीमिलत । अपीपिडत अपिपीडत ॥

*काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ अचकाणत् अचीकणत् । अरराणत् अरीरणत् । अशश्राणत् अशिश्रणत् । अबभाणत् अबीभणत् । अजहेडत् अजीहिडत् । अलुलोपत् अलूलुपत् ॥

३४९५ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥ पिबतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपः स्यादभ्यासस्येकारादेशश्च । अपीप्यत् ॥

३४९६ तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥ तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशः स्यात् ॥ अतिष्ठिपत् ॥

३४९७ जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥ जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा स्यात् ॥ अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ॥

३४९८ उर्ऋत् ॥ ७ ॥ णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशः स्यात् । इररारामपवादः । अचिकीर्तत् अचीकृतत् । अववर्तत् । अवीवृतत् । अममार्जत् अमीमृजत् ॥

३४९९ नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥ छन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने नित्यम् ऋत्स्यात् । अवीवृधत् पुरोडाशेन' ।

३५०० दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥ दयतेरङ्गस्य लिटि दिगीत्ययमादेशः स्यात् । अवदिग्ये अवदिग्याते अवदिग्यिरे । दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यते ॥

३५०१ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥ ऋकारान्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्या-

---

* 'इदुद्भ्यामौदच्चघेः' इत्येकमेव सूत्रं पाणिनीयम् ॥

विकिरि ॥ सस्वरतुः दध्वरतुः सस्वरुः दध्वरुः ॥

३५०२ ऋच्छत्यॄताम् ॥ ११ ॥ ऋच्छतेरङ्गस्य ऋइत्येतस्य ॠकारान्तानां च लिटि गुणः स्यात् ॥ आनर्छ आनर्छतुः । आर आरतुः । निचकरतुः निचकरुः । निजगरतुः निजगरुः ।

३५०३ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥ एषामङ्गानां लिटि ह्रस्वः स्यात् ॥ विशश्रतुः विशश्रुः विशशरतुः विशशरुः । विदद्रतुः विदद्रुः विददरतुः । विददरुः । निपप्रतुः निपप्रुः निपपरतुः निपपरुः ।

३५०४ केऽणः ॥ १३ ॥ के प्रत्ययेऽणो ह्रस्वः स्यात् ॥ ज्ञका कुमारिका किशोरिका ॥

३५०५ न कपि ॥ १४ ॥ कपि परेऽणो ह्रस्वो न स्यात् । बहुकुमारीका । बहुवधूकः । बहुलक्ष्मीकः ।

३५०६ आपोऽन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥ आबन्तस्य कपि ह्रस्वो वा स्यात् ॥ बहुखट्वकः बहुखट्वाकः ॥

३५०७ ऋदृशोऽङि गुणः ॥ १६ ॥ ऋवर्णान्तानां दृशेश्चाङि गुणः स्यात् ॥ 'शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत्' 'अहं तेभ्योऽकरं नमः' । असरत् आरत् जरा अदर्शत् ॥

३५०८ अस्यतेस्थुक् ॥ १७ ॥ अस्यतेरङ्गस्य थुगागमः स्यादङि ॥ आस्थत् आस्थताम् आस्थन् ॥

३५०९ श्वयतेरः ॥ १८ ॥ श्वयतेरङ्गस्याकारादेशः स्यादङि ॥ अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ॥

३५१० पतः पुम् ॥ १९ ॥ पतेः पुमागमः स्यादङि ॥ अपप्तत् अपप्तताम् ॥

३५११ वच उम् ॥ २० ॥ वचेरङ्गस्याङि परे उमागमः स्यात् ॥ अवोचत् ॥

३५१२ शीङः सार्वधातुके गुणः ॥२१॥ शीङोऽङ्गस्य सार्वधातुके गुणः स्यात् ॥ शेते शयाते शेरते ॥

३५१३ अयङ्यि क्ङिति ॥ २२ ॥ यकारादौ क्ङिति शीङोऽङ्गस्यायङादेशः स्यात् । शय्यते शाशय्यते प्रशय्य उपशय्य ॥

३५१४ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥ उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वः स्यात् यादौ क्ङिति ॥ समुह्यते समुह्य गतः अभ्युह्यते अभ्युह्य ।

३५१५ एतेर्लिङि ॥ २४ ॥ एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य यादौ क्ङिति लिङि ह्रस्वः स्यात् ॥ उदियात् अन्वियात् ।

३५१६ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥२५॥ अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ न तु कृत्सार्वधातुकयोः ॥ भृशायते सुखायते चीयते चेचीयते ॥

३५१७ च्वौ च ॥२६॥ अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याच्च्वौ ॥ शुची करोति शुची भवति शुची स्यात् ।

३५१८ रीङ् ऋतः ॥ २७ ॥ असार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋतो रीङादेशः स्यात् ॥ मात्रीयति मात्रीयते चेक्रीयते मात्रीभूतः ।

३५१९ रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ २८ ॥ यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात्। आद्रियते व्याप्रियते। यक् 'क्रियते ह्रियते। लिङ् क्रियात् ह्रियात्।

३५२० गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥ अर्त्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्यात् यकि यादावार्धधातुके लिङि च ॥ अर्यते अर्यात्। स्मर्यते स्मर्यात् ॥

३५२१ यङि च । ३० ॥ अर्त्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्यात् यङि ॥ अरार्यते सास्मर्यते सास्वर्यते दाध्वर्यते ॥

*हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः॥ जेघ्नीयते ॥

३५२२ ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥ घ्राध्मा इत्येतयोर्यङि ईकारादेशः स्यात् ॥ जेघ्रीयते देध्मीयते ॥

३५२३ अस्य च्वौ ॥ ३२ ॥ अवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशः स्याच् च्वौ। शुक्ली भवति, शुक्ली स्यात् ॥

३५२४ क्यचि च ॥ ३३ ॥ अवर्णस्य ईकारःस्यात् क्यचि॥ पुत्रीयति घटीयति ।

३५२५ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ ३४ ॥ अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते एष्वर्थेषु ॥ अशनायति बुभुक्षा चेत्। उदन्यति पिपासा चेत्। धनायति गर्द्धश्चेत्। अन्यत्र अशनीयति उदकीयति धनीयति ॥

३५२६ न छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥ छन्दसि पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्य ईत्वं न स्यात्क्यचि ॥ मित्रयुः संस्वेदयुः । 'देवाञ्जिगाति सुम्नयुः' ।

*अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । पुत्रायन्तः सुदानवः । जनायन्तोऽस्वग्रवः ॥

३५२७ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ॥ ३६ ॥ एतानि निपात्यन्ते ॥ अवियोना दुरस्युः' दुष्टीयति प्राप्ते। द्रविणस्युर्विपन्यया' द्रविणीयतीति प्राप्ते वृषण्यति' वृषीयतीति प्राप्ते। रिषण्यति 'रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

३५२८ अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥ अश्व अघ एतयोः क्यचि आकारादेशः स्याच्छन्दसि ॥ अश्वायन्तो मघवन् । 'मा त्वा वृका अघायवो विदन्' ॥

३५२९ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके॥३८॥ अनयोः क्यचि आकारादेशः स्याद्यजुषि काठके ॥ देवायन्तो यजमानाय ' 'सुम्नायन्तो हवामहे' ।

३५३० कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः॥३९॥ एषामङ्गानां क्यचि लोपः स्यादृचि विषये॥ कव्यन्तः सुमनसः' 'अध्वर्यन्तः' 'पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति' ॥

३५३१ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ ४० ॥ एषामिकारादेशः स्यात् तादौ किति ॥ निर्दितः निर्दितवान् । अवसितः अवसितवान् । मितः मितवान् ॥ स्थितः स्थितवान् ॥

३५३२ शाछोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ अनयोरिकारादेशो वा स्यात्तादौ किति ॥ निशितम् । निशातम् । छितम् छातम् ॥

*श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम्। संशितो ब्राह्मणः।
देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षःसंशितव्रतः।

३५३३ दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥ दधातेस्तङ्स्य हीत्ययमादेशः स्यात्तादौ किति। हितः हितवान् हितिः हित्वा ॥

३५३४ जहातेश्च क्त्वि ॥ ४३ ॥ जहातेस्तङ्स्य हीत्ययमादेशः स्यात् क्त्वाप्रत्यये॥ हित्वा राज्यं वनं गतः। हित्वा गच्छति।

३५३५ विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥ जहातेस्तङ्स्य वा हीत्ययमादेशः स्यात् क्त्वाप्रत्यये छन्दसि॥ हित्वा शरीरं यातव्यम्। हात्वा वा॥

३५३६ सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च ॥ ४५ ॥ एतानि छन्दसि निपात्यन्ते॥ 'गर्भं माता सुधितम्' सुहितमिति प्राप्ते॥ 'वसुधितमग्नौ जुहोति' वसुहितमिति प्राप्ते॥ नेमधिता बाधन्ते' नेमहिता इति प्राप्ते। 'धिष्व सोमम्' धत्स्वेति प्राप्ते ॥ धिषीयेति। धासीयेति प्राप्ते॥

३५३७ दो दद् घोः ॥४६॥ घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य 'दथ्' इत्ययमादेशः स्यात्तादौ किति॥ दत्तः दत्तवान्। दत्तिः॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते॥१
'अच उपसर्गात्तः' इति प्राप्ते निपात्यन्ते॥ अनुपसर्गा वा एते अवादयः क्रियान्तरविषया वेदितव्याः॥

३५३८ अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥ अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य 'त' इत्ययमादेशः स्यात्तादौ किति। प्रत्तम् अवत्तम् नीत्तम्। परीत्तम्।

३५३९ अपो भि ॥ ४८ ॥ अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये॥ अद्भिः अद्भ्यः॥

३५४० सः स्यार्धधातुके ॥ ४९ ॥ सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके॥ वत्स्यति। अवत्स्यत्। जिघत्सति॥

३५४१ तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥ तासेरस्तेश्च सकारस्य लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये॥ कर्तासि कर्तासे॥ त्वम् = असि व्यति से॥

३५४२ रि च ॥५१॥ तासस्त्योः सकारस्य लोपः स्याद्रादौ प्रत्यये॥ कर्तारौ कर्तारः। व्यति रे॥

३५४३ ह एति ॥ ५२ ॥ तासस्त्योः सकारस्य हकारः स्यादेति॥ कर्ताहे व्यति हे॥

३५४४ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥ यकारादाविवर्णादौ च दीधीवेव्योर्लोपः स्यात्। आदीध्य गतः। आवेव्य गतः॥ आदीध्यते आवेव्यते आदीधिता आवेविता आदीधीत आवेवीत॥

३५४५ सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥ एषामच इस्स्यात्सनि॥ मी इति मीनातिमिनोत्योर्द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते॥ मित्सति प्रमित्सति।

सा इति 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः। पित्सते अपमित्सते। दित्सति धित्सति आरिप्सते आलिप्सते शिक्षति पित्सति प्रपित्सति।

३५४६ आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ ५५ ॥ एषामच ईकारादेशः स्यात्सादौ सनि। ईप्सति ज्ञीप्सति ईर्त्सति ॥

३५४७ दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥ दम्भेरच इकारादेशः स्यात्, चादीच्च सादौ सनि। धीप्सति। धिप्सति ॥

३५४८ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥ अकर्मकस्य मुचेर्गुणो वा स्यात् सादौ सनि। मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव ॥

३५४९ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥ यदेतत्प्रक्रान्तं 'सनि मीमा' इत्यादि, 'मुचोऽकर्मकस्येति यावत्, अत्राभ्यासस्य लोपः स्यात्। मित्सति इत्याद्युदाहृतम् ॥ अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यम् आध्यायपरिसमाप्तेः। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः 'अभ्यासस्येत्येव तद्वेदितव्यम् ॥

३५५० ह्रस्वः ॥ ५९ ॥ अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात्। डुढौके तुत्रौके।

*अभ्यासस्यानचि। अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि तद्भवतीति वक्तव्यम्। चराचरः चलाचलः पतापतः वदावदः।

३५५१ हलादिः शेषः ॥ ६० ॥ अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते ॥ जग्लौ मम्लौ पपात पपाच पपाठ आट आटतुः।

३५५२ शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्तेऽन्ये हलो लुप्यन्ते॥ चुश्चोत तिष्ठासति पिस्पन्दिषते ॥

३५५३ कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥ अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात्॥ चकार चखान जगाम जघान। जहार जिहीर्षति जह्रौ ॥

३५५४ न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥ कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति॥ कोकूयते ॥

३५५५ कृपेश्छन्दसि ॥ ६४ ॥ कृपेश्छन्दसि विषये यङि अभ्यासस्य चुर्न स्यात्॥ करीकृप्यते ॥

३५५६ दाधर्ति दर्धर्तिदर्धर्षि बोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥ एतेऽष्टादश छन्दसि विषये निपात्यन्ते॥ दाधर्ति। दर्धर्षि। बोभूतु। एतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति 'बोभोति'। तेतिक्ते। 'अलर्षि वृक्षः' आपनीफणत्। संसनिष्यदत्। करिक्रत्। कनिक्रदत्। भरिभ्रत्। दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य। दविद्युतत्। तरित्रतः। सरीसृपतम्। वरीवृजत्। मर्मृज्य। आगनीगन्ति 'नक्षन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम्'। इति कारणमेवंविधानामन्येषामप्युपसंग्रहार्थम् ॥

३५५७ उरत् ॥ ६६ ॥ ऋवर्णान्तस्याकारादेशः स्यात्। ववृते। ववृधे ॥

३५५८ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥ अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात्। विदिद्योतिषते विदिद्युतिषते सुष्वापयिषति।

३५५९ व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥ व्यथेरभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । विव्यथे । विव्यथाते ।

३५६० दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥ इणोऽङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयतुः ईयुः ॥

३५६१ अत आदेः ॥ ७० ॥ अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्याल्लिटि । आठ आटतुः । आनर्च आनर्चतुः ॥

३५६२ तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ७१ ॥ द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादभ्यासाकारात्परस्य नुट् स्यात् ॥ आनञ्ज आनञ्जतुः ॥ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेनेहापि नुट्—आनृधतुः आनृधुः ॥ द्विपदस्यानेकपरत्वान्नुट्—आनर्छ ॥

३५६३ अश्नोतेश्च ॥ ७२ ॥ अश्नोतेश्च दीर्घीभूतादभ्यासाकारादुत्तरस्य नुडागमः स्यात् । व्यानशे व्यानशाते व्यानशिरे ॥

३५६४ भवतेरः ॥ ७३ ॥ भवतेरभ्यासोकारस्याकारादेशो लिटि ॥ बभूव बभूवतुः बभूवुः ॥

३५६५ ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥ ससूव इति निपात्यते निगमे ॥ 'ससूव स्थविरं विपश्चिताम्' सुषुवे इति भाषायाम् ॥

३५६६ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥ निजविजविषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति वेवेक्ति वेवेष्टि ॥

३५६७ भृञामित् ॥ ७६ ॥ भृञादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशः स्याच्छ्लौ । बिभर्ति मिमीते जिहीते ॥

३५६८ अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ ७७ ॥ अनयोरभ्यासस्येकारादेशः स्याच्छ्लौ ॥ इयर्ति धूमम् । पिपर्ति सोमम् ॥

३५६९ बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥ छन्दसि अभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशः स्यात् ॥ 'पूर्णां विवष्टि' 'जनिमा विवक्ति' 'वत्सं न माता सिषक्ति' 'जिघर्ति सोमम्' ॥ न च भवति 'ददातीत्येवं ब्रूयात्' । 'जजनदिन्द्रम्' मै० सं० १।६।१। 'माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा' (ऋ० १०।७३।१) ॥

३५७० सन्यतः ॥ ७९ ॥ अभ्यासस्यात इत्स्यात्सनि ॥ पिपक्षति यियक्षति ॥

३५७१ ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥ सनि परे यदङ्गं तदवयवस्याभ्यासस्योत इत्स्यात् ॥ पवर्ग-यण्-जकारेष्ववर्णपरेषु परतः ॥ पवर्गे 'पिपविषति पिपावयिषति बिभावयिषति । यणि—यियविषति यियावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषति । जे—जिजावयिषति ॥

३५७२ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥ एषामभ्यासस्य ओरवर्णपरे धात्वक्षरे परे वा इकारादेशः स्यात् ॥ सिस्रावयिषति सुस्रावयिषति । शुश्रावयिषति शिश्रावयिषति । दिद्रावयिषति दुद्रावयिषति । पिप्रावयिषति पुप्रावयिषति । पिप्लावयिषति पुप्लावयिषति । चिच्यावयिषति चुच्यावयिषति ॥

३५७३ गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥ इगन्तस्याभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च ॥ चेचीयते लोलूयते जोहवीति चोकुशीति ॥

३५७४ दीर्घोऽकितः ॥ ८३ ॥ अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च ॥ पापच्यते पापचीति यायज्यते याययीति ॥

३५७५ नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥ एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङि यङ्लुकि च ॥ वनीवच्यते वनीवञ्चीति । सनीस्रस्यते सनीस्रंसीति । दनीध्वस्यते दनीध्वंसीति बनीभ्रस्यते बनीभ्रंसीति । चनीकस्यते चनीकसीति । पनीपत्यते पनीपतीति । पनीपद्यते पनीपदीति । चनीस्कद्यते चनीस्कन्दीति ॥

३५७६ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥८५॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्याद्यङि यङ्लुकि च ॥ तंतन्यते तंतनीति । जंगम्यते जंगमीति । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्वाच्यः । तेन यंय(यँय)म्यते इत्यादिसिद्धिः ॥

३५७७ जपजभदहदशभञ्जपशां च॥८६॥ एषामभ्यासस्य नुगागमः स्यात् यङि यङ्लुकि च ॥ जंजप्यते जंजपीति । जंजभ्यते जंजभीति । दंदह्यते दंदहीति । दंदश्यते दंदशीति । बंभज्यते बंभजीति ॥

३५७८ चरफलोश्च ॥ ८७ ॥ अनयोरभ्यासस्य नुगागमः स्यात् यङि यङ्लुकि च ॥ चंचूर्यते चंचुरीति पंफुल्यते पंफुलीति ॥

३५७९ उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥ चरफलोरभ्यासात्परस्यात उकारादेशः स्यात् यङि यङ्लुकि च ॥ चंचूर्यते । चंचुरीति पंफुल्यते पंफुलीति ॥

३५८० ति च ॥ ८९ ॥ तादौ प्रत्यये चरफलोरकारस्योकारादेशः स्यात् ॥ चूर्णं चूर्त्तिः । ब्रह्मणश्चूर्तिः । प्रफुल्तिः ॥

३५८१ रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥ ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमः स्याद् यङ्लुकोः ॥ वरीवृत्यते वरीवृतीति ॥ वरीवृध्यते वरीवृधीति ॥

* रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ वरीवृश्च्यते वरीवृश्चीति ॥

३५८२ रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥ यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुक्रिकावागमौ स्तश्चाद्रीक् ॥ नर्नर्ति नरिनर्ति ॥ नरीनर्ति ॥

* मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम् ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासः ॥

३५८३ ऋतश्च ॥ ९२ ॥ ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिग्रीगागमाः स्युर्यङ्लुकि ॥ चर्कर्ति चरिकर्ति चरीकर्ति ॥

३५८४ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥९३॥ चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य, सनीवाङ्गकार्यं स्यात् ॥ चङ्परकाणपरकं यल्लघु तत्परकस्याभ्यासस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति ॥ सन्यत इत्युक्तम्, चङ्परेऽपि तथा ॥ अचीकरत् अपीपचत् ॥ ओः पुयण्ज्यपरे इत्युक्तं चङ्परेऽपि तथा । अपीपवत् अबीभवत् अजीजवत् ॥अचाचकासत्

अचचकासत् ॥

३५८५ दीर्घोऽकितः ॥९४॥ अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् सन्वद्भावविषये ॥ अबीकरत् अजीहरत् ।

३५८६ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ॥ ९५ ॥ एषामभ्यासस्यात् स्याच्चङ्परे णौ ॥ असस्मरत् अददरत् अतत्वरत् अपप्रथत् अमम्रदत् अतस्तरत् अपस्पशत् ॥

३५८७ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥९७ ॥ अनयोरभ्यासस्य वा अदादेशः स्याच्चङ्परे णौ ॥ अववेष्टत् अविवेष्टत् ॥ अचचेष्टत अचिचेष्टत् ॥

३५८८ ई च गणः ॥ ९८ ॥ गणेरभ्यासस्येकारादेशः स्याच्चङ्परे णौ । चादत् ॥ अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ।

इति श्री समस्तमहीमण्डलमहितरणरागावतीर्णवायसमुद्रसमुद्भूत—कामधेन्वा सवाईजयपुरनगराधीश्वर—महाराजाधिराज—सवाई रामसिंह- सहधर्मिण्या रूपकुमारीदेव्या कारितायां माथुरचतुर्वेद श्रीराजकुमारात्मजजानकीलाल शर्म विरचितायां राणावतीयशरणीयसूत्रवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

३५८९ सर्वस्य द्वे । १ ॥ सर्वस्येति द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् ॥ इत उत्तरं यद् वक्ष्यामः प्राक् 'पदस्येत्यतः, 'सर्वस्य द्वे भवतः' इत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥]

३५९० तस्य परमाम्रेडितम् ॥ २ ॥ द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाम्रेडितसंज्ञं स्यात् ॥ चौर चौर । वृषल वृषल ॥ दस्यो दस्यो घातयिष्यामि त्वाम् ॥

३५९१ अनुदात्तं च ॥ ३ ॥ अनुदात्तं च तद्भवति यदाम्रेडितसंज्ञम् ॥ भुङ्क्ते भुङ्क्ते । पशून् पशून् ॥

३५९२ नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥ नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य द्वे भवतः ॥ केषु नित्यता ? तिङन्तेषु, अव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । कुत एतद् ? आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति, तन्नित्यम् । पचति पचति ॥ जल्पति जल्पति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजं भोजं व्रजति । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति ॥ अथ केषु वीप्सा ? सुप्सु वीप्सा ॥ का पुनः सा ? व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । जनपदो जनपदो रमणीयः । पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति ॥

३५९३ परेर्वर्जने ॥५॥ * वा वचनम् ॥ परीत्येतस्य वर्जने द्वे वा भवतः ॥ परि परि (परि वा) त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ॥

३५९४ प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥ एषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्पादः पूर्यते ॥ 'प्र प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे

(ऋ० सं० ७।८।४)' 'संसमिद्युवसे वृषन्' (ऋ० सं० १०।१९१।१)। 'उपोप मे परा मृश' (ऋ० सं० १।१२६।७)। 'किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ' (ऋ० ६०४।२१।६)।'

३५९५ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥ उपर्यादीनां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते ॥ उपर्युपरि दुःखम्। उपर्युपरि ग्रामम्। अध्यधि ग्रामम्। अधोधो ग्रामम् ॥

३५९६ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया संमतिः कोप कुत्सन भर्त्सन इत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति। परगुणासहनम्—असूया। पूजा संमतिः। कोपः—क्रोधः। निन्दनं—कुत्सनम्। अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं—भर्त्सनम्। एते च प्रायोक्तधर्मा नाभिधेयधर्माः अभिरूपक३अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम्। माणवक३माणवक शोभनः खल्वसि। अविनीत३अविनीत इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। शक्तीक३शक्तीक रिक्ता ते शक्तिः। चौर चौर३घातयिष्यामि त्वाम्। वृषल वृषल३ बन्धयिष्यामि त्वाम् ॥

३५९७ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥ एकमित्येतद् द्विरुक्तं बहुव्रीहिवत्स्यात् ॥ बहुव्रीहिवत्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरं पठति। एकैकयाहुत्या जुहोति ॥

३५९८ आबाधे च ॥ १० ॥ पीडायां द्वे स्तः बहुव्रीहिवच्चास्य कार्यम् ॥ गतगतः। नष्टनष्टः। पतितपतितः। गतगता। नष्टनष्टा। पतितपतिता ॥

३५९९ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥ इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत् कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् ॥ कर्मधारयवत्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ॥ सुब्लोपः—पटुपटु। पुंवद्भावः—पटुपट्वी। अन्तोदात्तत्वम्—पटुपटुः। समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयते इति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वं बाध्यते ॥

३६०० प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥ स दृश्ये गुणवचनस्य द्वे भवतः ॥ पटुपटु मृदुमृदु पण्डितपण्डित।

*आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ मूलेमूले स्थूलाः। अग्रेअग्रे सूक्ष्माः। ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ॥

* स्वार्थ अवधार्यमाणेऽनेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्तव्यम्। अस्माद् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि ॥

* चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्। संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् अहिरहिः। बुध्यस्व बुध्यस्व ॥ नावश्यं द्वावेव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ। किं तर्हि ? यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थोऽवगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः ॥ अहिः अहिः अहिः। बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व इति ॥

* क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्। स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति ॥

* आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति ॥

* डाचि बहुलं द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पटपटा करोति ॥ न च भवति—पटपटया करोति ॥

*पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पूर्वं पूर्वं पुष्प्यति प्रथमं प्रथमं पच्यते । अतिशयिकेऽपि दृश्यते पूर्वतरं पुष्प्यन्ति प्रथमतरं पच्यन्ते । इति ॥

* डतरडतमयोः समसंप्रधारणयोः स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । उभाविमावाढ्यौ कतरा कतरा अनयोराढ्यता । सर्वे इमे आढ्याः कतमा कतमा एषामाढ्यता ॥ डतरडतमाभ्यामन्यत्रापि हि दृश्यते कीदृशी कीदृशी अनयोराढ्यता ॥ तथा स्त्रीनिगदाद्भावादन्यत्रापि हि दृश्यते—उभाविमावाढ्यौ कतरः कतरोऽनयोर्विभवः ॥

* कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । समासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत् तदा पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनम् । अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणाः भोजयन्ति अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥

*स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य चाम्भावो वक्तव्यः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मण कुले भोजयतः ॥

३६०१ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ प्रियसुखयोर्वा द्वे भवतोऽकृच्छ्रेद्योत्ये ॥ प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेन ददाति । प्रियेण ददाति सुखेन ददाति ॥

३६०२ यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥ यो य आत्मा यद्यदात्मीयं तत्तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथायथमिति निपात्यते ॥ ज्ञाताः सर्वे पदार्थाः यथायथम् । यथास्वभावमित्यर्थः ॥ सर्वेषां तु यथायथम् यथात्मीय मित्यर्थः ॥

३६०३ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥ द्वन्द्वमिति निपात्यते एष्वर्थेषु ॥ तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यम्, इतरे विषयभूताः द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते ॥ आचतुरं हि इमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः 'द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः' व्युत्क्रमणं भेदः पृथगवस्थानम् ॥ द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञपात्रप्रयोगे 'द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः' । अभिव्यक्तौ 'द्वन्द्वं नारदपर्वतौ' 'द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ' अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येव दृश्यते तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः । द्वन्द्वं युद्धं वर्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । चार्थे द्वन्द्व इति ॥

३६०४ पदस्य ॥ १६ ॥ अयमधिकारः प्राक्पदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

३६०५ पदात् ॥ १७ ॥ पदादित्ययमधिकारः प्राक् 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादावि'त्येतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

३६०६ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥ अनुदात्तमिति च अपदादाविति चैतद्द्वयमधिक्रियते । आ पादपरिसमाप्तेः इतउत्तरं यद्वक्ष्याम 'अनुदात्तं सर्वमपादादावि'त्येवं तद्वेदितव्यम् ।

३६०७ आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥ आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादिस्थस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् ॥ पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त ॥

* समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः॥ इह माभूत 'अयं दण्डो हरानेन' ओदनं पच तव भविष्यति ॥ इह च यथा स्यात् 'इह देवदत्त माता ते कथयति । नद्यास्तिष्ठति कूले' शालीनां ते ओदनं दास्यामि' इति ॥ आमन्त्रितं तिङन्तं युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात्पराणि, न तेषां सामर्थ्यमिति तदाश्रया निघातयुष्मदस्मदादेशा न स्युः । 'समर्थः पदविधि'रिति वचनात् ॥

३६०८ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ २० ॥ पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्थयोर्युष्मदस्मदोः 'वाम्' 'नौ' इत्येतावादेशौ स्तः॥ ग्रामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । ग्रामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । ग्रामो वां पश्यति । जनपदो नौ पश्यति ।

३६०९ बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ २१ ॥ बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वस् नस् इत्येतावादेशौ स्तः ॥ ग्रामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् । ग्रामो वो दीयते । जनपदो नो दीयते । ग्रामो वः पश्यति । जनपदो नः पश्यति ॥

३६१० तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥ युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्थयोस्तेमे इत्येतावादेशौ स्तः ॥ ग्रामस्ते स्वम् । ग्रामो मे स्वम् । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते ॥

३६११ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥ द्वितीयाया एकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोः त्वा मा इत्येतावादेशौ स्तः ॥ ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति ॥

३६१२ न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥ एतैर्योगे युष्मदस्मदो र्वांनावादयो न स्युः । ग्रामस्तव च स्वयम् । ग्रामो मम च स्वम् । युवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् अस्माकं च स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं च दीयते । ग्रामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । ग्रामस्त्वां च पश्यति

ग्रामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । एवं वाद्ययोगेऽप्युदाहार्यम् ॥

३६१३ पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥ अनालोचने वर्तमानैः पश्यार्थैर्युक्तयोर्युष्मदस्मदोर्वानावादयो न स्युः ॥ ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्यागतः ॥ ग्रामो मम स्वं समीक्ष्यागतः ॥

३६१४ सपूर्वायाः प्रथमायाः विभाषा ॥ २६ ॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात् पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्वा वांनावादयः स्युः । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । इत्यादि ॥

३६१५ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥ तिङन्तात्पदात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्तमानानि अनुदात्तानि स्युः । पचति गोत्रम् । पचति पचति गोत्रम् । एवं ब्रुव-प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययनादयः ॥ कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् ॥ तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सादावेव कार्यं ज्ञेयम् ॥

३६१६ तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥ अतिङन्तात्पदात् परं तिङन्तं निहन्यते अग्निम् । ईळे (ऋ० सं० प० १।१।१७) ॥

३६१७ न लुट् । २९ । लुडन्तं न निहन्यते ॥ श्वः कर्ता कर्तारौ कर्तारः ॥

३६१८ निपातैर्यद्यदि हन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥ एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते ॥ यत्करोति । यदि करोति । हन्त करोति । कुवित्करोति । नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम । स चेद्भुङ्क्ते । च णिद्धिशिष्टश्चेदर्थे । अयं च मरिष्यति । कच्चिद्भुङ्क्ते । यत्र भुङ्क्ते ॥

३६१९ नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥ नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ नह भोक्ष्यसे ॥

३६२० सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥ सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे ॥

३६२१ अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमप्रातिलोम्ये ॥ अङ्ग कुरु ॥ अङ्ग पच ॥

३६२२ हि च ॥३४॥ हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ आ हि ष्मा याति (ऋ० ४।२१।२) । आ हि रुहतम् । (ऋ०८।२२।६)॥

३६२३ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥३५॥ हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् ॥ अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं वि पुनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते ॥

३६२४ यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥ आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् । यावद्भुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते ॥ देवदत्तः पचतितरां यावत् ।

३६२५ पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥ यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तमिति न, किन्तु अनुदात्तमेव। यावत्पचति शोभनम्। यथा पचति शोभनम्।

३६२६ उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥ यावद्-यथाभ्यां युक्तमुपसर्गव्यपेतं च पूजायामनुदात्तं स्यात्॥ यावत्प्रपचति शोभनम्। यथा प्र पचति शोभनम्॥

३६२७ तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्॥३९॥ एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम्। माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् (चारु)॥ पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम्। पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम्॥

३६२८ अहो च ॥ ४० ॥ एतद्योगे नानुदात्तम्। अहो देवदत्तः पचति शोभनम्

३६२९ शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तमपूजायाम्। कटमहो करिष्यति करिष्यति वा॥

३६३० पुरा च परीप्सायां ॥ ४२ ॥ पुरेत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं त्वरायाम्॥ अधीष्व माणवक पुरा वि द्योतते विद्युत्॥

३६३१ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्॥ ४३ ॥ नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुज्ञाप्रार्थनायाम्। 'ननु गच्छामि भोः' अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः॥

३६३२ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्॥ ४४ ॥ क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तमनुपसर्गं तिङन्तं नानुदात्तम्॥ किं द्विजः पचति आहोस्विद्गच्छति॥

३६३३ लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥ किमो लोपे उक्तं वा। देवदत्तः पचति (पचति) आहोस्वित्पठति (पठति)॥

३६३४ एहि मन्ये प्रहासे लृट्॥ ४६ ॥ एहि मन्य इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम्॥ एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे भुक्तं तत्पतिथिभिः॥ 'गत्यर्थलोटा लृ-ङित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोयमारम्भः। एहि मन्ये युक्ते प्रहासे एव, नान्यत्र—'एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये॥

३६३५ जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥ अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। जातु भोक्ष्यसे॥

३६३६ किंवृत्तं च चिदुत्तरम्॥ ४८ ॥ अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम्॥ कश्चिद्भुङ्क्ते कतरश्चिद् कतमश्चिद्वा॥

३६३७ आहोउताहो चानन्तरम्॥४९॥ आहोउताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्॥ आहो भुङ्क्ते उताहो भुङ्क्ते

३६३८ शेषे विभाषा ॥ ५० ॥ आभ्यां युक्तं व्यवहित तिङन्तं वानुदात्तम्। आहो (उताहो वा) देवः पचति पचति वा॥

३६३९ गत्यर्थलोटा लृण न चेत् चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥५१॥ गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् ॥ आ गच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते ॥

३६४० लोट् च ॥ ५२ ॥ लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् ॥ आ गच्छ देव ग्रामं पश्य ॥

३६४१ विभाषितं सोपसर्गमनुदात्तमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं सोपसर्गमनुत्तमपुरुषं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्र विश (विश वा) ॥

३६४२ हन्त च ॥ ५४ ॥ हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तमनुदात्तं वा ॥ हन्त प्र विश (विश वा) ॥

३६४३ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥५५॥ आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तमनन्तिके ॥ आम् पचसि देवदत्ता३ ॥अनन्तिक इत्यनेन यन्न दूरं न सन्निकृष्टं तत्परिगृह्यते । नेह आम् देवदत्त ॥

३६४४ यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥ यत्परम्, हिपरम्, तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तम् ॥ गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः' 'इन्द्रवो वामुशन्ति हि' (ऋ० सं० १।२।४) 'आख्यास्यामि तु ते' । 'निपातैर्यदिति 'हि चेति' तुपश्येति च सिद्धे नियमार्थमिदम् 'पतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति' तायै स्वारोहावेहि' एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य 'रोहाव' इति लोडन्तस्य निघातो भवति ॥

३६४५ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥ एषु परतो ऽगतेस्तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ देवः पचति चन 'देवः पचति चित्' 'देवः पचतीव' 'देवः पचति गोत्रम्' । देवः पचतिकल्पम्' देवः पचति पचति' ॥ देवः प्रपचति चन ।

३६४६ चादिषु च ॥५८॥ च वाहाहैवेषु परेष्वगतेस्तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ देवदत्तः पचति च खादति च' 'देवदत्तः पिबति वा खादति वा' देवदत्तः पचतिह' 'देवदत्तः पचत्यह' देवदत्तः पचत्येव' ॥ गतेस्तु–देवः प्र पचति च प्रखादति च ॥

३६४७ चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥ चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्भवति नानुदात्ता ॥ गाश्च चारयति गर्दभांश्च कालयति । वीणां वा वादयति गा वा कालयति । 'इतो वा सातिमीमहे' उत्तरवाक्ययोरनुषञ्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । प्रथमाग्रहणम् द्वितीयादेस्तिङन्तस्य माभूत ॥

३६४८ हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥ हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्म-

व्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याती३, उपाध्यायं पदातिं गमयति 'क्षियाशीः' इति प्लुतः ।

३६४९ अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां च ॥ त्वमह ग्रामं गच्छ त्वमहारण्यं गच्छ ॥ क्षियायाम्—स्वयमह रथेन याती३, उपाध्यायं पदातिं नयति ॥

३६५० चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ ६२

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु देव एवारण्यं गच्छतु । ग्रामम्, अरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः ॥ देव एव ग्रामं गच्छतु राम एवारण्यं गच्छतु ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः । स च केवलार्थः ॥

३६५१ चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

च वा ह अहएवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता ॥ च लोपे । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति (भवन्ति वा) श्वेता वा आज्याय दुहन्ति' । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन निहन्यते। वालोपे—व्रीहिभिर्यजेत (यजेत वा) यवैर्यजेत ॥ एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

३६५२ वैवावेति च छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्वानुदात्ता छन्दसि ॥ अहर्वै देवानामासीत् (आसीत् वा) रात्रिरसुराणामासीत्' 'बृहस्पतिर्वै सुराणांपुरोहित आसीत् (आसीत् वा) शण्डामर्कावसुराणाम्' (तै० सं०६ । ४ १०।१) ॥ वाव—'अयं वाव हस्त आसीत् (आसीत् वा) नेतर आसीत्' ।

३६५३ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ६५॥

तुल्यार्थाभ्यामाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्वानुदात्ता छन्दसि । 'प्रजामेका जिन्वति (जिन्वति वा) ऊर्जमेका रक्षति' 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (ऋ० सं० १ । १६४ । २०) अत्तीत्येतत्पक्षे निहन्यते ॥

३६५४ यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ यो भुङ्क्ते । यद्वियङ् वायर्वाति (तै० सं० ५ । ५ । १ । १) अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥

३६५५ पूजनात् पूजितमनुदात्तम् ॥६७॥

* काष्ठादिभ्य पूजनादिति वक्तव्यम्॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितवचनमनुदात्तम् ॥ काष्ठाध्यापकः ॥

* मलोपश्चेति वाच्यम् ॥ दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः॥ एतत्समासे इष्यते, नेह—'दारुणमध्यापक' इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकम्—अत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेपि नान-

न्तर्यमाश्रीयत इति।

३६५६ सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥ पूजने-भ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम्। यत्काष्ठं पचति प्रपचति। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातस्य 'निपातैर्यद्' इति निषेधे प्राप्ते विधिरयम्। सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते। गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते। नेह-यत्काष्ठं शुक्लीकरोति॥

३६५७ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥६९॥ कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तो गोत्रादौ तु न। पचति पूति। प्रपचति पूति। पचति—प्रपचति मिथ्या।

* क्रियाकुत्सन इति वाच्यम्॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत्। पचति पूतिर्देवदत्तः॥

* पूतिश्च चानुबन्ध इति वाच्यम्॥ तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः॥

* वा बह्वर्थमनुदात्तमितिवाच्यम्॥ पचन्ति (पचन्ति) पूति॥ प्रपचन्ति (प्र पचन्ति) पूति॥

३६५८ गतिर्गतौ ॥ ७० ॥ अनुदात्तः। अभ्युद्धरति।

३६५९ तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥ गतिरनुदात्तः। यत्प्र पचति। तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम्। अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात्। प्रत्यये न स्यात्।

३६६० आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥७२॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति। अग्ने तव। अग्ने नय। 'अग्न इन्द्र वरुण'। इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात "आमन्त्रितनिपातश्च न।

३६६१ नामन्त्रिते समानाधिकरणे (सामान्यवचनम्) ॥७३॥ विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवन्न स्यात्॥ हरे दयालो नः पाहि। अग्ने तेजस्विन्। (पद०)।

३६६२ विभाषितं विशेषवचने (बहुवचनम्)॥७४॥ बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा। देवाः शरण्याः (शरण्याः वा) युष्मान्भजे, वो भजे इति वा। इहान्वादेशेपि वा॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

३६६३ पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥ अयमधिकारः, आ अध्यायपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येवं तद्वेदितव्यम्॥ तत्र येयं सपादसप्ताध्यायानुक्रान्ता एतस्याम् अयं पादोनाध्यायो

१ अत्र भाष्यकृतोत्तरसूत्रस्थम 'सामान्यवचनम्' इति योजितम—'अम्बे देवि सरस्वति—'इत्यत्रापत्तिवारणाय॥

२ अत्र सूत्रे भाष्यकृता 'बहुवचनम्' इति पूरितम्॥

ऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्तरोत्तरो योगः पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धो भवति असिद्धवद्भवति । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः ॥ तदेतदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम् उत्सर्गलक्षणभावार्थं च ॥ अस्मा उद्धर । द्वा अत्र । द्वा आनय । असा आदित्यः । इत्यत्र य्वलोपस्यासिद्धत्वाद् 'आद्गुणः' इति 'अकः सवर्णे' इति च न भवति । अमुष्मै अमुष्मात् अमुष्मिन् इति उत्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति । गुडलिण्मानिति गुडलिहोऽस्य सन्ति इति मतुप् । तत्र ढत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वात् 'झयः' इति वत्वं न भवति ॥

३६६४ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति २ सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र ॥ राजभिरित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो भिस ऐस्' इति न, राजभ्यां राजसु इत्यत्र 'सुपि च' इति 'बहुवचने झल्येत्' इति दीर्घत्वमेत्वं च न ॥ स्वरविधौ राजवतीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् 'अन्तोऽवत्याः' इति न भवति ॥ संज्ञाविधौ पञ्च ब्राह्मण्यः दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वात् 'ष्णान्ता षट्' इति षट्संज्ञा भवति ॥ कृति तुग्विधौ— वृत्रहभ्यां वृत्रहभिरिति नलोपस्यासिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुक् न भवति ॥ राजीयति राजायते राजाश्व इति ईत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च नलोपस्य सिद्धत्वाद्भवति ॥

३६६५ न मुने ॥ ३ ॥ नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् ॥ अमुना ॥

* एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः

वृक्षे+इदम् = वृक्ष इ (इ)दम् अयादेशोऽप्यभवत, उदात्त एव ॥

* संयोगान्तस्य लोपो रुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम्? 'हरिवो मेदिनं त्वा' हरिव इति मतुबन्तमेतत् । तत्र 'छन्दसीरः' इति वत्वे संयोगान्तस्य लोपे च 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' इति रुत्वम् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् 'हशि च' इति उत्वं न प्राप्नोति ॥

* सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः अलावीत् अपावीत् 'इटईट' इति सिज्लोपस्य सिद्धत्वात्सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥

* निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः वृक्णः वृक्णवान् निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् 'व्रश्चेति षत्वं न भवति । कुत्वे त्वसिद्धमेवेति तद्भवति ॥ स्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु-क्षीबशब्द उदाह्रियते । तत्र च निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा क्षीबेर्निष्ठायामिटि कृते इट्शब्दलोपो निपात्यते तदा क्षीब इति संज्ञायाम् 'इट्' शब्दलोपस्यासिद्धत्वात् 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। क्षीबेन तरति क्षैबिक इति द्व्यज्लक्षणष्ठन् न प्राप्नोति ॥ यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादिडागमः प्राप्नोति

*प्लुतविकारस्तुग्विधौ छे सिद्धो वक्तव्यः अग्ना३इच्छत्रम्' 'पठा३उच्छत्रम्' प्लुतविकारस्यासिद्धत्वात्[१] 'छे च' इति ह्रस्वलक्षणस्तुगित्यं न प्राप्नोति ।

*श्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ।। अटश्चोतति 'ङः सि धुट्' इति प्राप्नोति ।

* अभ्यासजश्चर्त्वे एत्वतुकोः सिद्धे वक्तव्ये । वभणतुः बभणुः । अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वात् 'अनादेशादेः' इत्येत्वं प्राप्नोति । प्रचिच्छिषतीति अभ्यासादेशस्य सिद्धत्वात् 'छे च इति' तुक् प्राप्नोति ।

* द्विवचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यं ।। सय्ँय्यन्ता सँव्व्वत्सरः यँल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद् 'यर इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति ।

* पदाधिकारस्थेल्लुत्वढत्वघत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकछत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि । ळत्वम्-गळो गलः गलोगरः । घत्वम्-द्रोग्धा द्रोग्धा । ढत्वम्-द्रोढा द्रोढा ।। नत्वम्—तुन्नः तुन्नः । रुत्वम्-अभिनोऽभिनः । अभिनदभिनत् । षत्वम्-मातुःष्वसा मातुःष्वसा मातुःस्वसा मातुःस्वसा । णत्वम्—मापवापाणि मापवापानि । अनुनासिक-वाङ्मयनम् वाङ्नयनम् वाग्नयनं वाग्नयनम् । छत्वम् वाक्छयनम् वाक्छयनम् । वाक्शयनम् वाक्शयनम् । कत्वादीनां विकल्पितानां सिद्धत्वात्कृते द्विर्वचने सत्युपरिष्टाद्विकल्पे सति, गरो गळः गळो गरः इत्येवं द्वयमपि द्विरुक्तं स्यात् ।। तदेतद् सर्वं 'न मुने' इति योगविभागेन साध्यते 'न' इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् ततो 'मु ने' इति । नेत्यतदनुवर्तते ।।

३६६६ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।। ४ ।।

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् ।। कुमार्यौ कुमार्यः । स्वरितयण्-खलप्व्याशा खलप्वरेणान्तोदात्तः खलपूशब्दः, ततः सप्तम्येकवचने ङि-प्रत्यये 'ओः सुपीति यणादेशः। स उदात्तयण् ततःपरस्य सुप्त्वेनानुदात्तस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम् । तस्य यो यणादेशः तस्मात्परस्याशाशब्दाद्याकारस्यानुदात्तस्य स्वरितः ।

३६६७ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ।५।

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेश स उदात्तः स्यात् । अग्नी । वायू । वृक्षैः ।।

३५६८ स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ।।६।।

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा स्यात् । सु+उत्थितः= सूत्थितः, सूत्थितः । वि+ईक्षते=वीक्षते । वीक्षते । वसुकः+अपि वसुकोपि ।।

१ धातुषु चकारे परे तालव्यशकारस्य दन्त्यसकारस्थानिकत्वनियमात् ।।

३६६९ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥ प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोपः स्यात् ॥ राजा राजभ्याम् राजभिः राजता राजतरः राजतमः ॥

* अह्नो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः । अहः अहोभ्याम् अहोभिः ॥

३६७० न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ८ ॥ ङौ संबुद्धौ च नलोपो न स्यात् ॥ आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन् । हे राजन् । हे तक्षन् ॥

* ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः ॥

* वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् । हे चर्मन् हे चर्म ॥

३६७१ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥ मकारान्तान्मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्मस्य वः स्याद्यवादिभ्यस्तु परस्य न भवति ॥ किंवान् शंवान् । शमीवान् दाडिमीवान् वृक्षवान् खट्वावान् पयस्वान् भास्वान् ॥

३६७२ झयः ॥ १० ॥ झयन्तात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ॥ अग्निचित्वान् ग्रामः । उदश्वित्वान्घोषः ॥ मरुत्वानिन्द्रः ॥

३६७३ संज्ञायाम् ॥ ११ ॥ संज्ञायां मतोर्मस्य वः स्यात् ॥ अहीवती कपीवती ॥

३६७४ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥ एते संज्ञायां निपात्यन्ते ॥ आसन्दीवान् ग्रामः आसन्दीवदहिस्थलम् । आसनवानन्यत्र । 'अष्ठीवान्' अस्थिमानन्यत्र 'चक्रीवान् राजा' चक्रवानन्यत्र 'चक्रीवन्ति सदो हविर्धानानि भवन्ती'त्येतत्तु छान्दसत्वादनुगन्तव्यम् । 'कक्षीवान्नाम ऋषिः' कक्ष्यावानित्येवान्यत्र । 'रुमण्वद्' लवणवानन्यत्र । 'चर्मण्वती नदी' चर्मवतीत्यन्यत्र ॥

३६७५ उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥ उदन्वानिति निपात्यते उदधौ वाच्ये संज्ञायाम् ॥ उदन्वान्नाम ऋषिर्यस्य औदन्वतः पुत्रः । उदधौ—उदन्वान् ॥

३६७६ राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥ राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये ॥ शोभनो राजा यस्मिन्निति स राजन्वान्देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानन्यत्र ॥

३६७७ छन्दसीरः ॥ १५ ॥ छन्दसि इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्चोत्तरस्य मतो मस्य वः स्यात् । 'त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति' 'हरिवो मेदिनं त्वा' 'अधिपतिवती जुहोति' । 'चरुरग्निवानिव' 'मारेवाने त मा विशत्' 'सरस्वतीवान्' भारतीवान्' दधीवांश्चरुः । छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते । इतीह न भवति—'सप्तर्षिमन्तम् ऋषिमान् ऋतीमान् । इयं ते द्यावापृथिवीमन्तमिति । रेफान्ताद्—गीर्वान् धूर्वान् । आशीर्वान् ॥

३६७८ अनो नुट् ॥ १६ ॥ अन्नन्तात्परस्य मतोर्नुट् स्याच्छन्दसि ॥ 'अक्षण्व-

न्तः कर्णवन्तः सखायः'। अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति' 'अक्षण्वता लाङ्गलेन'। शीर्षण्वती मूर्धन्वती। नुटोऽसिद्धत्वात्तस्य च णत्वं न, ततः परस्य च भवति॥

३६७९ नाद् घस्य॥ १७॥ नात्परं घसंज्ञकस्य नुडागमः स्याच्छन्दसि॥ 'सुपथिन्तरः' 'दस्युहन्तमः'॥

* भूरिदाव्नस्तुड् वक्तव्यः। भूरिदावत्तरः॥

* ईद्रथिनः। रथिनः ईकारादेशो घे परतः। रथीतरः। रथशब्दादेव वा मत्वर्थीयोऽयमीकारः 'छन्दसीवनिपौ' इति॥

३६८० कृपो रो लः॥१८॥ कृपे रश्रुतेर्लश्रुतिः स्यात्। कल्पते कल्पिता क्लृप्तः क्लृप्तवान्॥

* कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृपणः। कृपा। कृपाणः। कपोटः कपूरः।

* वालमूललघ्वसुरालमङ्गुलीनां वा रो लत्वमापद्यते इति वक्तव्यम्। वालः वारः। मूलम् मूरम्। लघुः रघुः। असुरः असुलः। अलम् अरम्। अङ्गुलिः अङ्गुरिः॥

* कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोर्वा रो लत्वमापद्यते इति वक्तव्यम्॥ कपिरकः कपिलकः। तिलिरीकम्। तिरिरीकम्। लोमानि रोमाणि। पांशुरम् पांशुलम्। शुक्लः। शुक्रः। कर्म कल्म॥ रलयोरेकत्वस्मरणमिति केचित्॥

३६८१ उपसर्गस्यायतौ॥ १९॥ अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लः स्यात्॥ प्लायते पलायते॥

३६८२ ग्रो यङि॥ २०॥ गृइत्येतस्य धातो रेफस्य लः स्याद्यङि॥ निजेगिल्यते।

३६८३ अचि विभाषा॥२१॥ अजादौ प्रत्यये परे ग्रो रेफस्य वा लः स्यात्॥ निगिरति निगिलति। निगरणम् निगलनम्। निगारकः निगालकः॥

३६८४ परेश्च घाङ्कयोः॥ २२॥ परे रेफस्य लो वा स्याद्घाङ्कयोः॥ परिघः पलिघः। पर्यङ्कः पल्यङ्कः॥

* योगे चेति वक्तव्यम्। परियोगः पलियोगः॥

३६८५ संयोगान्तस्य लोपः॥ २३॥ संयोगान्तस्य पदस्य लोपः स्यात्॥ गोमान्। यवमान्। कृतवान् हतवान्॥

३६८६ रात्सस्य॥ २४॥ रेफात्परस्य संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य[1]॥ मातुः पितुः॥ नेह-ऊर्क् अमार्ट्॥

३६८७ धि च॥ २५॥ धादौ प्रत्यये सस्य लोपः स्यात्॥ अलविध्वम् अलविढ्वम्॥ चकाधि॥

३६८८ झलो झलि॥ २६॥ झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि। अभित्त अच्छित्त अभित्थाः अच्छित्थाः॥

३६८९ ह्रस्वादङ्गात्॥ २७॥ ह्रस्वा-

१ 'उदःस्थास्तम्भोः—' इत्यादावप्यवसानविषयत्वात् ... सिद्ध एव लोप इति सारम्॥

त्वादङ्गातिस ची लोपः स्याज्झलि प्रत्यये॥ अकृत अकथाः ॥

१६९० इट ईटि ॥ २८ ॥ इट उत्तरस्य सस्य लोपः स्यादीटि ॥ अवादीत् असेवीत् अकोषीत् अमोषीत् ॥

३६९१ स्कोःसंयोगाद्योरन्ते च ॥२९॥ पदान्ते झलि च यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः स्यात् ॥ लस्जेः लग्नः लग्नवान् साधुलक् । तक्षेः तष्ट तष्टवान् काष्ठतट् ॥

* झलि सडीति वक्तव्यम् ॥ किमिदं सडीति । सनः स प्रभृति महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । इह माभूत्–काष्ठशक् स्थात् ॥

३६९२ चोः कुः ॥ ३० ॥ चवर्गस्य कवर्गादेशः स्याज्झलि पदान्ते च ॥ पक्ता पक्तुम् पक्तव्यम् ॥

३६९३ हो ढः ॥ ३१ ॥ हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च ॥ सोढा सोढुम् सोढव्यम् तुराषाड् वोढा वोढुम् वोढव्यम् ॥

३६९४ दादेर्धातो घः ॥ ३२ ॥ उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च ॥ दग्धा दग्धुम् दग्धव्यम् काष्ठधक् ॥

३६९५ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥३३॥ एषां हस्य घो वा झलि पदान्ते च ॥ द्रोग्धा द्रोढा मित्रध्रुक् मित्रध्रुट् । मोग्धा मोढा मुक् मुट् । स्नोग्धा स्नोढा । स्नुक् स्नुट् । स्नेग्धा स्नेढा स्निक् स्निट् ॥

३६९६ नहो धः ॥ ३४ ॥ नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च ॥ नद्धम् नद्धम् नद्धव्यम् उपानत् परीणत् ॥

३६९७ आहस्थः ॥ ३५ ॥ आहो हस्य थः स्याज्झलि ॥ इदमात्थ ॥ किमात्थ ॥

* हग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम् ॥ गर्दभेन संभरति । जभ्रिरे । ग्रभीता ॥ उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्मदेवा अवीवृधन् ॥

३६९८ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजछशां षः ॥ ३६ ॥ व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारः स्याज्झलि पदान्ते च ॥ व्रष्टा व्रष्टुम् व्रष्टव्यम् मूलवृट् । भ्रष्टा भ्रष्टा धानाभृट् । स्रष्टा रज्जुसृट् । मार्ष्टा कंसपरिमृट् । यष्टा उपयट् । सम्राट् राट् । विभ्राट् । प्रष्टा । शब्दप्राट् । लेष्टा लिट् । वेष्टा विट् ॥

३६९९ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ॥३७॥ धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे, ध्वशब्दे, पदान्ते च ॥ बुध—भोत्स्यते अभुद्ध्वम् अर्थभुद् । गुहू–घोक्ष्यते । दह—धोक्ष्यते ॥

३७०० दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥ द्विरुक्तझषन्तस्य धाञो बशो भष् स्यात्तकारथकारयोः । चात् स्ध्वोश्च ॥ धत्तः । धत्थः धत्से । धत्स्व । धद्ध्वम् ॥

३७०१ झलां जशोऽन्ते ॥३९॥ पदान्ते झलां जशः स्युः ॥ वागत्र श्वलिडत्र । अग्निचिदत्र त्रिष्टुबत्र ॥

३७०२ झषस्तथोर्धोऽधः ॥ ४० ॥ [illegible] ॥

दोग्धा। दोग्धुम्। अदुग्धम्। अधोक्। अधोक्ष्यत्। दोग्ध्या। दोढा। वोढा॥

३७०३ षढोः कः सि॥ ४१॥ षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे॥ पेक्ष्यति अपेक्ष्यत विवक्षति लेक्ष्यति अलेक्ष्यत लिलिक्षति॥

३७०४ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः॥ ४२॥ रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्पूर्वस्य दकारस्य च॥ आस्तीर्णम् विस्तीर्णम् विशीर्णम्। भिन्नः भिन्नवान्। छिन्नः छिन्नवान्॥

३७०५ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः॥ ४३॥ संयोगादिर्यो धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातस्य नः स्यात्॥ द्राणः द्राणवान्। ग्लानः ग्लानवान्॥

३७०६ ल्वादिभ्यः॥ ४४॥ ल्वादिभ्यः परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्॥ लूनः लूनवान्। धूनः जीनः॥

* ल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम्। कीर्णिः गीर्णिः शीर्णिः लूनिः पूनिः॥

* दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। आदूनः विगूनः॥

* पूञो विनाश इति वक्तव्यम्। पूनाः यवाः विनष्टा इत्यर्थः॥

* सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। सिनो ग्रासः स्वयमेव॥

३७०७ ओदितश्च॥ ४५॥ ओकारेतो धातोः परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्॥ ओलजी लग्नः लग्नवान्॥ ओविजी उद्विग्नः। उद्विग्नवान्॥

* स्वादय ओदितः। सूनः सूनवान्। दूनः दूनवान्। दीनः दीनवान्। डीनः डीनवान्। धीनः धीनवान्। मीनः मीनवान्। रीणः रीणवान्। लीनः लीनवान्। प्रीणः प्रीणवान्॥

३७०८ क्षियो दीर्घात्॥ ४६॥ दीर्घात्क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात्। क्षीणाः क्लेशाः। क्षीणो जाल्मः॥

३७०९ श्योऽस्पर्शे॥ ४७॥ श्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शे॥ शीनं घृतम्। शीनं मेदः॥

३७१० अञ्चोऽनपादाने॥ ४८॥ अञ्चेरुत्तरस्य निष्ठातस्य नः स्यात् न चेदपादानं तत्र स्यात्॥ समक्नौ शकुनेः पादौ। तस्मात्पशवो न्यक्ताः॥

३७११ दिवोऽविजिगीषायाम्॥ ४९॥ दिवः परस्य निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायामर्थे॥ आद्यूनः। परिद्यूनः।

३७१२ निर्वाणोऽवाते॥५०॥ निर्पूर्वाद्वातेरुत्तरस्य निष्ठातस्य नः स्यात् न चेद्वातोऽधिकरणं धात्वर्थः स्यात्॥ निर्वाणोऽग्निः। निर्वाणः प्रदीपः। निर्वाणो भिक्षुः॥

३७१३ शुषः कः॥ ५१॥ शुषेर्धातो-

न्तस्य निष्ठातस्य कः स्यात्। शुष्कः शुष्कवान्॥

३७१४ पचो वः॥ ५२॥ पचेर्धातोरुत्तरस्य निष्ठातस्य वः स्यात्॥ पक्वः पक्ववान्॥

३७१५ क्षायो मः॥५३॥ क्षैधातोरुत्तरस्य निष्ठातस्य मः स्यात्॥ क्षामः क्षामवान्॥

३७१६ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्॥ ५४॥ प्रपूर्वात्स्त्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातस्य मो वा स्यात्॥ प्रस्तीमः प्रस्तीमवान् प्रस्तीतः प्रस्तीतवान्॥

३७१७ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः॥ ५५॥ फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तराः स्युः॥ कवत्वन्तस्यापीतल्लत्वमिष्यते। फुल्लः फुल्लवान्। क्षीबः। कृशः। उल्लाघः॥

३७१८ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्॥ ५६॥ एभ्य उत्तरस्य निष्ठातस्य नो वा स्यात्॥ नुन्नः नुत्तः। विन्नः वित्तः। समुन्नः समुत्तः। त्राणः त्रातः। घ्राणः घ्रातः। ह्रीणः ह्रीतः॥

३७१९ न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्॥५७॥ एषां निष्ठातस्य नो न स्यात्॥ ध्यातः ध्यातवान्। ख्यातः ख्यातवान्। पूर्तः पूर्तवान्। मूर्तः मूर्तवान्। मत्तः मत्तवान्॥

३७२० वित्तो भोगप्रत्यययोः॥ ५८॥ वित्त इति विदेर्लाभार्थादुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे प्रत्यये चाभिधेये। 'वित्तमस्य बहु' धनमस्य बहु इत्यर्थः। धनं हि भुज्यते इति भोगोऽभिधीयते। प्रत्यये—'वित्तोऽयं मनुष्यः' प्रतीत इत्यर्थः॥

३७२१ भित्तं शकलम्॥ ५९॥ भित्तमिति निपात्यते शकलं चेद्भवति। भिन्नं निष्ठति॥

३७२२ ऋणमाधमर्ण्ये॥ ६०॥ ऋणमिति निपात्यते ऋ इत्येतस्माद्धातोः परस्य निष्ठातस्य नो निपात्यते आधमर्ण्ये विषये॥ अधम ऋणे अधमर्णः। एतस्मादेव निपातनात्सप्तमी पञ्चमेनोत्तरपदेन समासः, तद्भाव आधमर्ण्यम्॥ ऋणं ददाति॥

३७२३ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि॥ ६१॥ एतानि छन्दसि निपात्यन्ते। 'नसत्तमञ्जसा' 'निषत्तः' 'अनुत्तमा ते मघवन्' 'प्रतूर्तं वाजिनम्' 'सूर्ताः गावः' 'गूर्ता अमृतस्य'॥ भाषायां तु—नसन्नम्। निषण्णः। अनुन्नम्। प्रतूर्णम्। सृता गावः। गूर्णमिति॥

३७२४ क्विन्प्रत्ययस्य कुः॥ ६२॥ क्विन् प्रत्ययो यस्मात् तस्य कवर्गोन्तादेशः स्यात् पदान्ते॥ 'घृतस्पृक्' 'मा नोऽस्राक्'॥

३७२५ नशेर्वा॥ ६३॥ नशेः कवर्गोन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते॥ नक्। 'नं जीवनणाकृतिः' 'स नं जीवनङ्कृतिः'। जीवनक् जीवनट्॥

३७२६ मो नो धातोः॥ ६४॥ मान्तस्य धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते॥ प्रशान् प्रतान्॥

३७२७ म्वोश्च ॥ ६५ ॥ मान्तस्य धातोर्मस्य नः स्याद् म्वोः परयोः ॥ 'अगन्म तमसः पारम्' । 'अगन्व' 'जगन्वान्' ॥

३७२८ ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥ सकारान्तस्य पदस्य सजुष् इत्येतस्य च रुः स्यात् ॥ अग्निरत्र । वायुरत्र 'सजूर्ऋषिभिः' 'सजूर्देवेभिः ॥

३७२९ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥ एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते ॥ हे अवयाः हे श्वेतवाः हे पुरोडाः ॥ यात् वकृपशाः ॥

३७३० अहन् ॥ ६८ ॥ अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते ॥ अहोभ्याम् अहोभिः ॥

३७३१ रोऽसुपि ॥ ६९ ॥ अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि ॥ अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्ते ॥

३७३२ अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥ अम्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां छन्दसि रुर्वा रेफो वा ॥ अम्न एव, अम्नरेव ऊध एव, ऊधरेव । अव एव, अवरेव ।

*छन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानम् । प्रचेता राजन् प्रचेतो राजन् ।

* अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् । अहर्पतिः । अहःपतिः गीर्पतिः गीःपतिः । धूर्पतिः धूःपतिः ॥

३७३३ भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥ भुव इत्येतस्य महाव्याहृतेश्छन्दसि रुर्वा रेफो वा । 'भुव इत्यन्तरिक्षम्' । 'भुवरित्यन्तरिक्षम्' ॥

३७३४ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥ सान्तस्य वस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । विद्वद्भ्याम् । विद्वद्भिः । उखास्रद्भ्याम् । पर्णध्वद्भ्याम् अनडुद्भ्याम् ।

३७३५ तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥ तिपि सकारान्तस्य पदस्य रुः स्यान्न त्वस्तेः । अचकाद्वान् ।

३७३६ सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥ सिपि सकारान्तस्य पदस्य धातो रुः स्यात् । वाकाराद् दः । अचकास्त्वम् अचकात्त्वम् ।

३७३७ दश्च ॥ ७५ ॥ दकारान्तस्य धातोः रुः स्याद् दकारो वा सिपि परे ॥ अभेः अभेद् ॥

३७३८ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७५ ॥ रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घः स्यात् । गीः । धूः । आशीः ।

३७३९ हलि च ॥ ७६ ॥ हलि च रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् । आस्तीर्णम् विस्तीर्णम् दीव्यति सीव्यति ॥

३७४० उपधायां च ॥ ७८ ॥ धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् । हूर्छिता मूर्छिता ऊर्विता तूर्विता ।

३७४१ न भकुर्छुराम् ॥ ७९ ॥ रेफवकारान्तस्य भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया

दीर्घो न स्यात्। धुरं वहति धुर्यः। दिव्यम् कुर्यात्। छुर्यात् ॥

३७४२ अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥८०॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्योवर्णादेशः स्याद् दकारस्य मकारादेशश्च ॥

*भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान्गृह्णाति।

तथा च ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः, दीर्घस्य दीर्घः॥ अमुम् अमुना अमुष्मै अमुष्मात् अमुष्य अमुयोः अमुष्मिन् अमू अमूः अमूः अमून् अमूभ्याम्। अमूनि ॥

३७४३ एत ईद् बहुवचने ॥८१॥ अदसो दात्परस्य एकारस्य ईकारादेशः स्याद् दस्य मश्च बहुत्वे ॥ अमी अमीभिः। अमीभ्यः अमीषाम् अमीषु ॥

३७४४ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः॥८२॥ अधिकारोयम्। आ पादपरिसमाप्तेः॥

३७४५ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते। तत्राशूद्रविषये यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तः स्यात् ॥ अभिवादये देवदत्तोहं भोः।'आयुष्मानेधि देवदत्ता३'॥ नेह—अभिवादये तुषजकोऽहं भोः 'आयुष्मानेधि तुषजक'॥

* स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अभिवादये गार्ग्यहं भोः। 'आयुष्मती भव गार्गि'॥

* भोराजन्यविशां वेति वाच्यम्। भो अभिवादये देवदत्तोऽहम् 'आयुष्मानेधि देवदत्त भोः, आयुष्मानेधि देवदत्त भो३ः'। अभिवादये इन्द्रवर्माऽहमोः। 'आयुष्मानेधी न्द्रवर्म३न् आयुष्मानेधि इन्द्रवर्मन्'॥ अभिवादये इन्द्रपालितोऽहं भोः,'आयुष्मानेधि इन्द्रपालिता३,आयुष्मानेधि इन्द्रपालित'।

३७४६ दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥ दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्स चोदात्तः। आह्वानं हूतम् शब्देन सम्यग् बोधनम्। आगच्छ भो माणवक देवदत्ता३। यत्र प्राकृतात्प्रयत्नविशेषाद्यत्नविशेषे आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तद्दूरम्। हूतग्रहणं च संबोधनमात्रोपलक्षणार्थम्। तेन यत्राप्याह्वानं नास्ति तत्रापि प्लुतिर्भवति 'सक्तून् पिव देवदत्ता३'॥

३७४७ है-हे प्रयोगे है-हयोः ॥ ८५ ॥ है हे प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र है हयोरेव प्लुतः स्यात्॥ 'है३देवदत्त' देवदत्त है३। 'हे३ देवदत्त'। 'देवदत्त हे३'॥

३७४८ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥ ऋद्भिन्नस्य गुरोरनन्त्यस्य, अपिशब्दादन्त्यस्यापि, टेरेकैकस्य सम्बोधने वर्तमानस्य प्लुतः स्यात् प्राचां मतेन॥ दे३वदत्त। देवदा३त्त। देवदत्ता३।

३७४९ ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥ अभ्यादानं प्रारम्भः तत्र य 'ओम्' शब्दस्तस्य प्लुतः स्यात्॥ 'ओ३म्' अग्निमीळे पुरोहितम्॥

३७५० ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८॥ ये इत्येव यज्ञकर्मणि प्लुतः स्यात्। ये३ यजामहे।

३७५१ प्रणवष्टेः ॥८९॥ यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशः स्यात्॥ क एष प्रणवो नाम? पादस्याद्धर्चस्य वान्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोङ्कारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते ॥ 'अपां रेतांसि जिन्वतो३म्' (ऋ० सं० ८।४४।१६) ॥ देवान् जिगाति सुम्नयो३म् (ऋ०सं०३।२७।१) ॥ टिग्रहणं सर्वादेशार्थम् ओङ्कारः सर्वादेशो यथास्यात् । व्यञ्जनान्ते मान्त्यस्य मा भूत् ॥

३७५२ याज्यान्तः ॥ ९० ॥ याज्या काण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स प्लुवते यज्ञकर्मणि॥ 'स्तोमैर्विधेमाग्नये३' (ऋ० सं० ८।४३।११) । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा३म् (ऋ० सं० १०।८।६) ॥

३७५३ ब्रूहि प्रेष्यश्रौषट् वौषडावहानामादेः ॥९१॥ एषामादेः प्लुतः स्याद्यज्ञकर्मणि ॥ 'अग्नयेऽनु ब्रू३हि (मै० सं १।४।११) अग्नये सोमयान् प्रे३ष्य । अस्तु श्रौ३षट् (मै० सं० १।४।११) । सोमस्याग्ने वीही३ वौ३षट् । 'अग्निमा३वह' ॥

३७५४ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥९२॥ आग्नीध्रः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् तत्रादेः प्लुतः स्यात् परस्य च ॥ आश्रावय । 'ओ३श्रा३वय ।

३७५५ विभाषापृष्टप्रतिवचने हेः॥९३॥ पृष्टप्रतिवचने हेः प्लुतो वा स्यात् । अकार्षीः कटं देवदत्त? 'अकार्षं ही३' अकार्षं हि' अलावीः केदारं देवदत्त ? 'अलाविषं ही३ अलाविषं हि' ।

३७५६ निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥ स्वमतात्प्रच्यावनं निग्रहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् यत्र निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । 'अनित्यः शब्दः' इति केनचित्प्रतिज्ञातम्, तमुपालिप्सुरुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयम् 'अनुयुङ्क्ते 'अनित्यः शब्दः' इत्यात्था३इत्यात्थ' । अद्य श्राद्धमित्यात्था३,अद्य श्राद्धमित्यात्थ।

३७५७ आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥ 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य इति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्तं तस्याम्रेडितं प्लवते । चौर चौरा३ दस्यो दस्यो३ घातयिष्यामि त्वा' 'बन्धयिष्यामि त्वा' ॥

*भर्त्सने पर्यायस्येति वक्तव्यम् । चोरा३ चौर' चौर चारा ३ ।

३७५८ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्॥९६॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्लवते । अङ्ग कूज३ अङ्ग व्याहर३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥

३७५९ विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥ प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्लुतः स्यात् । 'होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३' 'होतव्यं न, होतव्यम्' इति विचार्यते ॥

३७६० पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥ भाषाया विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । 'अहिर्नु' रज्जुर्नु 'लोष्टो नु३ क

पोतो नुइ' प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगस्य छन्दसि विज्ञायते ॥

२७६१ प्रतिश्रवणे च ॥९९॥ प्रतिज्ञानं श्रवणाभिमुख्यं च प्रतिश्रवणम् तत्राविशेषात् सर्वस्य ग्रहणम् प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्लुतः स्यात् । गां देहि भोः,'अहं ते ददामी३' ॥ नित्यः शब्दो भवितुमर्हती३ति देवदत्त भोः किमात्था३ ॥

२७६२ अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥१००॥ अनुदात्तः प्लुतः स्यात् प्रश्नान्ते अभिपूजिते च ॥ अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ पटा३उ । अग्निभूते पटो इत्येतयोः प्रश्नान्ते वर्तमानयोरनुदात्तः प्लुतः स्यात् । अगमः इत्येवमादीनां तु 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति स्वरितः प्लुतो भवति ॥ अभिपूजिते शोभनः खल्वसि माणवका३ ॥

२७६३ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥१०१॥ चिदित्येतस्मिन्निपात उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः स्यात् ॥ अग्निचिद्भाया३त् । राजचिद्भाया३त् अग्निरिव भायात् राजेव भायादित्यर्थः ॥

२७६४ उपरिस्विदासीदिति च ॥१०२॥ उपरिस्विदासीदित्येतस्य टेरनुदात्तः प्लुतः स्यात् ॥ उपरिस्विदासी३त् (ऋ० सं० १०। १२९। ५)॥

२७६५ स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥ स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते असूयादिषु । माणवका३ माणवक अभिरूपका३ अभिरूपक रिक्तं त आभिरूप्यम् । माणवका३ माणवक अभिरूपका३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । माणवका३ माणवक अविनीतका३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । शाकीका३ शाकीक याष्टीका३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः ।

* असूयादिषु वावचनं कर्तव्यम् । माणवका३ माणवकेत्येवमादावपि यथा स्यात् ॥

२७६६ क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् १०४ क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतः स्यात् । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षम् । तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः ॥ स्वयं रथेन याती३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । सुतांश्च लप्सीष्टा३ धनं च तात । कटं कुरु३ ग्रामं च गच्छ ॥

२७६७ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥ अनन्त्यस्यापि अन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतः प्रश्ने आख्याने च । अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ पटा३उ ॥

२७६८ प्लुतावैच इदुतौ ॥ १०६ । दूराद्धूतादिषु यः प्लुतो विहितः, तत्र एचः

प्लुतप्रसङ्गे इदवयवभूतावेदुतौ प्लुतौ ॥ ऐ३तिकायन औ३पगव ॥

३७६९ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥१०७॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते प्लुतविषयस्य पूर्वस्यार्धस्याकार आदेशः स्यात् । स च प्लुतः । उत्तरस्यार्धस्येकारोकारावादेशौ स्तः । विषयपरिगणनं कर्तव्यम् ॥

* प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् । प्रश्नान्ते—अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रा३मा३न् अग्निभूता३इ पटा३उ ॥ अभिपूजिते—भद्रं करोषि माणवका३ अग्निभूता३इ पटा३उ ॥ विचार्यमाणे—होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ ॥ प्रत्यभिवादे—'आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ, पटा३उ ॥ याज्यान्ते—उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ ॥ सोऽयमाकारः प्लुतो यथाविषयमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावेव ॥ परिगणने च सति 'अनुदात्ते' इति न वक्तव्यम् ॥ पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह माभूत् 'भद्रं करोषि गौरिति

* आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः । अग्ना३इ पत्नीवा३ ॥

३७७० तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥१०८॥ तयोरिदुतोर्यकारवकारावादेशौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्ना३याशा ॥ पटा३वाशा । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३वुदकम् । इदुतोरसिद्धत्वात् 'इको यणचि' इति न प्राप्नोति इत्ययमारम्भः । यद्यपि कथंचित्तयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थम्, शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् । यद्यपि तन्निवृत्त्यर्थं यत्नान्तरमस्ति तथापि यण्स्वरनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते यणादेशस्यासिद्धत्वात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्येष स्वरो न भवति ॥

संहितायामित्यधिकार आध्यायपरिसमाप्तेः ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

३७७१ मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥१॥ मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रु इत्ययमादेशः स्यात्संबुद्धौ छन्दसि संहितायाम् ॥ 'इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्' 'हरिवो मेदिनं त्वा' मरुतोऽस्य सन्ति हरयोऽस्य सन्ति इति मतुप् । 'मीढ्वस्तोकाय तनयाय' 'इन्द्र साह्वः' । क्वसौ निपातनम् 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति ॥

*वन उपसंख्यानं कर्तव्यम् 'यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः' ॥

*विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य एषां वा रुः संबुद्धौ अवशब्दस्य च ओकारादेशः । हे भोः हे भवन् । हे भगोः हे भगवन् । हे अघोः हे अघवन् ॥

३७७२ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥ अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य

सानुनासिकः स्यात् ॥ संस्कर्ता। संस्कर्ता ॥

३७७३ आतोटि नित्यम् ॥३॥ अटि रोः पूर्वस्याकारस्य नित्यमनुनासिकः स्यात् । महाँ असि' 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' 'देवाँ अच्छादीध्यत् ॥

३७७४ अनुनासिकात्परो नुस्वारः ॥४॥ अनुनासिकं प्रयोगं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । संस्कर्ता ।

३७७५ समस्सुटि ॥५॥ समो रुः स्यात्सुटि ॥

* समो वा लोपमेके । संस्कर्ता सं-स्कर्ता ॥ पक्षे—

* संपुंकानां सो वक्तव्यः । संस्स्कर्ता । संस्स्कर्ता पुंस्कामा । कांस्कान् ॥

३७७६ पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥ अम्परे खयि पुमो रुः स्यात् । पुँस्कामा पुंस्कामा पुँस्पुत्रः पुंस्पुत्रः ॥

३७७७ नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥ अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुःस्यात् ॥ भवाँश्छादयति भवांश्छादयति ।

३७७८ उभयथर्क्षु॥८॥ अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुर्वा नकारो वा ऋक्षु ॥ तस्मिँस्त्वा दधाति, तस्मिंस्त्वा दधाति ॥

३७७९ दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥ दीर्घात्परस्य पदान्तस्य नस्य रुः स्यादटि तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ समानपादे भवतः । ऋक्पाद इह गृह्यते प्रकृतत्वात् ॥ परिधींरति (ऋ० सं० १।१०७।१६) ॥ 'देवाँ अच्छादीध्यत्, (ऋ० सं०) 'महाँ इन्द्रो य ओजसा । (ऋ० सं०) ॥

३७८० नॄन्पे ॥१०॥ नॄनित्यस्य नकारस्य रुः स्याद्वा पकारे ॥ नॄँ:पाहि नॄं:पाहि ॥

३७८१ स्वतवान्पायौ ॥ ११॥ स्वतवानित्यस्य नकारस्य रुः पायौ । स्वतवाँः पायुरग्ने (ऋ० सं० ४।२।६) ॥

३७८२ कानाम्रेडिते ॥१२॥ कानित्यस्य नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते । कांस्कानामन्त्रयति ॥

३७८३ ढो ढे लोपः ॥१३॥ ढे परे ढस्य लोपः स्यात् । लीढम् । उपगूढम् ॥

३७८४ रो रि ॥१४॥ रेफे परे रेफस्य लोपः स्यात् । नीरक्तम् । दूरक्तम् । अग्नी रथः । इन्दू रथः ॥

३७८५ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥१५॥ खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः स्यात् ॥ वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति । वृक्षः प्लक्षः ।

३७८६ रोः सुपि ॥१६॥ सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्गः स्यात् । नान्यस्य रेफस्य । पयःसु सर्पिःसु ॥ नेह गीर्षु पूर्षु ।

३७८७ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि १७ एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि ॥ भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति अघो ददाति । क आस्ते । व आस्ते। ब्राह्मणा ददति ॥

२७८८ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥१८॥ वकारयकारयोर्भो भगो अघो अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशः स्यादशि शाकटायनस्य मतेन ॥ भोयत्र । भगोयत्र । अघोयत्र । क आस्ते कयास्ते अस्मायुद्धर । असावादित्यः ।

२७८९ लोपः शाकल्यस्य ॥१९॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपः स्यादशि । क आस्ते कयास्ते । द्वा अत्र द्वावत्र ।

२७९० ओतो गार्ग्यस्य ॥२०॥ ओकारात्तु तरस्य यकारस्य लोपः स्यादशि गार्ग्यस्य मतेन ॥ भो अत्र, भगो अत्र, अघो अत्र भगो इदम् ।

२७९१ उञि च पदे ॥२१॥ अवर्णपूर्वयोः व्योः पदान्तयोर्लोपः स्याद् उञि पदे ॥ स उ एकाग्निः ।

२७९२ हलि सर्वेषाम् ॥२२॥ हलि परे भोभगोअघो अपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोः लोपः स्यात् सर्वेषां मतेन । भो हसति भगो हसति अघो याहि । वृक्षा हसन्ति ॥

२७९३ मोऽनुस्वारः ॥२३॥ मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि । कुण्डं हसति । वनं हसति ।

२७९४ नश्चापदान्तस्य झलि ॥२४॥ नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् ॥ पयांसि यशांसि । आक्रंस्यते अधिजिगांसते ।

२७९५ मो राजि समः क्वौ ॥२५॥ क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् सम्राट् ।

२७९६ हे मपरे वा ॥२६॥ मपरे हकारे मस्य म एव स्याद्वा । किम्ह्मलयति किं ह्मलयति ।

* यवलपरे हकारे मस्य यथासंख्यं यवला वा भवन्तीति वक्तव्यम् । कियँ ह्यः किं ह्यः । किव्ँह्वलयति किं ह्वलयति किल्ँह्लादयति । किं ह्लादयति ।

२७९७ नपरे नः ॥२७॥ नपरे हकारे परे मस्य नः स्यात् । किन्ह्नुते किं ह्नुते ।

२७९८ ङ्णोः कुक्टुक् शरि ॥ २८ ॥ ङकारणकारयोः कुक्टुक् एतावागमौ वा स्तः शरि ॥ प्रङ्क्शेते प्राङ्शेते । सुगण्ट् षष्ठः सुगण् षष्ठः ॥

२७९९ डः सि धुट् ॥२९॥ डात् परस्य सस्य धुट् स्याद्वा ॥ षट्त्सन्तः षट्सन्तः ।

२८०० नश्च ॥३०॥ नान्तात्परस्य सस्य धुट् स्याद्वा । सन्त्सः । सन्सः ।

२८०१ शि तुक् ॥३१॥ नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । सञ्च्छम्भुः । सञ्शम्भुः ॥

२८०२ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥३२॥ ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत् पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः ॥ प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ॥

२८०३ मय उञो वो वा ॥३३॥ मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि ॥ शम्+उ+अस्तु वेदिः । शम्वस्तु वेदिः ॥

३८०४ विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥ विसर्जनीयस्य सकारः स्यात् खरि ॥ हरिस्त्राता । विष्णुस्त्राता ॥

३८०५ शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥ शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव स्यात् । शशः क्षुरम् पुरुषः क्षुरम् । अद्भिः प्सातम् । वासः क्षौमम् ॥

३८०६ वा शरि ॥ ३६ ॥ शरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । वृक्षः शेते वृक्षश्शेते ॥

*खर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः । वृक्षास्थात वः वृक्षाः स्थातारः ॥

३८०७कुप्वोः ≍क ≍पौ च ॥ ३७ ॥ कवर्गे पवर्गे च खरि विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तःचाद् विसर्गः । वृक्ष≍करोति वृक्षः करोति । कृष्ण≍पचति कृष्णः पचति ।

३८०८ सोऽपदादौ ॥ ३८ ॥ विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परतः ॥

* पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् ॥ पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । पयस्कम् । पयस्काम्यति ॥

* सोऽपदादावनव्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् प्रातः कल्पम् ॥

* रोः काम्ये नियमार्थम् । रोरेव काम्ये नान्यस्य । पयस्काम्यति ॥ इह मा भूत् गीःकाम्यति ॥

३८०९ इणः षः ॥ ३९ ॥ इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षः स्यादपदाद्योः कुप्वोः ॥

* पाशकल्पककाम्येषु । सर्पिष्पाशम् सर्पिष्कल्पम् सर्पिष्कम् सर्पिष्काम्यति ॥ इत उत्तरं 'सः' इति 'इणःषः' इति च वर्तते ।

३८१० नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥ गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः स्यात्कुप्वोः । नमस्करोति पुरस्करोति ॥

३८११ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥ इकारोकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षः स्यात्कुप्वोः ॥ निष्कृतम् निष्पीतम् । दुष्कृतम् दुष्पीतम् ॥

* एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रस्य पाठात् । तेनेह न—मातुः करोति ॥

* मुहुसः प्रतिषेधो वक्तव्यः । मुहुः-कामा ॥

३८१२ तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ तिरसः सो वा स्यात्कुप्वोः ॥ तिरस्कर्ता तिरःकर्ता ॥

३८१३ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ॥ ४३ ॥ कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुप्वोः॥द्विष्करोति द्विः करोति । त्रिष्करोति त्रिः करोति । चतुष्करोति चतुः करोति ॥

३८१४ इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥ अनयोर्विसर्गस्य षो वा स्यात्कुप्वोः सामर्थ्ये ॥ सर्पिष्करोति सर्पिः करोति । यजुष्करोति । यजुः करोति ॥

३८१५ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ समासविषये इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपद

स्थस्य नित्यं षः स्यात्॥ सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्॥

३८१६ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥ अकारादुत्तरस्याऽनव्ययविसर्गस्य, समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सः स्यात्करोत्यादिषु परेषु॥ अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कुम्भः। अयस्पात्रम्। अयस्कुशा। अयस्कर्णी॥

३८१७ अधः शिरसी पदे ॥ ४७ ॥ एतयोर्विसर्गस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य सः स्यात्पदशब्दे परे॥ अधस्पदम्। शिरस्पदम्॥

३८१८ कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥ 'कस्क' इत्येवमादिषु च विसर्गस्य सः स्यात्, इण उत्तरस्य षः स्याच्च॥ कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्॥

३८१९ छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः॥४९॥ छन्दसि विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा॥ अयस्पात्रम् अयःपात्रम्। विश्वतःपात्रम् विश्वतस्पात्रम्॥

३८२० कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥ एषु अनदितेः विसर्गस्य सः स्याच्छन्दसि॥ विश्वतस्कः। विश्वतस्करत्। पयस्करति। वरुणस्कृधि सदस्कृतम्॥

३८२१ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥ पञ्चमीविसर्जनीयस्य सः स्यात्परौ अध्यर्थे॥ 'दिवस्परि' (ऋ० सं० १०।४५।१)॥ अग्निर्मघतस्परि॥

३८२२ पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥ पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सः स्याच्छन्दसि॥ दिवस्पातु राजस्पातु॥ न च भवति 'परिषदः पातु॥

३८२३ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥ षष्ठीविसर्गस्य सः स्यात्पत्यादिषु छन्दसि॥ वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये' 'दिवस्पुत्राय सूर्याय' 'दिवस्पृष्ठे धावमानं सुपर्णम्' 'अगन्म तमसस्पारम्' 'इडस्पदे समिध्यसे' 'सूर्यं चक्षुर्दिवस्पयः। 'रायस्पोषम् यजमानेषु धत्तम्'॥

३८२४ इडाया वा ॥ ५४ ॥ इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सः स्यात्पत्यादिषु छन्दसि॥ इडायास्पतिः। इडायाः पतिः। इडायास्पुत्रः इडायाः पुत्रः। इडायास्पृष्ठम् इडायाः पृष्ठम्। इडायास्पारम् इडायाः पारम्। इडायास्पदम्। इडायाः पदम्। इडायास्पयः इडायाः पयः। इडायाः पोषम् इडायास्पोषम्॥

३८२५ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५५ ॥ अपदान्तस्येति मूर्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् आ पादपरिसमाप्तेः॥

३८२६ सहेः साडः सः ॥ ५६ ॥ साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्॥ अषाषाट् पृतनाषाट्॥

३८२७ इण्कोः ॥५७॥ अधिकारोऽयम्। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः, 'इणः कवर्गाच्च' इत्येवं तद्वेदितव्यम्॥

३८२८ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥५८॥ नुम्व्यवायेऽपि विसर्जनीयव्यवायेऽपि, शर्व्यवायेऽपि, इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ॥ सर्पींषि । सर्पिःषु । सर्पिष्षु ॥

३८२९ आदेशप्रत्यययोः ॥५९॥ आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इण्कोरुत्तरस्तस्य मूर्धन्यः स्यात् ॥ सिषेध । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु ॥

३८३० शासिवसिघसीनां च ॥६०॥ एषामिण्कोरुत्तरस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् ॥ अन्वशिषत् । उषितः । जक्षतुः ॥

३८३१ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥६१॥ स्तौतेर्ण्यन्तानां च षण्भूते सनि परतोऽभ्यासादिण उत्तरस्य आदेशसकारस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ॥ तुष्टूषति ॥ ण्यन्तानाम् सिषेवयिषति सुष्वापयिषति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासाद्यथा स्यात्, अन्यस्य मा भूत— सिसिक्षति सुसूषति ॥

३८३२ सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥६२॥ षणं ण्यन्तानां षभूते सनि अभ्यासादुत्तरस्य सस्य साऽऽदेशः स्यात् ॥ सिस्वेदयिषति सिस्वादयिषति सिसाहयिषति ॥

३८३३ प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि ॥६३॥ प्राक्सितशब्दाद्यादित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राड्व्यवायेऽपि मूर्धन्यो भवति इत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥ अपिशब्दादनड्व्यवायेऽपि॥ वक्ष्यति 'उपसर्गात्सुनोतीति-षत्वम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । अभ्यषुणोत् पर्यषुणोत् व्यषुणोत् न्यषुणोत् ॥

३८३४ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥६४॥ 'उपसर्गात्सुनोती'त्यत्र स्थासेनयसेधेति स्थादयस्तेषु स्थादिषु प्राक्सितशब्दादभ्यासेन व्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात्, अभ्याससकारस्य च भवतीत्येव वेदितव्यम् ॥ अभ्यासेन व्यवाये परितष्ठौ। अपोपदेशार्थं च अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति अवर्णान्ताभ्यासार्थं च । अभितष्ठौ । परितष्ठौ । प्रतिषेधार्थम्–अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थं स्थादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्द्धन्यो भवति नान्यत्र अभिसुसूषति अभिसिषासति ॥

३८३५ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्यैषां सकारस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। अभिषुणोति परिषुणोति अभ्यषुणोत् पर्यषुणोत् अभिषुवति परिषुवति अभ्यषुवत् पर्यषुवत् । अभिष्यति परिष्यति अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् अभिष्टौति परिष्टौति अभ्यष्टौत् । अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्यष्टोभत पर्यष्टोभत । अभिष्ठास्यति परिष्ठास्यति अभ्यष्ठात् पर्यष्ठात अभितष्ठौ परितष्ठौ । अभिषेणयति परिषेणयति अभ्यषेणयत् पर्यषेणयत् अभिषिषेणयिषति परिषिषेणयिषति । अभिषेधति परिषेधति अभ्यषेधत् पर्यषेधत् । अभिषिञ्चति परिषि

अति अभ्यषिञ्चत् पर्यषिञ्चत् । अभिषिषिक्षति परिषिषिक्षति । अभिषजति परिषजति अभ्यषजत् पर्यषजत् । अभिषिषङ्क्षति परिषिषङ्क्षति । अभिष्वजते परिष्वजते अभ्यष्वजत पर्यष्वजत अभिषिष्वङ्क्षते परिषिष्वङ्क्षते ॥

३८३६ सादिरप्रतेः ॥ ६६ ॥ प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य मूर्धन्यः षः स्यात् । निषीदति न्यषीदत् निषसाद ॥

३८३७ स्तम्भेः ॥ ६७ ॥ स्तम्भेः सौत्रस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् । अभिष्टभ्नाति परिष्टभ्नाति अभ्यष्टभ्नात् पर्यष्टभ्नात् अभितष्टम्भ परितष्टम्भ ॥

३८३८ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ अवात्स्तम्भेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् आलम्बने आविदूर्ये चार्थे ॥ अवष्टभ्य तिष्ठति अवष्टब्धा सेना ॥

३८३९ वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥ व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य मूर्धन्यः स्यात् ॥ विष्वणति अवष्वाण ॥

३८४० परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥ परिनिविभ्यः परेषामेषां सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् ॥ परिषेवते निषेवते विषेवते पर्यषेवत न्यषेवत व्यषेवत परिषिषेविषते निषिषेविषते विषिषेविषते । परिषितः निषितः विषितः । परिषयः निषयः विषयः । परिषीव्यति निषीव्यति विषीव्यति । परिषहते निषहते विषहते । परिष्करोति परिष्टौति निष्टौति विष्टौति । परिष्वजते विष्वजते निष्वजते ॥ पूर्वेणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम् अड्व्यवाये विभाषा यथा स्यात् ॥

३८४१ सिवादीनां वाड्व्यवायेपि ॥ ७१ सिवादीनामड्व्यवायेपि परिनिविभ्य उत्तरस्य सस्य मूर्धन्यो वा स्यात् ॥ पर्यषीव्यत् न्यषीव्यत् व्यषीव्यत् पर्यसीव्यत् न्यसीव्यत् व्यसीव्यत् । पर्यषहत न्यषहत व्यषहत पर्यसहत न्यसहत व्यसहत । पर्यष्करोत् न्यष्करोत् व्यष्करोत् पर्यस्करोत् न्यस्करोत् व्यस्करोत् । पर्यष्टौत् न्यष्टौत् व्यष्टौत् पर्यस्तौत् न्यस्तौत् व्यस्तौत् । पर्यष्वजत न्यष्वजत व्यष्वजत पर्यस्वजत न्यस्वजत व्यस्वजत ॥

३८४२ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥ एभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेः सकारस्य वा मूर्धन्यादेशः स्यात् अप्राणिषु ॥ अनुष्यन्दते विष्यन्दते परिष्यन्दते अभिष्यन्दते निष्यन्दते ॥

३८४३ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥ वेः परस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्धन्यः स्यात् अनिष्ठायाम् ॥ विष्कन्ता विस्कन्ता विष्कन्तुम् विस्कन्तुम् विष्कन्तव्यम् विस्कन्तव्यम् ॥

३८४४ परेश्च ॥ ७४ ॥ परिशब्दादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । परिष्कन्ता । परिस्कन्ता परिष्कन्नः परिस्कन्नः ॥

३८४५ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥७५॥ परिस्कन्द इति मूर्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु। परिस्कन्दः। अन्यत्र—परिष्कन्दः॥

३८४६ स्फुरति स्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥ एभ्यः परस्य स्फुरतिस्फुलत्योः सस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । निष्फुरति निस्स्फुरति निष्फुरति निस्फुरति विष्फुरति विस्फुरति निष्फुलति निस्स्फुलति निष्फुलति निस्फुलति विष्फुलति विस्फुलति ॥

३८४७ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥ वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य नित्यं मूर्धन्यादेशः स्यात् ॥ विष्कभ्नाति ॥

३८४८ इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥ इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धो धस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्॥ च्योषीढ्वम् प्लोषीढ्वम् अच्योढ्वम् अप्लोढ्वम् चकृढ्वे ववृढ्वे ॥

३८४९ विभाषेटः ॥ ७९ ॥ इणः परस्मादिट उत्तरेषां षीध्वं लुङ्लिटां यो धस्तस्य मूर्धन्यादेशो वा स्यात् ॥ लविषीढ्वम् लविषीध्वम्। पविषीढ्वम् पविषीध्वम्। अलविढ्वम् अलविध्वम्। लुलुविढ्वे लुलुविध्वे ॥

३८५० समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥ अङ्गुलेः परस्य सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्समासे ॥ अङ्गुलेः सङ्गः अङ्गुलिषङ्गः अङ्गुलिषङ्गा यवागूः ॥

३८५१ भीरोः स्थानम् ॥८१॥ भीरोः परस्य स्थानसकारस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् समासे । भीरुष्ठानम् ॥

३८५२ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥८२॥ अग्नेः परस्यैषां सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् समासे ॥ अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः अग्नीषोमौ ॥

* अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येष्यते । तेनेह न अग्निसोमौ माणवकौ ॥

३८५३ ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥ ज्योतिष् आयुष् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् समासे ॥ ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ॥

३८५४ मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥ मातृपितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्धन्यादेशः स्यात् ॥ मातृष्वसा पितृष्वसा ।

३८५५ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥८५ मातुःपितुरित्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्य वा मूर्धन्यादेशः स्यात्समासे । मातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःस्वसा पितुःष्वसा ॥

३८५६ अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥ अभिनिस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनति सकारस्य मूर्धन्यादेशो वा स्यात् शब्दसंज्ञायाम् ॥ अभिनिष्टानो वर्णः ॥

३८५७ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्प्रादुःशब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्ति सकारस्य मूर्धन्यः स्यात्। अभिषन्ति निषन्ति

विषपन्ति प्रादुःषन्ति । अभिष्यात् निष्यात् प्रादुः ष्यात् ।

३८५८ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥ सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यते सुषुप्तः विषुप्तः निःषुप्तः । दुःषुप्तः । सुषूतिः विषूतिः निःषूतिः दुःषूतिः सुषमम् विषमम् । निःषमम् दुःषमम् ।

३८५९ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले॥८९॥ नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् कौशले गम्ये । निष्णातः कटकरणे, निष्णातः शास्त्रेषु, नदीष्णातः नद्यां स्नातीति सुपीति योगविभागात्कः ॥

३८६० सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥ प्रतिष्णातमिति निपात्यते सूत्रं चेद्भवति ॥ प्रतिष्णातं सूत्रम् ॥

३८६१ कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥ कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य स कापिष्ठलिः पुत्रः ॥

३८६२ प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥ अग्रगामिनि अभिधेये 'प्रष्ठः' इति निपात्यते ॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्ठः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः ॥

३८६३ वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥ विष्टर इति निपात्यते वृक्ष आसने च वाच्ये ॥ विष्टरो वृक्षः विष्टरमासनम् ॥

३८६४ छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥ विष्टर इति 'छन्दोनाम्नि च' (१८८) इत्येवं विहित इति विष्टार इत्यपि निपात्यते ॥ विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विष्टारो बृहतीछन्दः ॥

३८६५ गवि युधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥ आभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । गविष्ठिरः युधिष्ठिरः । गोशब्दाद् अदन्तत्वेपि यत्तस्मादेव निपातनात्सप्तम्या अलुग् भवति ॥

३८६६ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्॥९६॥ एभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ॥ विष्ठलम् कुष्ठलम् शमिष्ठलम् । परिष्ठल ॥

३८६७अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥ एभ्य उत्तरस्य स्थसकारस्य मूर्धन्यादेशःस्यात् । अम्बष्ठः आम्बष्ठः गोष्ठः भूमिष्ठः सव्येष्ठः अपष्ठः द्विष्ठः त्रिष्ठः कुष्ठः शेकुष्ठः शङ्कुष्ठः अङ्गुष्ठः मञ्जिष्ठः पुञ्जिष्ठः परमेष्ठः बर्हिष्ठः दिविष्ठः । अग्निष्ठः ॥

* स्थास्थिन्स्थृणामिति वक्तव्यम् ।

सव्येष्ठाः परमेष्ठी सव्येष्ठा सारथिः ॥

३८६८ सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥ सुषामादिषु शब्देषु सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । शोभनं साम यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः निष्षामा इत्यादि ॥

* एति संज्ञायामगात् (गण सूत्रम्) ॥ अगकारादिण्कोः उत्तरस्य सकारस्य एकारपरस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्संज्ञायां विषये । हरिषेणः जानुषेणी ॥

* नक्षत्राद्वा ॥ (गण सूत्रम्) नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य वा एति संज्ञायामगकारात् मूर्द्धन्यः स्यात् ॥ रोहिणीषेणः भरणिसेनः ॥ सुषामादिराकृतिगणः ॥

३८६९ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥९९॥ ह्रस्वादिणः परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् तद्धिते तादौ । यजुष्टरम् । सर्पिष्टरम् । चतुष्टयम् । सर्पिष्ट्वम् ॥

* तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ भिन्द्युस्तराम् छिद्यासुस्तराम् ॥

३८७० निसस्तपतावनासेवने ॥१००॥ निसः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् तपतावनासेवने ॥ निष्टपति सुवर्णम् । सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः ॥

३८७१ युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तः पादम् १०१ युष्मत् तत् ततक्षु' इत्येतेषु तकारादिषु सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् स चेत्सकारोऽन्तः पादे भवति ॥ युष्मद्–अग्निष्ट्वं नामासीत्' 'अग्निष्ट्वा वर्तयामसि । अग्निष्टे विश्वमानय' 'अप्स्वग्ने सधिष्टव' । तत्–'अग्निष्टद्विश्वमापृणाति' । ततक्षुस–'द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः' ॥

३८७२ यजुष्येकेषाम् ॥१०२॥ यजुषि विषये युष्मत्तत्ततक्षुःषु परतः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यादेकेषां मतेन ॥ अर्चिभिष्ट्वम् अग्निष्टेऽयम् अग्निस्तेऽयम् । अग्निष्टत् अग्निस्तत् । अर्चिभिष्टतक्षुः अर्चिभिस्ततक्षुः ॥

३८७३ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥१०३॥ स्तुत–स्तोम इत्येतयोः सस्य मूर्धन्यादेशः स्याच्छन्दसि वा ॥ त्रिभिः ष्टुतस्य त्रिभिः स्तुतस्य' । 'गोष्टोमं षोडशिनम्, गोस्तोमं षोडशिनम् ॥

३८७४ पूर्वपदात् १०४ पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्याच्छन्दसि वा ॥ द्विषन्धिः । द्विसंधिः । त्रिषन्धिः त्रिसन्धिः । मधुष्ठानम् । मधुस्थानम् ॥

३८७५ सुञः । १०५ ॥ सुञिति निपात इह गृह्यते । तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य । 'अभी षु णः' (ऋ० सं० ।३।१।२) ॥ ऊर्ध्व ऊ षु णः (ऋ० स० १।३६।१५) ॥

३८७६ सनोतेरनः ॥ १०६ ॥ सनोतेरनकारान्तस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात । गोषाः नृषाः ॥

३८७७ सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥१०७॥ पृतना ऋत इत्याभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । पृतनाषाहम् ऋताषाहम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन ऋतीषहमिति सिद्धम् ॥

३८७८ न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥१०८॥ रेफपरस्य सृपि, सृज स्पृशि स्पृहि सवनादीनां च सकारस्य मूर्धन्यो न स्यात् ॥ रपरः–'विस्रंसिकायाः

काण्डं जुहोति' । 'विसब्धः कथयति ॥ सृपि'पुरा क्रूरस्य विसृपः' सृजि–'वाचो विसर्जनात्' । स्पृशि'-'दिविस्पृशम्' स्पृहि 'निस्पृहं कथयति'॥'सवनादीनाम्' 'सवने सवने । सूते सूते । सामे सामे । सवनमुखे ।कि ंयतीति किं सः 'अनुसवनम्' 'गोसवनम्' 'अश्वसनिम्' 'पूर्वपदादिति प्राप्तेः प्रतिषेधः । अश्वसनिग्रहणमणिणोरिति पदे मन्तीति ज्ञापनार्थम । तेन 'जलाषाहमश्वषाहमित्येतत्सिद्धं भवति ॥ क्वचिदेवं गणपाठः सवने सवने अनुसवने २ 'संज्ञायां बृहस्पतिसवः शकुनिसवनम् सोमे सोमे सुते सुते संवत्सरे संवत्सरे । किसम् किसम् मुसलंमुसलं गोसनिम् अश्वसनिम् ॥

३८७९ सात्पदाद्योः ॥ १०९ ॥ 'सात्' इत्येतस्य' पदादेश्च मूर्धन्यादेशो न स्यात् ॥ सात्—'अग्निसात्' 'दधिसात्' 'मधुसात्' । पदादेः–'दधि सिञ्चति' 'मधु सिञ्चति ॥

३८८० सिचो यङि ॥ ११० ॥ सिचः सकारस्य यङि मूर्धन्यादेशो न स्यात् ॥ सेसिच्यते अभिसेसिच्यते ॥

३८८१ सेधतेर्गतौ ॥ १११ ॥ सेधतेः सस्य मूर्धन्यो न स्याद् गतौ ॥ अभिसेधयति गाः ॥

३८८२ प्रतिस्तब्ध निस्तब्धौ च॥११२॥ प्रतिस्तब्धनिस्तब्ध इत्येतौ मूर्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते ॥ प्रतिस्तब्धः निस्तब्धः॥

३८८३ सोढः ॥ ११३ ॥ सोढ इति रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यो न स्यात् ॥ परिसोढा परिसोढुम् परिसोढव्यम् ॥

३८८४ स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥११४॥ एषां सस्य मूर्धन्यादेशो न स्याच्चङि ॥ पर्यतस्तम्भत् पर्यसीषिवत् पर्यसीषहत् ॥

* स्तम्भुसिवुसहां चङि उपसर्गादिति वक्तव्यम् उपसर्गाद्यो प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथास्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः, मा भूदिति तथा चैवोदाहृतम् ॥

३८८५ सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११५ ॥ सुनोतेः सस्य मूर्धन्यादेशो न स्येसनि च॥ अभिसोष्यति ॥ सनि अभिसुसूषतेः अभिसुसः ॥

३८८६ सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि॥११६॥ सदि ष्वञ्ज इत्येतयोर्लिटि परतः परस्य सस्य मूर्धन्यो न स्यात् । अभिषसाद परिषसाद । निषसाद विषसाद ॥ परिषस्वजे परिषस्वजाते परिषस्वजिरे अभिषस्वजे ॥ स्वञ्जेः संयोगान्तादपि विभाषा लिटः कित्वमिच्छन्तीति पक्षेऽनुषङ्गलोपः ॥

३८८७ निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ ११७ ॥ निविअभि इत्येतेभ्य उत्तरस्य सस्याड्व्यवायेऽपि छन्दसि मूर्धन्यादेशो न स्याद्वा । 'न्यषीदत् पिता नः' 'न्यषीदत् पिता नः' न्यसीदत् व्यसीदत् अभ्यषीदत् अभ्यसीदत् ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

३८८८ रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥१॥ रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदस्थौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ स्तः । आस्तीर्णम् विस्तीर्णम् । कुष्णाति मुष्णाति ॥

३८८९ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि ॥२॥ अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यस्तैर्यथासंभव मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात समानपदे ।करणम् अर्हेण किरिणा कुरुणा अर्केण गर्गेण अर्घेण दर्पेण रेफेण गर्भेण चर्मणा ॥ पर्याणद्धम् अट् व्यवाय इत्येव सिद्धे 'पदव्यवायेपीति' वाधितुमाङ्ग्रहणम् ॥ बृंहणम् नुम्ग्रहणं मनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तेनेह न 'प्रेन्वनम्॥

३८९० पूर्वपदात्संज्ञायामगात् ॥३॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जितात् नकारस्य णकारः स्यात्संज्ञायाम् ॥ द्रुणसः खरणसः शूर्पणखा ॥

३८९१ वनं पुरागामिश्रकासिध्रकाशारिका कोटराग्रेभ्यः ॥४॥ एभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वनस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायाम् ॥ पुरगावणम् मिश्रकावणम् सिध्रकावणम् शारिकावणम् कोटरावणम् अग्रेवणम् ॥ एभ्य एव परस्य वननकारस्य णः नान्येभ्यः । नेह—कुवेरवनम् ॥

३८९२ प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्य खदिरपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि ॥५॥ एभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णः स्यादसंज्ञायामपि । प्रवणे यष्टव्यम् निर्वणे प्रतिधीयते अन्तर्वणे शरवणम् इक्षुवणम् प्लक्षवणम् आम्रवणम् कार्ष्यवणम् खदिरवणम् पीयूक्षावणम् ॥

३८९३ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥६॥ ओषधिवाचि यत्पूर्वपदं, वनस्पतिवाचि च तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वननकारस्य णो वा स्यात् ॥ दूर्वावणम् दूर्वावनम् । मूर्वावनम् मूर्वावणम् । वनस्पतिभ्यः-शिरीषवणम् शिरीषवनम् बदरीवणम् बदरीवनम् ॥

* द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—देवदारुवनम् ॥

* इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इरिकावनम् तिमिरिकावनम् ॥

३८९४ अह्नोदन्तात् ॥७॥ अदन्त पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्याह्नो नकारस्य णः स्यात् ॥ पूर्वाह्णः अपराह्णः ।

३८९५ वाहनमाहितात् ॥८॥ आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णः स्यात् । इक्षुवाहणम् शरवाहणम् दर्भवाहणम् ॥ वाहनं यदारोपितमुह्यते तदाहितमुच्यते ॥

३८९६ पानं देशे ॥९॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पाननकारस्य णः स्यात् ॥ क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः ॥

३८९७ वा भावकरणयोः ॥१०॥ भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णः स्याद्वा पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य ॥ क्षीरपाणम् क्षीरपानं वा वर्तते । करणे—क्षीरपाणः (पानः) कंसः ॥

* वा प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम्। गिरिणदी गिरिनदी। चक्रणदी चक्रनदी। चक्रणितम्बा चक्रनितम्बा॥

३८९८ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च॥ ११॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च स्थितस्य नस्य णो वा स्यात्॥

प्रातिपदिकान्ते—माषवापिणौ माषवापिनौ।
नुमि—माषवापाणि माषवापानि॥
विभक्तौ—माषवापेण माषवापेन॥

* युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ आर्ययूना क्षत्रिययूना प्रपक्वानि दीर्घाह्नी शरत्॥

३८९९ एकाजुत्तरपदे णः॥ १२॥ एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदस्तस्मिन्नेकाजुत्तरपदे समासे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नस्य णः स्यात्॥ प्रातिपदिकान्ते—वृत्रहणौ वृत्रहणः॥ नुमि—क्षीरपाणि सुरापाणि। विभक्तौ—क्षीरपेण सुरापेण॥ ण इति वर्तमाने पुनर्णग्रहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम्॥

३९०० कुमति च॥ १३॥ कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नस्य णः स्यात्॥ वस्त्रयुगिणौ खरयुगिणः स्वर्गकामिणौ (वृषगामिणौ॥ नुमि वस्त्रयुगाणि खरयुगाणि विभक्तौ—वस्त्रयुगेण खरयुगेण॥)

३९०१ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य॥ १४॥ णः उपदेशे यस्यासौ णोपदेशः णोपदेशस्य धातोर्यो नकारस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशः स्यात् समासेऽसमासेऽपि॥ प्रणमति परिणमति। समासे प्रणायकः परिणायकः॥

३९०२ हिनुमीना॥ १५॥ हिनु मीना इत्येतयोरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नस्य णः स्यात्॥ प्रहिणोति प्रहिणुतः प्रमीणाति प्रमीणीतः॥

३९०३ आनि लोट्॥ १६॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात्॥ प्रवपाणि। परिवपाणि। प्रयाणि। परियाणि॥

३९०४ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च॥ १७॥ नेरित्येतस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नस्य णः स्याद्गदादिषु परेषु॥ प्रणिगदति प्रणिनदति, प्रणिपतति, प्रणिपद्यते, प्रणिददाति प्रणिदधाति। माङ्—प्रणिमीमीते प्रणिमयते। प्रणिस्यति। प्रणिहन्ति। प्रणियाति। प्रणिवाति। प्रणिद्राति। प्रणिप्साति प्रणिवहति। प्रणिवपति। प्रणिशाम्यति। प्रणिचिनोति। प्रणिदेग्धि अडव्यवायेऽपि नेर्गदादिषु णत्वमिष्यते। प्रण्यगदत् परिण्यगदत्॥

३९०५ शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे॥ १८॥ अककारखकारादिरषकारान्तश्चोपदेशे यो धातुः शेषस्तस्मिन्परत उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य वा णकारः स्यात्। प्रणिपचति

प्रतिपणति प्रणिभिनत्ति प्रनिभिनत्ति ॥

३९०६ अनितेः ॥ १९ ॥ अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णः स्यात् ॥ प्राणिति पराणिति ॥

३९०७ अन्तः ॥ २० ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य णः स्यात् ॥ हे प्राण् हे पराण् ॥

३९०८ उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥ साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्योभयोर्नकारयोर्णकारः स्यात् । प्राणिणिषति प्राणिणत् । पराणिणिषति पराणिणत् ॥

३९०९ हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥ अत्पूर्वस्यैव हन्तेर्नस्य णत्वं नान्यस्य ॥ प्रहण्यात प्रहणनम् परिहणनम् ॥

३९१० वमोर्वा ॥ २३ ॥ वमयोः परयोर्हन्ति नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णः स्यात् ॥ प्रहण्वः प्रहन्वः प्रहण्मः प्रहन्मः ॥

३९११ अन्तरदेशे ॥ २४ ॥ अन्तःशब्दादुत्तरस्यात्पूर्वस्य हन्तिनकारस्य णः स्यादद्देशाभिधाने ॥ अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्तते ॥

३९१२ अयनं च ॥ २५ ॥ अन्तःशब्दादुत्तरस्यायननकारस्य णः स्याददेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्तते ॥

३९१३ छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ २६ ॥ ऋकारान्तादवग्रहात्पूर्वपदादुत्तरस्य णः स्याच्छन्दसि ॥ नृमणाः पितृयाणम् ॥

३९१४ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥२७॥ धातुस्थान्निमित्तादुरुशब्दात्षुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य नस्य णः स्यात् छन्दसि । 'अग्ने रक्षा णः' 'शिक्षा णो अस्मिन्' (ऋ० सं० ७ । ३२ । २६) 'उरु णस्कृधि' (ऋ० सं० ७ । १५ । १३) 'अभी षु णः' (ऋ० सं० ४ । ७५ । ११) 'सखीनाम्' (ऋ० सं० १ । ३१ । ३) 'ऊ षु ण ऊतये' (ऋ० सं० । ३६ । १३) अस्मदादेशोयं नसशब्दो 'बहुवचनस्य वस्नसाविति ॥

३९१५ उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥

इति सूत्रम् । तत्प्रत्याख्याय भाष्यकार आह

* उपसर्गाद्बहुलम् उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशः स्याद्बहुलम् ॥ प्रणः शूद्रः । प्रणसः प्रणो राजा ॥ न च भवति 'प्र नो मुञ्चतम्' ॥ उपसर्गाच्चेति नासिकाया नसादेशः ॥

३९१६ कृत्यचः ॥ २९ ॥ कृत्स्थो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशः स्यात् ॥ प्रयाणम् परियाणम् । प्रमाणम् परिमाणम् । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । प्रयाणीयम् परियाणीयम् । अप्रयाणिः । अपरियाणिः । प्रयायिणौ । परियायिणौ । प्रहीणः परिहीणः । प्रहीणवान् परिहीणवान् ॥

* कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । निर्विण्णोऽस्मि काव्यसङ्गेन ॥

३९१७ णेर्विभाषा ॥ ३० ॥ ण्यन्ताद्यो विहितः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णः

स्यात् ॥ प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् । परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् प्रयापनीयम् । अप्रयापनिः प्रयापिणौ प्रयापिनौ ॥

३९१८ हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥ हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्प्रत्ययस्तत्स्थस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य वा णः स्यात् ॥ प्रकोपणम् प्रकोपनम् । परिकोपणम् परिकोपनम् ॥

३९१९ इजादेः सनुमः ॥३२॥ इजादेः सनुमो हलन्ताद्धातोर्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णः स्यात् ॥ प्रेङ्खणम् परेङ्खणम् प्रेङ्गणम् परेङ्गणम् प्रोम्भणम् परोम्भणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—इजादेरेव सनुमो नान्यस्मादिति । तेनेह न—प्रमङ्गनम् परिमङ्गनम् ॥

३९२० वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥ एषां नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णः स्यात् ॥ प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् ॥ प्रणिक्षणम् प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् प्रनिन्दनम् ॥

३९२१ न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् ॥ ३४ ॥ एषामुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थस्य नकारस्य णकारो न स्यात् ॥ प्रभानम् परिभानम् । प्रभवनम् परिभवनम् । प्रपवनम् परिपवनम् ॥

* पूञ्ग्रहणं द्रष्टव्यम् पूङो हि भवत्येव णत्वम् 'प्रपवणं सोमस्येति ॥ प्रकमनम् परिकमनम् । प्रगमनम् परिगमनम् । प्रप्यायनम् परिप्यायनम् । प्रवेपनम् परिवेपनम् ॥

* ण्यन्तानां भादीनामुपसंख्यानम् कर्तव्यम् ॥ प्रभापनम् परिभापनम् ॥

३९२२ षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥ षकारान्तात्पदात्परस्य नकारस्य णकारादेशो न स्यात् ॥ निष्पानम् । दुष्पानम् सर्पिष्पानम् ॥

३९२३ नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥ नशेः षकारान्तस्य णो न स्यात् ॥ प्रनष्टः परिनष्टः ॥

३९२४ पदान्तस्य ॥ ३७ ॥ पदान्तस्य नस्य णो न स्यात् ॥ वृक्षान् प्लक्षान् । अरीन् गिरीन् ॥

३९२५ पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥ निमित्तनिमित्तिनोः पदेन व्यवायेपि नस्य णो न स्यात् । माषकुम्भवापेन चतुरङ्गयोगेन प्रावनद्धम् पर्यवनद्धम् ॥

* पदव्यवायेऽपि अतद्धित इति वक्तव्यम् इह मा भूत् आर्द्रगोमयेण शुष्कगोमयेण ॥

३९२६ क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥ क्षुभ्ना इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णो न स्यात् । क्षुभ्नाति । नृनमनः ॥

३९२७ स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः ॥ रामश्शेते । हरिश्चिनोति । वृक्षश्छादयति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥

३९२८ ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥ सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ स्तः ॥ रामष्षष्ठः रामष्टीकते। पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे ॥

३९२९ न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥ पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न स्यात् 'नाम्' इत्येतद्वर्जयित्वा ॥ श्वलिट् साये। मधुलिट् तरति ॥

* अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम। षण्णाम् षण्णवतिः षण्णगर्यः ॥

३९३० तोः षि ॥ ४३ ॥ तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तन्न स्यात् ॥ अग्निचित् षण्डे भवान्षण्डे महान्षण्डे ॥

३९३१ शात् ॥ ४४ ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तन्न स्यात् ॥ विश्नः प्रश्नः ॥

३९३२ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥ यरः पदान्तस्यानुनासिके परे ऽनुनासिको वा स्यात् ॥ वाङ्नयति वाग् नयति ॥

* यरो नुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्य वचनं कर्तव्यम्। वाङ्मात्रम् कियन्मात्रम्

३९३३ अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः ॥ अर्क्कः मर्क्कः ब्रह्म्मा अपह्नुते ॥

३९३४ अनचि च ॥ ४७ ॥ अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि। दद्ध्यत्र मद्ध्वत्र ॥

* यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम। केचिदत्र यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति व्याचक्षते तेषाम्-उल्क्का वाल्म्मीक इत्युदाहरणम् ॥ अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमी तेषाम्-दध्य्यत्र मध्व्वत्रेत्युदाहरणम् ॥

* शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम्। अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी। स्थ्थानम् स्थ्थातेत्युदाहरणम्। अथ वा खय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः। वत्स्सरः अप्स्सराः ॥

*अवसाने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् वाक्क वाक् ॥

३९३५ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥४८॥ आदिनी परतः आक्रोशे गम्ये पुत्रशब्दस्य न द्वे स्तः ॥ पुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥

* तत्परे चेति वक्तव्यम पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥

* वा हतजग्धयोः इति वक्तव्यम्। पुत्त्रहती पुत्रहती पुत्त्रजग्धी पुत्रजग्धी ॥

* चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः चयो द्वितीयाः स्युः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन। तकारस्य थकारः वथ्सः अखप्सरम् अफसराः ॥

३९३६ शरोऽचि ॥४९॥ अचि परे शरो न द्वे स्तः ॥ कर्षति वर्षति ॥

३९३७ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य॥५०॥ त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्य